

ARHIVELE NAȚIONALE ALE ROMÂNIEI

revista arhivelor

Archives Review

XC (2013) 1-2

**REVISTA ARHIVELOR
ARCHIVES REVIEW**

**XC (2013)
Nos 1-2**

International Advisory Board

Thomas Aigner (St. Pölten), Susana Andea (Cluj-Napoca), Hermina Anghelescu (Detroit, Michigan), Mihnea Berindei (Paris), Matthias Buchholz (Berlin), Ion Bulei (Bucharest), Ovidiu Buruiană (Iași), Rafael Chelaru (Bucharest), Ovidiu Cristea (Bucharest), Michela Dal Borgo (Venice), Dennis Deletant (London), Marius Diaconescu (Bucharest), Dorin Dobrinu (Iași), Luciana Duranti (British Columbia), Constanța Ghițulescu (Bucharest), Armand Goșu (Bucharest), Didier Grange (Geneva), Maria Guercio (Rome), Eric Ketelaar (Amsterdam), Gail Kligman (Los Angeles, California), Vlatka Lemić (Zagreb), Irina Livezeanu (Pittsburgh), Paul Michelson (Huntington, Indiana), Andi Mihalache (Iași), Sergiu Musteață (Chișinău), Acad. Șerban Papacostea (Bucharest), Andrei Pippidi (Bucharest), Acad. Ioan-Aurel Pop (Cluj-Napoca), Csaba Reisz (Budapest), Claudia Serbanuta (Bucharest & Illinois), Virgil Țărău (Cluj-Napoca & Bucharest), Ottmar Trașcă (Cluj-Napoca), Cristian Vasile (Bucharest), Petronel Zahariuc (Iași), Wolfgang Zimmermann (Karlsruhe)

Editorial Board

Arcadie M. Bodale	Șerban V. Marin (<i>editor-in-chief</i>)
Cătălin Botoșineanu	Peter Moldovan
Florin Cîntic	Alina Pavelescu
Ioan Drăgan	Bogdan-Florin Popovici
Ligia Teodora Drăghici	Laurențiu Ovidiu Roșu
Laura Dumitru	Radu Stancu (<i>editorial secretary</i>)
Paula Ivan	Claudiu Victor Turcitu

Translations, Linguistic Examination

Laura Dumitru (French)	Alina Pavelescu (French)
Agnes Flora (English)	Gabriela Preotesi (English)
Șerban V. Marin (English)	Radu Stancu (English)
Peter Moldovan (German)	

Cover

Romeo Cîrjan & Flori Bucur

ISSN 1453-1755
ISSN-L 1453-0755

ARHIVELE NAȚIONALE ALE ROMÂNIEI
NATIONAL ARCHIVES OF ROMANIA

**REVISTA ARHIVELOR
ARCHIVES REVIEW**

**XC (2013)
Nos 1-2**

SUMMARY

EDITORIAL

Ioan DRĂGAN – 2012 – sfârșit și început de drum = 2 p.	9
--	---

ARCHIVE STUDIES

Mihaela DRAGOMIR – <i>Osservazioni sugli archivi del Vicino Oriente antico, con riferimento agli archivi templari del I millennio a. C.</i>	11
Mădălina-Diana RUȘANU-RADU – <i>Publicul Arhivelor Naționale ale României despre accesul la cercetarea documentelor și informatizare</i>	35
Octavian DASCĂL – <i>Începuturile arhivisticii în teritoriul dintre Prut și Nistru: Comisia Științifică Gubernială a Arhivelor din Basarabia (1898-1923)</i>	65
Ionela MOSCOVICI – <i>Patrimoniul documentar bănățean – victimă a tensiunilor de după Primul Război Mondial</i>	83
Rita Magdolna BERNÁD – <i>Organizarea și funcționarea Arhivei capitulare de Alba Iulia (I)</i>	92
Cezar Sândel IONCEF – <i>Studiu arhivistic comparat: România versus Lituania</i>	114

STUDIES OF HISTORY

Mihai SAFTA – <i>Influences and Mutations of the Iuramento fidelitatis during the First Half of the 14th Century in the Medieval Kingdom of Hungary</i>	126
Șerban V. MARIN – <i>Marcantonio Sabellico's Rerum Venetarum and "the Definitive History of Venice". The Beginnings of the Official Historiography in Venice?</i>	134
Andrei POGĂCIAȘ – <i>De la dezastru militar la agonie politică. Campania din 1711 și decăderea domniilor române</i>	178

Liviu NEAGOE – <i>Mărturii documentare privind modificarea articolului 7 din Constituție</i>	203
Suzana BODALE – <i>Semnificațiile Domeniilor Coroanei la momentul înființării lor în consolidarea regalității românești</i>	211
Mihai Sorin RĂDULESCU – <i>Genealogia lui Ștefan Luchian</i>	222
Valentin-Ioan FUȘCAN – <i>Diplomația britanică și neutralitatea României (1914-1916)</i>	235
Petre OPRÎȘ – <i>Dezvoltarea industriei constructoare de vehicule și tractoare în România (1948-1989) (I)</i>	255

RESTITUTIO

Șerban V. MARIN – <i>Moldavia and Wallachia in Marino Sanudo's Diaries (IV: 1526-1531)</i>	268
Ionuț FILIPESCU – <i>Comuniști în ilegalitate: cazul Bernard Zukerman</i>	286
Mirela TÎRNĂ – <i>Inventarierea averii familiei regale române. Primele măsuri ale noului regim (III)</i>	297

REVIEWS, BIBLIOGRAPHICAL NOTES

<i>Anuarul Arhivelor Mureșene</i> (Dorina Litră)	314
The State of Editing of the Venetian Chronicles. Around some Recent Editions (Șerban V. Marin)	317
Apariții editoriale despre Casa Regală a României (Mirela Tîrnă)	323
Octavian Buda, <i>România fără anestezie. Discurs medical și modernitate în vremea lui Carol I, 1872-1912</i> (Monica Negru)	324
Alexandru-Murad Mironov, <i>Vremea încercărilor. Relațiile româno-sovietice 1930-1940</i> (Mirela Tîrnă)	328
“Cursul deosebit” al României și supărarea Moscovei. Disputa sovieto-română și campaniile propagandistice antiromânești din RSSM (1965-1989) (Octavian Dascăl)	330
Stéphane Courtois, <i>Comunism și totalitarism</i> (Ionuț Filipescu)	336
Coreea de Nord: gulagul “sângelui dușman” (Mircea Stănescu)	339
“KOMTEC”: gulagul khmerilor roșii (Mircea Stănescu)	345

ADDENDA ET CORRIGENDA

Despre subiectivitatea documentelor. Tentativă de clarificare (Șerban V. Marin)	353
Repunere în drepturi versus "reabilitare" (Mircea Stănescu)	355

VARIA

<i>Arhive, Istorie și Politică în România secolelor XIX-XXI</i> (Șerban V. Marin)	360
<i>Modernizare socială și instituțională în Principatele Române, 1831-1859</i> (Mirela Tîrnă, Monica Negru, Radu Stancu)	370
<i>Conflicte în Balcani. (Re)interpretări și abordări istorice</i> (Șerban V. Marin, Monica Negru, Radu Stancu)	376
<i>Colocviul româno-rus Relații între popoarele ortodoxe ale Europei Răsăritene și creștinii din Levant în secolele XVI-XVIII</i> (Elena Mușat)	381
<i>Regulile orașului. Despre educarea orășenilor și nașterea lumii civilizate</i> (Elena Mușat)	382
<i>Expoziția Ada Kaleh, insula visului și a uitării</i> (Elena Mușat)	383
<i>Balkan Entanglements. Peace of Bucharest</i> (Radu Stancu)	385
<i>100 de ani de la al doilea război balcanic</i> (Radu Stancu)	387
<i>Simpozionul "reeducării"</i> (Mircea Stănescu)	388
<i>De ce iubim modernitatea, de ce urâm modernizarea?</i> (Radu Stancu)	393
Contributors	395

2012 – sfârșit și început de drum

Ioan Drăgan

La peste două decenii de tranziție și la cinci ani de la intrarea țării în Uniunea Europeană, Arhivele Naționale sunt departe de imaginea unei instituții moderne – sau măcar în curs de modernizare –, adecvate procesului de înnoire și democratizare din societatea românească.

În pofida unor inovații necesare, precum lărgirea accesului la cercetare și începutul procesului de informatizare, inițiate după 2007, celelalte aspecte esențiale ale reformării Arhivelor fie au fost zădărnicate de rezistențe interne și externe, fie nu au fost formulate sau susținute cu suficientă convingere. Mai mult, instituția nu a reușit să pună capăt unui trend nefast inaugurat mai înainte, care aducea atingere însăși misiunii sale și chiar integrității patrimoniului arhivistic al statului.

Între 2006 și 2011, Arhivele Naționale au primit o serie de lovituri grele, unele chiar din partea unor instituții ale puterii de stat, care aveau misiunea dimpotrivă, de a proteja și asigura buna funcționare a lor.

Ordonanța de Guvern nr. 39/2006, aprobată de Parlament ca Legea nr 474/2006, a perturbat grav activitatea instituției, obligând-o să preia documentele de personal și salarizare ale întreprinderilor desființate și să elibereze adeverințe pentru sute de mii de foști angajați. În consecință, structuri întregi și specialiști având doctoratul în științe istorice au lucrat și mai lucrează aproape exclusiv pentru Casele de Pensii, iar instituția a fost atacată cu sute de procese și expusă nemulțumirii publice. O asemenea degradare nu poate fi aflată în toată istoria Arhivelor românești.

După schimbarea managementului instituției în anul 2007, a fost redactată o nouă lege a arhivelor menită să marcheze sfârșitul tranziției în acest domeniu. Adoptarea ei a fost însă zădărnicită sub tot felul de pretexte și inițiative, pe traseul complicat dintre Ministerul de Interne și plenul Camerei Deputaților, datorită unei evidente lipse de "voință politică".

La începutul crizei economice, în cadrul măsurilor de austeritate, în 2009 Ministerul Afacerilor Interne a găsit cu cale să înceapă restructurarea coborând statutul Arhivelor Naționale de la cel de direcție generală, stabilit sub Alexandru Ioan Cuza, la cel de simplă direcție și desființând toate posturile de directori, transformate în șefi de serviciu și șefi de birou. Doi ani mai târziu, personalul a fost limitat prin lege la 729 de angajați și s-a procedat la prima concediere în masă din istoria Arhivelor – 12% din personal. Aceste măsuri drastice, luate fără nicio analiză de impact, au amputat grav capacitatea funcțională a instituției.

Pe fondul acestei debilizări instituționale, am asistat la pierderi de fonduri arhivistice din patrimoniul Arhivelor Naționale și substituirea de atribuții ale statului în favoarea unor entități private. Legea arhivării electronice din 2007 rezerva Arhivelor Naționale, la acea data în deplină incapacitate în domeniu, un rol pur decorativ și atribuia activitatea integral firmelor private. Academia Română a reușit

să convingă Parlamentul să i se restituie fondurile arhivistice preluate în 1974-1975 la Arhivele Naționale, deschizând pofta restituirilor și altor foști creatori și deținători de arhivă. După ce o eparhie din vestul țării a redobândit prin justiție proprietatea asupra fondului său istoric, parlamentul a trecut o lege care permitea retragerea tuturor fondurilor bisericești din depozitele statului, permițând Arhivelor Naționale să păstreze doar copii ale lor. A fost nevoie de o mobilizare națională a tuturor intelectualilor și politicienilor conștienți alături de arhiviști pentru ca legea să fie anulată de Curtea Constituțională, împiedecându-se astfel o evoluție cu consecințe dezastruoase.

Toate aceste întâmplări grave nu pot fi puse exclusiv pe seama slăbiciunii interne, a corpului profesional din Arhivele Naționale sau a managementului uneori neinspirat sau divizat din perioada în discuție. După cum nici ministerul de tutelă, guvernele succesive sau camerele parlamentului nu sunt singure responsabile de starea generală a Arhivelor. Fapte ca cele menționate au fost favorizate de către fiecare dintre factorii enumerați în parte și de toți împreună, la care putem adăuga mediul academic, mulțumit cu victoria înșelătoare a unui acces facil la documente după 2007 și care s-a interesat prea puțin după aceea de situația internă tot mai gravă a instituției.

Evaluarea situației Arhivelor Naționale la sfârșitul anului 2012 ajungea la concluzia, de maximă gravitate, conform căreia “în acest moment instituția nu poate face față mulțumitor niciuneia din misiunile ei sociale legale. Mai mult, ANR înregistrează fenomene de extremă gravitate, precum: incapacitatea de salvare a Fondului Arhivistic Național, distrugerea de documente în propriile depozite datorită condițiilor improprie de păstrare, pierderi de documente din FAN în favoarea altor agenți publici și privați, incapacitatea de a controla și gestiona documentele electronice, tendința altor instituții publice de a-și transfera responsabilități către ANR etc. În loc de a dirija cu autoritate situația arhivelor din România, ANR oferă mai degrabă imaginea unei instituții în dificultate, în jurul căreia roiesc interesate instituții publice și societăți private, gata să profite imediat de orice semn de debilitate a acestei instituții a statului și să preia asupra lor administrarea informației publice și a documentelor identitare ale națiunii.”

Odată stabilit diagnosticul, cu ocazia bilanțului activității din 2012 a fost schițat și remediul: punerea în practică a unui *proiect strategic pentru Arhivele Naționale*, care vizează construirea unei instituții puternice, “capabilă să facă față schimbărilor rapide din societate și să satisfacă tot mai bine interesele publice și private, o instituție funcțională, adaptată la necesitățile societății românești și exigențele secolului XXI”. Cu acest prilej au fost schițate și obiectivele principale ale strategiei pentru perioada următoare: înnoirea legislației, un statut adecvat pentru instituția Arhivelor Naționale, prioritizarea sectorului public, legătura mai strânsă cu administrația central și locală, luarea în stăpânire a arhivelor electronice etc.

Conturarea unei noi politici instituționale și trecerea la implementarea proiectului de informatizare fac din 2012 un an de referință pentru Arhivele Naționale ale României.

Osservazioni sugli archivi del Vicino Oriente antico, con riferimento agli archivi templari del I millennio a. C.

Mihaela Dragomir

Keywords: *Ancient Near East; Archives; Temples; Libraries*

1. Definizione dei termini: le biblioteche e gli archivi del Vicino Oriente antico¹

Moltissimi dei testi del Vicino Oriente antico sono rimasti per molto tempo sepolti sotto terra, dimenticati fino nel XIX secolo quando gli archeologici cominciarono a dissotterrarli. In questo modo siamo venuti a conoscenza delle biblioteche e degli archivi più antichi².

Il tema delle biblioteche e degli archivi antichi è stato affrontato solo da pochi studiosi in un modo realmente rigoroso e scientifico. Per questa ragione il lavoro di E. Posner sulle tradizioni d'archivio di diverse civiltà è ancora molto utile³.

Nell'anno 1983 l'argomento della *Rencontre Assyriologique Internationale* è stato proprio quello della discussione sulle biblioteche e sugli archivi cuneiformi, e il curatore del volume della RAI è stato K. Veenhof⁴. Purtroppo la conferenza è stata sbilanciata e l'attenzione è stata rivolta soprattutto agli archivi, fornendo anche dei lavori piuttosto dettagliati su singoli archivi del Vicino Oriente⁵. Per questo si arrivò alla conclusione che nel Vicino Oriente antico le biblioteche erano solo "un tipo speciale di archivi riservati a particolari categorie di testi e, probabilmente, per la propria cerchia di utenti"⁶.

Un altro lavoro interessante è quello pubblicato nel 1998 da O. Pedersen che è praticamente uno studio esaustivo degli archivi e delle biblioteche del Vicino Oriente antico fra il 1500 a. C. e il 300 a. C.⁷

Secondo l'autore, un totale di 253 biblioteche e archivi di questo periodo sono stati rinvenuti in 50 diverse città. Circa la metà delle collezioni sono stati trovati

¹ Questo articolo è frutto del lavoro di ricerca svolto durante il dottorato di ricerca all'Università degli Studi di Ferrara, e concluso con la presentazione della tesi di dottorato con il titolo "L'architettura templare neoassira e neobabilonese: analisi contestuale e interpretazione funzionale".

² M. Brosius, *Ancient Archives and Concepts of Record-Keeping: An Introduction*, in Idem, *Ancient Archives and Archival Traditions: Concepts of Record-Keeping in the Ancient World*, (Oxford 2003, p. 1-17 (1).

³ E. Posner, *Archives in the Ancient World*, Cambridge 1972.

⁴ *Cuneiform Archives and Libraries: Papers Read at the 30. Rencontre Assyriologique Internationale*, Leiden, 4-8 July 1983 (ed. by K. R. Veenhof), Istanbul 1986.

⁵ J. S. Du Toit, *The Organization and Use of Documentary Deposits in the Near East from Ancient to Medieval Times: Libraries, Archives, Book Collections and Genizas*, Montréal 2002 (tesi inedita), p. 31-22; M. Brosius, *op. cit.*, p. 1.

⁶ J. S. Du Toit, *op. cit.*, p. 32.

⁷ O. Pedersén, *Archives and Libraries in the Ancient Near East 1500-300 B. C.*, Bethesda 1998.

in edifici pubblici (127) e l'altra metà in case private (126). Gli archivi e le biblioteche privati erano di proprietà di sacerdoti, scribi, indovini, esorcisti, cantanti del tempio, uomini d'affari e funzionari pubblici. Mentre gli archivi privati erano generalmente di proprietà di uomini d'affari, le biblioteche private di solito appartenevano alle classi professionali, in particolare quelli collegati ai templi o al palazzo.

Possiamo fare una prima classificazione e raggruppare gli scritti mesopotamici in tre categorie principali:

1. i documenti d'archivio che rappresentano soprattutto la vita quotidiana degli individui e delle grandi istituzioni (templi e palazzi) e comprende corrispondenza, documenti legali, contabilità e testi⁸.

2. i testi librari;

3. le iscrizioni commemorative.

2. Archivi (dub-lal) o biblioteche (im-gu-lal)? Domande da farsi

Prima di tutto ci dobbiamo porre alcune domande importanti se vogliamo capire qualcosa e fare un po' di chiarezza su un argomento ancora molto discusso⁹.

1. Che cos'è un archivio nel Vicino Oriente antico? Si tratta della stessa cosa che un archivio moderno?

2. Come sono stati selezionati i documenti e qual è stato il ragionamento per la divisione di questi fra gli archivi e le biblioteche?

3. Quali sono le differenze tra un archivio "pubblico" e uno "privato" e quali erano i possibili utenti?

4. Qual è la differenza tra un archivio "morto" e uno "vivo"?

3. Archivi o biblioteche: differenze e somiglianze

Prima di tutto dobbiamo fare una distinzione tra la biblioteca e l'archivio, soprattutto perché questo ci permetterà di capire meglio le funzioni di ognuna di queste istituzioni.

In più sarebbe opportuno dire che entrambi, l'archivio e la biblioteca, potevano essere stati conservati nello stesso posto e che i termini possono essere utilizzati sia per le collezioni di testi sia per la stanza in cui queste erano conservate¹⁰.

Sono state ritrovate molte collezioni con un piccolo numero di tavolette (meno di 100) e solo pochissime grandi collezioni (con decine di migliaia di tavolette)¹¹. Alcune di queste potevano appartenere a istituzioni pubbliche come palazzi e templi, mentre altre appartenevano a persone private. Nelle istituzioni pubbliche più grandi potevano trovarsi archivi e biblioteche separati¹².

⁸ D. Charpin, *Reading and Writing in Babylon*, Harvard 2010, p. 68.

⁹ M. Brosius, *op. cit.*, p. 4.

¹⁰ O. Pedersén, *Archives and Libraries: the Ancient Near East, the Classical World, and the Old Testament*, in *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*, Berlino-New York, p. 676-683 (676).

¹¹ *Ibidem*, p. 677.

¹² *Ibidem*, p. 676.

Tutti i nostri dubbi e le nostre domande derivano dal fatto che pochissimi archivi e biblioteche sono stati trovati *in situ* durante gli scavi moderni, e il contesto archeologico della stragrande maggioranza delle tavolette che adesso si trovano nei vari musei per il mondo è quindi sconosciuto¹³.

Tutto questo è ulteriormente complicato dal fatto che raramente è stato trovato una biblioteca o un archivio completo. Nella maggior parte dei casi sono stati trovati migliaia di anni più tardi, dagli archeologi, dopo che sono stati oggetto degli scavi illegali da parte della gente del posto o dei cosiddetti tombaroli¹⁴.

All'inizio del XX secolo c'è stato un dibattito molto acceso tra gli assiriologi e i bibliotecari riguardo alla differenza tra una biblioteca e un archivio. Per questi ultimi un archivio sarebbe un sottotipo di biblioteca, anche se c'è una differenziazione semantica tra una biblioteca, che si basa su una raccolta di letteratura, e un archivio, che è per lo più una raccolta di documenti¹⁵.

In più, dal loro punto di vista non c'è una grande differenza tra le opere letterarie e i documenti del Vicino Oriente antico. Per entrambi i tipi sono stati usati delle tavolette d'argilla, la stessa scrittura e tecnica, e lo stesso modo di organizzazione e di conservazione¹⁶.

Le scoperte e il tempo non hanno dato ragione a questo punto di vista. I due tipi di collezioni non differivano solo per il contenuto ma, negli archivi, molto importante è la data, che nelle opere letterarie non ha nessuna importanza, tutt'altro.

Alcuni studiosi hanno tentato di distinguere i due tipi di tavolette partendo per esempio da una cosa come la cottura di queste. Per alcune epoche, come l'età medioassira, quando le tavolette di tipo librario erano intenzionalmente cotte, questa distinzione può essere fatta. Per altre epoche, invece no. Per esempio, le tavolette della famosa "biblioteca di Aššurbanipal", di età neoassira, sono state cotte incidentalmente nel 612 a.C. dall'incendio che distrusse la città di Ninive. Dunque, la distinzione, per l'età neoassira, può essere fatta solo in funzione del contenuto delle tavolette, anche se a volte anche in questo caso si esagera un po'¹⁷.

I documenti nell'archivio erano organizzati in base al loro tipo e alla data di scrittura, mentre nelle biblioteche le tavolette erano disposte in serie in base ai soggetti, e i colofoni sono stati aggiunti per facilitare la posizione di una tavoletta. Inoltre, nelle biblioteche si faceva uso di cataloghi, mentre negli archivi no¹⁸.

Anche se sono diversi nella loro natura, non sempre è facile distinguere fra un archivio e una biblioteca. Nella biblioteca c'è un desiderio di riunire e organizzare le tavolette che sono state classificate. Invece negli archivi non c'è questo desiderio,

¹³ D. Charpin, *op. cit.*, p. 178.

¹⁴ M. Weitemeyer, *Archive and Library Technique in Ancient Mesopotamia*, "Libri. International Journal of Libraries and Information Services" 6 (1956), 3, p. 217-238 (219).

¹⁵ M. Haran, *Archives, Libraries, and the Order of the Biblical Books*, "Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University" 22 (1993), p. 51-61 (52).

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ D. Charpin, *op. cit.*, p. 178.

¹⁸ M. Haran, *op. cit.*, p. 52.

trattandosi di documenti nati dall'attività di una persona, una collettività, o un'organizzazione¹⁹.

Però è chiaro che le due istituzioni differivano nei loro contesti storici unici e nelle loro ragioni d'essere. L'archivio deriva da liste fatte col contenuto di magazzini, e la biblioteca, invece, è nata in circostanze particolari²⁰.

O. Pedersen ha spiegato che “gli archivi sono raccolte di documenti e le biblioteche sono raccolte di opere letterarie”²¹. Però, questa spiegazione sembra un po' troppo semplice.

Per Pedersen non solo gli archivi, ma anche le biblioteche contengono dei “documenti”. Un documento era un supporto che cattura le informazioni in un formato fisico. La differenza fra i due tipi di documenti potrebbe essere la seguente: quelli d'archivio registrano delle operazioni economiche, giuridiche, ecc., mentre quelli conservati nella biblioteca registrano l'attività intellettuale delle persone²².

Non è una cosa strana ritrovare dei documenti d'archivio nelle collezioni di testi letterari e scientifici. Questa cosa si spiega con l'interesse, soprattutto delle scuole, per i documenti del passato. La famosissima “biblioteca di Aššurbanipal” è una miscela di normali testi librari e di documenti d'archivio che sono stati inseriti nella biblioteca reale per un interesse storico²³. I decreti e i testi giuridici destinati al pubblico sarebbero, nella terminologia del Vicino Oriente, stati classificati come materiale librario e venivano conservati nelle biblioteche²⁴.

In pratica, la distinzione tra biblioteca e archivio è spesso impossibile da fare, in quando dei documenti amministrativi, legali, e commerciali potevano essere conservati nella stessa stanza con i testi letterari o scientifici utilizzati per la formazione dello scriba. Anche i sacerdoti o gli studiosi tenevano i loro documenti di famiglia insieme alle loro biblioteche private, nella stessa stanza. In più, di tanto in tanto dei documenti d'archivio sono stati usati come materiale didattico e ripetutamente copiati²⁵.

Quello che differenzia chiaramente un archivio da una biblioteca è la mancanza di volontarietà nella produzione e quella di una scelta mirata. Gli archivi si formano di una maniera spontanea e i documenti sono stati riuniti in maniera involontaria, come conseguenza della normale attività svolta dal soggetto.

Nelle iscrizioni di solito le biblioteche e gli archivi sono indicati come raccolte di testi. Sono state usate anche alcune parole speciali come il Sum. *é-dub-ba* e l'Akk. *bīt tuppi*. Il termine *bīt tuppi*, tradotto “casa delle tavolette”, è utilizzato per la scuola, e, a volte, per archivi di tavolette e di altri oggetti. In età neobabilonese questo termine, attestato in documenti che provengono da Sippar, Ur e Nippur,

¹⁹ D. Charpin, *op. cit.*, p. 178.

²⁰ M. Haran, *op. cit.*, p. 53.

²¹ S. E. Bales, *Aristotle's Contribution to Scholarly Communication*, Knoxville 2008, p. 21-22.

²² *Ibidem*, p. 22.

²³ *Cuneiform Archives and Libraries cit.*, p. 6.

²⁴ M. Brosius, *op. cit.*, p. 10.

²⁵ J. A. Black & W. J. Taitt, *Archives and Libraries in the Ancient Near East*, “Civilizations of the Ancient Near East” 4 (1995), p. 2197-2209 (2197).

designava soprattutto una scuola templare²⁶. In accadico c'è un'altra parola, raramente attestata, *girginakku*²⁷, che viene utilizzata soprattutto per la biblioteca del tempio di Nabû nella città neoassira di Ninive²⁸.

4. Gli archivi mesopotamici: definizioni e caratteristiche

Secondo la legislazione italiana, cioè il *Codice dei beni culturali e del paesaggio*- D.lg. 42/2004, art. 101 comma 2, lettera c, l'archivio è "una struttura permanente che raccoglie, inventaria e conserva documenti originali d'interesse storico e ne assicura la consultazione per finalità di studio e di ricerca."

Invece per la legge francese 79-18 del 3 gennaio 1979, l'archivio è un "insieme di documenti, qualunque sia la loro data, forma e materiale, prodotti o ricevuti da qualsiasi persona fisica, o da qualsiasi ente pubblico o privato o organizzazione in svolgimento delle sue attività."²⁹

Vari studiosi hanno affrontato la questione spinosa della definizione degli archivi antichi.

Per E. Posner l'archivio era un complesso che comprendeva tutti i tipi di documenti, e che il mondo antico non aveva nemmeno l'idea di un archivio di deposito, per nulla sono lì per trovare accordi rivelando l'intenzione di differenziare amministrativamente tra le registrazioni attuali e quelle non più necessarie per il disbrigo degli affari³⁰.

K. Veenhof ha proposto una definizione di un archivio come un insieme o deposito di documenti "conservati per il loro valore storico e immagazzinati separatamente", e un "totale di documenti accumulati durante il tempo che una determinata attività è stata eseguita da un ente o una persona"³¹.

Invece M. Brosius scrive che "un insieme di documenti riflette una scelta deliberata o una selezione di documenti". Per un medievalista: "la nozione di un "archivio" sta in completa opposizione a quella di una "collezione."³² Al contrario, i documenti sono depositati negli archivi esattamente nello stesso modo in cui la sedimentazione degli strati geologici avviene, cioè, gradualmente, costantemente³³.

Una definizione olandese degli archivi dice che essi derivano da organi amministrativi o dai loro funzionari, e che i documenti sono stati realizzati, utilizzati e conservati *ex officio*. Molti archivi dell'antica Mesopotamia soddisfano questa condizione, in particolare quelle di templi, palazzi e istituzioni governative. Il loro carattere ufficiale è chiaramente confermato dalla loro posizione, dai contenuti, e dai

²⁶ M. A. Dandamayev, *The Neo-Babylonian Archives*, in *Cuneiform Archives and Libraries* cit., p. 273-277 (276).

²⁷ *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, vol. G, p. 86-87.

²⁸ O. Pedersén, *Archives and Libraries* cit., p. 677; D. Charpin, *op. cit.*, p. 192.

²⁹ *Ibidem*, p. 98.

³⁰ E. Posner, *op. cit.*, p. 4-5; M. Brosius, *op. cit.*, p. 4-5.

³¹ *Cuneiform Archives and Libraries* cit.; M. Brosius, *op. cit.*, p. 6.

³² D. Charpin, *op. cit.*, p. 98.

³³ *Ibidem*, p. 98-99.

titoli e i sigilli degli amministratori coinvolti, spesso qualificati come servi di un re, un tempio, o un dio³⁴.

Gli assiriologi usano la parola “archivio” come denominazione di ciò che la scienza archivistica chiama un “*fondo d'archivio*”, cioè “il totale dei documenti accumulati durante il periodo che è stato eseguito un compito particolare da parte di un ente o una persona”, a cui alcuni vorrebbero aggiungere “e ancora presenti con chi li ha fatti, o usati”. Queste condizioni sono soddisfatte da molti archivi cuneiformi, che erano normalmente utilizzati e hanno continuato a crescere fino al momento della fine, di solito come conseguenza di una catastrofe³⁵.

Veenhof considera che questa definizione ha escluso due funzioni delle antiche collezioni di natura archivistica. In primo luogo, la “accezione” di “una raccolta o deposito di documenti non più in uso, ma conservati per il loro valore storico e immagazzinate separatamente” della collezione permanente. Veenhof è del parere che questo tipo di raccolta era raro per l'antica Mesopotamia e l'esclusione dalla definizione di cui sopra è quindi respinto in quanto di conseguenza trascurabile. In secondo luogo, la definizione di cui sopra deve fare i conti con l'enigma della definizione olandese “[...] richiede che essi (gli archivi) derivano da organi amministrativi o dei loro funzionari, e che i documenti sono stati realizzati, utilizzati e conservati *ex officio*.” Questo presupposto immediatamente ha escluso una grande quantità di materiali derivanti dai privati e che nella letteratura, sono indicati come “archivi privati”³⁶.

Adesso vediamo se una di queste definizioni potrebbe adattarsi anche agli archivi del Vicino Oriente antico. La definizione francese sembra applicarsi perfettamente alla Mesopotamia.

L'archivio è un insieme di documenti che sono stati prodotti durante l'attività di una persona, una collettività, o un'organizzazione e utilizzati da questi o che solo si trovavano nel possesso di un soggetto e sono stati custoditi per un determinato interesse.

Gli archivi del Vicino Oriente antico riguardavano la documentazione, l'elaborazione e la conservazione dei testi prevalentemente economici (gli ordini e le ricevute per le merci e il bestiame, pagamenti d'imposte e dei lavoratori) e amministrativi, ma anche i documenti legali e alcuni testi giuridici³⁷.

Alla fine le informazioni contenute nelle singole tavolette venivano utilizzate per compilare dei resoconti settimanali, mensili e anche annuali³⁸. Durante questo processo, alcune tavolette diventavano inutili e potevano essere eliminate o distrutte, un processo secondario a quello fondamentale di accumulo³⁹. Alcune di queste erano semplicemente gettate come rifiuti, altre invece potevano essere riutilizzate come riempimento dei muri dell'edificio o per livellare pavimenti (come

³⁴ *Cuneiform Archives and Libraries* cit., p. 9.

³⁵ J. S. Du Toit, *op. cit.*, p. 32; *Cuneiform Archives and Libraries* cit., 7-8.

³⁶ J. S. Du Toit, *op. cit.*, p. 33.

³⁷ M. Brosius, *op. cit.*, p. 5; O. Pedersén, *op. cit.*, p. 676.

³⁸ M. Brosius, *op. cit.*, p. 5.

³⁹ D. Charpin, *op. cit.*, p. 99.

uso secondario)⁴⁰. A volte anche queste tavolette che sono state scartate e poi gettate via, sopravvissero in numero abbastanza grande⁴¹. La presenza occasionale di documenti più vecchi può essere semplicemente dovuta al mancato adottare di tali misure da parte degli scribi responsabili⁴².

Possiamo sapere quando un archivio è stato abbandonato o distrutto dalle date delle ultime registrazioni. Inoltre la posizione di molte stanze che conservavano le tavolette indica che queste erano molto usate e servivano a scopi pratici⁴³.

Quando parliamo di un archivio, parliamo prima di tutto di uno spazio fisico in un edificio pubblico (palazzo o tempio) o privato (casa), un locale, una stanza o una serie di stanze, dove i documenti erano custoditi. I documenti depositati lì erano consultati attivamente per un periodo di tempo e le stanze erano soggetti a continui cambiamenti⁴⁴.

L'archivio ha alcune funzioni principali, fra quali, la conservazione dei documenti, la redazione d'inventari che consentano la consultazione del materiale e l'utilizzo di questo materiale in campo didattico.

Gli archivi spesso contenevano gli elenchi di oggetti e materie prime ricevute o dati a terzi⁴⁵, e in più potrebbero contenere anche documenti più antichi provenienti da diversi archivi sia a causa del loro valore per scopi di conservazione o per il loro significato storico⁴⁶.

In più, gli archivi erano luoghi in cui erano stati conservati vari tipi di documenti ufficiali, come ad esempio ricevute, inventari, prestiti e contratti di lavoro, testi diplomatici, documenti legali, contratti di matrimonio e di adozione, i rapporti astrologici, interrogazioni di oracoli, i rapporti del censimento, liste omaggio, contributi reali, trattati, lettere, e ogni sorta di altra documentazione⁴⁷.

La prima fase dello sviluppo degli archivi sembra avere un chiaro collegamento con i magazzini e i depositi delle grandi istituzioni⁴⁸, e la maggior parte dei documenti d'archivio ha a che fare con l'amministrazione di queste istituzioni, ma potrebbe anche essere per la gestione di aree più grandi⁴⁹. Nel caso degli archivi prettamente economici la loro conservazione permanente dei documenti non era necessaria⁵⁰.

Possiamo tentare di fare una distinzione fra gli archivi tenendo conto della facilità con la quale i documenti depositati potevano essere conservati. In questo modo possiamo distinguere gli archivi di conservazione, dove le tavolette erano

⁴⁰ J. A. Black & W. J. Taitt. *op. cit.*, p. 2199; *Cuneiform Archives and Libraries cit.*, p. 2.

⁴¹ *Ibidem.* p. 1-2.

⁴² *Ibidem.* p. 7.

⁴³ J. S. Du Toit. *op. cit.*, p. 32; *Cuneiform Archives and Libraries.* p. 7-8.

⁴⁴ M. Brosius. *op. cit.*, p. 8 e 9.

⁴⁵ O. Pedersén. *op. cit.*, p. 678.

⁴⁶ M. Brosius. *op. cit.*, p. 10-11.

⁴⁷ Le leggi neobabilonesi hanno stimolato la fissazione per iscritto delle operazioni da parte delle parti contraenti ed i contratti erano elaborati in base ad una formula fissa in due esemplari da scribi in presenza di testimoni, ciascuna delle parti ricevendone una copia.

⁴⁸ M. Weitemeyer. *op. cit.*, p. 220.

⁴⁹ O. Pedersén. *op. cit.*, p. 677-678.

⁵⁰ M. Brosius. *op. cit.*, p. 11.

difficilmente consultabili regolarmente, dagli archivi funzionali, dove i documenti erano molto più accessibili.

Inoltre alcuni archivi potevano includere diverse suddivisioni che si occupavano di persone o argomenti specifici; alcuni studiosi chiamano anche queste suddivisioni archivi⁵¹.

Nel tempio e nel palazzo i documenti d'archivio sono stati tenuti in un certo ordine per molti decenni o addirittura secoli. Delle centinaia di migliaia di tavolette fino adesso, più del 90% trattavano direttamente delle questioni economiche e giuridiche⁵². Sempre nelle stesse istituzioni anche i privati depositavano i loro propri documenti, perché questi potevano essere necessari in caso di azioni legali⁵³. Le transazioni commerciali del tempio, forse per la stessa ragione, ma anche per averne memoria più tardi, sono state registrate anche negli archivi del tempio⁵⁴. Dunque, tutti questi documenti potrebbero essere stati registrati e conservati in modo da avere deposizioni, sentenze e contratti sottoscritti da parte dei giudici in fascicoli in vista di precedenti, appelli o casi riaperti⁵⁵.

Gli archeologi spesso trovarono tavolette d'argilla in lotti, a volte abbastanza grandi da contare migliaia, costituiti per la maggior parte dei documenti dei tipi citati: fatture, consegne, ricevute, inventari, prestiti, contratti di matrimonio, transazioni di divorzio, sentenze dei tribunali, e conservati per essere disponibili per la consultazione. Questi erano gli archivi⁵⁶.

Abbiamo un'altra modalità si capire la natura del testo scritto sulla tavoletta, e cioè sulla base del loro formato⁵⁷. Per l'età neoassira abbiamo due formati chiari, uno per le lettere (*egirtu*⁵⁸) e un secondo per i rapporti (*u'iltu*⁵⁹). Le lettere erano scritte parallelamente al lato corto con i nomi del destinatario e il mittente, e i saluti abituali, in alto. Invece, i rapporti erano scritti parallelamente al lato lungo, senza saluto, e con il nome dell'autore alla fine del testo⁶⁰.

5. "Archivio vivo" e "archivio morto"

Un archivio nasce dall'intento di un soggetto di conservare le tracce delle proprie operazioni, soprattutto per la convinzione che tali documenti possano tornare ad essere utili in un futuro più o meno vicino. Se all'inizio questa decisione ha delle finalità pratiche, amministrative e giuridiche, con il passare del tempo subentra un valore di tipo storico, più legato alla ricerca della conoscenza del passato.

⁵¹ O. Pedersén, *op. cit.*, p. 677.

⁵² S. E. Bales, *op. cit.*, p. 25.

⁵³ M. A. Dandamayev, *op. cit.*, p. 276.

⁵⁴ D. S. Porcaro, *Sacred Libraries in the Temples of the Near East*, "Studia Antiqua. A Student Journal for the Study of the Ancient World" 2 (2002), 1, p. 63-70 (65).

⁵⁵ K. R. Veenhof, *op. cit.*, p. 27.

⁵⁶ L. Casson, *Libraries in the Ancient World*, New Haven-Londra 2002, p. 2-3.

⁵⁷ D. Charpin, *op. cit.*, p. 70-71.

⁵⁸ *The Assyrian Dictionary* cit., vol. E, p. 45-46.

⁵⁹ *Ibidem*, vol. U-W, p. 51-54.

⁶⁰ D. Charpin, *op. cit.*, p. 76.

Per la nascita di un archivio sono necessari alcuni elementi come un soggetto in attività e legato a una particolare tipologia di azioni e la volontà di conservare i documenti tramite supporti destinati a durare nel tempo.

Secondo un'impostazione seicentesca di Baldassarre Bonifacio⁶¹ la vita di un archivio avrebbe tre fasi, cioè: quella dell'archivio corrente (per gli affari in corso), poi l'archivio di deposito (per gli affari chiusi) e l'ultimo sarebbe l'archivio storico (per i documenti destinati a venir conservati per la loro storia)⁶².

La vita di un archivio si muove su due coordinate, una temporale (verticale) e un'altra collegata al territorio e ai soggetti con i quali interagisce il proprietario dell'archivio (orizzontale). La coordinata temporale va dalla nascita fino alla chiusura o alla distruzione dell'archivio.

Forse Charpin è stato il primo a introdurre la distinzione, molto importante per capirne la natura dei documenti scoperti, tra archivi "vivi" e "morti"⁶³.

Tenendo conto della coordinata temporale possiamo dividere gli archivi in tre categorie: "vivi", "morti" e "silenziosi".

Possiamo dire che gli "archivi vivi" sono le collezioni di testi che sono stati conservati fino alla distruzione dell'edificio in cui sono stati depositati, e dunque trovati *in situ*, con un livello occupazionale indisturbato⁶⁴.

Gli "archivi morti" sono quelli che sono stati trovati *in situ*, ma con un livello occupazionale disturbato, e il cui proprietario non produce più documenti per la cessazione dell'attività⁶⁵. Veenhof quando parla di un "archivio morto" si riferisce ai testi che sono stati depositati separatamente, in tempi antichi, perché non erano più necessari in un "archivio vivo"⁶⁶.

Spesso i documenti scoperti durante gli scavi sono parte di un archivio "morto", ma non è insolito per un singolo edificio contenere sia archivi vivi e morti⁶⁷.

Invece gli "archivi silenziosi" sono gli archivi il cui contesto è ormai irrecuperabile.

6. Archivi pubblici vs archivi privati

Gli archivi in cui i documenti sono stati raccolti, elaborati e conservati rientrano in due gruppi: pubblici e privati. Questi documenti che finiscono in un archivio sono prodotti da un soggetto che a sua volta può essere pubblico (tempio o palazzo) o privato. Il soggetto privato a sua volta si distingue in: soggetto privato

⁶¹ Scrittore, poeta e vescovo cattolico italiano, nato a Crema, il 5 gennaio 1585, e morto a Capodistria, il 17 novembre 1659.

⁶² Il suo lavoro sugli archivi è scritto in latino: *De Archivis*, Venezia 1632.

⁶³ D. Charpin, *op. cit.*, p. 104.

⁶⁴ M. Brosius, *op. cit.*, p. 7; D. Charpin, *op. cit.*, p. 104-105.

⁶⁵ M. Brosius, *op. cit.*, p. 7.

⁶⁶ *Ibidem*; K. R. Veenhof, *Archives of Old Assyrian Traders*, in M. Brosius, *Ancient Archives and Archives Traditions: Concepts of Record-Keeping in the Ancient World*, Oxford 2003, p. 78-123 (105).

⁶⁷ D. Charpin, *op. cit.*, p. 105.

singolo (persona fisica) e soggetto privato complesso (i nuclei familiari; le associazioni o le collettività).

Quando si applicano questi termini agli archivi del Vicino Oriente, la distinzione sembra abbastanza chiara: quello delle grandi istituzioni, palazzo o tempio, costituisce un archivio pubblico, mentre i privati hanno i propri archivi. Gli archivi pubblici antichi erano quelli che appartenevano all'amministrazione dello stato, includendo qui anche gli archivi privati dei re, dei sacerdoti, o delle altre autorità politiche⁶⁸.

Quando non ci sono informazioni archeologiche sul luogo del ritrovamento dei documenti e dobbiamo considerare solo il loro contenuto, abbiamo dei problemi di classificazione. Gli archivi privati di una certa dimensione appartengono a persone di un certo status⁶⁹. Comunque nessun archivio era davvero "pubblico" nel senso moderno del termine e dunque, non c'era niente di pubblico nei cosiddetti archivi pubblici⁷⁰.

Gli archivi e le biblioteche trovati in edifici come i templi o i palazzi di solito appartenevano a questi, ma potrebbe anche trattarsi di documenti che appartenevano al personale associato con tali istituzioni⁷¹. Questa è una pratica che s'incontra spesso durante la storia del Vicino Oriente⁷².

La maggior parte degli archivi erano relativamente piccoli, con meno di un centinaio di testi e copriva un periodo di circa cinquanta anni, cioè due generazioni. Raramente sono stati trovati archivi con più di 1000 tavolette e che fossero mantenuti per un centinaio di anni o anche di più.

Se proviamo a guardare gli archivi templari e quelli dei palazzi, i templi sembrano essere stati meno vulnerabili alla vita politico-militare e sembrano essere stati capaci di conservare i loro archivi amministrativi per un periodo di tempo più lungo. Come esempio molto conosciuto del I millennio a. C. abbiamo gli archivi del tempio di Šamaš a Sippar che coprono un periodo di circa un secolo e mezzo (ca. 630-ca. 485 a. C.)⁷³.

Connessioni e sovrapposizioni tra gli archivi ufficiali e quelli privati possono esistere anche quando non è coinvolto un ufficio formale, ma un rapporto contrattuale ben amministrato⁷⁴. Queste persone di solito avevano collegamenti personali o commerciali con i centri di amministrazione, palazzo e tempio, e ciò si riflette nei loro archivi, anche a causa della separazione piuttosto scarsa fra le sfere pubbliche e private⁷⁵.

La distinzione tra pubblico e privato non è sempre facile da fare: dei documenti privati appartenenti ai funzionari potrebbero essere conservati negli

⁶⁸ M. Brosius, *op. cit.*, p. 11.

⁶⁹ K. R. Veenhof, *Cuneiform Archives cit.*, p. 10.

⁷⁰ D. Charpin, *op. cit.*, p. 101.

⁷¹ O. Pedersén, *op. cit.*, p. 677; M. Brosius, *op. cit.*, p. 11-12.

⁷² *Ibidem*, p. 11.

⁷³ D. Charpin, *op. cit.*, p. 102.

⁷⁴ K. R. Veenhof, *op. cit.*, p. 11.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 10.

archivi pubblici che si trovano nei loro luoghi di lavoro⁷⁶. Gli archivi con documenti privati nei templi possono spesso essere stati messi lì perché appartenevano a persone che lavorano per il tempio, come i sacerdoti. Fino a che punto i templi o i membri di tali professioni apprese possono essere considerati i legittimi proprietari dei testi è più complicato. Professionisti istruiti, come esorcisti, indovini, e sacerdoti, erano, almeno, responsabili della creazione e del mantenimento degli archivi e delle biblioteche, in quanto sono stati i principali utilizzatori dei testi⁷⁷.

L'esistenza in questi archivi di alcuni documenti apparentemente privati solleva questioni sul ruolo delle istituzioni pubbliche nella vita dei cittadini comuni. Normalmente i documenti legali erano conservati in privato da chi era personalmente interessato dai processi e invece i templi potrebbero essere stati responsabili della gestione soprattutto dei giuramenti dei testimoni o delle parti in cause legali⁷⁸.

7. Metodi di archiviazione e catalogazione delle tavolette in archivi e in biblioteche

Si pensa che gli archivi dei templi erano custoditi in appositi locali, purtroppo, gli scavi ci dicono poco sul modo in cui sono state conservate nelle biblioteche e negli archivi le tavolette. Tuttavia, si può gettare un po' di luce sulla questione usando i mezzi filologici, e partendo da una parola in sumerico per "archivio", cioè il *dub-lal* (dub = tavoletta, lal = qualcosa che porta), ci danno l'idea dei banchi di argilla su cui le tavolette stavano. Possiamo pensare che i metodi d'immagazzinamento utilizzati nelle biblioteche e negli archivi sono stati molto simili⁷⁹. Però, anche se i metodi di archiviazione erano simili, le regole di sistemazione delle tavolette non lo erano⁸⁰.

Molto più raramente, sono state scavate le camere per la conservazione dei testi, anche se senza le tavolette, come ad esempio nel tempio di Nabû a Dur Šarrukīn⁸¹, biblioteca descritta da Veenhof nel suo lavoro: "[...] un muro con tre file di piccole nicchie quadrati (ca. 25-30 cm quadrati e ca. 40-50 cm. profondità) per lo stoccaggio di tavolette come in un enorme nido d'ape". Egli paragona questa stanza con la camera 61 del palazzo di Sennacherib a Ninive e con "l'ufficio degli scribi" del palazzo Nord-Ovest a Kalhu. Non si sa se Veenhof stava pensando a una biblioteca templare in particolare, anche perché egli non commentò la natura e il funzionamento della camera che ha descritto. Invece, al-Rawi e George hanno preso la descrizione di Veenhof come conferma per la loro scoperta a Sippar: "L'identificazione della stanza 5 come "sala di biblioteca" è preso come dimostrato da Veenhof ... La scoperta della biblioteca di Sippar rivendica questa interpretazione, e stabilisce un "tipo" per la biblioteca nell'antica Mesopotamia..."⁸²

⁷⁶ J. A. Black & W. J. Taitt, *op. cit.*, p. 2202.

⁷⁷ O. Pedersén, *Archives and Libraries in the Ancient Near East* cit., p. 262.

⁷⁸ J. A. Black & W. J. Taitt, *op. cit.*, p. 2203.

⁷⁹ M. Weitemeyer, *op. cit.*, p. 225.

⁸⁰ M. Haran, *op. cit.*, p. 52-53.

⁸¹ O. Pedersén, *Archives and Libraries: the Ancient Near East* cit., p. 676.

⁸² J. S. Du Toit, *op. cit.*, p. 63.

Le grandi istituzioni avevano stanze speciali per la conservazione e archiviazione dei documenti. Per esempio le due “stanze d’archivio” dell’Eanna a Uruk durante l’età neobabilonese conservavano ca. 3500 documenti⁸³. Alcuni di loro servivano come depositi per gli archivi in senso stretto, quelli non più in uso quotidiano erano conservati in luogo separato⁸⁴.

Archivi e biblioteche sono stati collocati in camere speciali secondo le dimensioni della collezione. Di solito gli archivi e le biblioteche erano depositati in una stanza interna, soprattutto per la loro protezione, anche se ci sono anche delle stanze vicino all’ingresso principale, per avere una facile accessibilità⁸⁵.

Questa posizione delle “stanze d’archivio” indica che i documenti custoditi al loro interno erano spesso consultati e utilizzati e servivano, dunque, a scopi pratici. Potevano trovarsi vicino all’ingresso principale per la registrazione di ciò che entrava o usciva, oppure vicino a una cucina, laboratorio, magazzino per controllare i movimenti dei beni, il consumo e la produzione, e soprattutto per poter fare più facilmente l’inventario di tutti questi beni e oggetti⁸⁶.

I grandi archivi e biblioteche richiedevano disposizioni speciali per la conservazione delle tavolette e c’erano diversi modi di classificazione, archiviazione, come l’uso di cartellini, etichette e cataloghi (come ad Aššur)⁸⁷. Le tavolette di argilla possono essere conservate in vari modi. I privati potrebbero metterli semplicemente in un angolo di una stanza, magari avvolte in un pezzo di tessuto o stuoia, o tenerli in un vaso, cestino, sacchetto o contenitore (*pišannu*)⁸⁸. Archivi sostanziali richiedevano camere speciali, non solo nelle istituzioni amministrative, ma a volte anche in case private⁸⁹. La luce del sole ombreggiata da una porta, o portico esterno del magazzino offre condizioni di luce ideali per la lettura dei testi cuneiformi, gli interni delle camere sarebbero stati probabilmente troppo scuri per la scrittura⁹⁰.

Le varie tavolette potevano essere conservate in una stanza speciale, che se fosse necessario avrebbe potuto anche essere sigillata, e in questa stanza c’erano usati vari sistemi di stoccaggio. Le collezioni più grandi sono state spesso poste su ripiani di legno o nelle nicchie incassate nel muro⁹¹. Possiamo distinguere fra tre grandi sistemi di sistemazione delle tavolette:

a. il sistema dello scaffale aperto o la sistemazione libera:

Il sistema a scaffale aperto fa uso di panchine basse di mattoni crudi o scaffalature di legno lungo le pareti, per lo stoccaggio delle tavolette. Le panchine di

⁸³ M. A. Dandamayev, *op. cit.*, p. 276.

⁸⁴ K. R. Veenhof, *op. cit.*, p. 5.

⁸⁵ O. Pedersén, *op. cit.*, p. 677.

⁸⁶ J. S. Du Toit, *op. cit.*, p. 32; K. R. Veenhof, *op. cit.*, p. 17-18.

⁸⁷ O. Pedersén, *op. cit.*, p. 678.

⁸⁸ *The Assyrian Dictionary* cit., vol. P, p. 427.

⁸⁹ K. R. Veenhof, *op. cit.*, p. 11.

⁹⁰ J. A. Black & W. J. Taft, *op. cit.*, p. 2199.

⁹¹ O. Pedersén, *op. cit.*, p. 677.

mattoni crudi, comuni a tutti i periodi, erano di solito larghe ca. 50 cm e erano sistemate lungo le pareti o nel mezzo di una stanza⁹².

Queste panchine potevano servire anche per la sistemazione di casse, cesti, borse con le tavolette, più frequentemente piuttosto per scopi temporanei quali raccolta, selezione ed elaborazione dei documenti che per lo stoccaggio finale⁹³. Erano sistemati lì mentre aspettavano di essere archiviati.

Inoltre le tavolette potevano essere impilate per terra e appoggiate alle pareti, o impilate in file su più livelli di scaffalature di legno, come nella stanza dell'archivio del palazzo di Ebla (Tell Mardikh)⁹⁴. Scaffalature di legno sono note da numerosi scavi, ad esempio Ebla, Ur, Bogazkoy⁹⁵.

b. il sistema delle caselle:

La prova per il sistema delle caselle proviene principalmente dall'età neoassira. La "sala della biblioteca", n. 5, del tempio di Nabû a Khorsabad aveva un muro con tre file di piccole nicchie quadrati (ca. 25-30 cm² e ca. 40-50 cm di profondità) per lo stoccaggio di tavolette come in un enorme nido d'ape. Una disposizione analoga era in uso per gli archivi nella stanza 61 del palazzo di Sennacherib a Ninive. Le "scatole di mattoni" scoperte nel "ufficio degli scribi" (stanza n. 4), del palazzo Nord-Ovest di Kalḫu, descritto come "classificatori", possono essere paragonabili⁹⁶.

A Sippar, Dur Šarrukīn, Ninive e forse nel Palazzo NW di Kalḫu un sistema a caselle era utilizzato per lo stoccaggio di tavolette. Purtroppo nessuna informazione archeologica potrebbe essere recuperato circa il metodo di stoccaggio delle tavolette in NT 12 a Kalḫu⁹⁷. In un archivio neoassiro a Kalḫu, piccole scatole rettangolari di mattoni, costruite lungo una panca centrale e lungo le pareti, servivano come recipienti per le tavolette⁹⁸.

c. il sistema dei contenitori:

Le tavolette possono essere conservate in vari tipi di contenitori come un vaso, cesto, borsa, o scatola, ed eventualmente avvolte in una stuoia di canna o un pezzo di stoffa⁹⁹. Cesti e borse in pelle sono stati regolarmente utilizzati anche per il trasporto di documenti al centro amministrativo e non solo nelle stanze per il deposito delle tavolette¹⁰⁰.

Lo stoccaggio in contenitori di questo tipo sembra essere molto diffuso e gli scavi hanno portato alla luce molti vasi con collezioni di tavolette, e da fonti testuali

⁹² K. R. Veenhof, *op. cit.*, p. 12; J. A. Black & W. J. Taitt, *op. cit.*, p. 2199.

⁹³ K. R. Veenhof, *op. cit.*, p. 12.

⁹⁴ J. A. Black & W. J. Taitt, *op. cit.*, p. 2199.

⁹⁵ K. R. Veenhof, *op. cit.*, p. 13.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ D. J. Wiseman & J. A. Black, *Literary Texts from the Temple of Nabû*, Londra 1996, p. 7; J. A. Black & W. J. Taitt, *op. cit.*, p. 2199.

⁹⁸ M. Weitemeyer, *op. cit.*, p. 221.

⁹⁹ J. A. Black & W. J. Taitt, *op. cit.*, p. 2199.

¹⁰⁰ K. R. Veenhof, *op. cit.*, p. 12-13.

sappiamo dell'uso di cesti e scrigni per metterci dentro le tavolette. L'esistenza di queste ultime può occasionalmente essere dedotta dalla scoperta di pile ordinate, tavolette il cui involucro in legno si è disintegrato. I cestini di canna, ovviamente, raramente hanno lasciato tracce¹⁰¹.

Ad Aššur sono stati scoperti i ca. 650 documenti degli archivi di Ezbu-lešir, capo dell'amministrazione dei "doni regolari" del tempio di Aššur, in un gruppo di vasi, dei quali alcuni avevano una targhetta¹⁰² indicante il loro contenuto¹⁰³.

L'uso di cesti dotati di etichette o di cartellini era un modo comune per raccogliere o tenere insieme documenti della stessa data o di un particolare tipo di operazioni, un gruppo specifico di persone, ecc, e per l'identificazione di questi gruppi di tavolette¹⁰⁴. Se alcuni erano attaccati ai cesti, altri erano semplicemente posti accanto a loro su uno scaffale o banco. Alcuni sono ancora riconoscibili come tali dai fori per le corde con cui erano attaccate ai contenitori, invece altri erano bloccati al cesto sotto forma di sigillo, e può aver fissato le corde che chiudevano il contenitore per proteggere il contenuto¹⁰⁵. Sfortunatamente non è stata trovata nessuna etichetta *in situ* con il contenuto del cesto di tavolette al cui era assegnata¹⁰⁶.

Una disposizione speciale è stata osservata a Uruk nel tempio Eanna (quadrato Qa XIV, 5). Era una stanza dotata di un pavimento costituito da pareti di mattoni crudi molto bassi o creste parallele tra loro, in cui le tavolette devono essere state conservate. Nei "solchi" tra loro l'acqua deve essere fluita giudicando dalla presenza di sedimenti argillosi. È stato spiegato come un dispositivo per il controllo dell'umidità negli archivi, al fine di prevenire le tavolette cotte al sole dallo sbriciolamento in condizioni di clima caldo e asciutto¹⁰⁷.

Lo stoccaggio nei modi sopra descritti implica la categorizzazione e l'archiviazione secondo determinati criteri anche con lo scopo di mettere i documenti a disposizione per la consultazione¹⁰⁸.

Poter prendere una tavoletta dall'archivio o dalla biblioteca senza dover mettersi a leggerli tutti richiedeva molta organizzazione. Questa poteva essere raggiunta tramite la disposizione delle tavolette in base ai contenuti, finalità, origine, data, ecc. Ma anche la forma, le dimensioni di una tavoletta, o la disposizione di un testo potevano essere utili per identificare la natura o il genere di un documento. Inoltre, a volte c'era un collegamento tra le caratteristiche esterne, come la presenza o l'assenza di una busta o impronte dei sigilli in luoghi particolari, e il contenuto di una tavoletta¹⁰⁹.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 13.

¹⁰² La targhetta era come la seguente "Contenitore delle tavolette, sigillato, con i conti dei produttori di birra del tempio di Aššur sotto la supervisione di Ezbu-lešir, soprintendente per le offerte del tempio di Aššur, servo di Tiglath-pileser (I)".

¹⁰³ K. R. Veenhof, *op. cit.*, p. 16; D. Charpin, *op. cit.*, p. 108.

¹⁰⁴ K. R. Veenhof, *op. cit.*, p. 18.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 16.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 17.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 12.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 13.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 14; J. A. Black & W. J. Tait, *op. cit.*, p. 2199.

Come già detto è attestata l'esistenza delle buste e il loro uso, che continuò per tutto il periodo neoassiro, fino all'età neobabilonese¹¹⁰. Essendo un elemento importante nell'attività di archiviazione delle tavolette, possiamo dire qualche parola su di esse. Quando la tavoletta era essiccata lo scriba la copriva da un sottile strato di argilla, questa era la busta¹¹¹. Per due tipi di documenti si usavano le buste: per le lettere, per la riservatezza del loro contenuto, e per i contratti. Sulla busta appariva il nome del destinatario, ma anche il sigillo del mittente¹¹².

Quando l'opera occupava più di una tavoletta, la prima riga della tavoletta seguente era indicata nel colophon, così come anche altre informazioni importanti¹¹³. I colophon, che sono diventati più diffusi nel primo millennio, sono molto importanti per l'identificazione del testo e per lo studio di testi letterari e scientifici¹¹⁴.

Lionel Casson comparava il colophon con la pagina di titolo di un libro moderno, e ci dice che all'inizio del primo millennio a. C. conteneva fino a 10 elementi: l'incipit; il nome e il numero di serie (la posizione nella serie della tavoletta); il numero di linee; la copia di origine; il nome del proprietario della tavoletta; il nome dello scriba del documento (a volte anche informazioni sulla famiglia dello scriba); il motivo per cui è stata fatta la copia; una maledizione su coloro che vorrebbero rimuovere o distruggere la tavoletta; la data; la disposizione o la provenienza della copia¹¹⁵.

Quello che noi intendiamo oggi con il termine "opera letteraria" è molto diverso da quello del mondo vicino orientale. Invece del titolo, erano usate le prime parole scritte (l'incipit). Un esempio è il Poema della Creazione, che veniva chiamato *Enuma Eliš* ("Una volta sopra ...")¹¹⁶.

Poi i nomi degli autori di solito sono sconosciuti. Poche sono le eccezioni, e lo sappiamo solo quando il nome dell'autore è stato inserito nell'opera: per esempio l'inno a Gula da Bullutsa-Rabi e dell'Epopèa di Erra¹¹⁷.

Quando nel colophon ci sono scritti i nomi dello scriba, di suo padre e dei suoi antenati, possiamo sulla base di queste informazioni ricostituire le famiglie di scribi¹¹⁸.

Come già detto prima, il colophon include spesso benedizioni e maledizioni. Come esempio abbiamo un colophon su una tavoletta da Aššur, in cui c'è la descrizione della punizione divina che può cadere sull'uomo che maltratta una tavoletta: "chi rompe questa tavoletta a pezzi o la mette in acqua [...] fino a quando non è in grado di riconoscere essa [...] può Aššur, Šin, Šamaš, Adad e Ištar, Bel, Nabû, Nergal, Ištar di Ninive, Ištar di Arbela, Ištar di Bit Kidmurri, gli dèi dei cieli (e) della terra, e gli dèi di Assiria, possono tutti questi maledirlo con una maledizione

¹¹⁰ D. Charpin, *op. cit.*, p. 76, 78.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 76-77.

¹¹² *Ibidem*, p. 77.

¹¹³ *Ibidem*, p. 183.

¹¹⁴ J. A. Black & W. J. Taitt, *op. cit.*, p. 2199; D. Charpin, *op. cit.*, p. 183.

¹¹⁵ J. A. Black & W. J. Taitt, *op. cit.*, p. 2199.

¹¹⁶ D. Charpin, *op. cit.*, p. 181.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 179.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 183.

che non può essere alleviata, terribile e spietata, come tutta la sua vita, che essi facciano il suo nome, il suo seme (cioè i suoi parenti) deve essere portata fuori dalla terra, possono poi mettere la carne nella bocca di un cane"¹¹⁹.

Alcune collezioni offrivano anche il privilegio di prestito, e questo ha portato al problema inevitabile di assicurare l'immediato ritorno. Un presagio da Uruk insiste sul fatto che "Chi teme Anu, Enlil, ed Ea lo consegnerà alla casa del proprietario il giorno stesso." Un altro è meno rigoroso: "Chi teme Anu e Antu lo restituisce alla casa del proprietario il prossimo giorno". Un modo per evitare il problema è stato quello che le tavolette non lascino i locali. Così una tavoletta rituale da Uruk avverte che "Colui che teme Marduk e Sarpanitum non l'ha affida a [altrui] mani. Colui che l'ha affida a [altrui] mani, possano tutti gli dei che si trovano in Babilonia lo maledica!"¹²⁰

In più a giudicare dal colophon di una tavoletta dall'Eanna a Uruk anche i templi erano derubati: "lo studioso che non ruba il documento e lo rimette nel suo supporto, può Ištar considerarlo con gioia; colui che lo fa uscire dall'Eanna, può Ištar denunciarlo con rabbia"¹²¹.

Per la datazione dei testi gli scribi assiri utilizzavano gli eponimi, e per questa ragione, molti dei testi possono essere datati in modo abbastanza sicuro¹²².

Insieme ai colofoni, per le informazioni sulla disposizione delle tavolette nelle biblioteche, sono i cataloghi¹²³, una delle caratteristiche di una biblioteca propriamente detta¹²⁴. Un tipo di catalogo è quello "a soggetto", per esempio uno che elenca la varia letteratura sull'arte dell'incantesimo¹²⁵.

Le collezioni più importanti erano costituite in "serie" divise in tavolette a numerazione progressiva, a volte accompagnate da "materiale supplementare", che è stato completato dagli insegnamenti orali dei maestri¹²⁶.

Queste collezioni possono essere raggruppate in alcune categorie principali. La più grande è quella delle opere che parlano di presagi, di eventi naturali, di ciò che si trovava nel futuro, e altre erano dedicate ai sogni, alle nascite anormali, e ai sintomi medici¹²⁷.

Un'altra collezione importante era quella che metteva insieme le liste di vocabolario e i manuali standard, gli elenchi delle piante, alberi, animali, divinità, nomi di località, ecc. In più anche le liste lessicali costituiscono quindi una grande parte dei testi di biblioteca. C'è anche un catalogo da Aššur di composizioni musicali, che elenca le righe iniziali di una serie d'inni, forse disposti secondo gli strumenti che dovevano essere suonati¹²⁸.

¹¹⁹ M. Weitemeyer, *op. cit.*, p. 230.

¹²⁰ L. Casson, *op. cit.*, p. 13.

¹²¹ *Ibidem*, p. 14.

¹²² O. Pedersén, *Archives and Libraries in the Ancient Near East* cit., p. 131.

¹²³ M. Weitemeyer, *op. cit.*, p. 231.

¹²⁴ D. Charpin, *op. cit.*, p. 195.

¹²⁵ M. Weitemeyer, *op. cit.*, p. 232.

¹²⁶ D. Charpin, *op. cit.*, p. 181.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 184.

¹²⁸ M. Weitemeyer, *op. cit.*, p. 232; L. Casson, *op. cit.*, p. 9.

Purtroppo, il nostro concetto di “letteratura” è molto ristretto. Una parte considerevole della letteratura vicino orientale è costituita dagli scongiuri dell'esorcista (*āšipu*¹²⁹), che è stato incaricato di scacciare il male che affliggeva i suoi pazienti¹³⁰.

I “cantanti di lamentazioni” (*kalû*¹³¹) erano responsabili dell'esecuzione di canti liturgici, spesso accompagnati da strumenti musicali. Hanno ereditato un corpus di testi in lingua sumera, alcuni dei quali sono stati tradotti in accadico. Ciò dimostra che questi testi erano ancora capiti nel primo millennio. La nomenclatura per i canti e le preghiere è molto ricca, ma spesso difficile da decifrare¹³².

In conclusione, possiamo dire che questi sembrano essere i primi tentativi di creazione di una lingua bibliografica artificiale¹³³.

8. Le tavolette: i materiali

La sopravvivenza di migliaia di tavolette di argilla ci fornisce una grande varietà e ricchezza di fonti storiche, che ci offrono la possibilità di una ricostruzione storica molto dettagliata. Questo nostro accesso alle tavolette è stato chiaramente facilitato dalla tendenza di raccogliere in biblioteche e archivi.

Per realizzare tutto questo e utilizzarle al meglio dobbiamo superare molti ostacoli. Le grandi collezioni museali sono costituite in gran parte attraverso l'acquisto di tavolette che provengono spesso dagli scavi illeciti, una situazione estremamente preoccupante. Anche le tavolette che provengono dagli scavi regolari, che sono molte numerose, non sono senza problemi. Anche questi ritrovamenti ufficiali non sono sempre stati accuratamente registrati, e in più spesso non sono stati pubblicati nel suo insieme con tutta la documentazione archeologica, con tutti i tipi di oggetti, per tipologie¹³⁴.

A volte manca persino la registrazione degli ambienti in cui sono state trovate le tavolette, e le circostanze di ritrovamento non sono sempre correttamente descritte o ricostruite. Tutto questo insieme all'inaccessibilità delle collezioni, a causa di varie ragioni, ha spesso ostacolato la ricerca¹³⁵.

In più anche quando lo scavo è stato condotto con molta attenzione e accuratamente registrato, non dobbiamo dimenticare che abbiamo a che fare con dei resti, cioè nucleo di una collezione più grande, e non con archivi e biblioteche, nella loro completezza, come esistevano prima della distruzione dell'edificio¹³⁶.

È ben noto che il materiale più comune per le tavolette era l'argilla, e la stragrande maggioranza dei testi conservati sono scritti in caratteri cuneiformi su tavolette d'argilla.

¹²⁹ *The Assyrian Dictionary* cit. vol. A, 2, p. 431-435.

¹³⁰ D. Charpin, *op. cit.*, p. 184.

¹³¹ *The Assyrian Dictionary* cit., vol. K, p. 91.

¹³² D. Charpin, *op. cit.*, p. 185.

¹³³ S. E. Bales, *op. cit.*, p. 44.

¹³⁴ D. Charpin, *op. cit.*, p. 99.

¹³⁵ K. R. Veenhof, *op. cit.*, p. 35.

¹³⁶ D. Charpin, *op. cit.*, p. 99; J. A. Black & W. J. Taitt, *op. cit.*, p. 2203.

Le tavolette d'argilla hanno avuto una buona possibilità di sopravvivere all'usura del tempo quando erano cotte al forno, però, contrariamente a un'idea diffusa, normalmente non erano cotte, essendo un trattamento riservato a delle situazioni particolari, come alcune copie di testi librari¹³⁷.

Le tavolette essiccate al sole che potevano essere spezzate o frantumate e danneggiate dall'acqua, che erano vulnerabili al sale contenuto nell'argilla, invece, spesso sono sopravvissute, per migliaia di anni, alla distruzione degli edifici in cui erano conservate, grazie alla cottura in incendi casuali, che vedevano coinvolti questi edifici¹³⁸. In questo modo una catastrofe, un incendio, che porta alla distruzione di un edificio ha un impatto positivo sulla sopravvivenza delle tavolette, perché sono state cotte inavvertitamente quando gli invasori hanno bruciato gli edifici in cui si trovavano¹³⁹.

Nelle scuole, soprattutto, era attestata una pratica in quale l'argilla delle tavolette obsolete, che non erano cotte, poteva essere riutilizzata e riutilizzata per realizzare altre tavolette¹⁴⁰.

L'argilla non era, però l'unico supporto per la scrittura cuneiforme e in origine gli archivi e le biblioteche erano composti da una varietà di materiali, tra cui non solo le tavolette di argilla, ma anche tavole di legno o avorio coperte di cera, legno, *ostraka*, metallo, pietra (soprattutto quando c'era il desiderio di conferire un carattere particolarmente solenne ad un documento), pergamena, e papiro. Molti di questi materiali, sfortunatamente sono deperibili e non è rimasto molto¹⁴¹.

L'uso di cera non era sconosciuto in Mesopotamia, e sappiamo da alcuni colophon che nel primo millennio a.C. tavole di legno coperte di cera sono state ampiamente utilizzate, soprattutto per i testi letterari e scientifici¹⁴². Questi riferimenti testuali sono confermati dai ritrovamenti archeologici e alcune lavagne sono state trovate a Kalḫu e Aššur¹⁴³. Lo scavo di Nimrud ha portato alla luce, accanto a frammenti di tavole di legno per scrittura, un polittico in avorio con non meno di sedici pannelli¹⁴⁴.

Per quello che riguarda la lingua utilizzata, normalmente era l'accadico in dialetto assiro, ma per i testi letterari il dialetto babilonese, e talvolta la lingua sumera, sono stati utilizzati¹⁴⁵.

9. Conclusioni

Le collezioni del Vicino Oriente erano di una specifica natura che rispondeva ai bisogni della cultura e civiltà alla quale apparteneva. Cessarono di

¹³⁷ D. Charpin, *op. cit.*, p. 71-72.

¹³⁸ K. R. Veenhof, *op. cit.*, p. 1; J. A. Black & W. J. Taitt, *op. cit.*, p. 2199.

¹³⁹ D. Charpin, *op. cit.*, p. 100.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 72.

¹⁴¹ M. A. Dandamayev, *op. cit.*, p. 273; D. Charpin, *op. cit.*, p. 72.

¹⁴² K. R. Veenhof, *op. cit.*, p. 2; J. A. Black W. J. Taitt, *op. cit.*, p. 2199; M. A. Dandamayev, *op. cit.*, p. 273.

¹⁴³ O. Pedersén, *op. cit.*, p. 130.

¹⁴⁴ D. Charpin, *op. cit.*, p. 75.

¹⁴⁵ O. Pedersén, *op. cit.*, p. 130-131.

esistere quando queste civiltà si estinsero: non furono quindi le radici che fecero poi sviluppare le biblioteche che conosciamo oggi e che discendono da quelle prodotte dal mondo dei greci e dei romani. Meritano però una menzione importante dato che tali collezioni furono le prime a usare alcune delle procedure bibliotecarie fondamentali come l'identificazione di opere individuali tramite titoli; la raccolta in serie di scritti analoghi; la creazione di cataloghi. Come abbiamo già visto furono anche le prime a soffrire alcuni dei mali fondamentali delle biblioteche di oggi il furto e il vandalismo¹⁴⁶.

Gli archivi e le biblioteche erano un elemento vitale del Vicino Oriente antico. Hanno giocato un ruolo fondamentale sia nella prassi amministrativa e nella trasmissione e nello sviluppo delle letterature. Purtroppo, gli archivi e le biblioteche intatte raramente sopravvivono, e le loro posizioni originali non sono state spesso oggetto di competente lavoro archeologico¹⁴⁷.

Abbiamo inoltre visto che c'è una chiara differenza tra l'archivio e la biblioteca, tra il documento d'archivio e quello letterario. I primi sono stati organizzati secondo la loro natura e la loro data, una organizzazione che non avrebbe nessun senso per il secondo tipo¹⁴⁸.

È vero che ci sono stati dei punti comuni fra gli archivi e le biblioteche, che forse per molto tempo hanno tratto in inganno gli studiosi e hanno creato dei problemi, ma questi riguardano soprattutto la somiglianza dei metodi di archiviazione, e non i principi in base ai quali le tavolette erano disposte¹⁴⁹. È quasi impossibile dare un'illustrazione più chiara della differenza tra la tecnica d'archivio e quella di biblioteca.

Sulla base dei ritrovamenti ottenuti fino ad oggi attraverso gli scavi sistematici, in gran parte integrate da scavi non-sistematici dei ladri arabi, Jastrow è giunto alle seguenti conclusioni:

(1) nei più importanti centri religiosi, i templi avevano vasti archivi;

(2) questi archivi erano principalmente archivi commerciali che contenevano, in primo luogo, i documenti dell'amministrazione dei templi e dei loro affari, compresa la corrispondenza ufficiale e le lettere commerciali;

(3) oltre ai documenti del tempio, a volte sono stati depositati negli archivi del tempio anche i documenti commerciali di un privato, contratti, atti di vendita, testamenti, transazioni matrimoniali, ecc;

(4) collegate ai templi nei grandi centri c'erano scuole dedicate alla formazione dei sacerdoti e scribi,

(5) nella parte del tempio riservata a questo scopo, delle stanze sono state riservate alla conservazione dell'attrezzatura per educare alla scrittura, lettura, matematica, misure e calcoli astronomici, e delle collezioni di testi di vario genere (cioè tabelle matematiche, tabelle di misura, elenchi cronologici e tabelle

¹⁴⁶ J. S. Du Toit, *op. cit.*, p. 38; L. Casson, *op. cit.*, p. 15.

¹⁴⁷ J. A. Black & W. J. Taitt, *op. cit.*, p. 2197.

¹⁴⁸ M. Weitemeyer, *op. cit.*, p. 233.

¹⁴⁹ *Ibidem*.

astronomiche, liste dei segni, esercizi, sillabari, paradigmi grammaticali, commenti a testi importanti, e simili) usati per la formazione degli scribi¹⁵⁰.

(6) entro i recinti delle scuole erano custoditi anche i testi religiosi di vario genere (copie di testi religiosi, preghiere, rituali cerimoniali, inni, incantesimi, presagi) e altro materiale necessario usati per la formazione dei sacerdoti e per la preparazione per il culto e per svolgere le varie funzioni del culto come esorcizzare i demoni, riti di purificazione e espiatione, ispezione di sacrifici, interpretazione di presagi ecc.¹⁵¹

In conclusione possiamo dire che questi testi coprono i due rami principali della formazione di un sacerdote:

(a) di agire come uno scriba nell'elaborazione di documenti legali, e condurre le attività commerciali del tempio,

(b) di diventare un adepto del culto, con le sue numerose ramificazioni. Allo stesso tempo, dobbiamo stare attenti a non esagerare la portata del corredo scolastico.

Con la sola eccezione del tempio di Marduk a Babilonia e forse del tempio di Nabû a Borsippa, i templi babilonesi non danno prova di aver contenuto ampie collezioni letterarie, che, al contrario, il numero di testi che esse contenevano, erano in generale limitati a quelli utilizzati nel culto della divinità a cui il tempio era dedicato, sembra essere stato relativamente piccolo, del tutto troppo piccolo per estensione e la portata di giustificare l'uso del termine "letterario"¹⁵².

La conservazione dei documenti e, quindi, il mantenimento degli archivi sono stati essenziali, sia nella pubblica amministrazione e per il funzionamento delle imprese private e la gestione della proprietà privata. Le biblioteche sono state fondamentali per la trasmissione di cultura letteraria, e la loro semplice esistenza ha portato alla nascita di approcci accademici o anche scolastici dei testi scritti¹⁵³.

Uruk, Sippar, Babilonia, Nimrud e Ninive sono solo alcune delle molte città con archivi e biblioteche templari che hanno giocato un ruolo importante nel plasmare le culture mesopotamiche, e nel mantenere loro fino ad oggi. Non solo questi svolgono un ruolo molto importante nelle transazioni commerciali e di tenuta dei registri, ma spesso erano i luoghi in cui sono stati scoperti grandi testi religiosi e poemi epici¹⁵⁴.

Molte difficoltà sorgono quando si cerca di valutare il ruolo dei templi nell'elaborazione e la conservazione della tradizione scritta in Mesopotamia¹⁵⁵. I templi possono aver avuto una partecipazione limitata al processo di giustizia, ma sembrano invece aver servito come luoghi di deposito per documenti ufficiali giuridici e economici¹⁵⁶.

¹⁵⁰ M. Jastrow Jr., *Did the Babylonian Temples have Libraries?*, "Journal of the American Oriental Society" 27 (1906), p. 147-182 (168-169).

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 169, 182; S. E. Bales, *op. cit.*, p. 35.

¹⁵² M. Jastrow Jr., *op. cit.*, p. 181-182.

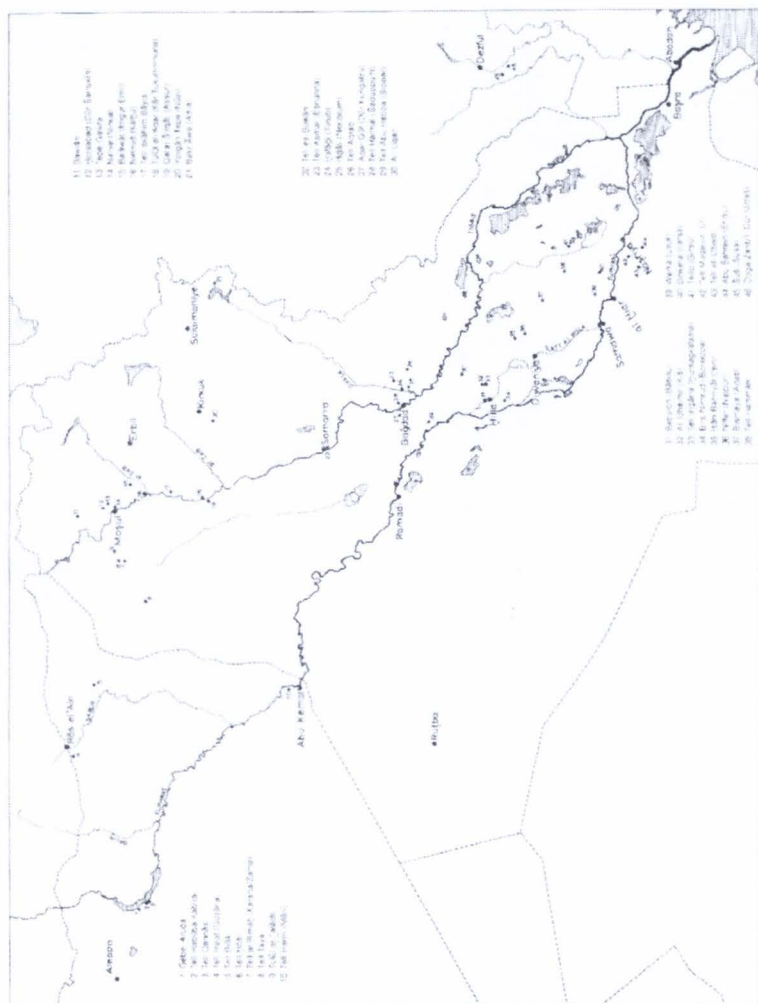
¹⁵³ J. A. Black & W. J. Tait, *op. cit.*, p. 2208.

¹⁵⁴ D. S. Porcaro, *op. cit.*, p. 66.

¹⁵⁵ D. Charpin, *op. cit.*, p. 204.

¹⁵⁶ J. A. Black & W. J. Tait, *op. cit.*, p. 2197.

La biblioteca e l'archivio del tempio erano una componente importante del Vicino Oriente antico. In questi luoghi dei templi la scrittura è stata sviluppata. Qui documenti sacri sono stati creati, copiati e conservati dagli scribi e dai sacerdoti. Nella biblioteca documenti scientifici e letterari sono stati studiati e conservati. I documenti d'archivio sono stati conservati e persino dedicati alle divinità nelle biblioteche. Le biblioteche del tempio erano i centri dove i re hanno presentato le proprie più alte conquiste civili per la conservazione. Negli archivi sono state effettuate transazioni commerciali, autorizzate e registrate. Il tempio era il centro della comunità, e lo *scriptorium* con la sua biblioteca e i suoi archivi erano il centro del tempio¹⁵⁷.

¹⁵⁷ D. S. Porcaro, *op. cit.*, p. 70.

Fig. 1. Mesopotamia: Pianta con le principali città (da E. Heinrich, *Die Tempel und Heiligtümer im Alten Mesopotamien, Typologie, Morphologie und Geschichte*, 2 volumi, Berlino 1982, fig. 59).

Fig. 2. Imgur Enlil: Lastra di pietra incisa trovata vicino al tempio di Māmu nel 1956 (da *The Balawat Gates of Ashurnasirpal II* (ed. by J. E. Curtis & N. Tallis), Londra 2008, tav. 44)

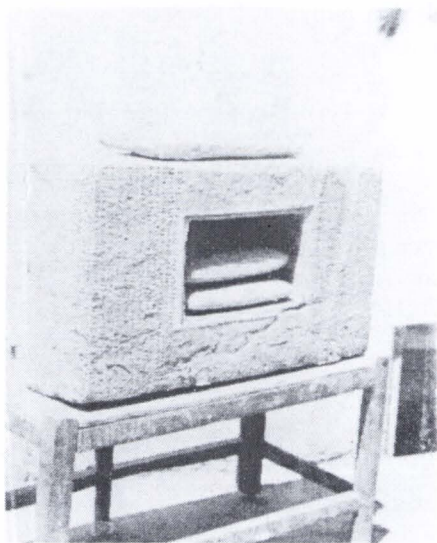

Fig. 3. Imgur Enlil: Cassetta in pietra con lastre di pietra incise di Aššurnasirpal II trovata da H. Rassam (da *Ibidem*, tav. 43a)

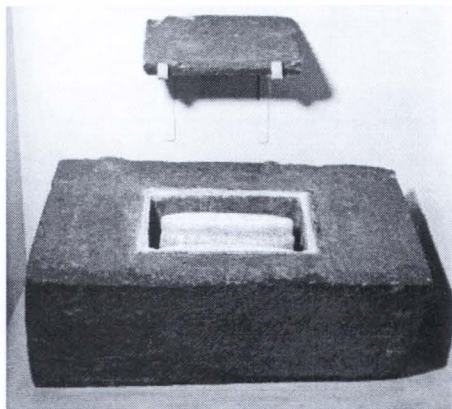

Fig. 4. Imgur Enlil: Cassetta in pietra con lastre di pietra incise di Aššurnasirpal II trovata da H. Rassam, BM.135121 (foto British Museum)

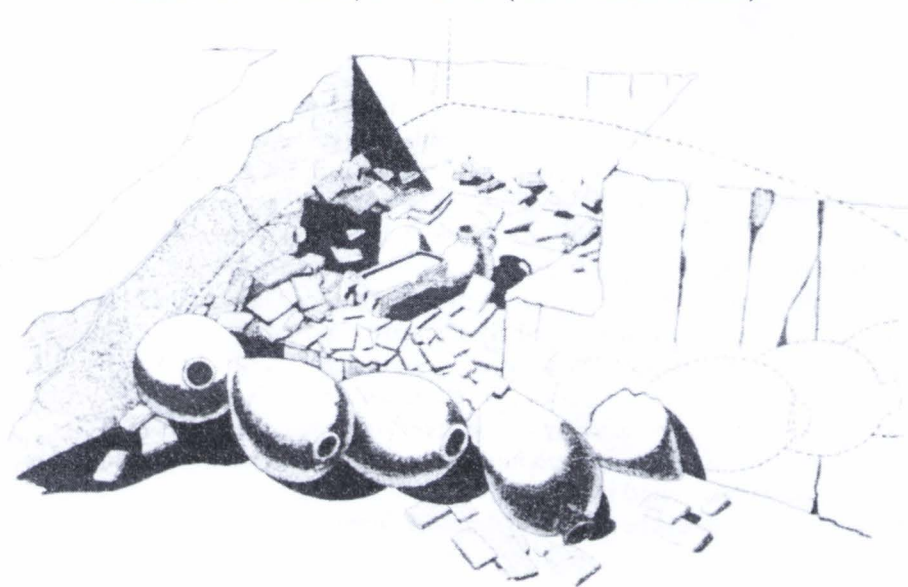

Fig. 5. Huzirina: L'ammasso di tavolette parzialmente scavato (da S. Lloyd, *Twenty-Five Years*, "Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara" 24 (1974), p. 197-220, fig. 12)

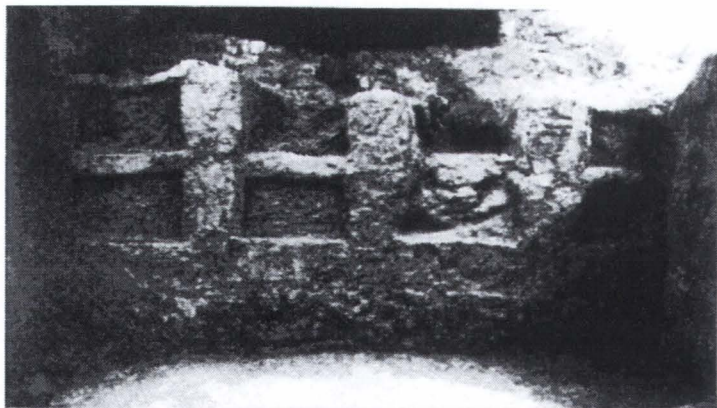

Fig. 6. Sippar: Biblioteca del tempio Ebabbar, dedicato a Šamaš (da W. Ball & J. Black, *Excavations in Iraq 1985-86*, "Iraq. Published by the British School of Archaeology in Iraq" 49 (1987), p. 231-251, tav. XLVIIa)

Osservazioni sugli archivi del Vicino Oriente antico, con riferimento agli archivi templari del I millennio a. C.

(riassunto)

Il tema delle biblioteche e degli archivi del Vicino Oriente antico è stato affrontato da pochi studiosi, anche perché i testi mesopotamici sono rimasti per molto tempo sepolti sotto terra, dimenticati da tutti.

Con la loro riscoperta si è capito che gli archivi e le biblioteche erano un elemento vitale del Vicino Oriente antico e hanno giocato un ruolo fondamentale sia nella prassi amministrativa sia nella trasmissione e nello sviluppo delle letterature.

Nel presente articolo saranno presentati non solo i punti comuni e le differenze tra l'archivio e la biblioteca, tra il documento d'archivio e quello letterario, ma anche i diversi tipi d'archivio: pubblico o privato, "vivo" o "morto". Inoltre si parlerà delle modalità di conservazione e di catalogazione dei documenti e dei materiali usati per le tavolette. L'accento sarà messo sulle biblioteche e sugli archivi templari, perché il tempio era il centro della comunità, e lo *scriptorium* con la sua biblioteca e i suoi archivi erano il centro del tempio.

Publicul Arhivelor Naționale ale României despre accesul la cercetarea documentelor și informatizare

Mădălina Diana Rușanu-Radu

Keywords: *National Archives of Romania; Public User; Questionnaire; Access to Documents; Research; Digitisation*

1. Aspecte generale

Prezentul studiu a fost realizat pentru a se constitui într-un capitol al lucrării de disertație, întocmită în vederea absolvirii programului de masterat “Arhivistică Contemporană”, din cadrul Facultății de Arhivistică din București.

Am desfășurat sondajul de opinie în perioada martie-octombrie 2013, prin elaborarea și distribuirea unui chestionar alcătuit din două părți. Cea dintâi conține cinci întrebări de identificare, iar partea a doua (corpul chestionarului) este formată din 16 întrebări¹ de tip deschis, cu caracter descriptiv.

În privința obiectivelor urmărite, dacă în prima parte am încercat să identificăm tipologiile publicului săliilor de studiu din sistemul Arhivelor Naționale ale României și percepția acestuia referitoare la accesibilitatea documentelor, în partea a doua am urmărit să îi surprindem interesul legat de informatizarea ANR.

Difuzarea chestionarului s-a realizat prin două mijloace: poșta electronică (format word)² și rețeaua Facebook (format docs.google.com)³ sub titlul “Digitalizarea documentelor și efectele asupra cercetării în Arhivele Naționale ale României”.

Acesta a fost completat de 74 de utilizatori (istorici, cercetători, cadre didactice de la facultățile de Istorie din țară și din învățământul preuniversitar, muzeografi, filologi, doctori în domeniul istoriei, doctoranzi, masteranzi, jurnaliști, ingineri, economiști, pensionari ș. a.).

Aducem mulțumiri celor care au avut bunăvoința să răspundă întrebărilor chestionarului și sperăm că așteptările acestora legate de subiectul analizat vor fi soluționate, în măsura posibilităților, de către ANR.

Mulțumiri se cuvin de asemenea, colegului Bogdan-Florin Popovici (AN Brașov) pentru sprijinul semnificativ pe care ni l-a acordat, concretizat, la început, prin încurajarea ideii și, ulterior, prin coordonarea cercetării.

Suntem recunoscători, totodată, domnului Gabriel Strugaru, programator, fără a cărui expertiză, nu am fi reușit să reprezentăm grafic, într-un mod profesionist, rezultatele sondajului.

¹ A se vedea Anexa 1.

² A se vedea Anexa 1a.

³ A se vedea Anexa 1b.

Fără a avea pretenția exhaustivității, considerăm demersul nostru ca fiind util⁴, întrucât evidențiază atât punctele forte cât și pe cele slabe ale ANR, pe segmente precum accesul și informatizarea. În plus, întocmai după cum ne-am propus, el prezintă așteptările respondenților cu privire la dezvoltarea în perspectivă a serviciilor furnizate de instituție, pe direcțiile amintite.

2. Interpretarea rezultatelor

Așa cum am precizat, chestionarul începe cu cinci întrebări de identificare, cu scopul de a cunoaște mai bine publicul specific sălilor de studiu ale ANR. În acest sens, răspunsurile primite descriu participării la sondaj sub aspecte precum: profesie, nivelul și domeniul studiilor, sex, vârstă, localitate (domiciliu). Astfel, potrivit datelor obținute, publicul care cercetează documentele create și gestionate de ANR se constituie, în proporție de 51,35% din cadre didactice și/sau istorici, 20,27% cercetători și 12,16% reprezentanți ai altor profesii (muzeografi, bibliotecari, jurnaliști, ingineri, economiști ș. a.). Aceste procente relevă faptul că majoritatea celor care beneficiază de serviciile oferite de ANR prin sălile de studiu sunt utilizatori profesioniști de nivel academic. În sprijinul acestei concluzii vine și faptul că 44,59% dintre respondenți dețin titlul științific de doctor.

În privința vârstei utilizatorilor, am reușit să identificăm două segmente mari, primul cuprins între 30-39 de ani (51,35%) și următorul între 20-29 de ani (22,97%), de unde rezultă că publicul ANR are, preponderent, vârstă medie.

Referitor la domiciliul respondenților, cel mai bine reprezentat este de departe Bucureștiul (48 de participanți = 64,86%), urmat de Iași (6,76%), Alexandria (5,41%), Cluj-Napoca (4,05%), alte localități formând un procent de 13,51%.

În continuare, vom prezenta și analiza răspunsurilor primite la cele 16 întrebări care alcătuiesc corpul chestionarului.

Î. 1. De câți ani cercetați în Sălile de Studiu ale Arhivelor Naționale?

Am considerat relevantă această întrebare întrucât ajută să surprindem experiența respondenților în accesarea informațiilor din documentele ANR. În acest context, aflăm că majoritatea utilizatorilor frecventează sălile de studiu de 5-9 ani (32,43%), următoarea categorie fiind cea cu experiență între 15 și 19 ani (13,51%). Pe baza acestor cifre, se constată că majoritatea celor care au răspuns la chestionar are experiență medie în accesarea și cercetarea documentelor.

Î. 2. Studiați documentele în scop profesional sau personal?

Răspunsurile care au fost oferite la această întrebare clarifică motivele pentru care participării la studiu cercetează documentele. Astfel, un procent însemnat al acestora (75,68%), frecventează sălile de studiu în interes profesional.

⁴ Din păcate, cercetarea a fost limitată ca amploare, din cauza resurselor reduse (logistice, de timp) avute la dispoziție.

Mai mult, întrebați dacă au studiat în arhive din străinătate (Î. 3.⁵), au răspuns afirmativ 40,54% dintre respondenți. Aceste rezultate nu fac decât să întărească părerea generală, potrivit căreia publicul-țintă al ANR este de nivel academic.

Î. 4. Ce perioadă istorică se află în sfera dvs. de interes pentru cercetare?

Din analiza datelor obținute ca răspunsuri la această întrebare, reiese deplasarea interesului utilizatorilor de la perioadele medievală și modernă către cea contemporană (54,73%).

Î. 5. Care sunt principalele fonduri și colecții solicitate până în prezent?⁶

Toți cei care au răspuns la această întrebare au cercetat la ANR documente din fonduri administrative, culturale, școlare, economice, judecătorești, sanitare, personale, privind ordinea publică etc., create din evul mediu până în perioada contemporană. Dintre acestea, cele mai cerute au fost: fondul CC al PCR (24 solicitanți), *Președinția Consiliului de Miniștri* (16), *Casa Regală* (12), *Ministerul de Interne* (zece), *Direcția Generală a Poliției* (nouă), colecția *Microfilme* (șapte), *Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice* (șapte), *Primăria Municipiului București* (cinci).

Î. 6. Sunteți mulțumit de numărul și calitatea instrumentelor de evidență ale fondurilor și colecțiilor arhivistice deținute de instituția Arhivelor Naționale ale României? Ce vă place și ce vă displace?

În baza răspunsurilor primite la această întrebare, am obținut un *feed-back* referitor la nivelul intelectual și de accesibilitate la inventarele fondurilor și colecțiilor arhivistice. Răspunsurile primite arată că sunt total mulțumiți de inventarele fondurilor numai 37,84%, în timp ce 20,27% sunt mulțumiți parțial, iar 21,62% nemulțumiți.

Î. 7. Considerați că accesul dvs. la documente a fost limitat? În ce fel?

Î. 8. În cazul în care răspunsul la întrebarea anterioară este DA, vi s-a explicat care au fost motivele inaccesibilității documentelor, precum și data la care vor fi disponibile?

Î. 9. Ați beneficiat vreodată de derogări privind accesul la diferite documente? Detaliați.

⁵ Ați cercetat în Arhivele altor state?

⁶ A se vedea Anexa 2, p. 49-51, tabelul aferent Î. 5. (referitor la fondurile și colecțiile solicitate până în prezent de către respondenți).

Cu ajutorul întrebărilor 7, 8 și 9, am aflat percepția utilizatorilor asupra gradului în care au avut acces la documentele administrate de ANR. Astfel, datele care reies din răspunsurile la cele trei întrebări indică faptul că peste jumătate (56,76%) au beneficiat de acces nelimitat, în vreme ce 20,27% au obținut derogări de la regulament pentru a putea accesa documentele.

Î. 10. Ați observat îmbunătățiri ale serviciilor oferite de Arhivele Naționale ale României, în ultimii ani?

Prin intermediul întrebării, am reușit să surprindem dinamica serviciilor furnizate de ANR prin sălile de studiu, în ultimii ani. Astfel, considerăm încurajator procentul de 60,81% al celor care au observat îmbunătățiri în acest sens.

Î. 11. Obișnuiți să folosiți Internetul pentru documentare?

Î. 12. Ați accesat vreodată site-ul Arhivelor Naționale ale României? Dacă da, în ce scop?

Întrebările 11 și 12 măsoară, la nivel general, interesul publicului pentru resursele online și, în particular, pentru informațiile conținute de site-ul ANR. Observăm, în urma analizei, că 66,22% dintre respondenți folosesc Internetul pentru documentare, iar 53,60% au accesat site-ul ANR cu scopul de a consulta programul sălilor de studiu, listele fondurilor și colecțiilor, respectiv inventarele publicate online.

Î. 13. Ce dotări tehnice considerați că ar fi necesare la nivelul Sălilor de studiu pentru a putea cerceta la standardele internaționale în domeniul arhivistic?

Prin această întrebare, am obținut câteva puncte de vedere ale participanților la sondaj referitoare la dotările tehnice și tipurile de servicii electronice online și offline necesare pentru sprijinirea cercetării documentelor la sălile de studiu. În topul cerințelor se află scannerul, considerat util de 27,78% dintre respondenți. Urmează solicitările privind amenajarea sălilor de studiu (18,52%): spațiu sporit, mobilier cu lumină și prize individuale, stative pentru dosare, aer condiționat, jaluzele etc. Dotarea sălilor de studiu cu PC a fost considerată utilă de 18,52%. O parte însemnată a publicului nu a răspuns, însă la această întrebare (12,04%).

Î. 14. Sub ce aspecte ar putea îmbunătăți digitalizarea⁷ documentelor Arhivelor Naționale ale României și accesarea lor prin Internet, activitatea dvs. de cercetare? Ce dezavantaje considerați că implică acest proces?

⁷ Prin digitalizare se înțelege conversia documentului de pe suportul inițial, analogic, în format digital, descrierea, procesarea, asigurarea accesului la conținutul digitalizat și preservarea pe termen lung.

Informatizarea serviciilor oferite de ANR prin sălile de studiu este considerată utilă de către public. În acest sens, avantajele informatizării/digitalizării menționate de către respondenți au fost: economie de timp (36,96%), cheltuieli reduse prin evitarea deplasării (28,26%), creșterea randamentului studiului (18,48%), conservarea documentelor (6,52%), program de lucru nerestricționat (5,43%), protejarea sănătății (4,35%).

Participanții la sondaj au identificat și potențiale riscuri ale informatizării/digitalizării, precum: costuri de timp și financiare mari (29,63%), lipsa contactului cu documentul original (18,52%), editarea neprofesionistă a documentelor (11,11%), pirateria informatică (11,11%), pierderea acurateții prin dispariția unor detalii ale documentelor (11,11%), scăderea frecventării sălilor de studiu și pierderea unor locuri de muncă (7,41%), scoaterea din circuit a documentelor pe durata digitalizării (7,41%), lipsa cunoștințelor PC în cazul cercetătorilor în vârstă (3,70%).

Î. 15. Enumerați fondurile și colecțiile de care sunteți interesat să fie digitalizate, cu prioritate, în cadrul Arhivelor Naționale ale României.

Majoritatea opțiunilor publicului se îndreaptă, și în viitor, către fondurile create în perioada modernă și, mai ales, contemporană⁸. Pe lângă acestea, ne-au atras atenția câteva solicitări privind digitalizarea, cu precădere, a documentelor incluse în: colecțiile cele mai vulnerabile, anterioare anului 1700 (șase respondenți); fondurile cele mai solicitate, după statisticile ANR (patru respondenți).

Î. 16. Propuneri și observații în legătură cu digitalizarea arhivelor istorice și activitățile desfășurate la nivelul sălilor de studiu din cadrul Arhivelor Naționale ale României.

Ca răspuns la această întrebare, am primit o serie de propuneri și observații⁹ referitoare la: categoriile de material arhivistic prioritare a fi digitalizate (12 propuneri), metode privind realizarea digitalizării mai rapid și mai ieftin (12 propuneri), dotarea cu tehnică de calcul și modernizarea sălilor de studiu (nouă propuneri), perfecționarea personalului propriu pentru a veni în sprijinul utilizatorilor (trei observații), reducerea sau eliminarea taxei de fotografiere (două propuneri), facilitarea accesului online la documente și realizarea comenzilor prin e-mail (trei propuneri), digitalizarea documentelor cu respectarea normelor și standardelor tehnice din spațiul european (o observație) etc. Însă, pe cât de interesante și folositoare sunt propunerile și observațiile primite, pe atât de mare este, din păcate, numărul celor care nu au răspuns acestei întrebări (37). Între

⁸ A se vedea Anexa 2, p. 60-62, tabelul aferent Î. 15.

⁹ A se vedea Anexa 2, p. 62-63, tabelul și graficul aferente Î. 16.

motivele invocate de aceștia, predomină lipsa cunoștințelor informatice avansate și a celor tehnice din domeniul arhivisticii.

3. Anexe:

Anexa 1:

Anexa 1a: Varianta de chestionar în format *word* distribuit prin *e-mail*

CHESTIONAR

Profesia:	Nivel de studii:	Sexul	Vârsta:	Localitatea:
	Domeniul:	M F		

Vă rugăm să aveți amabilitatea de a răspunde la următoarele întrebări:

1. De câți ani cercetați în Salile de Studiu ale Arhivelor Naționale¹⁰?

2. Studiați documentele în scop profesional sau personal?

3. Ați cercetat în Arhivele altor state?

4. Ce perioadă istorică se află în sfera dvs. de interes pentru cercetare?

5. Care sunt principalele fonduri și colecții solicitate până în prezent?

6. Sunteți mulțumit de numărul și calitatea instrumentelor de evidență ale fondurilor și colecțiilor arhivistice deținute de instituția Arhivelor Naționale ale României? Ce vă place și ce vă displace?

7. Considerați că accesul dvs. la documente a fost limitat? În ce fel?

¹⁰ Prin Arhivele Naționale ale României se înțelege: Arhivele Naționale Istorice Centrale (București) și cele 42 de structuri teritoriale (servicii, birouri), prin care acestea își exercită atribuțiile.

8. În cazul în care răspunsul la întrebarea anterioară este DA, vi s-a explicat care au fost motivele inaccesibilității documentelor, precum și data la care vor fi disponibile?

9. Ați beneficiat vreodată de derogări privind accesul la diferite documente? Detaliați.

10. Ați observat îmbunătățiri ale serviciilor oferite de Arhivele Naționale ale României, în ultimii ani?

11. Obișnuiți să folosiți Internetul pentru documentare?

12. Ați accesat vreodată site-ul Arhivelor Naționale ale României? Dacă da, în ce scop?

13. Ce dotări tehnice considerați că ar fi necesare la nivelul Sălilor de studiu pentru a putea cerceta la standardele internaționale în domeniul arhivistic?

14. Sub ce aspecte ar putea îmbunătăți digitalizarea¹¹ documentelor Arhivelor Naționale ale României și accesarea lor prin Internet, activitatea dvs. de cercetare? Ce dezavantaje considerați că implică acest proces?

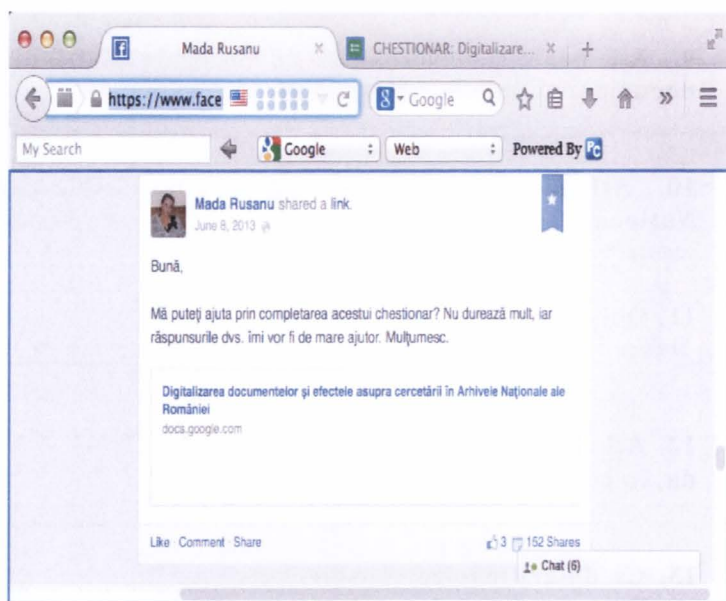
15. Enumerați fondurile și colecțiile, de care sunteți interesat să fie digitalizate, cu prioritate, în cadrul Arhivelor Naționale ale României.

16. Propuneri și observații în legătură cu digitalizarea arhivelor istorice și activitățile desfășurate la nivelul sălilor de studiu din cadrul Arhivelor Naționale ale României.

¹¹ La nivelul unor structuri din cadrul ANR, se află în faza de implementare un Proiect Informatic, care urmărește punerea la dispoziția utilizatorilor, prin intermediul unei aplicații, a documentelor de arhivă istorică digitalizate (scanate) sau primite în format nativ digital.

Data

Anexa 1b: Variantă chestionar format google.docs. com, distribuită prin Facebook

CHESTIONAR: Digitalizarea documentelor și efectele asupra cercetării în Arhivele Naționale ale României

Acest Chestionar, care are drept temă cercetarea în Arhivele Naționale ale României, îmi este necesar pentru a realiza o analiză –parte a lucrării mele de masterat din cadrul Facultății de Arhivistică– despre stadiul actual al serviciilor oferite publicului de Arhivele Naționale ale României, precum și referitoare la valoarea digitalizării a patrimoniului arhivistic și efectele acesteia. Fac precizarea că acest Chestionar, nu reprezintă punctul de vedere al instituției Arhivelor Naționale ale României.

Profesia:

Nivel de studii:

Domeniul:

Sexul:

Vârsta:

Localitatea:

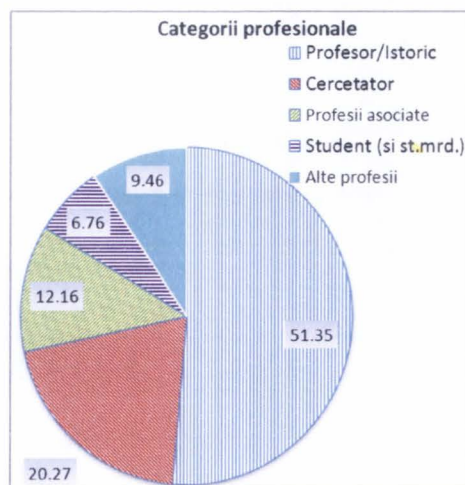
De câți ani cercetați în Salele de Studiu ale Arhivelor Naționale ?

Studiați documentele în scop profesional sau personal?

Anexa 2. Reprezentarea grafică a răspunsurilor:

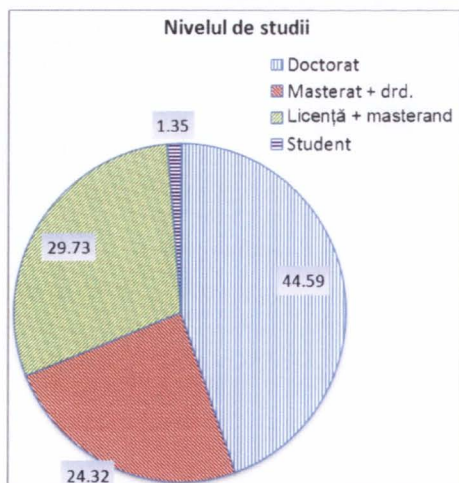
A fost adresat respondenților un număr de 5 întrebări de identificare a respondenților:

Profesia:

Nivelul și domeniul studiilor:

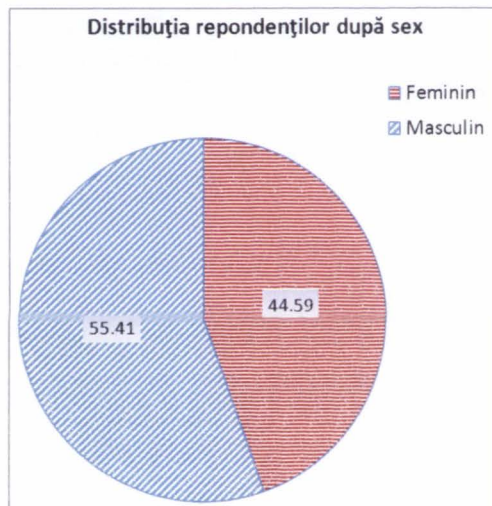
Nivelul de studii	Numar respondenti	Procent respondenti
Doctorat	33	44.59%
St. doctorand	5	6.76%
Masterat	13	17.57%
St. masterand	4	5.41%
Licență	18	24.32%
Student	1	1.35%
Total	74	100%

Nivelul de studii	Numar respondenti	Procent respondenti
Doctorat	33	44.59%
Masterat + drd.	18	24.32%
Licență + masterand	22	29.73%
Student	1	1.35%
Total	74	100%

Sexul:

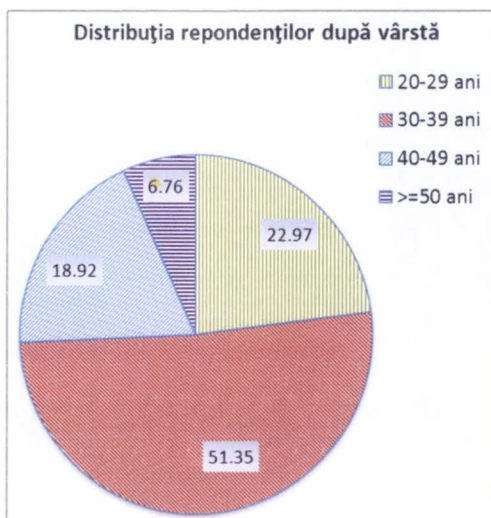
Distribuția respondenților după sex	Numar respondenti	Procent respondenti
Feminin	33	44.59%
Masculin	41	55.41%
Total	74	100%

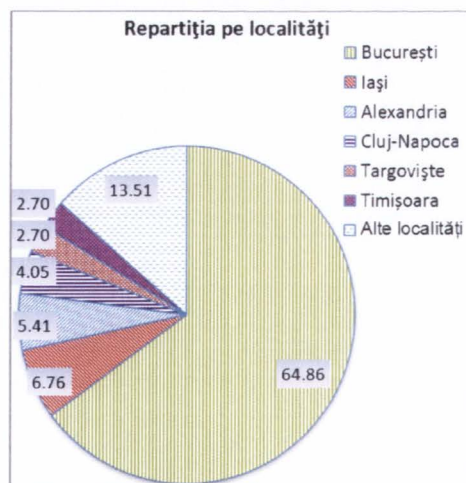
Vârsta:

Distribuția respondenților după vârstă	Numar respondenti	Procent respondenti
20-29 ani	17	22.97%

30-39 ani	38	51.35%
40-49 ani	14	18.92%
>=50 ani	5	6.76%
Total	74	100%

Localitatea:

Repartiția pe localități	Numar repondenti	Procent repondenti
București	48	64.86%
Iași	5	6.76%
Alexandria	4	5.41%
Cluj-Napoca	3	4.05%
Targoviște	2	2.70%
Timișoara	2	2.70%
Alte localități	10	13.51%
Total	74	100%

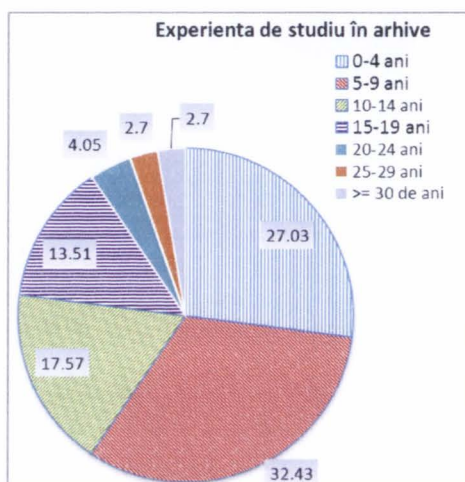

Întrebarea nr. 1: De câți ani cercetați în Sălile de Studiu ale Arhivelor Naționale?

Experiența de studiu în arhive (număr de ani)	Numar respondenti	Procent respondenti
0	4	5.41%
1	2	2.7%
2	2	2.7%
3	5	6.76%
4	7	9.46%
5	10	13.51%
6	6	8.11%
7	1	1.35%
8	4	5.41%
9	3	4.05%
10	5	6.76%
11	1	1.35%
12	4	5.41%
13	2	2.7%
14	1	1.35%
15	3	4.05%
16	1	1.35%
17	3	4.05%
18	3	4.05%
20	2	2.7%
21	1	1.35%
25	2	2.7%

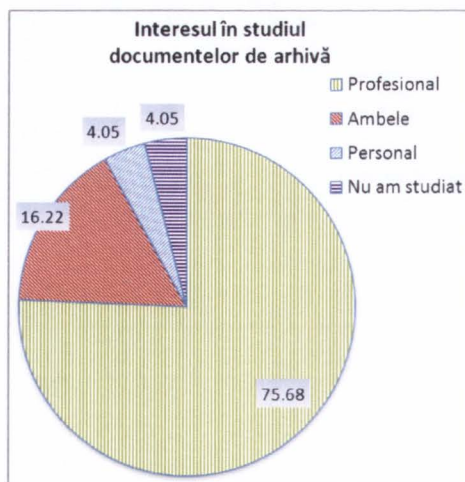
30	1	1.35%
40	1	1.35%
Total	74	100%

Experiența de studiu în arhive (număr de ani)	Numar respondenti	Procent respondenti
0-4 ani	20	27.03%
5-9 ani	24	32.43%
10-14 ani	13	17.57%
15-19 ani	10	13.51%
20-24 ani	3	4.05%
25-29 ani	2	2.7%
> 30 de ani	2	2.7%
Total	74	100%

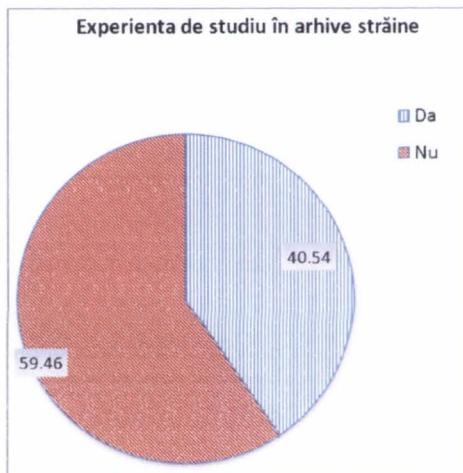
Întrebarea nr. 2: Studiați documentele în scop profesional sau personal?

Interesul în studiul documentelor de arhivă	Numar respondenti	Procent respondenti
Profesional	56	75.68%
Ambele	12	16.22%
Personal	3	4.05%
Nu am studiat	3	4.05%
Total	74	100%

Întrebarea nr. 3: Ați cercetat în Arhivele altor state?

Experiența de studiu în arhive străine	Numar respondenti	Procent respondenti
Da	30	40.54%
Nu	44	59.46%
Total	74	100%

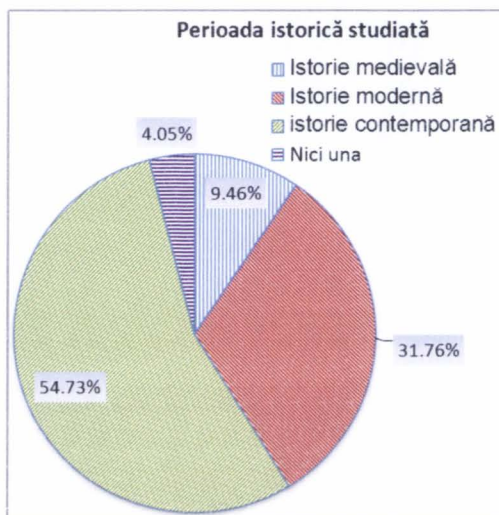
Întrebarea nr. 4: Ce perioadă istorică se află în sfera dvs. de interes pentru cercetare?

Valori absolute (neponderate)¹²

Perioada istorică studiată	Numar răspunsuri	Procent răspunsuri
Istorie medievală	14	12.73%
Istorie modernă	40	36.36%
istorie contemporană	53	48.18%
Nici una	3	2.73%
Total	110	100%

Valori ponderate¹³

Perioada istorică studiată	Numar respondenți	Procent respondenți
Istorie medievală	7	9.46%
Istorie modernă	23.5	31.76%
Istorie contemporană	40.5	54.73%
Nici una	3	4.05%
Total	74	100%

Întrebarea nr. 5: Care sunt principalele fonduri și colecții solicitate până în prezent?

¹² Repondenții au specificat mai multe perioade de interes.

¹³ Răspunsurile respondenților (cu 2, 3 răspunsuri) au fost ponderate: li s-au asignat valori procentuale <1 (0.5, respectiv 0.33).

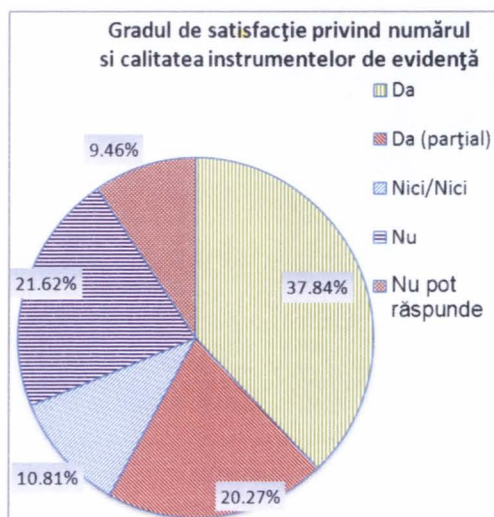
Nr. crt.	Principalele fonduri și colecții solicitate	Numar de solicitanți
1	Fonduri CC al PCR (Cancelarie, Adm.-politică, Secția ideologică, Propagandă și agitație, Organizatorică, Economică, Relații externe)	24
2	Fond Presedintia Consiliului de Miniștri	16
3	Casa Regală (diverse, oficiale), Carol I. Personale, Elisabeta, Ferdinand, Maria, Administrația Domeniului Coroanei	12
4	Ministerul de Interne/MAI (Diverse, Direcția Administrației de Stat)	10
5	Direcția Generală a Poliției	9
6	Microfilme (Anglia, Rusia, Franța, SUA, Austria, Italia, Ungaria etc.)	7
7	Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice	7
8	Primăria Municipiului București (Secretariat etc)	5
9	Arhive personale: Fam. Ghica, Panaitescu	4
10	Fond Prefectura Județului Teleorman	4
11	Fondul de Planuri și Hotărnicii (ANIC)	4
12	Fond PMR CJ Teleorman	3
13	Colecția Gabanyi Ute	2
14	Colecția Posturi de Jandarmi Teleorman	2
15	Documente cartografice	2
16	Fondul Mitropoliei Țării Românești	2
17	Fototeca Arhivelor Naționale	2
18	IGJ	2
19	Legiunea de jandarmi Teleorman	2
20	Ministerul de Război	2
21	Ministerul Economiei Naționale	2
22	Ministerul Propagandei Naționale	2
23	Parlament (ANC)	2
24	Senat	2
25	Arhiva Guvernului	1
26	Arhivele instituțiilor politice, culturale, de învățământ	1
27	Arhivele Universității "Al. I. Cuza"	1
28	ARLUS	1
29	Biroul Electoral al județului Teleorman	1
30	Cabinetul militar	1
31	Camera de Comerț și Industrie București ș. a. (AN București)	1
32	Casa Școalelor	1
33	Catagrafii (ANIC)	1
34	CC al UTC	1
35	Colecția Documente fotografice (Teleorman)	1
36	Colecțiile Achiziții noi pentru anii 1700-1900	1
37	Comitetul pentru Presă și Tipărituri	1

38	Creditul Funciar Rural (ANIC)	1
39	Creditul Funciar Urban (AN București)	1
40	Departamente regulamentare (ANIC)	1
41	DGJ	1
42	Diplomatice	1
43	Documente istorice (fond transferat la BAR), Achiziții Noi	1
44	Documente medievale	1
45	Familii boierești, ministere, moșii și reforme 1921/1945	1
46	Fond Aida Vrioni	1
47	Fond Al. Busuioceanu	1
48	Fond C. Parhon	1
49	Fond CAER	1
50	Fond Comisia de constatarea pagubelor pricinuite de bombardament de pe lângă Tribunalul Teleorman	1
51	Fond Comitetul de stat pentru presă și tipărituri	1
52	Fond Comitetul pentru presă și tipărituri Alexandria	1
53	Fond Curtea cu jurați	1
54	Fond Dudu Velicu	1
55	Fond I. I. C. Brătianu	1
56	Fond Muzeul de Antichități	1
57	Fond PCR CJ Teleorman	1
58	Fond PCR Comitetul Raional Alexandria	1
59	Fond PCR Comitetul Raional Vîrtoape (Teleorman)	1
60	Fond Primaria Comunei Laceni	1
61	Fond Primaria Comunei Orbeasca	1
62	Fond Protoeria Turnu Măgurele	1
63	Fond Reforme Agrare	1
64	Fond Sabin Manuilă	1
65	Fond Școala generala Laceni	1
66	Fond Școala generala Orbeasca de Jos	1
67	Fond Școala generala Orbeasca de Sus	1
68	Fond Stoica Vasile	1
69	Fond Uniunea Județeană a Cooperativelor Agricole de Producție Teleorman	1
70	Fond Universitatea "Al. I. Cuza" (cu toate părțile structurale)	1
71	Fond Visarion Puui	1
72	Fondul Episcopiei greco-catolice Cluj-Gherla	1
73	Fondul Min. Culturii Naționale	1
74	Fondul Ministerul Cultelor	1
75	Fondul Muzeul St. Georges	1
76	Fondul Prefecturii din Alexandria	1
77	Fonduri bancare și ale administrațiilor financiare	1
78	Fonduri de Planuri și Primării (SJAN Vâlcea)	1

79	Fonduri legate de Istoria PCR din perioada interbelica (fondul 95, 96, colecțiile 50, 53, 60, 80 etc.)	1
80	Fonduri mănăstirești (ANIC)	1
81	Fonduri mănăstirești, episcopale	1
82	Fonduri parohiale – direcții județene	1
83	Fondurile de Stare Civilă (SJAN Vaslui și Botoșani)	1
84	Fondurile diferitelor lăcașuri de cult din Țara Românească	1
85	Fondurile localităților Județului Teleorman	1
86	Fondurile Plăților Județului Teleorman	1
87	Guvernarea Antonescu	1
88	IRRCS	1
89	Jandarmeria	1
90	Jurnalele Consiliilor de Miniștri	1
91	Manuscrise	1
92	Manuscrise, Documente istorice, Achiziții noi	1
93	Manuscrise, Secțiunea Bunuri (arhive mănăstirești și bisericești)	1
94	Ministerul Aparării Naționale (anii 1948-1950)	1
95	Ministerul Cultelor și Artelor	1
96	Ministerul de Externe	1
97	Ministerul de Justiție	1
98	Ministerul Industriei și Comerțului	1
99	Ministerul Lucrărilor Publice – Serviciul Tehnic Superior	1
100	Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale	1
101	Monitoare Oficiale	1
102	Ocârmuiri și subocârmuiri / Prefecturi și preturi (direcții județene)	1
103	Planuri și hărți (Teleorman)	1
104	Plășile județului Teleorman	1
105	Prefectura Jud. Gorj (SJAN Gorj)	1
106	Primăria Orașului Târgu-Jiu (SJAN Gorj)	1
107	Primăriile județului Teleorman	1
108	Reforma Agrară din 1921	1
109	Regia Exploatărilor Agricole și Zootehnice (ANIC)	1
110	Secțiunea Bunuri (arhive mănăstirești și bisericești)	1
111	Serviciul Tehnic și Serviciul de Alinieri (AN București)	1
112	Societatea Tramvaielor București (AN București)	1
113	SSI	1
114	SSRCI	1

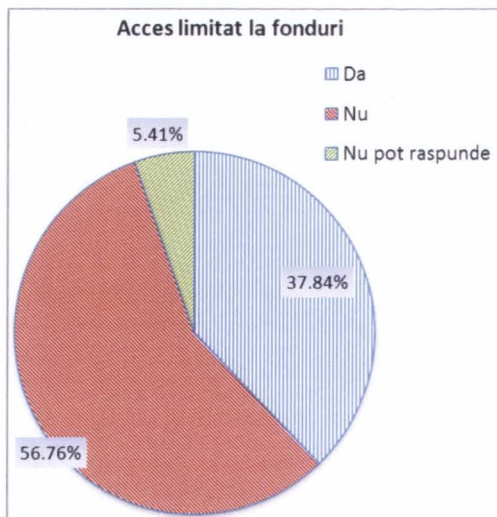
Întrebarea nr. 6: Sunteți mulțumit de numărul și calitatea instrumentelor de evidență ale fondurilor și colecțiilor arhivistice deținute de instituția Arhivelor Naționale ale României? Ce vă place și ce vă displace?

Sunteți mulțumit de numărul și calitatea instrumentelor de evidență ale fondurilor și colecțiilor arhivistice	Număr respondenți	Procent respondenți
Da	28	37.84%
Da - parțial mulțumit	15	20.27%
Nici mulțumit/Nici nemulțumit	8	10.81%
Nu	16	21.62%
Nu pot răspunde	7	9.46%
Total	74	100%

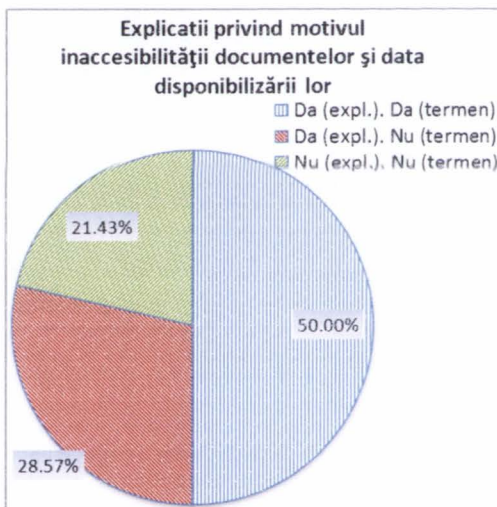
Întrebarea nr. 7: Considerați că accesul dvs. la documente a fost limitat? În ce fel?

Acces limitat la fonduri	Număr respondenți	Procent respondenți
Da	28	37.84%
Nu	42	56.76%
Nu pot răspunde	4	5.41%
Total	74	100.00%

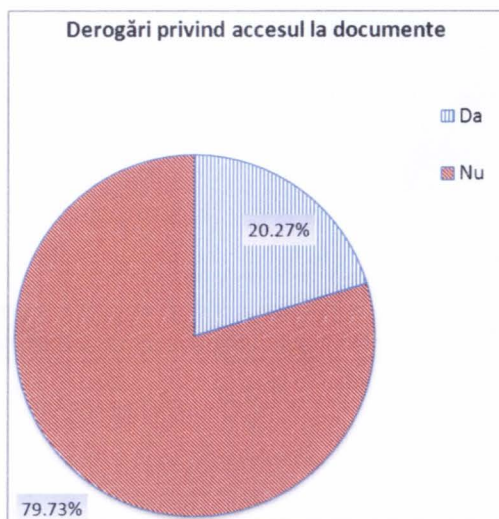
Întrebarea nr. 8: În cazul în care răspunsul la întrebarea anterioară este DA, vi s-a explicat care au fost motivele inaccesibilității documentelor, precum și data la care vor fi disponibile?

Explicații privind motivul inaccesibilității documentelor și data disponibilizării lor	Număr respondenți	Procent respondenți
Da (explicații). Da (termen)	14	50.00%
Da (explicații). Nu (termen)	8	28.57%
Nu (explicații). Nu (termen)	6	21.43%
Total	28	100.00%

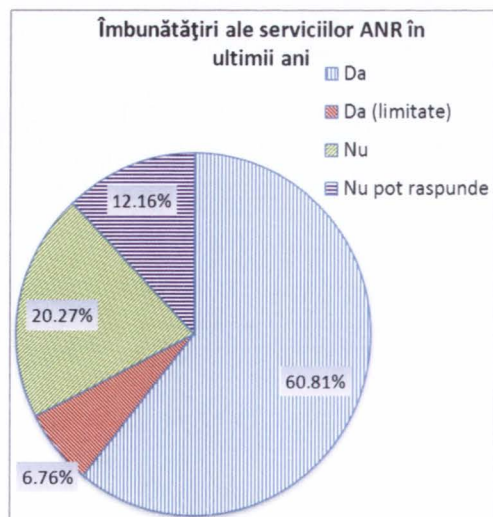
Întrebarea nr. 9: Ați beneficiat vreodată de derogări privind accesul la diferite documente? Detaliați.

Derogări privind accesul la documente	Număr respondenți	Procent respondenți
Da	15	20.27%
Nu	59	79.73%
Total	74	100%

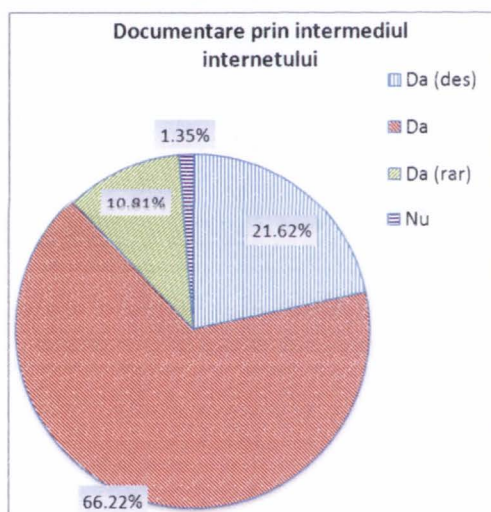
Întrebarea nr. 10: Ați observat îmbunătățiri ale serviciilor oferite de Arhivele Naționale ale României, în ultimii ani?

Îmbunătățiri ale serviciilor ANR în ultimii ani	Număr respondenți	Procent respondenți
Da	45	60.81%
Da (limitate)	5	6.76%
Nu	15	20.27%
Nu pot raspunde	9	12.16%
Total	74	100.00%

Întrebarea nr. 11: Obișnuiți să folosiți Internetul pentru documentare?

Documentare prin intermediul Internetului	Număr respondenți	Procent respondenți
Da (des)	16	21.62%
Da	49	66.22%
Da (rar)	8	10.81%
Nu	1	1.35%
Total	74	100%

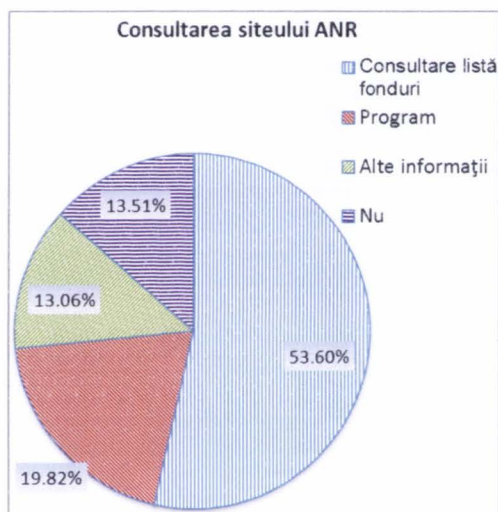
Întrebarea nr. 12: Ați accesat vreodată site-ul Arhivelor Naționale ale României? Dacă da, în ce scop?

Valori absolute (neponderate)¹⁴

Consultarea siteului ANR	Număr răspunsuri	Procent răspunsuri
Consultare listă fonduri/inventare	54	50.94%
Program de funcționare	26	24.53%
Alte informații (revista arhivelor, etc)	16	15.09%
Nu	10	9.43%
Total	106	100%

Valori ponderate¹⁵

Consultarea siteului ANR	Număr repondenți	Procent repondenți
Consultare listă fonduri/inventare	39.67	53.60%
Program de funcționare	14.67	19.82%
Alte informații (rev. arhivelor, etc.)	9.67	13.06%
Nu	10	13.51%
Total	74	100%

¹⁴ Repondenții au ales mai multe variante de răspuns.

¹⁵ Răspunsurile repondenților (cu 2, 3 răspunsuri) au fost ponderate: li s-au asignat valori procentuale <1 (0.5, respectiv 0.33).

Întrebarea nr. 13: Ce dotări tehnice considerați că ar fi necesare la nivelul Săliilor de studiu pentru a putea cerceta la standardele internaționale în domeniul arhivistic?

Valori absolute (neponderate)

Propuneri privind dotarea tehnică necesară	Număr răspunsuri	Procent răspunsuri
Scanner ¹⁶	30	27.78%
Atm. interioară ¹⁷	20	18.52%
PC	20	18.52%
Xerox	9	8.33%
Cititor microfilm	8	7.41%
Internet Wifi	4	3.70%
Ap. foto	2	1.85%
Alte cerințe	2	1.85%
Fără răspuns	13	12.04%
Total	108	100.00%

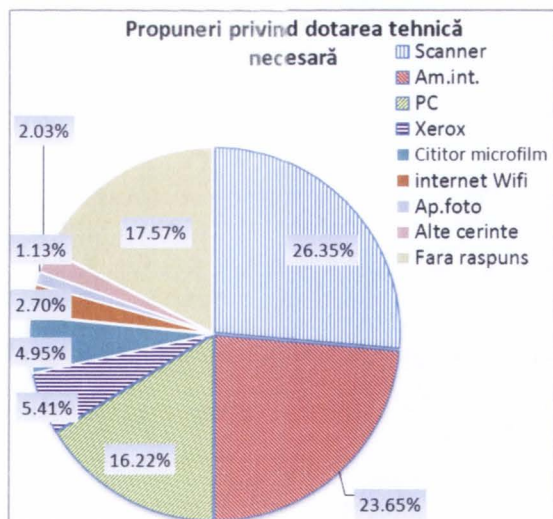
Valori ponderate

Propuneri privind dotarea tehnică necesară	Număr respondenți	Procent respondenți
Scanner ¹⁸	19.5	26.35%
Atm. interioară	17.5	23.65%
PC	12	16.22%
Xerox	4	5.41%
Cititor microfilm	3.67	4.95%
Internet Wifi	2	2.70%
Ap. foto	0.83	1.13%
Alte cerințe	1.5	2.03%
Fără răspuns	13	17.57%
Total	74	100.00%

¹⁶ Scanner (27,78%) = scanner comercial (12,04%), scanner microfilm (4,63%), scanner digitalizare performant (11,11%).

¹⁷ Atmosferă interioară (18,52%) includ răspunsurile privind amenajările interioare (mobiliu cu lumină și prize individuale, spațiu sport, stative pentru dosare), ambient (aer condiționat/jaluzele).

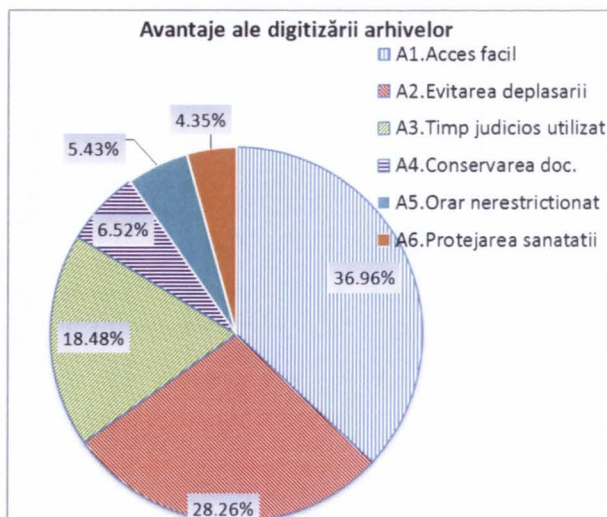
¹⁸ Scanner (26,35%) = scanner comercial (9,23%), scanner microfilm (6,08%), scanner digitalizare performant (11,04%).

Întrebarea nr. 14: Sub ce aspecte ar putea îmbunătăți digitalizarea documentelor Arhivelor Naționale ale României și accesarea lor prin Internet, activitatea dvs. de cercetare? Ce dezavantaje considerați că implică acest proces?

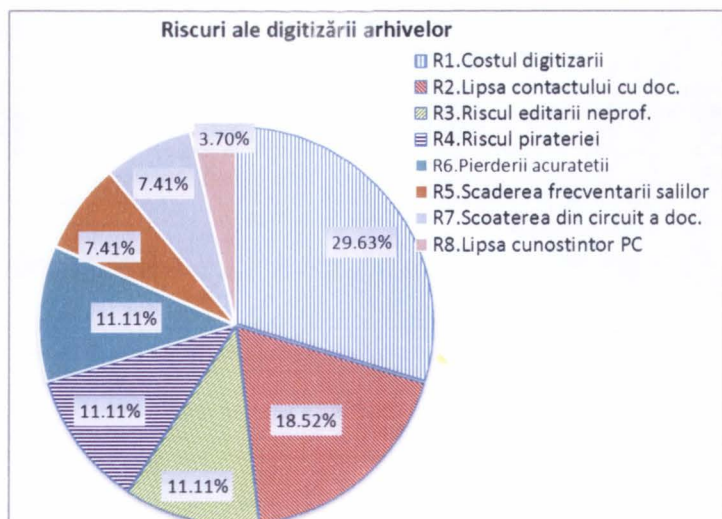
Valori absolute (neponderate)

Avantaje ale digitalizării arhivelor	Număr răspunsuri	Procent răspunsuri
A1. Acces facil/rapid/largit (=economie de timp)	34	36.96%
A2. Evitarea deplasării (=cheltuieli reduse)	26	28.26%
A3. Timp judicios utilizat (=creșterea randamentului studiului)	17	18.48%
A4. Conservarea documentelor	6	6.52%
A5. Program de studiu nerestricționat	5	5.43%
A6. Protejarea sănătății	4	4.35%
Total	92	100.00%

Valori absolute (neponderate)

Riscuri ale digitalizării arhivelor	Număr răspunsuri	Procent răspunsuri
R1. Costul digitalizării (timp, bani)	8	29.63%
R2. Lipsa contactului cu documentul sursă	5	18.52%
R3. Crește riscul editării neprofesioniste a documentelor inedite	3	11.11%
R4. Riscul pirateriei (securizarea doc.)	3	11.11%
R6. Pierderea acurateții prin dispariția unor detalii	3	11.11%
R5. Scăderea frecvenței sărilor de către cercetători (=pierderea locurilor de muncă)	2	7.41%
R7. Scoaterea din circuit a documentelor pe durata digitalizării	2	7.41%
R8. Lipsa cunostintor PC (la cercetatorii in varsta)	1	3.70%
Total	27	100.00%

Întrebarea nr. 15: Enumerați fondurile și colecțiile, de care sunteți interesat să fie digitalizate, cu prioritate, în cadrul Arhivelor Naționale ale României.

Nr. crt.	Fonduri și colecții propuse pentru a fi digitalizate cu prioritate	Numar de solicitanți
1	Fondurile CC al PCR integral (Secțiunile Relații Externe, Cămară, Organizatoric, Ideologică, colecția Gheorghe Gheorghiu-Dej)	17
2	Fonduri produse de Ministerul de Interne (Direcția Generală a Poliției, IGJ, Inspectoratul General al Poliției, în general)	11
3	Fondul Președinției Consiliului de Miniștri	10
4	Casa Regală (oficiile, Carol I. Personale, Elisabeta, Ferdinand, Maria, Administrația Domeniului Coroanei)	9
5	Colecțiile cele mai vulnerabile (documentele istorice dinainte de 1700, Colecția de Documente Muntenești)	6
6	Fondul Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Fondul Ministerului Cultelor/Departamentului Cultelor, Fondul Ministerul Cultelor și Artelor	5
7	Fonduri mănăstirești, episcopale (Mănăstirea Radu Vodă, Mănăstirea Negoești etc)	5
8	Fototeca	5
9	Fondurile cele mai solicitate (după evidențele Arhivelor)	4
10	Fonduri Teleorman (primăriile, școlile, comitetele culturale, posturi de jandarmi, reforme agrare, stare civilă)	3
11	Manuscrise	3
12	Ministerul de Război (cele referitoare la instituția Armatei – legi, regulamente, ordine, acordarea de decorații)	3
13	Ministerul Economiei Naționale	3
14	Prefectura județului Teleorman	3

15	Primăria Municipiului București (Serviciul Secretariat, Serviciul Tehnic cu autorizații de construire a imobilelor din București)	3
16	Toate fondurile și colecțiile din secolul al XX-lea	2
17	Achiziții Noi	2
18	Fond Parlamentul României	2
19	Legiunea de jandarmi Teleorman	2
20	Mitropolia Țării Românești	2
21	Biroul Electoral al județului Teleorman	1
22	Antonescu Ion	1
23	Arhive economice și administrative	1
24	ARLUS	1
25	CSP	1
26	Cabinetul militar	1
27	CAER	1
28	Colecția Gabany	1
29	Consiliul de Stat al RSR	1
30	Digitalizarea planurilor de arhitectură (Primării, planuri, hărți)	1
31	Diplomația, relațiile bilaterale româno-franceze, negocierea și relațiile internaționale	1
32	Documente cartografice	1
33	Documente din perioada 1650-1860	1
34	Documentele cu stare precară de conservare și acele fonduri cerute la studiere mai frecvent de cercetătorii din străinătate	1
35	Documente de după 1830 (fondurile de departamente la ANIC și cele de Ocârmuiri la județe)	1
36	Fondurile diferitelor ministere	1
37	Fonduri familiale etc.	1
38	Fondurile de stare civilă (dată fiind importanța lor)	1
39	Fondurile legate de legislația privind cultura și patrimoniul. Fonduri legate de patrimoniu, muzee	1
40	Fotografie (Teleorman)	1
41	ISISP	1
42	Inventarele de fonduri	1
43	Liga Antirevizionistă Română	1
44	Ministerul Comerțului Exterior și Cooperării Economice Internaționale. Direcția Import-Export	1
45	Ministerul Cultelor (din perioada regimului comunist)	1
46	Ministerul Cultelor și Artelor	1
47	Ministerul Justiției	1
48	Ministerul Lucrărilor Publice	1
49	Ministerul Propagandei Naționale	1
50	MMSOS	1
51	Monitorul Oficial-Dezbaterile Adunării Deputaților și ale Senatului	1
52	Planuri și hărți (Teleorman)	1

53	PMR-Comitetul județean Teleorman	1
54	Reforma Agrară	1
55	SJAN Gorj Primăria orașului Târgu-Jiu	1
56	Sabin Manuilă	1
57	Secțiunea Bunuri (arhive mănăstirești și bisericești)	1
58	SSRCI	1
59	Stenogramele din organisme de conducere în timpul regimurilor dictatoriale succesive	1
60	Toate documentele de până la începutul secolului al XIX-lea	1

Întrebarea nr. 16: Propuneri și observații în legătură cu digitalizarea arhivelor istorice și activitățile desfășurate la nivelul Sălii de Studiu din cadrul Arhivelor Naționale ale României.

Propuneri	Număr repondenți	Propuneri privind digitalizarea arhivelor istorice și activitatea sălii de studiu	Număr propuneri
Da	37 repondenți	D.1 - Digitalizarea cu prioritate și actualizarea online a (tuturor) inventarelor	8
		D.2 - Preluarea fotocopiilor scanate/fotografiate de la cercetători cu eventala reducere a taxei de fotografiere (sau chiar renunțarea la ea)	8
		D.3 - Dotare cu tehnică de calcul a sălii de studiu (scanner, PC/laptopuri/tablete, imprimante, xerox, cititoare performante de microfilme)	6
		D.4 - Personalul arhivelor (mai amabil, mai instruit în utilizarea eficientă a tehnicii de calcul)	3
		D.5 - Modernizarea sălii de studiu (mai mare, mai confortabilă)	3
		D.6 - Digitalizare prioritară a unor tipuri de dosare mai curând decât unor fonduri întregi: dosare foarte cerute, dosare în stare avansată de degradare, dosare foarte valoroase.	3
		D.7 - Baza de date pentru managementul documentelor (statusul documentelor)	3
		D.8 - Eliminarea taxei de fotografiere	2
		D.9 - Comenzi prin email (eliminarea birocrăției)	2
		D.10 - Digitalizarea cu colaboratori externi (cadre didactice)	1
		D.11 - Digitalizarea prin parteneriate cu facultățile de istorie (practica studenților)	1
		D.12 - Digitalizarea prin angajarea de personal suplimentar propriu (sală de lectură, prelucrare)	1
		D.13 - Digitalizarea prin inițierea de proiecte în colaborare cu cercetători din instituții variate (arhive,	1

institute de cercetare, facultăți, profesori secundari)
finanțate prin accesarea unor fonduri guvernamentale/
europene

D.14 - Digitalizarea prioritară a documentelor
microfilmate

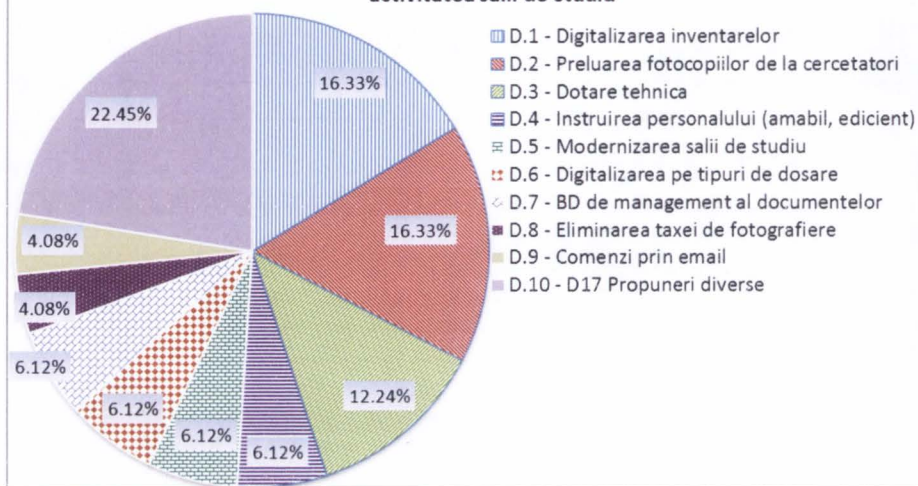
D.15 - Digitalizarea cu respectarea normelor de
digitalizare și standardelor tehnice pe plan european

D.16 - Acces online la documente

D.17 - Alte propuneri

Nu
37
respondenți -

**Propuneri privind digitalizarea arhivelor istorice și
activitatea sălii de studiu**

Public's opinion on Digitisation and Access to the Research on Documents within the National Archives of Romania (abstract)

The present article, part of the author's dissertation paper in Archivistics, is based on the data gathered through a questionnaire at which 74 users responded. It is about users that attend the National Archives of Romania's reading rooms (historians, researchers, universitar-graduated specialists from the Faculty of History and the undergraduate education system, curators, philologists, Phd students in History, MA students in History, journalists, inginiers, economists, retired persons, etc).

The research was made by distributing a questionnaire via e-mail and Facebook. The results prove the typologies of the public from the reading rooms of the National Archives of Romania, their perception on the accessibility to the documents and the expectations they have regarding the digitisation process of the institution.

Începuturile arhivisticii în teritoriul dintre Prut și Nistru: Comisia Științifică Gubernială a Arhivelor din Basarabia¹ (1898-1923)

Octavian Dascăl

Keywords: *Historical Archive; Imperial Academy of Sciences; Russian Governmental Commission; Bessarabia; Russian Empire*

Apariția și dezvoltarea arhivisticii în Basarabia, în comparație cu situația din celelalte regiuni integrate statului român în 1918, prezintă particularități interesante, explicabile prin specificul național și contextul istoric și geopolitic manifestat în spațiul dintre Prut și Nistru în secolul al XIX-lea. Conectate la destinul Imperiului rus începând din 1812, începuturile arhivisticii în gubernia răsăriteană au fost marcate de ideile de pionierat ale unor cercuri liberale din cadrul Academiei Imperiale de Știință, preocupate de explorarea, conservarea și valorificarea științifică a tezaurului de mărturie istorico-arheologice de pe întinsele teritorii ale Rusiei. Epoca reformelor liberale din anii ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea a determinat o creștere fără precedent a interesului față de istoria națională nu numai în cele două capitale ale statului, ci și în provincii.

Studiul de față își stabilește, așadar, să investigheze contextualizat aspectele puțin cunoscute publicului românesc cu privire la evoluția arhivisticii în Basarabia, însumând reflecții și teoretizări inspirate de cercetarea unor documente de arhivă din Republica Moldova și România, alături de o bibliografie de specialitate încă puțin exploatată până în acest stadiu. Obiectivul esențial al temei abordate se conturează prin cunoașterea directă și valorificarea experiențelor pozitive ale trecutului și, eventual, prin ridicarea lor la rang de model metodologic.

Plasând în centrul analizei Comisia Științifică Gubernială a Arhivelor din Basarabia, element al sistemului comisiilor științifice ale arhivelor constituit în Rusia la sfârșitul secolului al XIX-lea, demersul conturează apariția și evoluția acesteia ca organism istoric-arheologic și arhivistic regional, precum și principalele sale direcții de activitate: crearea unei "arhive istorice" basarabene și studierea trecutului istoric al regiunii, în contextul în care Basarabia dobândise în perioada 1865-1873 statut de gubernie, cu centrul administrativ în orașele Chișinău și Odessa. Ca poziție geopolitică, Basarabia era una dintre provinciile est-europene de margine, fapt care în bună măsură explică excluderea sa inițială din experimentul instituirii de comisii științifice ale arhivelor în guberniile centrale ale Rusiei. Investigația se rezumă la un interval cronologic limitat la anii 1898-1923, data de început fiind impusă de

¹ Denumirea originală: *Бессарабская Губернская Учёная Архивная Коммиссія*.

instituirea oficială a comisiei basarabene, iar data de încheiere de demisia ultimului președinte al ei, Paul Gore.

Elucidarea problematicei nu poate fi însă privată de retrospectiva preliminară a stării de lucruri a arhivelor rusești în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea și nu poate face abstracție de metamorfozele comisiei științifice dictate de schimbările politice majore intervenite în statalitatea basarabească în anii 1917-1918, apoi de efectele politicii centralizatoare promovate de statul român.

Stadiul cercetărilor moldo-românești asupra istoricului Comisiei Științifice a Arhivelor din Basarabia este cel mult unul incipient, dacă nu chiar inexistent. Sistemul comisiilor științifice guberniale ale arhivelor s-a aflat însă în centrul atenției istoricilor ruși încă din epoca țaristă și, parțial, istoricii sovietici l-au scrutat la rândul lor, dar el încă nu a beneficiat de o analiză profundă și multilaterală; interesul a renăscut în mediul academic din Federația Rusă începând din anii '90. În linii mari, cercetarea rusă și sovietică s-a axat fie pe direcțiile distincte ale activității comisiilor – cum ar fi crearea și completarea cu material documentar a “arhivelor istorice” regionale, ori analiza critică a producțiilor istoriografice ale membrilor –, fie, frecvent, pe parcursul propriu-zis al celor mai importante comisii științifice. Tema și-a revigorat actualitatea, având în vedere că aceste societăți teritoriale au oferit un model unic de cercetare colectivă, a cărui amploare și diversificare nu au cunoscut un echivalent. Practic, momentul creării lor inaugurează preocupările istorice și etnografice sistematice în teritoriu. Într-un răstimp relativ scurt, comisiile științifice ajung locașuri de cultură originale, interesul periferiei față de istoria ținutului natal se transformă în tradiție culturală, iar îndeletnicirile cultural-științifice ale intelectualității locului, exercitate, desigur, la un nivel amator, devin un scop în sine, o “chestiune de onoare”, forma principală, uneori chiar unică, de manifestare a individualității. În sfârșit, necesitatea studierii experienței acumulate de comisiile științifice ale arhivelor este argumentată și de faptul că acestea constituie o parte integrantă a procesului istoriografic de la începutul secolului al XX-lea, care încetează a sta exclusiv sub monopolul academic central; ideea “descentralizării” științei istorice, activă în aspirația de a scrie istoria nu de la Moscova și Petersburg, ci “de jos”, de la periferie, a alcătuit nucleul teoriei “regionalismului” istoriografic, fundamentat în epocă de către istoricul și filosoful rus A. P. Șciapov².

1. Comisiile științifice ale Arhivelor în Rusia

În miezul crizei politice și identitare a Rusiei țariste din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, intelectuali de orientare liberală din cadrul Academiei Imperiale de Știință au inițiat reforma arhivelor, definind epistemologic arhivistica drept auxiliu al arheologiei și afirmând importanța studierii documentelor vechi atât pentru

² A se vedea Sviatoslav S. Brazevich, *О формировании социолого-антропологической концепции А.П. Щанова*, “Sotsiologicheskie issledovanija” 8 (august 2011), p. 48-57 *apud* <http://ebiblioteka.ru/browse/doc/26024138>. A. P. Șciapov (1831-1876), istoric, publicist, filosof și sociolog, profesor de istorie a Rusiei la Academia Teologică și la Universitatea din Kazan: adept al ideilor de largă descentralizare a statului, a teoretizat instituirea unui sistem bazat pe organe de autoconducere regională (numite “consilii regionale ale zemstvelor”), adresându-se țarului Alexandru II în anul 1861 cu două ample scrisori în acest sens.

cercetarea aplicată, cât și pentru rezolvarea problemelor practice din numeroasele și birocratizatele instituții ale statului. Un aspect esențial al reformei viza explorarea și valorificarea moștenirii spirituale prin înființarea în gubernii a comisiilor științifice arheografice și arheologice și, totodată, a arhivelor istorice, destinate a sta sub tutela Institutului Arheologic al Academiei de Științe.

Ideea largii accesibilizări și a studierii asidue a măturilor antichității a aparținut în bună măsură senatorului Nikolai Vasilievici Kalaciov, academician și doctor în drept al Universității din Sankt-Petersburg³, a cărui contribuție esențială s-a manifestat prin promovarea la primul congres arheologic de la Moscova (16-28 martie 1869) a ambițiosului plan de reformă a arhivelor, susținut de țarul Alexandru III, în calitate de președinte de onoare al Societății de Studii Istorice din Rusia. N. V. Kalaciov a propus într-o primă etapă naționalizarea tuturor arhivelor statului care prezentau importanță istorică și culturală, înființarea unei autorități unice de administrare a acestora (o Comisie Centrală a Arhivelor) și fondarea în gubernii a “arhivelor istorice”, pe lângă care să funcționeze “comisii științifice de studii istorice”, prevăzute cu statut de instituții de arhivă semioficiale și de societăți istorice locale⁴. Stăruințele savantului s-au concretizat la 13 aprilie 1884, când țarul a aprobat Hotărârea Comitetului de Miniștri cu privire la instituirea arhivelor istorice guberniale și a comisiilor științifice guberniale ale arhivelor, demers conceput drept experimental în guberniile Orlov, Riazan, Tambov și Tver, unde aceste foruri erau subordonate Academiei Imperiale de Științe, “îndrumate” de către Institutul Arheologic și plasate sub “tutela nemijlocită” a guvernatorilor⁵. În actul normativ, atribuțiile comisiilor erau specificate astfel:

“1) Examinarea și clasificarea tuturor dosarelor și hârtiilor destinate spre vânzare cu kilogramul și aflate în arhivele autorităților guberniale și regionale, precum și extragerea din acestea a tuturor documentelor care au o importanță istorică sau științifică. Aceste documente se vor preda arhivelor istorice înființate pe lângă fiecare reședință de gubernie. Comisiile științifice sunt obligate a înregistra aceste documente și a le trece în opisele speciale alfabetice,

³ N. V. Kalaciov (1821-1885) și-a început în 1840 activitatea consacrată descoperirii vestigiilor trecutului, în paralel cu studierea dreptului rusesc vechi, în cadrul comisiei arheografice a Universității din St. Petersburg. În calitate de bibliotecar la Arhiva Principală a Ministerului Afacerilor Externe, își începe călătoriile de documentare prin Rusia, scrie studii și articole cu privire la monumentele istorice și arheologice și la documentele vechi din arhivele instituțiilor guvernamentale, înființează muzee și biblioteci regionale, susține la Universitatea din Moscova prelegeri despre istoria instituțiilor statului, despre arhivistică, codicologie și diplomatică. Urmează apoi o carieră didactică, științifică și politică ascendentă: șef al arhivei secției a II-a a Cancelariei Imperiale (s-a ocupat, printre altele, de redactarea întregii legislații a țarului Alexandru II referitoare la eliberarea țăranilor din șerbie), director al Arhivei Ministerului Justiției din Moscova, iar în 1878 fondator și director al Institutului Arheologic din St. Petersburg (cea dintâi instituție de învățământ superior din Rusia, care dispunea de o secție de arhivistică rezervată pregătirii specialiștilor-arhiviști și paleografi, după modelul vestitei *École des Chartes* din Paris).

⁴ A. N. Норцов, *Губернские ученые архивные комиссии и их значение*, Moscova 2011, *Kniga Po Trebovaniju*, p. 8-9.

⁵ A se vedea <http://www.old.frip.ru/newfrip/cnt/news/history/01/021/>.

a le clasifica și grupa în așa fel încât să poată servi ca înlesnire pentru studii și cercetări științifice. 2) Ridicarea spre păstrare din arhivele oficiale ale statului a tuturor documentelor și dosarelor care pot prezenta vreun interes istoric. 3) Inventarierea și descrierea tuturor arhivelor statului și a celor particulare.”⁶

Principalele sarcini ale comisiilor vizau, așadar, evaluarea minuțioasă a arhivelor deținute de instituțiile statului (inclusiv de cele desființate în secolele al XVIII-lea-al XIX-lea), a arhivelor mănăstirești și nobiliare planificate pentru distrugere pe criteriul inutilității lor în fluxul activităților curente și, ulterior, constituirea documentelor respective în stocuri de arhive istorice. În plus, comisiile au desfășurat activități arheografice și arheologice, îndeplinind cumulativ funcțiile câtorva societăți științifice⁷. În majoritatea guberniilor, comisiile științifice au creat biblioteci publice și muzee regionale și au efectuat cercetări etnofolclorice și săpături arheologice, difuzându-și rezultatele în cadrul a patru congrese arheologice desfășurate între 1900 și 1914. Cele 41 de comisii științifice și-au publicat rapoartele de activitate, procesele-verbale ale ședințelor – transmise anual Institutului Arheologic din St. Petersburg –, au editat inventare, îndreptare și ghiduri de arhivă. Un loc de prim rang în planul de tipărire al comisiilor l-au ținut studiile și lucrările științifice ale membrilor, orientate mai cu seamă asupra istoriei instituțiilor, a genealogiilor și biografiilor demnitarilor laici ori religioși din gubernii. “Arhive istorice” reprezentative au fost create în guberniile Nizhegorodsk, Tambov, Riazan, Orenburg, Kostroma, Iaroslav, Vladimir, Perm’, Cernigov, Kaluga, Voronezh.

Din diverse motive însă, nu toate organismele de acest tip și-au atins obiectivele enunțate, situație valabilă și pentru comisia științifică a guberniei basarabene. Marele blocaj al comisiilor arhivelor din statul birocratic centralizat țarist a fost o consecință directă a penuriei materiale proprii, precum și a unui statut oficial bine definit, ceea ce a determinat limitarea competențelor în relațiile cu instituțiile statului. Deși plasate în subordinea Institutului Arheologic și în responsabilitatea directă a guvernatorilor, comisiile științifice nu au beneficiat de finanțare de la buget, fiind nevoite să supraviețuiască strict din cotizațiile membrilor și din contribuțiile modeste ale orașelor, zemstvelor, ale instituțiilor și persoanelor particulare. Abia în anul 1914 guvernul a stabilit alocarea de mici subsidii, însă Primul Război Mondial, apoi Revoluția bolșevică și atribuirea unui rol politic instituțiilor arhivistice, chemate să contribuie la consolidarea politico-ideologică a statului sovietic, au marcat declinul și, în cele din urmă, desființarea lor⁸.

2. Situația arhivelor din Basarabia în anii stăpânirii rusești. Comisia Științifică a Arhivelor Basarabiei

⁶ *Ibidem*.

⁷ A. N. Norțov, *op. cit.*, p. 10.

⁸ Prin decretul *Cu privire la reorganizarea și centralizarea arhivelor* al Sovietului Comisarilor Poporului din RSFSR din 1 iunie 1918: a se vedea <http://www.dporudn.com/article/68> și Václav Letošník, *Reforma arhivelor în Rusia* (trad. Stoica Nicolaescu), “Revista Arhivelor” 1 (1924-1926), 1-3, p. 312-316.

Primii creatori oficiali de documente din Basarabia datează din perioada anterioară războiului ruso-turc din 1806-1812. Anexarea Basarabiei la Rusia a marcat instituirea unui sistem arhivistic defectuos, concentrat în jurul rezervării rolului esențialmente de natură patrimonială. În urma Păcii de la București (28 mai 1812), toată documentația veche a instituțiilor moldovenești din ținuturile basarabene a fost strămutată la Iași, unde în anii 1808-1813 s-a stabilit reședința senatorilor ruși președinți ai Divanurilor principatelor Moldova și Valahia. La încetarea regimului de ocupație rusă, din capitala Moldovei, rămasă în Imperiul otoman, au fost transferate la Chișinău arhiva ulterior denumită "a senatorilor" și arhiva Exarhatului moldo-valah din 1808-1813. Prima dintre acestea a stat la temelia formării celei mai mari arhive a Basarabiei, "Arhiva Administrației (Regiunii) Basarabiei", iar a doua a alcătuit "Arhiva Consistoriului Duhovnesc". Astfel, într-o epocă în care arhivele, după expresia lui Charles-Victor Langlois, reprezentau în primul rând "arsenalul de probe juridice ale unor drepturi", ele nu și-au putut îndeplini acest rol în Basarabia perioadei 1813-1818, atunci când regiunea s-a bucurat de statutul de relativă autonomie în baza legislației rusești extinse aici și a "Legii Țării", normă juridică, însă practic inaplicabilă în lipsa documentelor vechi create în Moldova de la est de Prut⁹.

Importante documente referitoare la istoria Basarabiei au fost create la Odessa sau au fost strămutate aici din Arhiva Administrației Basarabiei începând din anul 1822, când, alături de guberniile Ekaterinoslav, Herson și Taurida, regiunea intră sub jurisdicția guvernatorului general al Novorossiei și Basarabiei. În orașul de la Marea Neagră se afla și biblioteca Societății Imperiale de Istorie și Antichități, care beneficia de multe donații de documente moldovenești, făcute de către boieri, funcționari ruși și preoți basarabeni. Alte acte de valoare erau depozitate în arhivele instituțiilor și ministerelor centrale din St. Petersburg și Moscova (spre exemplu, în Arhiva Principală a Ministerului Justiției, al cărei singur cercetător a fost probabil Leon A. Casso¹⁰). Arhivele basarabene aflate la Odessa nu au fost repatriate nici cu ocazia desființării Guvernământului general al Novorossiei și Basarabiei și proclamării Guberniei Basarabiei (1873). Președintele din 1908 al comisiei, Paul Gore, a ridicat fără succes problema preluării documentelor basarabene aflate la Odessa, "fără de care nu se poate scrie istoria Basarabiei", insistând în ultimă instanță ca acestea să fie măcar transferate Arhivei Administrației Regiunii Basarabia¹¹.

O atare comisie științifică a arhivelor, ca parte componentă a sistemului comisiilor științifice ale arhivelor guberniale și al arhivelor istorice de pe lângă acestea, constituit în anii 1880-1890, a apărut în provincia dintre Nistru și Prut cu o întârziere de 14 ani față de regiunile centrale ale Rusiei. Decalajul a fost cauzat nu

⁹ Cf. Ioan N. Halippa, *Общий обзор главнейших правительственных архивов города Кишинева, с очерком о деятельности бывших комиссий по разборке этих архивов*, în *Idem, Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии. Печатано под редакцией правителя дел Комиссии И.Н.Халиппы*, I, Chișinău 1900, p. 265-326 (266-267).

¹⁰ Scriitor și publicist, legiuitor și eminent jurist al vremii sale, Leon Casso (1865-1914) a fost ministru al Instrucțiunii Publice în guvernele lui P. A. Stolypin din 1910-1914.

¹¹ A se vedea Paul Gore, *Архивы*, "Revista Arhivelor" I (1924-1926), 1-3, p. 8-20 (16).

atât de interesul scăzut al categoriilor culte față de tezaurul istorico-arheologic al locului, cât mai ales de lipsa resurselor financiare necesare organizării activității sistematice în arhive. Inițiativa înființării comisiei a aparținut episcopului școlar al regiunii Odessa, Crisant P. Solski (un velicorus pasionat de istorie și arheologie), și consilierului de stat Nicolae D. Codreanu, boier basarabean, director al Liceului real nr. 1 din Chișinău. Corespondența guvernatorului Basarabiei, generalul locotenent Al. P. Konstantinovič, cu ministrul Afacerilor Interne și cu directorul Institutului Arheologic dezvăluie faptul că, în cazul Basarabiei, aprobarea autorităților pentru fondarea comisiei a avut anumite rațiuni politice. Se considera că deschiderea arhivelor provinciale, studierea monumentelor și a destinelor istorice ale trecutului ar fi exprimat atașamentul unei populații majoritar neruse față de valorile spirituale rusești și ar fi cultivat în rândurile sale sentimente patriotice și spirit civic.

Inaugurarea comisiei arhivelor a avut loc la 23 august 1898¹², într-o notă solemnă, în prezența episcopului Chișinăului și al Hotinului și a altor notabilități locale. În alocuțiunea sa, guvernatorul Konstantinovič s-a arătat peste măsură de încântat de “sincerele sentimente patriotice” ale poporului, lăudând efortul inițiatorilor: Academia de Științe, Institutul Arheologic, intelectualitatea locală din Basarabia – provincie care, după aprecierea sa, “deși multinațională, duce o viață pe deplin rusească, alături de guverniile cu populație curat rusă”¹³. Guvernatorul a mulțumit tuturor autorităților care “au venit în întâmpinarea” ideii de creare a comisiei științifice, în mod deosebit celor 200 de funcționari care își exprimaseră dorința de a-i fi membri, simpatizanților, directorului Liceului Real nr. 1, care a pus la dispoziție un sediu pentru bibliotecă, arhivă și muzeu. La propunerea sa, conducerea comisiei i-a inclus pe Nicolae D. Codreanu (în calitate de președinte), pe Alexandr L. Krylov¹⁴ (ca vicepreședinte) și pe Ioan N. Halippa¹⁵ (secretar). În ședința de inaugurare, membrii și simpatizanții au convenit asupra principalelor probleme financiare și organizatorice, cum ar fi fixarea cotizației lunare în cuantum de la 50 de kopeici până la 25 de ruble, ori aprobarea regulamentului de organizare și funcționare, în baza căruia membrii și simpatizanții urma să se întrunească în fiecare sâmbătă la sediul din incinta liceului¹⁶.

¹² Arhiva Națională a Republicii Moldova [în continuare. ANRM], fond *Бессарабская Губернская Учёная Архивная Комиссия (Comisia Gubernială Științifică a Arhivelor din Basarabia)*, ds. 1/1899-1907, f. 1-2.

¹³ I. N. Halippa, *Идея губерньскихъ ученыхъ архивныхъ комиссій по Н.В. Калачову, И.Е. Андреевскому и А.Н. Труворову и учреждение комиссий въ г. Кишиневе*, în *Idem. Труды cit.*, I, p. 1-26 (23).

¹⁴ Directorul școlilor populare din Basarabia, membru al mai multor societăți istorice și arheologice din Rusia.

¹⁵ I. N. Halippa (1871-1941), inspector al Seminarului Teologic din Chișinău și inspector al școlilor populare din județul Chișinău, istoric, cercetător al arhivelor Basarabiei, frate mai mare al cunoscutului militant naționalist Pantelimon Halippa. Arestat în vara lui 1940 de către autoritățile sovietice, a decedat un an mai târziu în închisoare.

¹⁶ ANRM, *Бессарабская Губернская Учёная Архивная Комиссия (Comisia Gubernială Științifică a Arhivelor din Basarabia)*, ds. 1/1899-1907, f. 2.

*Lucrările Comisiei Științifice a Arhivelor Basarabiei*¹⁷ cuprind procesele verbale și jurnalele ședințelor din primii ani de activitate. De-a lungul întregii perioade de existență a comisiei științifice au avut loc două adunări generale anuale, ținute în prezența Guvernatorului provinciei și a episcopului Chișinăului și Hotinului, și 30 de ședințe anuale particulare restrânse, cu participarea membrilor cu preocupări științifice; aceste întruniri prilejuiau ample dezbateri legate de necesitatea adoptării unor măsuri pentru îmbunătățirea activităților și se citeau referate pe teme de istorie și arheologie.

Pentru a-și atinge principalul obiectiv – constituirea “Arhivei Istorice a Basarabiei” –, comisia și-a propus să întreprindă, într-o primă etapă, examinarea după inventar (în măsura în care existau inventare) a existentului de documente din arhivele guvernamentale locale, apoi verificarea activității comisiilor de selecționare care, începând din anul 1852, au funcționat succesiv pe lângă instituțiile de arhivă. După aproape doi ani de investigații în arhivele guvernamentale, I. Halippa a scris articolul intitulat *Privire generală asupra principalelor arhive guvernamentale din Chișinău, cu o prefață despre activitatea fostelor comisii de selecționare ale acestor arhive*¹⁸. Problematika structurii și stării arhivelor instituțiilor oficiale ale Basarabiei a fost reluată de către Paul Gore (ultimul președinte al Comisiei Științifice a Arhivelor Basarabiei), în articolul *Arhivele*¹⁹, dar o descriere completă a conținutului documentelor eminate de instituțiile Basarabiei în perioada 1808-1917 se află în *Îndrumătorul* din 2004²⁰.

Debutând concomitent cu anexarea teritoriului la Rusia, arhivele din Basarabia au avut drept bază de clasificare structurală instituțiile statului, autoritățile oficiale militare și civile, precum și pe acelea ale autoadministrării locale (Zemstva gubernială și cele județene), creatoare de documente; prin urmare, câte instituții atâtea secțiuni de arhivă, fiecare secțiune având altă numerotare. Organ executiv suprem al provinciei până în anul 1865, Administrația Regiunii Basarabia a produs cea mai mare și mai valoroasă arhivă a Basarabiei, compusă din 35 de secții, printre care: Secția Senatorială (1808-1812, cu 4.415 de dosare), Cancelaria *Namesnik*-ului (Rezidentului) Plenipotențiar²¹ al Regiunii Basarabiei (1810-1824, cu 521 de dosare), Comitetul Provizoriu al Regiunii Basarabia (1816-1832, cu 327 de dosare), Consiliul Regional al Basarabiei (1818-1873, cu 5.591 de dosare), Cancelaria Guvernatorului militar (1812-1890, cu 200 de dosare), Cancelaria Guvernatorului civil (1812-1917, cu 3.700 de dosare), Palatul de Finanțe (1813-1917, cu 3.000 de dosare), Direcția Moșiilor Închinete Mănăstirilor Străine (1802-1918, cu 2.047 de dosare), Direcția Domeniilor Statului din Basarabia (1839-1869, cu 272 de dosare)²².

¹⁷ I. N. Halippa, *Труды* cit., I-III. Chișinău 1900, 1902, 1907.

¹⁸ Idem, *Общій* cit., p. 265-326.

¹⁹ P. Gore, *op. cit.*

²⁰ Serviciul de Arhivă a Statului al Republicii Moldova-ANRM, *Îndrumător al Arhivei Naționale a Republicii Moldova*, 1: *Până la anul 1917*, Chișinău 2004.

²¹ General locotenent A. N. Bahmetiev (1774-1841), guvernator general militar al Guberniei Podolia.

²² ANR, fond *Direcția Generală a Arhivelor Statului* [în continuare, DGAS], ds. 6/1938, f. 78.

În descrierea lui I. Halippa, întreaga arhivă era depozitată până în anul 1909 “într-un hambar de cărămidă umed și complet neîncălzit, închiriat de la o persoană particulară la prețul de închiriere de 7.000 de ruble pe an”, în care rafturile erau

“amplasate perpendicular cu geamurile sau de-a lungul pereților și erau ticsite cu pachete voluminoase de documente legate cu sfoară, iar în parte, cu Colecțiile de Legi sau cu alte cărți [...]; inventarul arhivei – opisurile alfabetice, registrele de intrare-ieșire ș. a. se păstrează în mica încăpere a cancelariei [...], unde lucrează permanent un arhivar (600 ruble/an), un ajutor de arhivar (400 ruble/an) și un scrib angajat cu ziua (100 ruble/an); de altfel, fără o bogată experiență în muncă este dificil de găsit dosarul căutat, deoarece nu există o numerotare generală a pachetelor de documente, prin urmare, este necesar a avea în memorie schema amplasării numeroaselor secții ale arhivei în complicata rețea a rafturilor.”²³

Aceeași stare jalnică a arhivei a putut fi constatată de Paul Gore cu câteva decenii mai târziu (după unirea Basarabiei cu România), când arhiva se afla abandonată

“în subsolul sediului gubernial, care nu se încălzește, este sombru și umed, îl înconjoară locuințele servitorilor din «*Pravlenie*» sau «directorat» [în fostul sediu al guvernatorului a funcționat, după anul 1918, Directoratul de Interne al Basarabiei – n. n.], aproape toată ziua arde focul în bucătăriile locuințelor acestora, nu există nicio siguranță împotriva focului și întreaga arhivă este periclitată de toți dușmanii arhivelor, cari pot exista.”²⁴

Raportul secretarului comisiei științifice, prezentat la prima adunare generală (17 ianuarie 1899), a dezvăluit că vechile comisii de selecționare, în excesul de zel de care au dat dovadă, au aprobat eliminarea din principala arhivă a Basarabiei a 6.898 din 8.606 de dosare de o reală valoare istorică²⁵. Nu a fost singurul caz de distrugere de arhivă; sunt de pomenit aici arhiva Tribunalului districtului Chișinău – ale cărei documente de până în anul 1888 au fost supuse selecționării –, arhiva zemstvei guberniale, aceea a Adunării Judecătorilor de Pace din Chișinău ori a judecătoriilor de ținut. În general, au avut de suferit arhivele mai vechi, ale așa-zișilor creatori de documente “semimoldoveni”²⁶, fapt petrecut în pofida realității că depozitele de arhivă din Chișinău nu erau deloc supraîncărcate, iar *Regulamentul de norme privind selecționarea documentelor*, adoptat la congresul arheologic din Kiev (1899), reluate vechea teză a lui N. V. Kalaciov, potrivit căreia “trebuie păstrat totul: de aceea se instituie comisii științifice ale arhivelor”²⁷. Congresul a lansat restructurarea comisiilor de selecționare din Rusia, urmând un model propus anterior de I. Halippa,

²³ I. N. Halippa, *Общий* cit., p. 268.

²⁴ P. Gore, *op. cit.*, p. 16.

²⁵ I. N. Halippa, *Протоколы и журналы заседаний Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии*, in *Idem, Труды* cit., I, p. 375-421 (395).

²⁶ *Idem, Общий* cit., p. 266.

²⁷ *Idem, Протоколы* cit., p. 385-386.

potrivit căruia comisiile de selecționare trebuia să includă juriști, istorici cunoscători ai învățământului, un funcționar al Direcției de Statistică și, de asemenea, cunoscători ai paleografiei și limbii slave vechi. P. Gore, la rândul său, atrăgea atenția asupra problemei selecționării documentelor, adevărata “piatră de încercare” a arhivisticii: “Nicio instituție nu trebuie să aibă drept a decide soarta vreunui dosar fără îndrumarea specială a unei comisii de arhivari sau a unei persoane pregătite pentru rezolvarea acestei chestiuni...”²⁸.

Dacă arhivele guvernamentale din Chișinău nu puteau contribui cu mult material documentar la alcătuirea arhivei istorice a Basarabiei, membrii comisiei științifice sperau că aceasta s-ar fi putut îmbogăți cu fondurile particulare ale familiilor nobile din provincie, recunoscute ca atare și din 1818 asimilate nobilimii rusești de către o comisie specială a Senatului. Arhivele nobiliare conțineau elemente prețioase referitoare la viața publică a acestei clase sociale și, deosebit de important, informații privind istoria proprietății funciare din secolele al XV-lea-al XVIII-lea. Comisia a depistat la mănăstirile și conacele boierești vechi documente moldovenești, hrisoave, urice și alte documente “doveditoare” ale drepturilor răzeșilor, de exemplu, piese monetare și diverse obiecte de colecție. În realitate, “donatorii” de documente vechi erau chiar “vânzători”, însă, din cauză că forul basarabean era lipsit de fonduri suficiente, chestiunea bibliotecii și îndeosebi a muzeului comisiei științifice nu și-a găsit o rezolvare mulțumitoare. Prin stăruințele lui I. Halippa, colecția documentară și numismatică unică și biblioteca “celui dintâi arheolog al Basarabiei”, Ion C. Suruceanu, au îmbogățit fondul de carte al comisiei basarabene²⁹. La acesta s-au adăugat 100 de volume în limbi străine cumpărate de la anticariatele editurii “Frații Șaraga” din Iași și alte câteva sute de titluri bibliografice, achiziționate de la anticariate, societăți istorico-arheologice, comisii științifice ale arhivelor și persoane particulare din Rusia, care au format Muzeul de Arheologie și Științe ale Naturii³⁰. Cele 1.865 de dosare din perioada 1814-1917 ale Arhivei Adunării Deputaților Nobilimii se aflau într-o bună stare de conservare, dispuneau de un registru general cronologic, astfel că cercetătorii ei (A. L. Krylov, P. Gore, I. Frățiman, V. G. Kurdinovski ș. a.) au pledat cu insistență pentru atragerea reprezentanților de seamă ai nobilimii în comisia științifică, sperându-se că aceștia vor depune documentele și colecțiile lor de antichități, care, împreună cu Arhiva Deputaților Nobilimii, ar putea forma o mare “Arhivă Istorică a Nobilimii Basarabiei”³¹. Acest deziderat nu s-a realizat, dar valorificarea științifică a arhivelor guvernamentale a înregistrat rezultate notabile³², mai ales datorită efortului publicistic remarcabil al secretarului Comisiei Științifice a Arhivelor Basarabiei, Ioan Halippa. Redactor al volumelor I-III ale *Lucrărilor Comisiei Științifice ale Arhivelor Basarabiei*, Halippa însuși a semnat, numai în volumul I, nouă articole și studii

²⁸ P. Gore, *op. cit.*, p. 18.

²⁹ I. N. Halippa, *op. cit.*, p. 377-378.

³⁰ *Ibidem*, p. 411-420.

³¹ P. Gore, *Despre Nobilime și arhiva ei după Unire*, “Din trecutul nostru” 4 (aprilie-iulie 1936), 31-34, p. 184-186 (184).

³² ANRM, *Бессарабская Губернская Ученая Архивная Комиссия (Comisia Gubernială Științifică a Arhivelor din Basarabia)*, ds. 1/1899-1907, f. 1.

pentru care, în cadrul celei de-a doua adunări generale (14 martie 1899), i s-a fixat un onorariu majorat la 40 de ruble “pe fila tipărită”³³. În *Buletinul Eparhiei Chișinăului* erau publicate cu regularitate studii și articole ale membrilor comisiei, între acestea semnificative fiind articolele *Câteva cuvinte despre înființarea Comisiei Științifice ale Arhivelor Basarabiei* și *Știri de la Comisia Arhivelor Basarabiei*, în care era prezentat întregul program al activității de centralizare a izvoarelor arheologice și arheografice. De numele lui Halippa se leagă și întocmirea primei hărți arheologice a Basarabiei, lansată la al XI-lea Congres arheologic din Kiev (august 1899)³⁴, dar, mai cu seamă, descrierea amănunțită a dosarelor 1-500 din “Arhiva Senatorilor Divanurilor Reunite ale Moldovei și Țării Românești”³⁵, operă continuată în 1909 de către istoricul Radu Rosetti³⁶. Cei doi au revelat informațiile cuprinzătoare despre instituțiile rusești de ocupație din intervalul 1808-1812, despre abuzurile administrației și ale funcționarilor, ori despre viața cotidiană a Țărilor Române, ilustrată în textele integrale ale petițiilor primite de către președinții Divanurilor și în răspunsurile acestora. Demne de consemnat sunt, la fel, contribuțiile științifice³⁷ ale arhiepiscopului Arsenie Stadnițki³⁸, precum și ale lui Iustin S. Frățiman³⁹.

Correspondența productivă a comisiei din Chișinău cu organisme similare, cu forurile academice superioare, cu asociațiile istorico-arheologice, cu muzeele și

³³ I. N. Halippa, *op. cit.*, p. 403-404.

³⁴ *Ibidem*, p. 408.

³⁵ Idem, *Описание Архива Г.г. Сенаторовъ, председательствовавшихъ въ диванахъ княжествъ Молдавіи и Валахіи съ 1808 по 1813 гг.*, in Idem, *Труды cit.*, I, p. 327-374; Idem, *Описание Архива Г.г. Сенаторовъ (россійскихъ), председательствовавшихъ въ диванахъ княжествъ Молдавіи и Валахіи съ 1808 по 1813 гг. (Продолженіе. Дела съ № 101-го по № 300-й)*, in Idem, *Труды cit.*, II, p. 341-424; Idem, *Описание Архива Г.г. Сенаторовъ (россійскихъ), председательствовавшихъ въ диванахъ княжествъ Молдавіи и Валахіи съ 1808 по 1813 гг. (Продолженіе. Дела съ № 301-го по № 500-й)*, in Idem, *Труды cit.*, III, p. 442-508.

³⁶ A se vedea Radu Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupația rusească dela 1806-1812. I. Cauzele războiului. Începutul ocupației*, “Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice”, seria II, 31 (1909), p. 359-527; Idem, *Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupația rusească dela 1806-1812. II. Negocierile diplomatice și operațiunile militare dela 1807 la 1812: amănunte relative la ambele țări*, “Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice”, seria II, 31 (1909), p. 581-723; Idem, *Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupația rusească dela 1806-1812. III. Amănunte asupra Moldovei dela 1808 la 1812*, “Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice”, seria II, 31 (1909), p. 41-180; Idem, *Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupația rusească dela 1806-1812. IV. Amănunte asupra Țării-Românești dela 1808 la 1812*, “Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice”, seria II, 31 (1909), p. 183-350.

³⁷ <http://chisinaul.blogspot.ro/2011/11/iustin-fratiman.html>.

³⁸ Rector al Academiei teologice din Moscova, cercetător meticolos al Arhivei Consistoriului Duhovnicesc – sursa primară a tezei sale de doctorat Gavriil Bănulescu-Bodoni. *Exarh al Plaiurilor (1808-1812) și Mitropolit al Chișinăului (1895)*.

³⁹ Viitor membru corepondent al Academiei Române, s-a distins prin cercetări de istorie bisericească locală (*Probleme privitoare la eparhiile din Basarabia*, 1901, *Eparhiile Proilaviei și Hotinului*, 1901, *Episcopul Iacob Stamate al Hușilor*, 1901, *Episcopul Inochentie al Hușilor*, 1903); după 1918 a semnat studii interesante în legătură cu trecutul bisericesc al Basarabiei (*Administrația bisericească la românii transnistreni între Bug și Nistru*, 1920 și *Studiu contributiv la istoria Mitropoliei Proilavia (Brăila)*, 1923).

bibliotecile din Rusia, de asemenea relațiile inițiate cu societățile științifice din străinătate, inclusiv din România, prin efectuarea schimburilor reciproce de informații și literatură de specialitate, a deplasărilor în scopuri de documentare și depistare de documente privind istoria Basarabiei la Odessa, Kiev, Moscova, St. Petersburg, Iași, au contribuit la creșterea popularității și autorității Comisiei Științifice a Arhivelor Basarabiei în primii ani ai secolului al XX-lea. O consecință benefică imediată a fost aceea că instituțiile guvernamentale din Chișinău au încetat să mai trimită copiile inventarelor fondurilor lor către Comisia Științifică a Arhivelor Guberniei Taurida, la Odessa⁴⁰.

3. De la Comisia Științifică a Arhivelor Basarabiei la Sucursala Arhivelor Statului

Rezultatele pozitive înregistrate de comisiile arhivelor din Rusia la începutul secolului al XX-lea au coincis cu perioada istorică caracterizată de accentuarea crizei politice și economice a statului în anii războiului ruso-japonez și ai celei dintâi revoluții rusești din 1905. Declinul a cuprins și sferele culturii și științei, unde elementele organizaționale și instituționale de bază se regăseau în birocrăția civilă conservatoare, nepăsătoare și dezinteresată de luminarea poporului, dar în mod special în mediile etnoculturale nerusești, influențate de tendințe secesioniste.

Începând cu 20 ianuarie 1908, toate activitățile Comisiei Științifice Guberniale a Arhivelor Basarabiei poartă amprenta ultimului ei președinte, Paul Gore (1875-1927), fruntaș al culturii și vieții publice, istoric, arhivist, genealogist și heraldist “al Basarabiei și al țării întregi...”⁴¹ Primul președinte al Societății Culturale moldovenești de la 1905 a făcut carieră în administrația centrală și locală basarabeană ca mareșal al nobilimii județului Orhei, deputat al nobilimii județului Chișinău, consilier de stat și deputat în Adunarea Constituantă a Rusiei din 1917. S-a evidențiat printr-o strălucită carieră științifică în calitatea sa de membru al multor societăți științifice rusești și europene. Cel mai bun cunoscător al istoriei Basarabiei și al conținutului arhivelor guvernamentale din Basarabia, P. Gore era preocupat în cel mai înalt grad de spița genealogică a familiei sale. A studiat cu râvnă Arhiva Adunării Deputaților Nobilimii, iar ca președinte al comisiei științifice a luptat vehement împotriva ideii de mutare a Arhivei Senatorilor la Odessa, concomitent făcând demersuri insistente pentru aducerea la Chișinău a importantelor documente basarabene aflate în Rusia. A visat, după 1918, la constituirea unei “Arhive Centrale Moldovenești” la Iași, “centrul culturii noastre moldovenești, unde trebuie să aducem noi, Basarabenii, împreună cu frații Bucovineni, toate comorile trecutului nostru...”⁴² A oferit chiar el cel dintâi exemplu, lăsând prin testament Bibliotecii Centrale Universitare din Iași voluminoasa sa bibliotecă, iar filialei din Iași a Arhivelor Statului tot ce avea “mai vechiu, însemnat și moldovenesc” în arhiva sa personală⁴³. Cu mult înainte de a fi ales președinte al comisiei științifice, P. Gore a inițiat și a

⁴⁰ I. N. Halippa, *Протоколы* cit., p. 408.

⁴¹ ANR, fond *personal Gore Paul*, ds. 10/1876-1923, f. 4.

⁴² P. Gore, *Arhivele* cit., p. 19.

⁴³ *Ibidem*, p. 20.

menținut o activă corespondență cu personalități culturale și publice din București și Iași, a întreprins călătorii de documentare în arhivele românești, unde i-a cunoscut pe Dimitrie Onciul și pe Sever Zotta⁴⁴. Nu a fost străin de practica arhivistică rusă și europeană, familiarizat fiind cu problemele generale și particulare ale arhivelor europene (păstrarea și conservarea documentelor, selecționarea, valorificarea, accesul la documente etc.), punctând adesea asupra organizării și rolului arhivelor ca instituție a statului în celebrul studiu *Arhivele*⁴⁵.

Prin prisma rapoartelor anuale, situația Comisiei Științifice a Arhivelor Basarabiei se prezenta drept precară în preajma Primului Război Mondial. Numeric, în 1913 nu depășea 300 de membri, iar bugetul minim, bazat pe autofinanțare, a favorizat modeste achiziții de documente, colecții de obiecte de artă și piese arheologice. Comisia nu a avut niciodată un sediu propriu – ședințele au continuat să se desfășoare în sala de protocol a Liceului Real din Chișinău – și, cu atât mai puțin, depozite amenajate pentru găzduirea unei “arhive istorice”; nu a creat o “Arhivă Istorică Gubernială” propriu-zisă pentru că nu a dispus, în ciuda tuturor eforturilor, de spații de depozitare adecvate pentru organizarea acesteia. În asemenea condiții, ea s-a limitat la a recomanda deținătorilor de arhive vechi să păstreze în continuare documentele istorice, punând totodată sub un strict control activitățile comisiilor lor de selecționare și preluând în propria arhivă istorică numai actele cu valoare științifică deosebită⁴⁶. Astfel, în momentul unirii cu România, “Arhiva Istorică a Basarabiei” deținea 915 dosare create în perioada 1800-1840 de către Ministerul Justiției și predate comisiei basarabene spre păstrare permanentă la Arhiva Senatorială din St. Petersburg, 60 de manuscrise armenesti din arhiva familiei Hudobașev, 203 dosare din perioada 1853-1884, provenite din Arhiva Camerei de Stat a Guberniei Basarabia, și 301 de documente din anii 1812-1886, create de Direcția de Poliție a județului Hotin⁴⁷.

Conflagrația mondială din 1914 a complicat, ca pretutindeni, problema arhivelor în teritoriul dintre Nistru și Prut, iar Revoluția din februarie 1917 a desăvârșit blocajul instituțional din anii războiului. În dezordinea și anarhia care au cuprins toate palierele vieții sociale, politice și economice, comisia științifică își suspendă ședințele, iar membrii ei sunt mobilizați în armata rusă sau se refugiază în interiorul imperiului. Colonelul P. Gore se afla pe frontul din Galiția, de unde uneori venea la Chișinău pentru a încerca împiedicarea distrugerilor de arhivă ca efect al războiului și al desființării instituțiilor statului. Eforturile sale s-au îndreptat spre salvarea Arhivei Deputaților Nobilimii, al cărei statut a devenit incert în contextul declinului clasei nobiliare din anii revoluției și ai reformelor ce i-au urmat. Jafurile și distrugerile de arhivă au putut fi temperate odată cu instituirea Sfatului Țării și

⁴⁴ A se vedea Virginia Isac, *Sever Zotta – arhivist. Simple note*, “Arhiva genealogică” 2/7 (1995), 1-2, p. 199-208 (201-202).

⁴⁵ Petronel Zahariuc, *Paul Gore*, “Arhiva genealogică” 3/8 (1996), 3-4, p. 13-19 (17).

⁴⁶ I. N. Halippa, *Отчет о деятельности Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии за 1902-1903 годы*, în Idem, *Труды cit.*, III, p. 532-549 (535).

⁴⁷ *Ibidem*; a se vedea și Idem, *Отчет о деятельности Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии за 1900--1901 годы. Составил Правитель Дель И.Н. Халиппа*, în Idem, *Труды cit.*, II, p. 451-474 (453).

proclamarea Republicii Democratice Moldovenești la 2 decembrie 1917, și, mai ales, începând din ianuarie 1918, în contextul prezenței militare românești în Basarabia. Cu toate acestea, nu au putut fi evitate risipirea arhivelor curților boierești (dispărute complet în vara tragică din 1940) și distrugerea arhivelor Cancelariei Guvernului Republicii Moldovenești, ale Corpului de Jandarmi ori ale Siguranței Statului din Basarabia⁴⁸.

Pe de altă parte, “mai mult decât orice alt eveniment contemporan”⁴⁹, războiul mondial din 1914-1918 a accentuat rolul primordial al arhivelor în cunoașterea istoriei popoarelor și în argumentarea drepturilor și revendicărilor lor teritoriale și naționale, în fine în asigurarea intereselor materiale și morale ale cetățenilor. Tezaurul documentar al statelor europene și, de asemenea, cel specific colecțiilor particulare au dobândit statut de “bun național”, iar instituțiile de arhivă au inițiat o intensă activitate, vizând prelucrarea, păstrarea și conservarea lui și, pe cât posibil, impunerea unei organizări și practici de lucru unitare în arhivele de stat.

Între 27 martie și 27 noiembrie 1918, Basarabia a beneficiat de un statut de autonomie în cadrul României întregite, având un guvern (Consiliul Directorilor Generali) și un Sfat al Țării, instituții judecătorești proprii și organisme de unificare administrativă, toate creatoare de arhive ce urmau să alcătuiască, alături de stocul documentar produs de instituțiile țariste, patrimoniul istoric al Basarabiei. România și-a propus să integreze “arhivistic” noile provincii prin înființarea filialelor Arhivelor Statului, rezervând Comisiei Științifice a Arhivelor Basarabiei misiunea de a spori și completa arhivele guvernamentale de la Chișinău cu fonduri și colecții deținute de diverse autorități publice sau instituții și persoane private. Prin *Nota* semnată de Petre Cazacu⁵⁰ la 29 mai 1918, P. Gore era însărcinat “a cerceta fără nicio împiedicare toate arhivele din Basarabia și a lua toate măsurile legale și necesare pentru buna păstrare a tuturor actelor și documentelor a căror însemnătate D-sa o va aprecia. Toate autoritățile civile și militare și toți deținătorii de arhive sunt datori a da D-lui P. Gore tot ajutorul și tot sprijinul lor pentru îndeplinirea datoriei D-sale științifice și naționale”⁵¹.

În vara anului 1918, Dimitrie Onciul a întreprins prima sa vizită oficială la Chișinău, finalizată cu întocmirea unui amplu raport referitor la situația arhivelor Basarabiei, înaintat ministrului Culturii și Instrucțiunii Publice. Directorul Arhivelor Statului s-a convins de precaritatea stării în care se afla cea mai importantă arhivă locală, Arhiva Administrației Basarabiei, depozitată

“în subsolul Directoratului de Interne, unde dosarele se păstrează în rafturi de lemn, în camere întunecoase cu ferestre fără obloane de fier, alături de locuințele servitorilor localului, având intrarea comună cu bucătăria [...] încredințată îngrijirii unui singur funcționar, vechiului custode al ei, dl. Romanovski, care

⁴⁸ A se vedea Constantin Moisil, *Problema arhivelor românești*, București 1937, p. 17.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 2.

⁵⁰ Împuternicit al guvernului român și președinte al Consiliului Directorilor Generali ai Basarabiei.

⁵¹ ANR, fond *personal Gore Paul*, ds. 11/1901-1930, f. 6.

vorbește și românește. Acesta nu are cancelarie proprie, ci numai o masă în depozit, la care își face lucrările la lumina slabă a ferestrei din subsol...”⁵²

Apreciind că organizarea unui serviciu al arhivelor la Chișinău era “una din lucrările cele mai urgente”, D. Onciul a determinat, printre altele, reluarea activității Comisiei Guberniale Științifice a Arhivelor Basarabiei – sub denumirea “Comisia Arhivelor Basarabiei” –, cu principala îndatorire “de a supraveghea serviciul arhivelor și de a lua măsurile cuvenite pentru continuarea lucrărilor și publicațiilor începute de fosta Comisiune”⁵³. Aceasta echivala, practic, cu recunoașterea meritelor fostei comisii, a cărei experiență trebuia folosită de viitoarea filială a Arhivelor Statului în provincie. D. Onciul a considerat indicată numirea lui P. Gore în fruntea noii comisii, portretizat astfel: “[...] cunoscător bun al istoriei și al genealogiei familiilor românești din Basarabia, care vorbește și scrie corect românește și are cel mai viu interes pentru istoria și cultura națională, cum dovedește bogata bibliotecă românească și istorică, o colecție de documente și acte istorice basarabene ce posedă.”⁵⁴ Dintre membrii comisiei științifice guberniale, D. Onciul a propus includerea în Comisia Arhivelor Basarabiei a lui I. Halippa (exilat de către regimul țarist în Ucraina), și a lui I. Frățiman (profesor de istorie și geografie la Școala Normală din Soroca, unde ajunsese, la rândul său, după o peregrinare de 13 ani prin guberniile din nordul Rusiei). Au mai fost cooptați Sterie Stinghe (fost arhivist la Arhiva municipală din Brașov), G. Coriolan (fost ajutor de arhivar la Direcția Generală a Arhivelor Statului din București) și Leon Boga⁵⁵, ulterior arhivar-șef al sucursalei din Chișinău a Arhivelor Statului și secretar al Comisiei Arhivelor Basarabiei⁵⁶. Mai târziu în comisie au fost cooptați D. Munteanu-Râmnic, profesor la Liceul nr. 3 din Chișinău (înlocuitorul lui Sterie Stinghe, care demisionase), precum și acad. Ștefan Ciobanu, filolog, și Vespasian Erbiceanu, prim-președintele Curții de Apel din Chișinău.

⁵² Idem, DGAS, ds. 6/1918, f. 15.

⁵³ *Ibidem*, f. 2.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 14.

⁵⁵ Leon (Nida) T. Boga, aromân născut la 16 ianuarie 1886 în satul Veles (Macedonia), a ajuns ca militar în Basarabia Primului Război Mondial, devenind publicist, jurnalist și profesor de limba română la Chișinău. A editat o serie de publicații (*Săptămâna*, *Pagini Basarabene*, ziarul Fundației Culturale Regale Principele Carol, *Cuvânt Moldovenesc*, *Moldova de la Nistru*, *Poetul*), a fost redactor pentru Basarabia al ziarului *România*, colaborând la publicații locale (*Școala Basarabiei*, *Arhivele Basarabiei*, *Viața Basarabiei* etc.); ca director la Arhivele Statului din Chișinău, a tipărit 20 de volume de *Documente Basarabene* (Chișinău 1928-1938); autor al unor importante monografii (*Populația Basarabiei*, Chișinău 1926; *A doua ocupație rusească a Țărilor Române după arhiva ministerului justiției din Moscova*, Chișinău 1930; *Lupta pentru limba românească și ideea unirii la românii din Basarabia după 1812*, Chișinău 1932), sau studii semnate alături de istoricul I. Minea (*Cum se moșteneau moșiile în Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea și Despre Ioan, mare ban de Craiova și ceva despre Mihai Viteazul*), a editat la Chișinău lucrări capitale pentru literatura românească din Basarabia (*Alexandru Donici: Fabule*, 1936; *Ioan Sârbu: Fabule...*, 1936; *Alexei Mateevici: Poezii. Traduceri*, 1937; *Poezii...*, 1938).

⁵⁶ ANR, DGAS, f. 12.

La sfârșitul lui 1918, Direcția Generală a Arhivelor Statului a avansat un model de organizare a filialei Arhivelor Statului din Basarabia, potrivit căruia Arhiva Directoratului de Interne al Basarabiei (fosta Arhivă a Administrației Basarabiei), cuprinzând dosarele și actele mai vechi de 30 de ani, urma să fie declarată “Arhivă a Statului” și subordonată Direcției Generale a Arhivelor Statului din București, în timp ce “documentele mai noi, de 30 de ani încoace, vor rămâne ca arhivă a Directoratului”, la care “se vor adăuga mai târziu succesiv dosarele și actele mai vechi de 30 de ani ale celorlalte directorate și autorități, întrucât se vor găsi că prezintă un interes istoric”⁵⁷. Vor trebui să treacă însă patru ani până la apariția deciziei Ministerului de Interne prin care se va dispune ca arhiva deținută de Directoratul de Interne să fie predată Arhivelor Statului. Abia la 12 martie 1923, în baza procesului-verbal de predare-primire încheiat între “arhivarul general” al Directoratului de Interne, I. Romanovski, și directorul sucursalei basarabene a Arhivelor Statului, L. T. Boga, “întreaga Arhivă Generală Rusă [...], împreună cu Arhiva fostei Direcțiuni Guberniale pentru chestiunile țărănești, trece la Arhivele Statului din Basarabia...”⁵⁸ La 25 aprilie 1923 este preluată Arhiva Senatorilor și Arhiva Adunării Deputaților Nobilimii, iar în 1925, odată cu abrogarea condițiilor unirii, în conformitate cu prevederile Legii Arhivelor, la Arhivele Statului din Chișinău s-au depus 42 de dosare cu valoare istorică, create de instituțiile Republicii Democratice Moldovenești (Sfatul Țării, Comisia Agrară basarabeană și Comisia de Lichidare a Sfatului Țării)⁵⁹. Cu toate acestea, în absența unor sancțiuni ferme stipulate de Legea Arhivelor din 1925, ori a unor ordonanțe și jurnale speciale date de Consiliul de Miniștri, o parte substanțială a arhivelor instituțiilor menționate a rămas la persoane particulare, la foști directori generali, deputați ai Sfatului Țării, funcționari publici și guvernamentali ș. a.

Inițiatorii revitalizării Comisiei Arhivelor Basarabiei nu i-au trasat acesteia atribuții precise și competențe clar delimitate în raportul cu Sucursala Arhivelor Statului. Atât comisia (pusă în subordinea directă a Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, dar “numită pentru serviciul Arhivelor Statului” din Chișinău, dependent de DGAS), cât și filiala au fost înființate prin decizie ministerială la recomandarea directorului general al Arhivelor Statului, dar fără a se lua în considerare opiniile exprimate de foștii membri ai Comisiei Științifice a Arhivelor Basarabiei. P. Gore a înaintat în 1923 un proiect propriu de organizare a Comisiei Arhivelor Statului. În viziunea sa, comisia și nu sucursala trebuia să se preocupe de cercetarea sistematică, de păstrarea și clasificarea colecțiilor arhivistice, a actelor și dosarelor deținute de Arhivele Statului din Chișinău, “cari vor fi astfel inventariate și catalogate în registre speciale, încât să poată fi cu ușurință consultate și puse la îndemâna celor ce au nevoie de ele pentru studii”⁶⁰. P. Gore susținea că cei cinci membri și secretarul comisiei ar fi trebuit să fie numiți prin decizia specială a ministerului Instrucțiunii Publice, la recomandarea directorului general al Arhivelor

⁵⁷ *Ibidem*, f. 8.

⁵⁸ *Ibidem*, ds. 7/1923, f. 20.

⁵⁹ *Ibidem*, ds. 6/1938, f. 108-109.

⁶⁰ *Ibidem*, ds. 7/1924, f. 46.

Statului, iar președintele și casierul să fie aleși neapărat din rândul membrilor comisiei pe o perioadă de trei ani, și nu desemnați de către directorul general al Arhivelor Statului. În timp ce D. Onciul a rezervat șefului Arhivelor Statului din Chișinău (L. T. Boga) rolul de secretar al Comisiei Arhivelor, în proiectul lui P. Gore acesta era direct subordonat președintelui comisiei, menit să “execute toate dispozițiile Comisiunii în direcțiunea păstrării, complectării și buneî orînduirii a arhivei istorice” și să “pună la dispoziția Comisiei orice documente sau dosare i s-ar cere...”⁶¹

Graba cu care în vara lui 1918 s-a organizat la Chișinău serviciul de arhivă, modalitatea și criteriile avute în vedere au condus în scurt timp la un “bicefalism” adesea generator de competiție și stări conflictuale între cele două instituții. Buna evoluție a fost perturbată în plus și de tergiversările Ministerului Instrucțiunii Publice în privința fixării bugetului sucursalei și comisiei. Ambele au înaintat directorului general al Arhivelor Statului numeroase sesizări și rapoarte în legătură cu neplata diurnelor și a salariilor în perioada august 1918-februarie 1919, precum și cu neaprobarea sumei destinate costurilor instalării comisiei arhivelor într-un sediu revendicat de Prefectura Chișinău⁶². Toate acestea l-au determinat pe P. Gore să își exprime amărăciunea față de ceea ce el numea o “neglijență obicinuită față de Basarabia”. Savantul avea în vedere, printre altele, numeroasele cazuri de distrugere de arhivă, care nu au încetat în Basarabia nici după unirea cu România. Comisia a contribuit într-o oarecare măsură la limitarea fenomenului vânzării arhivelor vechi rusești către comercianții de hârtie, acuzând adesea nepăsarea guvernului și neputința autorităților locale basarabene și încercând pe cât posibil să răscumpere documentele⁶³. “Guvernul român de atunci”, conchidea P. Gore, “ca toate guvernele române cari au fost pe urmă, n-a arătat deloc nici un interes pentru studierea serioasă, inventarierea și clasarea instituțiilor rusești găsite de dânsul în Basarabia, tot așa cum el nu s-a interesat niciodată cine și unde anume lucra în această «gubernie rusească» înaintea izbucnirii revoltei rusești.”⁶⁴.

Ultimul proiect al regulamentului de organizare și funcționare a Comisiei Arhivelor Basarabiei, expediat ministrului Instrucțiunii de către P. Gore, V. Erbiceanu și Șt. Ciobanu, datează din 20 martie 1923. Autorii au făcut un amplu istoric al activității comisiilor științifice rusești anterioare Revoluției din 1917, propunând un nou statut și un nou program. Problema care a iscat cele mai aprinse discuții a avut în nucleul său atribuirea către comisie a rolului de unică autoritate arhivistică; președintele acesteia ar fi trebuit să cumuleze și funcția de director al Sucursalei Arhivelor Statului din Chișinău. Prevederile din proiectul de regulament relative la asumarea prerogativei de control asupra activității tuturor funcționarilor filialei în materie de “inventariere, clasificare și sistemul de catalogare alfabetică a dosarelor, a pieselor și a colecțiilor arhivare, raportând Direcției generale ori ce

⁶¹ *Ibidem*, f. 47.

⁶² *Ibidem*, ds. 7/1919, f. 1-2, 4-7.

⁶³ Idem, fond *personal Gore Paul*, ds. 11/1901-1930, f. 22; a se vedea și Grigore Avakian, *Arhivele rusești din Cetatea-Albă și importanța lor pentru istoria românilor*, “Revista Arhivelor” 1 (1924-1926), 1-3, p. 189-200.

⁶⁴ P. Gore, *Despre Nobilime* cit., p. 185.

abateri sau neglijență ar semnală în această privință” au redus până la anulare șansele lui de a fi promovat⁶⁵. După decesul lui D. Onciul (la finele anului 1923), comisia a expediat proiectul de regulament, însoțit de o scrisoare a lui P. Gore, noului director general al Arhivelor Statului, atrăgând atenția asupra “situației false [pe] care [o] are comisia față de Arhivele Statului”, ceea ce “anulează orice rost al Comisiunii, lipsită de toate drepturile așa de naturale și esențiale pentru desfășurarea activității ei”⁶⁶. Soarta actelor citate mai sus a fost pecetluită de o însemnare laconică a lui C. Moisil: “Nu sunt de părere că acolo unde există o direcțiune a Arhivelor Statului să mai fie și o comisiune pentru Arhive. Se dă numai prilej de conflicte și amestec de atribuțiuni...” (7 ianuarie 1924)⁶⁷. Patru luni mai târziu, “nefiind precizate atribuțiile ei și neprimind nici un răspuns” la proiectul lor, P. Gore și Șt. Ciobanu și-au înaintat demisiile din calitatea de membri ai Comisiei Arhivelor Basarabiei, cu exprimarea regretului că “această Comisiune, care ar fi avut menirea să cerceteze actele din Arhivele Basarabiei, ar fi putut timp de șase ani de când este înființată să dea la iveală multe lucrări interesante sub raportul istoric și social-economic românesc, dar, în situația în care a fost pusă, nu a putut face absolut nimic”⁶⁸.

În concluzie, în scurtul interval de autonomie al Basarabiei de după unire, preocupările științifice ale Comisiei Arhivelor sale au coincis cu măsurile de integrare multilaterală a provinciei în cadrul statului român. În fapt, ceea ce s-a petrecut a fost simpla extindere a instituțiilor Vechiului Regat în Basarabia, cu desconsiderarea specificului și realităților locale. La Chișinău s-a înființat o filială a Arhivelor Statului bucureștene, însă atribuțiile organismelor de autoritate arhivistică nu au fost precizate explicit. Stările conflictuale și anormalitatea în raporturile membrilor comisiei cu conducerea sucursalei, mult vehiculate în epocă, au fost generate și își găsesc explicația în tendința ambelor părți de a se preocupa nemijlocit și exclusiv de îndrumarea și organizarea cercetărilor științifice sistematice în arhivele Basarabiei. Atât comisia, cât și sucursala au fost înființate prin decizie ministerială, la recomandarea directorului DGAS, fără a se ține seama de opiniile critice la adresa concepției defectuoase a administrării de tip centru-periferie a arhivelor, exprimate de foștii membri ai comisiei (mai ales de către P. Gore) și concretizate în numeroase memorii și proiecte de organizare, din păcate ignorate de forurile centrale de decizie.

Centralismul în administrarea arhivelor, obtuzitatea față de utilitatea unei comisii științifice a arhivelor și față de constituirea unei arhive istorice basarabene, starea permanentă de conflict cu sucursala DGAS de la Chișinău, blocând orice inițiativă a membrilor Comisiei Arhivelor Basarabiei, au făcut ca în 1923 aceasta să își înceteze existența, fără ca programul său științific să fie continuat.

Studierea și fructificarea experienței fostei comisii științifice din Basarabia devine o problemă de actualitate astăzi, cu atât mai mult cu cât “Consiliul Științific al Arhivelor Naționale”, stipulat de legea în vigoare, rămâne o simplă prevedere fără

⁶⁵ ANR, DGAS, ds. 7/1924, f. 49.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 44.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 43.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 48.

aplicabilitate, iar de puțin timp structura organizatorică a Arhivelor Naționale ale României este privată de Arhiva Națională Istorică Centrală.

The Beginnings of the Archival Studies in the Territory between Pruth and Dniester: the Scientific Governmental Commission of the Bessarabian Archives (1898-1923)

(abstract)

By gathering reflections and theorizations inspired by the study of the archival documents, along with a consistent specialized bibliography primarily in Russian language, the study has in intention to investigate the context of the emergence and evolution of the archival studies in Bessarabia. The main purpose of the topic comes into being through the knowledge and turning to account of the positive experiences of the past and in case of need through their methodological approach.

The issue stands under the impact of the reforms promoted in Russia, initiated to the end of the 19th century by circles of the intellectuals of liberal position inside the Imperial Academy of Sciences. Their main desideratum referred to the exploration and use of the spiritual heritage by the foundation of the archaeographical and archaeological scientific commissions and of the historical archives in the governmental counties.

In the governmental county of Bessarabia, the theoretical researches in the field, the systematic exploration and the scientific conservation and turning to account of the archival pieces gained consistency through the agency of the Scientific Commission of the Archives. It is about a regional historical-archaeological and archival organical structure, having the foundation of the historical archive of Bessarabia and the study of the historical past as main directions of activity. The commission worked in the period between 1889 and 1923 and edited three volumes of works, guided and promoted the scientific research, which it popularized by setting up museums and by organizing various exhibitions and conferences, adopted the measures necessary for the conservation of the historical monuments. After the union between Bessarabia and the Romanian Kingdom, its vast experience was used by the State Archives branch in Chișinău (1918-1940) and the Chișinău Regional Directorate of the State Archives (1941-1944).

Patrimoniul documentar bănăţean – victimă a tensiunilor de după Primul Război Mondial

Ionela Moscovici*

Keywords: *First World War; Banat; Violences against Documents; Requisitions of Documents; Destruction of Documents*

Banatul era, până la Primul Război Mondial, leagănul unei entităţi ce avea sentimentul de apartenenţă faţă de o comunitate cosmopolită din punct de vedere etnico-religios: românii, sârbii, germanii, maghiarii şi o serie de alte minorităţi mai mici ca pondere. Prăbuşirea Imperiului austro-ungar şi spulberarea frontierelor sale au dezorganizat Banatul, l-au lăsat pradă unor suprapuneri de autorităţi sau anomiei¹.

Perioada imediat următoare conflagraţiei mondiale, ultimele luni ale anului 1918, dar mai ales prima jumătate a anului 1919, este una critică, plină de echivocuri, asemuindu-se cu un fel de topos al violenţelor cu caracter etnic. A fost un timp nefast pentru pace, lumea postbelică fiind încercată de noi tulburări: revolte la nivelul satelor, dezordini declanşate de revenirea soldaţilor de pe front, reglări de conturi mai vechi (între români şi maghiari/evrei), revendicări îndârjite ale aceluiaşi teritoriu (de către români şi sârbi). Chiar dacă provincia nu purta numele vreuneia din naţionalităţile care o locuiau, fiind a tuturor datorită unui îndelungat exerciţiu de convieţuire², războiul a transformat Banatul într-un petec de pământ cu mai mulţi moştenitori reclamaţi, ce nu mai percepeau un viitor comun.

Dacă în anii 1914-1918 bănăţenii de toate naţionalităţile au luptat pentru cauza Imperiului habsburgic, străină în bună parte de interesele lor proprii, în 1918-1919 se lansează într-un război pentru câştigarea întâietăţii, uzitând de diverse mijloace: forţa, ocuparea teritoriului, propagandă, memorii, solicitarea de sprijin extern aliat prin misiunea militară franceză etc. Caracteristic acestei perioade este orientarea agresivităţii dinspre şi înspre elementul românesc, o violenţă cu dublu sens: românii care plătesc poliţe restante funcţionarilor din administraţia maghiară, sârbii care rechiziţionează orice de la populaţia bănăţeană şi care revendică mai ales partea vestică a Banatului.

* Această lucrare a fost posibilă prin sprijinul financiar oferit prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, cofinanţat prin Fondul Social European, în cadrul proiectului POSDRU/107/1.5/S/76841, cu titlul "Studii doctorale moderne: internaţionalizare şi interdisciplinaritate".

¹ Julia Eichenberg & John Paul Newman, *Violence in Dissolving Empires after the First World War*, "Contemporary European History" 19 (2010), 3, p. 187.

² Iulian Lalescu, *Banatul ca denumire*, "Vestea", <http://vestea.wordpress.com/about/opinii/iulian-lalescubanatul-ca-denumire/>.

Patrimoniul documentar bănăţean nu s-a putut sustrage acestor tensiuni, plătind la rândul lui un regretat tribut conflictului prin rechiziţii sau distrugeri de documente, arhive şi biblioteci. Într-o primă fază, aceste acte de vandalizare se datorează românilor, care au resimţit dureros pierderile rudelor căzute pe front, dar şi neajunsurile materiale din timpul conflictului, toate întreţinute de o îndelungată relaţie plină de frustrări cu primarul sau notarul de origine maghiară. Înăspriţi de luptele de pe front, reveniţi la vetrele lor într-o totală dezordine, exaltaţi pe fondul consumului de alcool, soldaţii dau frâu liber unei mâinii latente şi se avântă în acte de răzbunare. Povara purtării unui conflict mondial a marcat societatea satului. Toamna anului 1918 şi perspectiva redefinirii spaţiului bănăţean în graniţele unui stat naţional au creat contextul unor tensionate căutări: înlăturarea oricăror elemente etnice sau culturale de factură maghiară, promovarea valorilor româneşti (cântecele corale, fanfarele, steagurile tricolore). În multe dintre localităţile bănăţene sunt distruse inscripţii şi însemne ale instituţiilor administrative şi şcolare, sunt devastate şcoli şi notariate, sunt jefuite primării. Multe din textele memorialistice bănăţene³ surprind şi descriu fragmentar cauzele şi consecinţele acestor distrugeri.

“Cum veneau de pe fronturi şi vedeau multe răzbunări ale poporului asupra asupritorilor de odinioară, s-a întâmplat şi în comuna noastră că în prima duminică din luna noiembrie 1918, după ieşitul din biserică, au intrat oamenii în şcoala confesională, au luat tabla cu «*Himnusz*»-ul şi au ars-o, apoi tabla de pe casa comunală cu inscripţia «*Községháza*» au aruncat-o în mijlocul străzii şi matriculele din cancelaria notarială le-au aruncat în stradă şi noroi, zicând că au răbdut destul să fie înscrşi ca vitele şi au început a pretinde să se noteze cunune şi înmormântări numai la biserică.”⁴

În localitatea Socol, de pe clisura Dunării, a fost devastat notariatul⁵, iar o bună parte a actelor primăriei din Gornea au dispărut în urma unui jaf⁶. Tot în aceeaşi zonă, dar la Pojejena de Sus, jandarmii au fost somaţi să predea armele, astfel că, neavând de ales, au îndeplinit ordinul. Din dorinţa de a brava, de a-şi dovedi forţa şi superioritatea, dar şi pe seama faptului că se transmitea în mai toate comunele un anumit spirit de nesupunere cu accente bolşevice, aceştia “[...] s-au dus la casa notarului Kiss, spărgând pivniţa au produs revoluţia de acolo, nimicind toate arhivele notariatului, şcolai şi finanşilor”⁷.

Entuziasmul de la finalul războiului a transpus populaţia satelor bănăţene într-o stare de rătăcire, a lăsat-o la derută, fără a identifica repere stabilizatoare. Pacea era aclamată violent de soldaţii care îşi pierduseră răbdarea pe front sau de prizonierii care suferiseră în lagăre. Părea că întregul univers bănăţean era cuprins de

³ Muzeul Banatului din Timişoara [MBT] păstrează în fondul Ilieşiu o serie de chestionare realizate în anii 1934-1939, privind situaţia din satele şi comunele bănăţene în timpul şi după primul război mondial. Principalii repondenţi au fost preoţii, dar şi învăţătorii sau veteranii de război.

⁴ MBT, fond Ilieşiu, ds. 39 *Căprioara*, f. 8v.

⁵ Alexandru Moisi, *Monografia ţinutului Clisura*, Oraviţa 1934, p. 126.

⁶ *Ibidem*, p. 259.

⁷ *Ibidem*, p. 155.

o "furie victorioasă", care nu se manifesta numai prin aclamaţii sau strigăte de bucurie, prin spirit petrecăreţ, ci şi prin acte de vandalism, ce nu au ferit obiectele de artă sau cărţile rare. Relatarea următoare face referire la un astfel de episod în care a fost distrus domeniul familiei Mocsonyi din Bulci⁸, iar o bună parte din bunurile de valoare au fost înstrăinate.

"Populaţia de pe front era însufleţită, ştiindu-se scăpată de sub dominaţia maghiară. În primele zile s-au dedat la dezordine, după ce s-a restabilit ordinea a început să se simtă libertatea. Vreo 20-25 de locuitori au devastat castelul domeniului Mocsonyi – de unde au luat diferite obiecte casnice, obiecte de aur şi argint. [...] devastarea a fost mai apoi oprită de însuşi [sic!] locuitorii pacinici ai comunei. Mai târziu cea mai mare parte din obiecte au fost restituite familiei Mocsonyi. Alte devastări nu au fost."⁹

O serie de alte acte de violenţă au avut în centru o altă proprietate a familiei Mocsonyi, respectiv castelul din Căpâlnaş, a cărui arhitectură se aseamănă celei a Micului Trianon de la Versailles. Aici fusese reşedinţa preferată a lui Alexandru Mocsonyi (1841-1909), preşedintele Partidului Naţional Român din Banat şi Ungaria, deputat în parlamentul de la Buda, scriitor şi filosof, unde se păstra o impresionantă bibliotecă cu ediţii princeps legate în piele, dar şi preţioasele manuscrise ale intelectualului bănăţean.

"Revoluţia a izbucnit şi prin unele comune, furau unii de la alţii ce aveau cu plac, dar mai ales cel tare de la cel mai slab.

Cu părere de rău amintesc că, românul, în furia lui victorioasă, de multe ori se va răzbuna pe lucrul de preţ, de valoare. Cum s-au răzbunat nescari ȝigani din Căpâlnaş de au aprins castelul de ocol, arzând biblioteca preţioasă, de multă valoare."¹⁰

Spolierea Banatului de documente, de materiale arhivistice, de hărţi întreprinsă de către sârbi poate avea mai multe justificări. Dosarul de revendicare a părţii vestice a Banatului, a fostului comitat Torontal, dar şi a Timişului, dosar ce se afla pe masa Conferinţei de Pace de la Paris, trebuia să fie substanţial, chiar foarte consistent. Astfel că nu era vorba doar de un simplu demers de acumulare, de stocare a unor importante documente, ci reprezenta şi un expedient euristic, pentru a completa lacunele existente sau pentru a orienta discursul revendicativ într-o direcţie diferită de cea a concurenţilor români. Conturarea tot mai evidentă a compromisului teritorial, a divizării regiunii, i-a determinat pe sârbi să recurgă la astfel de acţiuni de rechiziţionare şi de ridicare de materiale documentare, fiind în căutarea de argumente

⁸ Localitate situată la sud de Mureş, aparţinând comunei Bata din judeţul Arad.

⁹ MBT, fond *Ilieşiu*, ds. 38 *Căpâlnaş*, f. 2 a răspunsului la chestionar.

¹⁰ *Ibidem*, ds. 7 *Bata, Istoricul comunei Bata din judeţul Severin în decursul anilor 1918-1919*, f. 1. Faptul că în prima parte se vorbeşte de spiritul românesc răzbinător, iar apoi se trece responsabilitatea doar în seama unei etnii, ne determină să credem că implicarea în actele de distrugeri a fost generală, participând cu toţii.

revelatoare, care să le justifice pretenţiile asupra Banatului. Înfruntarea diplomatică dintre sârbi şi români urma să se ducă până la cele mai mici detalii. Presa contemporană acelei perioade consemnează faptul că furtul de documente se datora faptului “că sârbii nu pot susţine în mod serios şi cu argumente reale revendicările lor asupra Banatului”¹¹.

În privinţa tuturor rechiziţiilor, sârbii reclamau Convenţia de armistiţiu de la Belgrad, care prin articolele 4-8 le-a creat o adevărată rampă de lansare. Se justificau astfel ridicările de material prin completarea deficitului produs Serbiei de război¹². Noile ordine emise de francezi în a doua jumătate a lunii martie trebuie plasate şi interpretate în contextul umplerii golurilor decizionale lăsate de documentul de la Belgrad. În acest sens, comandantul general al Armatei Ungariei a transmis generalului Pruneau dispoziţia “interzicerii sub diverse pretexte a ridicării materialului de cale ferată sau militar sau al statului.”¹³

Documente franceze microfilmate, deţinute de Arhivele Naţionale ale României, fac referiri la rechiziţionări ale armatelor sârbeşti. Astfel, un raport săptămânal al Cercului Reşiţa din 5 iulie 1919 consemnează faptul că directorul pădurilor a semnalat ridicarea de către sârbi a arhivelor Minelor din Oraviţa. Se propune ca soluţie realizarea unui partaj care să permită ca documentele ce privesc minele cercului să poată fi păstrate în zonă¹⁴.

Printr-o notă informativă, generalul Armatei franceze din Orient este avertizat de către generalul Farret că sârbii intenţionau ridicarea şi transferarea la Belgrad a tuturor instrumentelor de măsurare a terenului de la birourile de inginerie cadastrală¹⁵. Intenţia a fost imediat pusă în practică, după cum reiese din nota generalului de Lobit, care constată faptul că planurile şi registrele cadastrale ale comitatului Timiş au fost transferate nu la Belgrad, ci la Becicherecul Mare, pentru a fi stabilite hărţile şi planurile de detaliu ale confiniului româno-sârb. Marele Cartier General al armatei sârbe a dat asigurări că după stabilirea frontierelor, acestea vor fi date guvernului în cauză.

Sursele memorialistice confirmă această practică a armatelor sârbeşti, după cum reiese din textul lui Gheorghe Cotoşman¹⁶, contemporan al evenimentelor, mai târziu devenind preot. Acesta a realizat o lucrare cu caracter monografic despre localitatea de graniţă Sănnicolaul Mare, inventariind diversele etape ale distrugerii şi pierderii de documente: Revoluţia de la 1848 şi Războiul Mondial. Destinaţia documentelor luate din Sănnicolaul Mare este incertă, oferindu-se ca variante fie Becicherec¹⁷, fie Kikinda¹⁸.

¹¹ *Chestia Banatului*, “Românul”, nr. 13 din 17/30 ianuarie 1919, f. 2.

¹² *Text of Military Convention between the Allies and Hungary, signed at Belgrade november 13, 1918*, în *The American journal of international law, Supplement: Official documents*, 1919, 4. vol. 13, p. 400-401.

¹³ ANR, colecţia *Microfilme Franţa*, rola 303, c. 208.

¹⁴ *Ibidem*, c. 240.

¹⁵ *Ibidem*, c. 264.

¹⁶ Originar din Sănnicolaul Mare, Gheorghe Cotoşman avea 14 ani în 1919.

¹⁷ Referire la oraşul Becicherecul Mare din acea perioadă, anexat din 1919 de Regatul sârbilor, croaţilor şi slovenilor, în prezent oraşul Zrenjanin în Republica Serbia.

“Documentele cele mai vechi de la Primăria comunală se ridică numai până la 1877. Multe din scriptele vechi și mai noi au fost distruse în revoluțiile din 1848 și 1918, altele însă și cele mai importante au fost ridicate de armata sârbească și transportate odată cu registrele de la judecătoria și cartea fundoaie în Jugoslavia la Becicherec ori Chichinda. Pe baza proceselor verbale ale ședințelor Consiliului comunal se poate reconstitui seria primarilor, subprimarilor, notarilor, juraților și consilierilor comunali.”¹⁹

În luna iunie 1919, comandamentul sârb din Timișoara permite și chiar supraveghează o serie de rechiziții care vizau atât instituțiile, cât și locuințele particulare. Sunt confiscate toate aparatele telefonice private din Timișoara pentru a fi puse la dispoziția diferitelor ministere de la Belgrad, se încearcă și punerea sigiliului pe aparatul de telegraf al biroului atașatului militar român de pe lângă misiunea franceză, sunt luate mobile și obiecte din argint, cărți ale bibliotecii publice din oraș, materiale din lemn și metal de la diferitele uzine și fabrici. Toate acestea sunt încărcate în vagoane sau pe șlepurile de pe canalul Bega cu destinația Belgrad sau a unor orașe din vestul Banatului²⁰. Intervențiile generalului francez Pruneau, precum și inițiativa românilor de a închide stăvilarele de la Coștei au mai redus din amploarea acestor ridicări de obiecte și materiale.

“[...] la Coștei s-au închis stăvilarele care duc apa Timișului în albia râului Bega, care trece prin Timișoara și pune în mișcare majoritatea din turbinele fabricilor și uzinelor din acea localitate.

Prin scăderea apei, toate șlepurile încărcate cu diferite obiecte și materiale pe care sârbii le duceau spre Tisa la Belgrad, s-au împotmolit...”²¹

În urma protestelor intelectualilor bănățeni și a reacției generalului francez de Lobitz, comandantul Armatei din Ungaria, în subordinea căruia se aflau și unitățile militare franceze staționate în Banat, pe data de 19 iulie voievodul Misici a dat ordin de încetare a oricărei rechiziții de către sârbi²².

Deși din multe fonduri arhivistice ale localităților de graniță din Banat lipsesc acte mai vechi de 1920 sau chiar 1925, cum este cazul Moraviței, totuși o serie de note informative din perioada interbelică întăresc, pentru partea de est a regiunii, faptul că nu mai sunt acte care ar trebui restituite fie de statul român, fie de cel sârb. În acest sens, oferim drept exemplu adresa Primăriei orașului Caransebeș din 31 decembrie 1928:

¹⁸ Kikinda, oraș anexat în 1919 de Regatul sârbilor, croaților și slovenilor, actualmente Republica Serbia.

¹⁹ Gheorghe Cotoșman, *Din trecutul Banatului. Comuna și bisericile din Sănnicolaul-Mare. Monografie istorică*, 2, Timișoara 1932, p. 161.

²⁰ Valeriu Leu & Nicolae Bocșan, *Marele Război în memoria bănăţeană (1914-1919)*, Cluj 2012, p. 613-615, *apud* Pompiliu Ciobanu, *Unirea Banatului și încorporarea Timișoarei la România Mare. Date istorice adunate de dr. Pompiliu Ciobanu*, Timișoara 1934.

²¹ *Ibidem*, p. 613.

²² *Ibidem*, p. 614.

“Referindu-ne la ordinul Dvoastră nr. 20161 din 17 decembrie 1928 avem onoarea a vă raporta, cum că armata sârbă n-a luat niciun act sau document cu sine de la această Primărie şi nici Primăria n-are niciun act sau document care urmează să fie predate delegaţilor statului.”²³

În cazul altor localităţi, pe lângă evenimentele generatoare de acte de vandalism (revoluţia, războiul, ocupaţia), este invocată incompetenţa sau necunoaşterea codului de practici şi norme privind tratarea actelor mai vechi, păstrate în spaţii improprii. Astfel o bună parte a actelor găsite după Războiul Mondial în podul primăriei din Comloşul Mare au fost incendiate din ordinul fostului notar al localităţii. Totuşi, textul monografic al Comloşului, realizat de preotul Gheorghe Cotoşman, menţionează păstrarea unor procese verbale ale şedinţelor primăriei din timpul războiului.

“Durere însă că noi cei de azi nu putem avea fericirea de a cunoaşte şi numele acestor bravi chinezi români, şi aceasta din simplul motiv că actele vechi de la Primăria comunală, în parte s-au risipit din neglijenţa diferiţilor notari străini de neamul nostru, în parte au dispărut în cursul revoluţiei de la 1848, în cursul războiului şi sub ocupaţia sârbească din 1918-1919, iar restul de acte vechi ce-au mai rămas prin podul Primăriei au fost arse din ordinul fostului notar Crucin Horaţiu în anul 1921. Protocolul şedinţelor antistei (consiliului) comunale din anii 1878-1888 este singurul act mai vechi ce se păstrează în arhiva Primăriei. Celelalte procese verbale încep numai de la 16 august 1916. După acerbe lupte, începând cu anul 1911 procesele verbale se redactează şi în limba română. Matriculele primăriei încep a se purta numai de la anul 1895.”²⁴

Situaţia ambiguă şi suprapunerile de autorităţi din anii 1918-1919 (persistenţa administraţiei maghiare, ocupaţia militară şi introducerea vremelnică a stăpânirii sârbeşti, preluarea “imperului” de către români) s-a reflectat şi în redactarea diverselor acte. Deşi oficial, în vara anului 1919, localitatea Cenad este integrată României, totuşi dificultăţile de uniformizare administrativă mai persistă încă pentru câţiva ani. Astfel, în intervalul de timp 1919-1922, actele oficiale din această localitate se redactează în limba maghiară. O parte a funcţionarilor din fosta administraţie maghiară depun jurământul faţă de statul român, însă barierele lingvistice şi lipsa de noi norme de redactare administrativă împiedică existenţa unei linii coerente în acest sens.

“De la 1853 încoace în arhiva primăriei se află mai multe acte de o reală şi netăgăduită valoare cu privire la trecutul politico-administrativ şi social-

²³ *Arhivele Statului 1831-1990*, catalogul expoziţiei organizate la Arhivele Naţionale ale României cu ocazia desfăşurării Conferinţei internaţionale “Arhive, Istorie şi Politică în România secolelor XIX-XXI”, Bucureşti, 21-22 septembrie 2012.

²⁴ Gh. Cotoşman, *Din trecutul Bănatului. Comuna şi Bisericele din Comloşul-Mare şi Lunga. Monografie istorică*, 3, Timişoara 1934, p. 266.

economic al comunei. Până la 19 octombrie 1918, protocolul şedinţelor Consiliului Comunal a fost redactat în ungureşte; de la 10 decembrie 1918 până la 5 martie 1919 – pe vremea ocupaţiei sârbeşti – a fost redactat în sârbeşte, apoi iarăşi în ungureşte până în anul 1921, cu toate că din august 1919 comuna făcea parte din regatul României Mari. Din 22 martie 1922 procesele verbale se redactează în limbile română şi maghiară şi abia din aprilie 1922 numai în româneşte.”²⁵

Exemple similare ale suprapunerii sau succesiunii de diferite autorităţi pot fi zona de pe clisura Dunării şi oraşul Lugoj. Astfel la Moldova Nouă, ocupată de sârbi încă din noiembrie 1918, mai apoi la scurt timp preluată şi din punct de vedere administrativ, se dă ultimul ordin notarial în limba sârbă la 16 iulie, urmând ca în 3 august să sosească pretorul român numit de Consiliul Dirigent²⁶. În al doilea caz, ancorarea proiectului francez în realităţile bănăţene a avut drept consecinţă crearea unei singure unităţi politico-administrative, cu denumirea de Judeţul Lugojului²⁷. Acesta a fost împărţit în patru cercuri şi 15 circumscripţii, numite plăşi. Fiecare cerc urma să fie condus de un comandant cercual, iar autoritatea la nivelul plăşii era deţinută de un căpitan, funcţionarii maghiari fiind menţinuţi pe posturi. Pe lângă aceştia, urmau să fie desemnaţi ofiţeri francezi, coordonaţi de generalul Farret, ce cumula puterea executivă²⁸. De asemenea, nicio numire sau revocare în/din funcţii nu putea fi făcută fără acordul comandantului francez.

“Un funcţionar civil din Lugoj (actualmente vicecomitele de Lugoj, suplinind funcţia de prefect) va fi singurul reprezentant admis al guvernului ungar pe lângă generalul comandant al celei de a 11-a Divizii de Infanterie Colonială [...], Banatul ocupat urmând a face parte în continuare din teritoriul Ungariei până la decizia definitivă a Congresului de Pace.”²⁹

Un alt set de măsuri stabilea: instituirea cenzurii asupra publicaţiilor; atribuţiile comandanţilor cercuali; dezarmarea gărzilor naţionale, în special, şi a populaţiei, în general, indiferent de naţionalitate; interzicerea purtării cocardelor naţionale, cu excepţia celei ungureşti permisă funcţionarilor şi forţelor poliţieneşti³⁰; organizarea reuniunilor doar cu acordul comandantului francez³¹. Toate aceste noi reglementări erau emise în limba franceză, apoi aduse la cunoştinţa locuitorilor prin publicarea lor în presa maghiară, germană şi română.

²⁵ Gh. Cotoşman, *Comuna şi bisericile din Giridava-Morisena-Cenad. Monografie istorică* (ed. a II-a, îngrijită de Gheorghe Doran), Timişoara 2009, p. 36.

²⁶ Al. Moisi, *op. cit.*, p. 209.

²⁷ Tatiana Duţu, *Situaţia Banatului la sfârşitul primului război mondial 1918-1920*, “Revista istorică” 7 (1996), 3-4, p. 193.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ George Cipăianu & Gheorghe Iancu, *Nouvelles contributions concernant l'institution de l'administration roumaine dans le Banat*, “Anuarul Institutului de Istorie Cluj” 35 (1996), p. 460.

³⁰ “Drapelul”, 1919, nr. 32 din 23 martie/5 aprilie, p. 2.

³¹ G. Cipăianu & Gh. Iancu, *op. cit.*, p. 460.

Justificarea creării acestei zone franceze de ocupație acționează pe două paliere: unul militar, de altfel declarat, și un altul politic, intuit din conținutul ordonanței. Demersul militar a fost întru totul justificat prin restaurarea ordinii în vederea normalizării funcționării serviciilor publice. Referitor la cel politic, identificăm incongruența între ceea ce dorea guvernul francez și gradul de aplicabilitate la nivel local. Astfel, Parisul (forurile de decizie politică și cercurile diplomatice) căuta să echivaleze situația concretă din Banat cu evoluția discuțiilor Conferinței de pace, în tonul general al unui context internațional mai amplu³².

Referiri disparate despre perioada franceză a Banatului mai pot fi reperate și în fondul Marelui Cartier General al Armatelor Franceze (*Grand Quartier Général – GQG*). Însă documentele Marelui Cartier General al Armatelor Aliate coordonat de mareșalul francez Foch au avut parte de un destin interesant. Începând cu primăvara anului 1940, o serie de acte ce denunțau comportamentul armatelor germane din Primul Război Mondial sau erau susceptibile a fi compromițătoare pentru noua forță cuceritoare au fost selectate și trimise la Berlin. Sfârșitul celui de al Doilea Război Mondial le va pune în mână armatelor rusești, care le vor transfera la Moscova. Cu multă șansă, acestea sunt redescoperite în anii '90 și repatriate în două etape la Vincennes (1994 și 2000)³³. Documentele cu referire la Banat emană din activitatea celui de al 3-lea Birou al Marelui Cartier General al Armatelor Aliate. Acesta avea misiunea de documentare și de realizarea de rapoarte pentru a fi trimise Statelor Majore Aliate, în vederea coordonării operațiunilor. Se regăsesc aici documente referitoare la internarea și repatrierea mareșalului german Mackensen, la încheierea convenției militare de armistițiu de la Belgrad, din 13 noiembrie 1918, și a atribuțiilor de negociator ale generalului Franchet d'Espèrey, comandantul Armatelor Aliate din Orient, note despre situația prizonierilor germani de pe teritoriul României și al Iugoslaviei și despre revendicarea insulei turcești Ada-Kaleh de către sârbi și români³⁴.

Pentru a concluziona, o parte însemnată a patrimoniului documentar al Banatului a fost victimă a perioadei tulburi de după Primul Război Mondial. Este edificatoare descrierea făcută de avocatul George Gârda, numind "pagubă națională fiecare fir de grăunte distrus de vandalism."³⁵ Astfel am putut identifica două principale cauze: distrugerile de documente în urma actelor de vandalism din toamna anului 1918 de la sate și rechizițiile de documente de către ocupații sârbi, realizate în principal în orașe, mai ales în primăvara și în vara anului 1919. Disparitatea surselor documentare privind această perioadă își poate găsi alternativa, cel puțin

³² Documentele, care tratează misiunea militară franceză în Banat din 1918-1919, se află la Service Historique de la Défense, Vincennes, în fondul *Armées du front oriental, 1914-1918* (20 N), la cotele 875-896: *Zone d'occupation française du Banat de Temesvar*. Invocându-se rațiuni tehnice, precum și un litigiu cu Ministerul Culturii din Franța, documentele menționate nu sunt oferite spre consultare cercetătorilor.

³³ Lieutenant Benoît Lagarde, *Grand Quartier Général des Armées Alliées 1914-1918, Sous-série GR 15 NN, Répertoire numérique détaillé*, p. 1-3.

³⁴ Service Historique de la Défense, Vincennes (S.H.D), fond 15 NN, ds. 44-45.

³⁵ "Drapelul", nr. 113 din 23 octombrie/5 noiembrie 1918, p. 2.

pentru unele localităţi, cum este Lugojul sau Timişoara, în fondurile arhivistice militare din Franţa.

The Documents Inheritance in Banat – Victim of the Tensions after the First World War Mondial

(abstract)

The end of the First World War in the region of Banat led to a lack of authority that favoured the irreversible loss of several traces of the past. This study makes an attempt to sketch a preliminary appraisal for this lost memory caused by the requisition, theft or destruction of the documents, archives, and libraries in Banat. This search focuses upon two types of sources: archival, particularly documents issued by the French military mission in Banat in 1919, which pointed to the peril of the loss of documents and intervened to save them; memoirs, works provided by the intellectuals, mostly powerless witness for the degradation of documents.

The French archival sources give an image at the regional level. The reports and informative notes issued by the mission mention the Serbian military occupation as the main peril in the robbery of the documents. Book fonds of various institutions, maps and cadastral plans of the counties in Banat and also masterpieces were commandeered under the reason of establishing the Serbian-Romanian boundary.

The memoirs regard the situation in Banat at micro level, from the village viewpoint. The social and national tensions, accumulated in the settlements in Banat during the war, augmented in the first days of November 1918, once with the substantial return of the soldiers from the battle front. Actually, the latter are not the only actors in the scenes of aggression, since the population itself was also involved in the large suite of violent facts: robberies, pillages, devastations, and destructions. The intellectuals in the villages, the priests in particular, had no power in preventing these destructions, only a few of them being able to prevent the people's rage against any Hungarian signs: inscriptions, books, documents, registers, and so on.

Organizarea și funcționarea Arhivei capitulare de Alba Iulia

Rita Magdolna Bernád

Keywords: *canon; chapter; diocese; Roman Catholic; Transylvania*

Locul de adevărire, ca instituție generală istorică a oficiului de notariat public, s-a înrădăcinat în Evul Mediu numai în cadrul Bisericii Romano-Catolice maghiare. Au luat naștere locuri de adevărire și după Reforma religioasă, dar numai sub administrarea capitlurilor sau a conventurilor restaurate sau nou înființate după momentul Mohács.

Istoria instituțională a arhivei capitlului de Alba Iulia, desfășurată în trei perioade, aparține deodată și arhivisticii, ca știință auxiliară a istoriei. Istoricul arhivei capitlului de Alba Iulia este strâns legată de istoria episcopiei. Începutul celor trei perioade istorice se sprijină pe pietrele kilometrice ale cronologiei diecezei. Prima etapă, cea care a urmat înființării locului de adevărire, încorporează aproape trei secole, a doua perioadă cuprinde răstimpul dintre Reforma religioasă și restaurația episcopiei, prezentând istoria bogată a unui interval de timp de 160 de ani, pentru ca, mai apoi, cea de a treia și totodată ultima perioadă să facă referire la dezvoltarea arhivei pe parcursul a 160 de ani.

Locurile de adevărire. Apariția și caracteristicile instituției

Locurile de adevărire, cunoscute și sub denumirea de locuri de depunere de mărturie (în limba latină: *loca credibilia/testimonialia*), au îndeplinit, în Ungaria medievală, rolul notarului public de astăzi. Ele erau, în realitate, acele organisme ecleziastice, capitluri și conventuri¹ care, începând cu prima jumătate a secolului al XIII-lea, la cererea părților sau pe baza unui mandat oficial, au elaborat diplome cu autenticitate publică². Acestea erau acele documente care fuseseră prevăzute cu sigiliu autentic, adică fuseseră întărite cu un sigiliu care dispunea de autoritate în toate forurile și cazurile³. Locurile de adevărire au fost înființate în secolul al XIII-lea pentru emiterea și copierea diplomelor cu putere de dovedire, ca o consecință a unei necesități sociale în creștere în privința scrierii. Membrii locului de adevărire în cazul litigiilor efectuau citația, interogatoriul martorilor, inspecția la fața locului, stabilirea hotarelor, depunerea mărturiilor, precum și alte sarcini legate de litigiu. În

¹ **Capitulul** (în latină *capitulum*) este organul administrației ecleziastice catolice care aparține de o episcopie sau de o dieceză. Membrii lui sunt canonicii, conducătorul este prepozitul. Există capitluri catedrale și capitluri colegiale, în funcție de apartenența lor: alături de catedrală sau de altă instituție bisericească. Capitlul cu activitate pe lângă o arhiepiscopie se numește capitlu catedral principal. **Conventul** (în latină *conventus*) reprezintă reunitărea membrilor unui ordin călugăresc.

² Imre Szentpétery, *Magyar oklevéltan*, Budapesta 1930, p. 121; László Papp, *A hiteles helyek története és működése az újkorban*, Budapesta 1936, p. 3.

³ *Levéltári ismeretek kézikönyve* (red. Ferenc Endrényi), Budapesta 1980, p. 20.

secolele al XVI-lea și al XVII-lea, răspândirea scrisului în cazul oficiilor comitatelor și a celor orășenești a diminuat treptat importanța locurilor de adeverire. După anul 1858 temporar, iar din 1874 definitiv, competența locurilor de adeverire a fost preluată de instituția notariatului public.

Activitatea locurilor de adeverire se bazează pe două aspecte: primul este activitatea de emitere de documente a organelor ecleziastice începută deja la sfârșitul secolului al XII-lea, iar al doilea recunoașterea acestora ca instituții de autentificare publică. Activitatea locurilor de adeverire nu a început deodată și nici pe baza unei prevederi legale, ci este rezultatul unui proces îndelungat. La început, doar organismele ecleziastice mai renumite emiteau documente despre mărturiile părților prezentate în fața lor sau în cazul ordaliilor efectuate în prezența lor; mai târziu au recurs la aceasta și capiturile, respectiv conventurile mai mici.

Capiturile și conventurile au fost numite locuri de adeverire (*loca credibilia*) după funcțiile lor, deoarece ele emiteau documente de autenticitate publică prevăzute cu sigiliul lor. Capiturile catedrale (*capitulum cathedrale*) și cele colegiale (*capitulum collegiale*) care au funcționat pe lângă sediile episcopale (de exemplu la Buda – Ungaria, Bratislava – Slovacia, Čazma – Croația, Székesfehérvár – Ungaria, Vasvár – Ungaria etc.) și conventurile (spre ex., cele benedictine de la Pannonhalma – Ungaria, Hronský Beňadik – Slovacia, Cluj-Mănăstur – Transilvania, Pécsvárad – Ungaria, Somogy – Ungaria, Tihany – Ungaria etc., cele ale premonstratensilor de la Leles – Slovacia, Jasov – Slovacia, Sag – Slovacia etc., cel ioanit de la Székesfehérvár – Ungaria etc.) erau cele mai renumite locuri de adeverire. Locurile de adeverire au emis în scris contractele de vânzare-cumpărare, de schimb, de zălogire, de donație, operațiunile de împrumut, testamentele și clasele de proprietăți etc. ale celor care se prezentau în fața lor. Competența teritorială a capitulurilor și a conventurilor nu a fost niciodată reglementată precis prin lege⁴.

Capitulul este primul consilier al episcopului, atât în guvernare, cât și în administrarea financiară⁵.

Activitatea de emitere de documente a locurilor de adeverire din Regatul Ungariei își trage originile din cunoașterea scrierii de către membrii organelor ecleziastice, motiv pentru care au obținut sigiliu autentic de la rege, iar diplomele emise de ele au fost recunoscute ca fiind de autenticitate publică. Locurile de adeverire constituie exemplul de urmat pentru cele mai vechi arhive organizate și constituite regulamentar. Depozitele lor de documente erau privite ca arhivele locuitorilor țării, ale stărilor, unde se puteau căuta mărturiile referitoare la toate drepturile lor. Capiturile și conventurile, precum și celelalte organe ecleziastice care au funcționat ca locuri de adeverire, dețineau și o arhivă privată (*archivum domesticum*), separată de cea regnicolară, al cărei proces de formare se aseamănă cu cel al arhivelor familiale⁶.

⁴ Pentru întreaga listă a locurilor de adeverire, a se vedea I. Szentpétery, *op. cit.*, p. 136-137; Miklós Komjáthy, *A hiteleshelyek*, "História", 1982, 2, p. 28.

⁵ Attila Forintos, *A székesfehérvári székeskáptalan. Adattár 1777-2004*. Székesfehérvár 2005, p. 10.

⁶ Antal Fekete Nagy, *A levéltárak kialakulása*, "Levéltári Közlemények" 14 (1936), p. 27-29.

Pe teritoriul Regatului maghiar istoric, din perioada precedentă secolului al XIII-lea s-a păstrat doar o cantitate neînsemnată de diplome, fapt datorat, pe de o parte, invaziei tătarilor, pe de altă parte atacurilor turcești. În viața legislativă medievală maghiară a fost prezentă însă, încă înainte de apariția locurilor de adevărire, o instituție caracteristică, ce a oferit o anumită autenticitate actelor juridice desfășurate fără document scris. Această instituție era pristavul (*pristaldus*). Pristavul, denumit astfel după un concept de origine slavă, era menit să ateste actul juridic fără document. Pristavul putea fi un asistent judecătoresc oficial sau o persoană încredințată în anumite situații. Însărcinarea sa era să fie prezent la întocmirea unui anumit act juridic și să îl poată certifica, fiind împuternicit să înlocuiască actul scris. Funcționarea pristavului era în sarcina solicitantului, care trebuia să aibă grijă de întreținerea lui. La decăderea instituției pristavului au contribuit mai multe cauze: partea care întreținea pristavul putea să abuzeze de subvenționarea lui, obligându-l astfel să servească drept mărturie în procesele juridice ale părții, dovada orală era valabilă doar până la moartea pristavului etc.⁷ Odată cu decăderea instituției pristavului s-a răspândit folosirea sigiliului autentic.

Paralel cu răspândirea scrisului, capitlurile și celelalte organe ecleziastice erau pregătite să dovedească prin sigiliul lor autentic. Un ordin al papei Alexandru III (1159-1181) a atribuit putere de dovedire în fața justiției ecleziastice doar acelor documente care fuseseră elaborate de *manus publica* sau pe care se afla *sigillum authenticum*. S-au consemnat cazuri de folosire a sigiliului capitlului sau de autenticitate a documentelor emise de capitlu. În alte situații – registrul de la Oradea consemnează un caz – judecătorul l-a trimis pe pristav în fața capitlului ca să relateze decurgerea și rezultatul procesului, precum și să ceară un document despre actul relatat, pentru ca acel proces să fie salvat de uitare. Autenticitatea documentelor a fost justificată doar de sigiliul atârnat pe ele. Dacă tiparul sigilar se pierdea, acest lucru trebuia să fie făcut public, pentru evitarea abuzurilor ulterioare⁸.

În etapa de formare a locurilor de adevărire, un punct central l-a constituit articolul de lege nr. 21 din anul 1231; acesta a însemnat un moment crucial în evoluția demersului oficial al pristavilor, solicitând certificarea actelor lor de către episcopul diecezan sau de către un organ ecleziastic aflat în vecinătate și făcând astfel obligatorie activitatea capitlurilor și a conventurilor. În realitate, această bulă de aur a întărit și a generalizat o practică deja existentă. Documentele din a doua jumătate a secolului al XIII-lea confirmă pretutindeni în țară, uniform și omogen, practica locurilor de adevărire. Dreptul de autentificare al capitlurilor s-a dezvoltat în primele decenii ale secolului al XIII-lea; practic, de atunci putem vorbi de locuri de adevărire. Pentru formularea în scris a actelor decurse, părțile se adresau adesea capitlurilor și conventurilor, care, datorită cunoașterii scrisului, a autorității lor și a accesibilității lor, erau cele mai adecvate pentru aceste scopuri. Locul de adevărire emitea documentul pe baza mărturiei (*fassio*) părților⁹.

⁷ Ferenc Eckhart, *Hiteles helyeink eredete és jelentősége*, "Századok". 1913, p. 645.

⁸ Vincze Bunyitay, *A váradi püspökség története*. I. Oradea 1883, p. 132, 135.

⁹ F. Eckhart, *op. cit.*, p. 650.; I. Szentpétery, *op. cit.*, p. 123.

Locurile de adevărire erau acele organe ecleziastice care, la cererea părților sau a autorităților, elaborau documente de autenticitate publică. Printre acestea, unele aveau atribuții regnicolare, altele doar o activitate pe o arie restrânsă. Competența jurisdicțională a locurilor de adevărire cuprindea acel teritoriu de unde locuitorii se adresau organului respectiv pentru a depune mărturie, respectiv unde canonicii sau călugării efectuau deplasări la fața locului pentru mărturie autentică¹⁰.

Ordaliile erau efectuate în prezența organelor ecleziastice și a capitulurilor și tot în prezența lor erau depuse mărturiile. Cei în cauză erau conduși în fața capitulului de către pristav, mai devreme pristavul certificând decurgerea ordaliei. Începând cu secolul al XIII-lea, capitlul era instituția care emitea un certificat scris legat de ordalie¹¹.

În Ungaria medievală au existat 16 capitluri catedrale și 15 capitluri colegiale, care, împreună cu conventurile, formau un număr de 80 de instituții abilitate, pe o perioadă mai scurtă sau mai lungă de timp, să efectueze activitatea de loc de adevărire¹².

Pe parcursul secolului al XIV-lea documentele emise de locurile de adevărire au obținut o mare autenticitate și publicitate, au dobândit o mai mare valoare în cazul actelor juridice decât înseși documentele regești. În secolul al XIII-lea și în prima jumătate a secolului XIV-lea toate conventurile care dispuneau de sigiliu autentic aveau dreptul să emită documente autentice în problemele și cazurile altora¹³.

Cealaltă activitate a locurilor de adevărire era să participe la un procedeu al autorității pe baza mandatului regelui sau la cererea judecătoriei laice (*mandatum*), în calitate de mărturie autentică, alături de omul trimis (*homo regius*), și să depună mărturie despre acesta (*relatio*) către autoritatea de la care a primit mandatul. Activitatea locului de adevărire însemna și o sursă de finanțare pentru organul ecleziastic și, astfel, este de înțeles că în secolul al XIII-lea se întâlnesc și documente emise de conventuri mai mici sau chiar de mănăstiri de călugărițe. Punctul de vedere al notabilităților locurilor de adevărire era diferit, în fapt s-a dorit micșorarea numărului acestor locuri, de aceea articolul de lege nr. 3 din anul 1351 a restrâns activitatea conventurilor mai mici și le-a interzis emiterea de documente legate de moșteniri de proprietate funciară (*super perpetuatione possessionum*). Astfel, acest ordin a micșorat numărul locurilor de adevărire, anumite conventuri și-au pierdut popularitatea, încetându-și activitatea¹⁴. Conform opiniei lui Ferenc Eckhart, în Imperiul romano-german toate instituțiile care dispuneau de sigiliu autentic aveau dreptul să elaboreze documente și în problemele lor proprii. Uzanza legislației

¹⁰ Irén Bilkei, *Hiteleshelyek a veszprémi egyházmegyében a középkorban és a kora újkorban*, în *Megyei történet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére* (red. István Hermann & Balázs Karlinszky), Veszprém 2010, p. 58-59.

¹¹ F. Eckhart, *op. cit.*, p. 649.

¹² György Bónis, *A közhitelesség szervei Magyarországon és a magyar hiteleshelyi levéltárak*, "Levéltári Szemle" 14 (1964), 1-2, p. 125-142.

¹³ F. Eckhart, *op. cit.*, p. 651-652.

¹⁴ L. Papp, *op. cit.*, p. 4, 6; Árpád Varga, *A váradi káptalan hiteleshelyi működése*, în *Művelődéstörténeti tanulmányok*, București 1980, p. 27.

maghiare se opunea acestei practici, deoarece pentru actele lor proprii locurile de adeverire trebuia să se adreseze altor locuri de adeverire pentru documente autentice. Nici *officiolatus*-ul de origine franceză, unde autenticitatea judecătorei eclesiastice a conferit autenticitate diplomei, și nici *notariatus*-ul de origine romană nu poate fi asemănat în atribuții cu locul de adeverire din spațiul maghiar. A existat și instituția notariatului, dar ea a rămas mereu secundară față de capitluri și conventuri. Instituția notariatului a fost încetățenită în Regatul maghiar de către practica legislației eclesiastice, în special la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea¹⁵.

În urma bătăliei de la Mohács, după anul 1526 anumite locuri de adeverire s-au desființat în întregime. Câteva locuri de adeverire și-au continuat activitatea și după lupta de la Mohács, dar în scurt timp au încetat și ele. Între acestea se pot enumera capitlurile de Arad, de Buda (Ungaria) și de Požega (Croatia), conventul ioanit de la Székesfehérvár (Ungaria), conventul de Krplivnik (Slovenia), de Sag (Slovakia), de Somogy (Ungaria), conventul premonstratensilor de la Oradea (România) și Turiec (Slovakia). Pe teritoriile aflate sub dominația otomană locurile de adeverire nu au putut funcționa; ele fie și-au încetat o vreme activitatea, fie s-au refugiat, ca de pildă cel de Esztergom (Ungaria) la Trnava (Slovakia), iar capitlul din Eger (Ungaria) la Košice (Slovakia), apoi la Jasov Slovakia)¹⁶.

Pe teritoriul aflat sub dominația otomană cele mai periclitate erau arhivele locurilor de adeverire, datorită repetatelor refugieri și plecări în exil la care erau supuși localnicii, dar și datorită drumurilor nesigure, toate acestea cauzând mari daune materialului arhivistic.

Locurile de adeverire care au funcționat și în perioada modernă – inclusiv cele întemeiate de-a lungul secolului al XIX-lea – au fost următoarele:

- capitlurile catedrale de la Đakovo (Croatia), Cenad (România), Eger (Ungaria), Esztergom (Ungaria), Alba Iulia (Transilvania), Győr (Ungaria), Kalocsa (Ungaria), Nitra (Slovakia), Pécs (Ungaria), Satu Mare (România), Székesfehérvár (Ungaria), Spiš (Slovakia), Szombathely-Vasvár (Ungaria), Vác (Ungaria), Oradea (România), Veszprém (Ungaria), Zagreb (Croatia), Senj (Croatia);

- dintre capitlurile colegiale, cele de la Čazma (Croatia) și Bratislava (Slovakia);

- dintre conventuri, cele benedictine de la Pannonhalma (Ungaria), Hronský Beňadik (Slovakia), Cluj-Mănăstur (Transilvania) și Zalavár (Ungaria), precum conventurile premonstratense de la Csorna (Ungaria), Jasov Slovakia) și Leles (Slovakia)¹⁷.

Datorită existenței instituției locului de adeverire, practica emiterii documentelor prezintă o imagine mult mai unitară față de cea existentă în celelalte țări europene, iar din punct de vedere diplomatic cea mai mare specificitate a sa a fost faptul că nu a emis documente pentru interes propriu, sub sigiliul propriu¹⁸.

¹⁵ F. Eckhart, *op. cit.*, p. 654-655.

¹⁶ L. Papp, *op. cit.*, p. 7.

¹⁷ *Corpus Iuris Hungarici* [în continuare, CIH], art. 35/1874; L. Papp, *op. cit.*, p. 8.

¹⁸ F. Eckhart, *op. cit.*, p. 655.

Emiterea documentelor, în cazul capitlurilor, se afla în sarcina canonicului lector (*lector Canonicus*), dar deja în secolul al XIII-lea exista obiceiul de a angaja un notar (*notarius*) pentru efectuarea activității de scris. La conventuri, priorul (*prior*) și canonicul custode (*custos Canonicus*) erau cei care efectuau activitatea locului de adeverire.

Caracteristicile interne și externe ale documentelor emise de locurile de adeverire coincid cu cele ale documentelor emise de regii contemporani, inclusiv în privința limbii de redactare, care era în evul mediu latina.

Decăderea locurilor de adeverire a început odată cu reformele legislative din anii 1722-1723, care le-au diminuat prezența la constituirea actelor juridice. Paralel cu aceasta s-a micșorat și numărul documentelor emise, relative la citațiile și interogatoriile martorilor. Li s-au păstrat totuși drept atribuții elaborarea de *fassio*, activitatea la diferitele acte juridice și testamente, iar din activitatea externă s-a păstrat *statutio* (faptul de a prezenta mărturii autentice la statuări și introduceri în proprietăți)¹⁹.

A doua lovitură a fost înregistrată de către locurile de adeverire prin impunerea unor reforme administrative de către Iosif II, reforme care vizau centralizarea acestor locuri într-o arhivă imperială și, în consecință, înlocuirea funcționarilor în cadrul noii instituții. În acest sens, în 1789, împăratul a ordonat unificarea tuturor locurilor de adeverire, cu care a promovat ordonarea arhivelor neglijate ale locurilor de adeverire, însă, înainte de moartea sa, a retras și această măsură²⁰. Reforma învățământului a atras după sine multiplicarea școlilor și a asigurat o arie mai largă de răspândire a scrisului. În actele cu o mai mică semnificație lumea s-a mulțumit doar cu elaborarea lor în scris, părțile putând să și le ia cu ele. A devenit astfel un obicei, faptul că părțile înaintau locului de adeverire o mărturie formulată deja acasă, în timp ce locul de adeverire transcria documentul în limba maternă cuvânt cu cuvânt în documentul său propriu, așadar îl transuma și apoi îl autentifica. Activitatea locului de adeverire din secolul al XIX-lea consta doar în asemenea autentificări. În privința meritelor sale, instituția poate fi considerată la anul 1848 deja desființată, odată cu desființarea instalării în proprietate (*statutio*) a vechiului sistem legal al introducerilor în moșii²¹. Locurilor de adeverire le-a rămas doar o singură activitate: păstrarea arhivelor, deoarece materialul imens de documente acumulat la ele a rămas în posesia lor. Instituția locurilor de adeverire era așadar pregătită pentru desființare, deoarece nu a putut face față cerințelor vremii. Paragraful 214 al art. 35 din anul 1874 a formulat doar în cuvinte o situație existentă în fapt. Odată cu desființarea, locul le-a fost preluat de către notariatul regesc maghiar²². Conform istoricului László Papp, locurile de adeverire din Transilvania au început să decadă chiar mai devreme decât capitlurile din Ungaria. Întrucât pe teritoriul autonom al Transilvaniei a luat avânt răspândirea scrisului în mediul laic,

¹⁹ L. Papp, *A hiteleshelyi intézmény megszűnése*, în *Regnum*, 5, Budapesta 1943, p. 539-540.

²⁰ Idem, *A hiteles helyek* cit., p. 553.

²¹ *Ibidem*, p. 545-546.

²² CIH, art. 35/1874; L. Papp, *op. cit.*, p. 553.

cele două locuri de adevărire, de la Alba Iulia și Cluj-Mănăstur, nu mai puteau acoperi cererea crescândă a societății²³.

Prin desființarea locurilor de adevărire nu s-au desființat arhivele capitlurilor și ale conventurilor, ci s-a desființat doar activitatea lor de emitere de documente autentice, în timp ce preluarea și centralizarea arhivelor lor s-a petrecut în 1894.

Pe de o parte, dorind să facă ordine și să poată controla mai ușor elaborarea documentelor, Statul și-a manifestat interesul de a introduce instituția notariatului, numind în acest sens un notar. Pe de altă parte, inițiativa Statului nu a fost împiedicată, deoarece nici capitlurile sau conventurile, nici autoritățile Bisericii Catolice nu au făcut niciun pas mai semnificativ pentru menținerea locurilor de adevărire sau pentru resuscitarea activității lor. Pentru Biserică, funcționarea locului de adevărire ar fi însemnat o povară mult prea grea, mai ales dacă ar fi trebuit să facă față prezenței de odinioară a părților. Ea și-a pierdut acest rol de privilegiat în activitatea locului de adevărire, dar a luptat în continuare pentru menținerea enoriașilor, alături de sarcinile de pastorație.

În perioada analfabetismului, locurile de adevărire au oferit mijloacele cele mai importante pentru asigurarea de drepturi prin redactarea și emiterea documentelor. Odată cu înființarea notariatului de stat, ambele instituții au avut de câștigat: statul a înmănat doar unui singur institut redactarea și elaborarea documentelor autentice, situându-le sub propria sa influență, în timp ce Biserica și-a putut exercita mai bine activitatea în domeniul deservirii enoriașilor²⁴.

Capitulul catedral principal din Alba Iulia

Data întemeierii Episcopiei transilvane a fost stabilită în anul 1009, pe baza documentelor contemporane și pe baza opiniei unanime a istoricilor ecleziastici, deși documentul de înființare a Episcopiei de Alba Iulia, emis de regele Ștefan cel Sfânt al Ungariei, nu s-a păstrat. În același timp, luând în considerare rezultatele săpăturilor arheologice, centrul episcopal a fost desemnat la Alba Iulia. Organizarea instituției Episcopiei albaiuliene stă în strânsă legătură cu construirea catedralei în secolul al XI-lea²⁵.

În ceea ce privește înființarea Capitlului de Alba Iulia, istoricii susțin mai multe teorii. Tradiția istoriei ecleziastice din secolul al XIX-lea susține întemeierea capitlului de către regele Ștefan cel Sfânt²⁶. Indubitabil că la această dată nu putem presupune existența activității ca loc de adevărire. Conform opiniei istoricului ecleziastic József Marton, Capitlul catedral de Alba Iulia și școala capitulară au fost

²³ *Ibidem*, p. 555.

²⁴ *Ibidem*, p. 561-562.

²⁵ József Marton & Tamás Jakabffy, *Az erdélyi katolicizmus századai*, Cluj 1999, p. 14-17; Daniela Marcu Istrate, *A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002)*, Budapest 2008, p. 1; J. Marton, *Az ezeréves erdélyi egyházmegye kulturális szerepe, különös tekintettel a Papnevelde könyvtárára*, în *Egyházi gyűjtemények szolgálatában* (red. Rita Bernád), Cluj 2010, p. 13; György Jakubinyi, *Romániai katolikus, erdélyi protestáns és izraelita vallási archontológia*, Cluj 2010, p. 23.

²⁶ Arhiva Arhiepiscopală și Capitulară Alba Iulia [în continuare, AACAI], *Canonica Visitationes*, Vizitația Canonică a catedralei și a Capitlului de Alba Iulia 1821, p. 41.

înființate de către regele Ladislau cel Sfânt (1077-1095) pentru administrarea oficială a actelor emise pe teritoriul de la sud de Mureș, precum și pentru îndeplinirea sarcinilor notariale. Punctul său de vedere este dovedit și de izvoarele arhivistice din secolele al XVIII-lea-al XIX-lea²⁷. Istoricii Zsigmond Jakó și Károly Vekov susțin, pe baza izvoarelor arhivistice, că prima menționare scrisă a Capitlului de Alba Iulia datează din anul 1231, în timp ce întâiul său canonic este menționat în anul 1199²⁸. Pe temeiul acestor date, putem confirma despre Capitlul din Alba Iulia că și-a început activitatea ca loc de adevărire în primele decenii ale secolului al XIII-lea. Fondul ipotezei se bazează pe prezența episcopului transilvan de origine franceză Rainald (1222-1241), care înainte de numirea sa în scaunul episcopal a fost mare prepozit al Capitlului de Oradea. În această calitate a participat la ordaliile Capitlului de Oradea, fapt consemnat și în registrul de la Oradea. Se presupune, așadar, că activitatea locului de adevărire al Capitlului de Alba Iulia coincide tocmai cu episcopatul acestuia²⁹.

Locurile de adevărire din Transilvania nu aveau jurisdicție asupra scaunelor secuiești și săsești. Doar o singură dată, în anul 1357, s-a recurs la o inspectare din partea Capitlului din Oradea, adică s-a efectuat o activitate externă a locului de adevărire pe teritoriul secuilor și sașilor, pentru a determina apartenența exactă a cetății Szentmihályköve (Tăuți, jud. Alba), disputată de capitlu și episcop. La această dată, Capitlul de Oradea și omul regelui, nobilii, secuii și sașii au relevat adevărul la trei întruniri, de la Turda, Odorheiu Secuiesc și Sibiu, potrivit căruia cetatea respectivă era proprietatea capitlului³⁰.

După secularizare, cele două locuri de adevărire, Capitlul de Alba Iulia și Conventul de Cluj-Mănăstur, au suportat un arbitraj separat din partea locurilor de adevărire din Ungaria. Iar după secularizarea lor în secolul al XVI-lea au devenit instituții de stat.

Arhivele locurilor de adevărire din Transilvania în secolele al XVI-lea-al XVII-lea se aflau într-o stare neglijată, fapt care s-a petrecut din cauza depopulării edificiilor ecleziastice. Arhiva Conventului de Cluj-Mănăstur, după expulzarea călugărilor benedictini, a ajuns în casa sfatului din Cluj, iar mai apoi documentele și protocoalele au fost depozitate în casele conservatorilor, în pat sau sub bănci.

După 1699, chiar dacă Transilvania a intrat sub stăpânirea Casei de Austria, caracterul de stat al locurilor de adevărire s-a menținut și în continuare, păstrându-se și requisitorii. După 1867 însă, s-a dorit centralizarea la Budapesta a arhivelor de stat din Transilvania (ale locurilor de adevărire). În anul 1877, un ordin separat al

²⁷ J. Marton & T. Jakabffy, *op. cit.*, p. 16-17. Izvorul menționat în nota de subsol precedentă amintește de un document emis în 1091 de către regele Ladislau cel Sfânt, păstrat în transumpt, prin care Capitlul beneficiază de donația regelui. Autenticitatea acestuia poate fi analizată și dovedită de cercetările ulterioare.

²⁸ Contractul de vânzare-cumpărare din anul 1231 este publicat în regest de Zsigmond Jakó, *Erdélyi okmánytár. I. 1023-1300*, Budapesta 1997, p. 174. La rândul său, și acest document s-a păstrat în formă de transumpt, datat în anul 1280; Károly Vekov, *Locul de adevărire din Alba Iulia (secolele XIII-XVI)*, Cluj-Napoca 2003, p. 135.

²⁹ *Ibidem.*, p. 152-153.

³⁰ A. Varga, *op. cit.*, p. 27-29.

Ministerului de Interne a ordonat transportarea arhivelor celor două locuri de adevărire. În acel răstimp, directorul general de atunci al Arhivei Naționale, Gyula Pauler s-a deplasat personal pentru acest scop la Alba Iulia și la Cluj-Mănăstur³¹. Cu acel prilej, Statusul Romano-Catolic din Transilvania a manifestat o rezistență acerbă față de acest plan³².

Ca și în epoca medievală, locul de păstrare a arhivelor locurilor de adevărire era sacristia: *sacristia seu conservatorium*. Aici se păstrau, de asemenea, sigiliul capitolului, precum și sume de bani sau tezaure.

Conventul benedictin din Cluj-Mănăstur

Alături de Capitolul de Alba Iulia și de Cancelaria voievodală, acest Convent era cel de al treilea centru al scrisului din Transilvania. Nu s-au păstrat documente originale privind întemeierea mănăstirii. Aباția benedictină de la Cluj-Mănăstur a luat ființă în timpul domniei regelui Béla I (1061-1063), conform documentului emis de regele Béla IV în 19 februarie 1263, declarat ulterior un fals. Tradiția susține că mănăstirea a fost întemeiată în secolul al XI-lea³³.

Aباția de Cluj-Mănăstur a beneficiat de privilegii speciale, deoarece ea nu a fost supusă jurisdicției episcopului de Alba Iulia, fiind un așezământ ecleziastic exempt. Începuturile activității sale ca loc de adevărire se poate data la sfârșitul secolului al XIII-lea-începutul secolului al XIV-lea³⁴. Istoricul Francisc Pall datează debutul activității la Cluj-Mănăstur în 1299³⁵. Pe de altă parte, istoricul Gábor Sipos, pe baza unui document indubitabil din anul 1308, consideră că acesta este anul de început al activității locului de adevărire³⁶.

Primul sigiliu al Conventului benedictin de Cluj-Mănăstur păstrat integral se poate observa pe un document emis în data de 16 aprilie 1357. Pe imaginea sigiliului este reprezentată Sfânta Fecioară așezată pe un tron în stil gotic, ținându-l în brațe pe pruncul Isus. Legenda sigiliului: "S[IGILLUM] CONVENTUS B[E]A[T]A[E] VIRGINIS D[E] COL[OS]MON[OST]VRA". Pentru a contracara tendințele de falsificare a sigiliilor, mănăstirea a fost nevoită să confecționeze un nou tipar sigilar în anul 1381, pe care este reprezentată de asemenea Sfânta Fecioară, dar pe laturile tronului gotic se află alăturate două personaje îngenucheate. Legenda: "S[IGILLUM] CONVENTUS BE[A]T[A]E M[AR]IAE VIRGINIS DE

³¹ Károly Veszely, *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*, II, Alba Iulia 1893, p. 229; L. Papp, *A hiteleshelyi intézmény* cit., p. 556.

³² Arhiva Statusului Romano Catolic, Protocoalele ședințelor Statusului Romano Catolic, 18 iunie 1877.

³³ Gábor Sipos, *A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése*, în *Művelődéstörténeti tanulmányok*, 1979, p. 33. Az 1263. február 19-én kelt oklevél hamisságára Karácsonyi János figyelt fel, részletes elemzését azonban elsőnek Szentpétery Imre végezte el. Szövegét és a hozzá fűzött magyarázatokat lásd Zs. Jakó. *A kolozsmonostori apátság hamis oklevelei*, "Levéltári Közlemények", 1984, 2, p. 112-115.

³⁴ Idem, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, I-II, Budapest 1990, p. 17-160; Idem, *Társadalom, egyház, művelődés*, Budapest 1997, p. 133-240.

³⁵ Francisc Pall, *Contribuții la problema locurilor de adevărire din Transilvania medievală (sec. XIII-XV)*, "Studii și materiale de istorie medie", 1957, 2, p. 391-402.

³⁶ G. Sipos, *op. cit.*, p. 38.

COLOSMONA[S]T[ORA]”. Acest sigiliu a fost folosit neschimbat până în 1556, anul secularizării abației³⁷.

Începând cu vara anului 1556, locuitorii Clujului i-au forțat pe abatele Ioan și pe călugării benedictini rămași să părăsească conventul. Printre membrii locului de adevărire figurează în continuare numele notarului, dar activitatea lui s-a direcționat spre căutarea documentelor păstrate în arhiva închisă. Stările din Transilvania au încercat în continuu să îl convingă pe principe, la finele anilor 1550, să rezolve cazul arhivei de la Cluj-Mănăstur, la care s-a găsit o soluție abia în 1575. Pentru aceasta, înainte de deplasarea sa spre Polonia, principele Ștefan Báthory a reactivat locul de adevărire, a numit un conservator și câțiva notari ca personal și a ordonat confecționarea unui tipar sigilar nou. Imaginea sigiliului a coincis cu reprezentările vechi, păstrându-se chiar și legenda: “SIG[ILLUM] COM[VENTUS] MON[ASTERII] BEA[TAE] MAR[IAE] VIR[GINIS] DE COL[OS] MONO[STOR] 1575”³⁸.

ARHIVA CAPITLULUI DE ALBA IULIA

Capitulul. Formare și structură

Capitulul (în latină: *capitulum*) este organul de administrare al Bisericii Catolice, care aparține de o episcopie sau de o dieceză. Membrii lui sunt canonicii, iar conducător este prepozitul. Denumirea provine din perioada când canonicii erau legați de *Canonica vita*, ei trebuind să citească zilnic un capitol (*capitulum*) din regulament, de care erau legați, de aceea titlul lor a fost *Venerabile Capitulum*. Există capituluri catedrale și colegiale, în funcție de locul lor de activitate, alături de o catedrală sau de altă instituție bisericească. Capitlul, aparținând de biserica arhiepiscopală sau episcopală, este numit capitlu catedral principal. Au existat capituluri colegiale la Arad, Trnava, Bratislava, Sopron, Vasvár, Fiume (Rijeka – Croația), Oradea și Čazma. Capitlurile nu participă la guvernarea diecezei episcopale, aceasta fiind dreptul exclusiv al episcopului. Capitlul catedral este organul consultativ al episcopului, asemănător colegiului cardinalilor, care este și el un organ consultativ al papei. Drepturile capitlului sunt mai mici când scaunul episcopal este ocupat (*sede plena*) și sunt mai mari în cazul vacanței scaunului episcopal (*sede vacante*) sau în cazul împiedicării episcopului (*sede impedita*). Problemele interne ale Capitlului se administrează independent. În domeniul legislativ, capitlurile au jucat un rol semnificativ, ca și așa-numitele locuri de adevărire³⁹.

La un moment dat, toți preoții seculari (care nu aparțineau de niciun ordin călugăresc) erau și canonici în același timp, deoarece ei trebuia să se conformeze vieții canonice. Cu timpul, capitlurile și-au dobândit averi mari, dar membrii erau deranjați de viața comună și de comunitatea de domiciliu. Din această cauză,

³⁷ *Ibidem*, p. 47.

³⁸ Imre Takács, *A kolozsmonostori konvent pecsétnyomója 1575-ből*, “Korunk”, iulie 2001, p. 22-23.

³⁹ V. Bunyitay, *op. cit.*, I. p. 126-127.

canonicii au împărțit între ei averea și au înființat câte o retribuție pentru fiecare canonic (*praebendas*), adică au devenit corporații închise (*capitula clausa*), fiecare capitol având doar atâția canonici câte retribuții. Dincolo de năzuința continuă a Bisericii, care a reușit în anumite cazuri să restituie viața comună, a apărut diferențierea între canonicii care au urmat regulile vieții comune, așa-numiții “canonici regulari” (*Canonici regulares*), și cei care nu s-au mai întors la forma conviețuirii, așa-numiți “canonici seculari” (*Canonici saeculares*).

În ceea ce privește vârsta lor, era nevoie ca preoții să aibă 22 de ani împliniți ca să devină canonici și 25 de ani ca să îndeplinească demnități capitulare. Cu privire la rolul important jucat de capitluri ca locuri de adevărire, art. de lege 16 din anul 1741 a prescris ca acești canonici să dispună de cunoștințe de limba maghiară și de știința dreptului. La diferite strane (*stallum*) s-a prescris chiar și nobilitatea.

Primii patru canonici, numiți și canonici columnari (*Canonici columnares*), erau: marele prepozit, canonicul lector (*lector*), canonicul cantor (*cantor*) și canonicul custode (*custos*). Alături de canonicii cu prebenda mai existau și canonici onorifici.

Marele prepozit este conducătorul capitolului, care cu o notă înmănată sau cu sunetul clopotului îi cheamă pe canonici la sesiune. Totodată, el este și conducătorul școlii capitulare.

După prepozit urmează lectorul, care este legat prin oficiul său de sediu. Acesta este notarul capitolului, promotorul principal al locului de adevărire. Canonicul lector formula și elabora toate documentele emise de locul de adevărire. Privilegiile emise de capitol erau date și sigilate de către lector, acesta având dreptul să angajeze un asistent, un sublector, pe care îl plătea tot el⁴⁰.

După lector urma în rang canonicul cantor, sarcina lui fiind conducerea cântecelor la slujbe și predarea muzicii la școala capitulară. El îi instala pe noii canonici numiți în stranele lor, în prezența lui cei în curs de hirotonire susținând un examen din muzică.

Canonicii custozi erau custozi ai arhivei și ai tuturor utilităților ecleziastice.

După demnitățile capitolului urmează arhidiaconii rurali, apoi canonicii magistri mai tineri, printre care primul loc era ocupat de decan. Sarcina decanului era administrarea actelor juridice și economice ale Capitolului. Rândul membrilor canonicilor era încheiat de preoții presbiteri, preoții corului și directorii de altare⁴¹.

1. Funcționarea arhivei Capitolului de Alba Iulia de la înființarea ei până la secularizare (sec. al XIII-lea-1556)

În descrierea arhivei locului de adevărire de la Alba Iulia se disting trei perioade legate de istoricul Capitolului catedral. Prima perioadă începe cu înființarea capitolului (secolul al XIII-lea) și durează până la secularizarea bunurilor Episcopiei catolice (1556). A doua etapă cuprinde perioada de la secularizare până la restaurația catolică (1556-1715). Cea de a treia începe cu restaurația catolică și continuă până la

⁴⁰ Juhász Kálmán. *A csanádi székeskáptalan legrégibb szervezete és tagjai*. “Erdélyi Múzeum”, 1930, 10-12, p. 340-341.

⁴¹ V. Bunyitay Vincze, *op. cit.*, I, p. 129.

desființarea locurilor de adevărire și întemeierea instituției notariatului de stat (1715-1874). Aceste trei etape de existență sunt urmate de o perioadă cu rol practic și științific al arhivei fostului loc de adevărire, care persistă până astăzi, fondul capitlului fiind împărțit între trei instituții (Arhiva Națională din Ungaria, Biblioteca Batthyaneum și Arhiva Arhidiecezană de la Alba Iulia).

Episcopia întemeiată la începutul primului mileniu a jucat un rol semnificativ în evul mediu, atât ea cât și capitlul dispunând de o arhivă bogată. De-a lungul anilor, s-a acumulat o cantitate imensă de documente la sediul episcopal și, pe baza activității locului de adevărire, s-au adunat aici documente oficiale referitoare la întreaga Transilvanie, precum și arhive familiale și de drept privat. Alături de această activitate notarială, capitlul și-a păstrat și documentele referitoare la proprietățile proprii și la administrarea lor.

Dintre documentele emise în secolul al XIII-lea de către locul de adevărire al capitlului, înființat în primele decenii ale secolului al XIII-lea, s-au păstrat doar 86 de piese. Trebuie luat în considerare la această cantitate de diplome și faptul că în acest secol arhiva a suferit două lovituri serioase: în 1241 atacul tătarilor și în 1277 cel al sașilor. Dintre aceste 86 de documente, primul datează din 1231 și se păstrează în colecția de diplome (*diplomataria*) a Arhivei Naționale Maghiare [MOL].

Documentul cel mai vechi al arhivei Capitlului de Alba Iulia rămas în Alba Iulia datează din 14 mai 1246 și se păstrează într-un transumpt din 1263. El se găsește astăzi în Biblioteca Batthyaneum⁴².

În cazul orașului Alba Iulia, cele mai multe date istorice se referă la distrugerile suferite înainte de Mohács, dar merită să fie menționate și acestea. Prima catedrală a fost distrusă de invazia tătarilor din aprilie 1241. Martorul ocular contemporan, călugărul Rogerius, descrie aceste evenimente triste în *Carmen miserabile*: "Am ajuns în orașul Alba Iulia, unde nu am găsit nimic, doar oasele și craniile persoanelor ucise, zidurile distruse ale basilicilor și palatelor, care au fost murdărite de sângele multor creștini"⁴³.

Această distrugere a nimicit toate documentele adunate până atunci și păstrate în catedrală. Gál, episcopul Transilvaniei, și regele Béla IV caracterizează astfel sediul episcopatului, în 1246: "Deoarece Episcopia, din cauza distrugerilor provocate de invazia tătară, s-a depopulat în asemenea măsură încât, de la incursiune până acum, la sediul episcopal, la Fehérvár și la alte sedii episcopale [...] nu sunt sau aproape că nu mai sunt jeleri, și ei nu se vor muta acolo dacă nu-i vom putea avantaja în libertăți mai mari."⁴⁴ La sfârșitul secolului al XIII-lea, în timpul slăbirii puterii centrale, pe 21 februarie 1277, sașii revoltați din Ocna Sibiului au atacat sediul nou reconstruit al episcopiei, incendiind din nou catedrala și răscolind tot orașul⁴⁵. În această perioadă nu a fost un fapt neobișnuit, deoarece cu un an mai devreme palatinul a atacat sediul episcopului de Veszprém și a distrus și școala capitulară în

⁴² Publicat în regist de Antal Beke, *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt*, I, Budapest 1890, p. 16. Același autor face referiri și la edițiile anterioare ale documentului.

⁴³ *A tatárjárás emlékezte* (red. Katona Tamás), Budapesta 1981, p. 147.

⁴⁴ Scrisoarea regelui Béla IV trimisă episcopului de Transilvania, Gál. 6 mai 1246. *Ibidem*, p. 328.

⁴⁵ K. Vekov. *op. cit.*, p. 137-138.

formare de acolo, precum și prețioasa ei bibliotecă. Se presupune că același lucru s-a petrecut și la Alba Iulia.

Cea mai veche mărturie a emiterii de documente de către locul de adevărire al capitlului din Alba Iulia este o diplomă din 1231⁴⁶.

În vizitația canonică a capitlului din anul 1821 se menționează că, după invazia tătarilor, în anul 1242 s-au strâns laolaltă rămășițele arhivei locului de adevărire și atunci s-au mai recuperat câteva documente din anii 1091, 1176, 1177 și 1200⁴⁷. Din păcate, astăzi nu deținem informații cu privire la aceste documente; se presupune că în timpul vicisitudinilor ulterioare s-au pierdut și ele.

Din activitatea ca loc de adevărire a Conventului de Cluj-Mănăstur nu s-a păstrat niciun document indubitabil în original datat în secolul al XIII-lea. Lipsa celui de al doilea loc de adevărire este dovedită și de faptul că, în cazul necesității unui document autentic în actele proprii ale episcopiei sau ale capitlului, până la finele secolului al XIII-lea s-a apelat ocazional la călugării cruciați din Turda sau la călugării augustinieni din Alba Iulia. O altă dovadă în această privință ar fi și faptul că, începând cu 1276, Péter, episcopul Transilvaniei, a emis și el documente care de fapt intrau în competența locului de adevărire⁴⁸.

La sfârșitul secolului al XIII-lea cancelaria voievodală se afla doar în curs de formare. Primul document al cancelariei voievodale datează din 1248, fiind urmat de altul din 1271, în schimb, în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea s-au creat și s-au păstrat numeroase alte documente⁴⁹.

Primul sigiliu al capitlului a fost distrus în 1277, în timpul incendierii catedralei de către sași, de aceea, la 1287, a fost confecționat un sigiliu nou, în formă de migdală. Datarea sigiliului este cunoscută din primul document sigilat cu el. Pe sigiliu se află reprezentat hramul capitlului, al catedralei și al diecezei, Sfântul Mihail în triumf. Sfântul Arhanghel este reprezentat stând în picioare cu aripile desfăcute, cu aureola în jurul capului, purtând o haină lungă, străpungând cu lancea gura dragonului aflat sub picioarele sale. Legenda sigiliului: "S[IGILLUM] CAPITVLI ECCLESIE TRANSSILVANE"⁵⁰.

Credibilitatea locului de adevărire și eficiența sa au necesitat personal într-un număr corespunzător. Art. de lege 44 din 1492 prescrie, pentru conventurile care dispuneau de sigiliu autentic, prezența a zece, opt sau cel puțin șapte preoți, și această lege permitea activitatea de loc de adevărire doar a acelor conventuri și capitluri unde funcționau cel puțin cinci persoane clericale⁵¹.

La începutul secolului al XVI-lea s-a acumulat o mare masă de documente arhivistice la Alba Iulia.

⁴⁶ Zsigmond Jakó, *Erdélyi okmánytár. I. 1023-1300*. Budapest 1997, p. 8.

⁴⁷ AACAI, *Canonica Visitationes*, Vizitația Canonică a catedralei și a Capitlului de Alba Iulia, 1821, p. 40.

⁴⁸ Zs. Jakó, *op. cit.*, p. 8.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Imre Takács, *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei*. Budapest 1992, p. 57.

⁵¹ CIH, art. 41/1552.

Bătălia de la Mohács s-a soldat, într-o primă etapă, cu împărțirea Regatului maghiar în trei teritorii distincte, Transilvania constituindu-se ca principat sub suzeranitate otomană. În scurt timp, au fost introduse și reformele religioase, în fapt un dublu context care a dus la transformări în viața politică și socială a Transilvaniei. Consecința principală a fost însăși secularizarea Bisericii Catolice. Acest proces nu a fost scutit de agresiuni: astfel, la întoarcerea reginei Isabela și a fiului său, Ioan Sigismund, în Transilvania, s-a interzis prezența episcopilor de Transilvania și de Oradea; de asemenea, au fost expulzate și ordinele călugărești. Astfel, activitatea Episcopiei romano-catolice de Transilvania a fost suprimată pentru următorii 160 de ani. Arhivele episcopiei, ale capitlului catedral și ale altor instituții ecleziastice cu activitate de loc de adevărire, precum Conventul de Cluj-Mănăstur, Capitlul colegial de Arad, capitlurile catedrale de Cenad și Oradea, au devenit nucleul arhivei principatului în formare.

2. Funcționarea arhivei Capitlului de Alba Iulia de la secularizare până la restaurația Episcopiei romano-catolice și a Capitlului (1556-1715)

Istoria Capitlului de Alba Iulia este cea mai variată și mai amplă în informații, mai ales pentru perioada cuprinsă între anii 1556 și 1715.

Dacă până în prima jumătate a secolului al XVI-lea activitatea locurilor de adevărire din Transilvania (Capitlul de Alba Iulia și Conventul de Cluj-Mănăstur) s-a desfășurat asemănător practicii din Regatul maghiar, iar structura locurilor de adevărire și practica de emitere a documentelor nu prezenta forme diferite, începând cu mijlocul secolului al XVI-lea situația s-a schimbat radical prin formarea Principatului autonom al Transilvaniei.

Legislația s-a redactat în limba maghiară și, astfel, deja de la sfârșitul secolului al XVI-lea se întâlnește o bună practică dezvoltată pe documente scrise în limba maghiară.

Dieta de la Turda din anul 1557 a decis soarta funcționării locurilor de adevărire secularizate: "S-a decis ca să se aleagă patru excelenți bărbați nobili care să fie obligați prin credința creștină și onoare să dispună în sanctuarul de la Alba Iulia, deci la locul de păstrare a actelor, de toate privilegiile și documentele, și să le administreze sânguincios. De la ei să se extragă copiile documentelor conform vechiului obicei prin scrisori de căutare a actelor sau mandate."⁵² Pe baza hotărârii dietale, în funcție de posibilități, s-au ales requisitorii, respectiv conservatorii documentelor, din cadrul tuturor religiilor recepte.

În această arhivă a trebuit să se depună cărțile regești (*libri regii*), protocoalele de copii ale documentelor autentice de drept, emise de cancelaria princiară. Aici s-au așezat corespondențele voievozilor din Transilvania, precum și scrisorile principilor. În această arhivă erau prezente corespondențele diplomatice, precum rapoartele solilor de la Poarta Otomană, scrisorile delegaților în alte țări, ale diferiților demnitari politici maghiari, ale domnitorilor străini, ale pașalelor turcești etc. adresate principilor, precum și conceptele răspunsurilor formulate către aceștia.

⁵² Zsolt Trócsányi, *Erdélyi kormányhatósági levéltárak (Magyar Országos Levéltár – Levéltári leltárak 5.)*, Budapesta 1973, p. 125.

De asemenea, corespondența oficială internă, exemplificată prin ordinele princiare date organelor fiscale și căpitanilor cetății, precum și poruncile princiare deschise, rapoartele căpitanilor a numeroase cetăți de graniță, documente cu privire la armata principelui și formulele de jurământ și diverse documente militare constând din registre și inventare de cetăți.

A doua grupă de documente este cea a autorităților princiare, de fapt produsul organelor fiscale: dările de seamă ale domeniilor fiscale, corespondența între oficialitățile domeniilor, registrele de socoteli miniere, rapoartele exploataților, chitanțele tricesimei, dări de seamă, documente privind zeciuiala. Materialul documentar rămas de la autoritățile princiare este deosebit de fragmentar. După moartea principilor, familiile lor și-a luat cu ele acea parte a documentelor care – conform legii – nu trebuia să fie păstrată în arhivă. De aceea, unele arhive princiare se găsesc în prezent în arhive familiale.

Un alt mod de sporire a fondurilor arhivei capitulare din Alba Iulia a fost depunerea spre păstrare a documentelor personale private și a celor familiale. Anumite familii considerau că arhivele lor se află în mai mare siguranță la sediul princiar decât într-o curie provincială. Alte lăsaminte personale sau familiale au ajuns în arhiva capitulară după moartea descendenților.

Desigur și arhiva Capitului din Alba Iulia a fost expusă distrugerilor de-a lungul secolelor al XVI-lea-al XVIII-lea. Catedrala din Alba Iulia a fost jefuită în contextul aplicării reformelor religioase, expus fiind și materialul arhivistic, faptele concrete fiind dovedite și de izvoare. Renumitul istoriograf umanist transilvănean István Szamosközy, care mai devreme, între 1587-1590 și 1591-1593, datorită sprijinului cancelarului Transilvaniei, Farkas Kovacsóczy, a studiat la Heidelberg și la Padova, din 1594 a devenit arhivist (*requisitor*) la Capitlul din Alba Iulia. Această arhivă, alături de arhiva Conventului de Cluj-Mănăstur, era deja o instituție de stat, unde nobilimea și diferitele grupuri ale societății transilvănene puteau apela pentru diferite servicii⁵³.

În arhiva din Alba Iulia au lucrat persoane cu serioasă formație intelectuală, precum un coleg al lui Szamosközy, János Laskai (Laszkói), care a tradus *Tripartitul lui Werbőczy* în limba maghiară⁵⁴.

În ultima treime a războiului de 15 ani, Transilvania s-a transformat într-un teren de operațiuni militare. Trupele lui Mózes Székely, apoi ale generalului Basta au invadat teritoriul țării în repetate rânduri, distrugând terenul în urma lor. Prima mare distrugere s-a înregistrat în anul 1601, atunci când, din tabăra lui Basta și a lui Mihai Viteazul, armata condusă de György Rácz s-a năpustit asupra orașelor Aiud și Alba Iulia: "au spart ușa arhivei, au împrăștiat și au tăiat cu săbiile mare parte a materialului arhivei"⁵⁵. În anul 1602, Szamosközy și colegii săi au rugat Dieta să "pună la adăpost documentele arhivei din apropierea palatului, din locul de păstrare

⁵³ Pentru cariera lui Szamosközy ca arhivist a se vedea *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, V. p. 269-270, precum și István Sinkovics, *Szamosközy István – Bevezetés az Erdély története 1598-1599, 1603 c. műhöz*, Budapesta 1977, p. 10-16.

⁵⁴ Laszkói a murit în 1599 în lupta de la Șelimbăr, luptând împotriva lui Mihai Viteazul.

⁵⁵ Zs. Trócsányi, *op. cit.*, p. 128.

din turnul catedralei Sfântul Mihail, unde se află neprotejat față de primejdii”⁵⁶. Un an mai târziu, în timpul unui alt atac, a fost incendiat unul dintre turnurile catedralei.

În anul 1604, arhiviștii au făcut din nou apel la ajutor din partea dietei: “Cele trei care de documente rămase, nu sunt protejate cu nimic față de condițiile meteorologice. Apa de ploaie curge în turnul deteriorat, documentele așezate pe jos se deteriorează continuu. Cu puține investiții s-ar putea acoperi parterul turnului. Căci trebuie să ne protejăm, alături de intemperii, și față de împrăștierea documentelor. Biserica a fost jefuită, sicriile sparte, nu avem ușă. Arhiviștii au reparat intrarea sacristiei, dar ea este forțată mereu și documentele pot fi luate de oricine”. Szamosközy și colegii săi au argumentat în felul următor: “arhiva din Alba Iulia este cea mai scumpă arhivă a țării, este camera cu tezaur de întregii Transilvaniei. Va veni vremea când nobilii și descendenții lor vor resimți dauna în neglijența lor față de salvarea diplomelor”. Au atras atenția și asupra faptului că “se vor distruge documentele secrete, începând cu cele emise de regele Ștefan cel Sfânt, precum și ale întregii țări, din cauza neglijenței și a nepăsării”⁵⁷.

Odată cu părăsirea Transilvaniei de către principele Sigismund Báthori în anul 1598, printre altele, “documentele secrete semnate de sultani turci, de regi și de principii, precum și memoriile marilor evenimente, au fost adunate la un loc și incendiate.”⁵⁸ După ieșirea lui Basta din Alba Iulia, la văzul cărților și a arhivei împrăștiate, comandantul turcilor a rostit următoarele: “vedeți, acest lucru nu noi păgânii, ci voi creștinii l-ați făcut”⁵⁹.

Szamosközy menționează faptul că și arhiva Capitlului colegial din Arad, adusă în Alba Iulia, a fost distrusă în aceeași perioadă⁶⁰.

În 5-6 septembrie 1658, trupele tătare venite din Peninsula Crimeea au prădat orașul Alba Iulia și au provocat mari distrugerii și în arhiva capitlului. János Szalárdi, contemporan al momentului, a notat aceste evenimente în *Siralmas magyar krónikája* (“Cronica de jale”) prin cuvintele: “poporul urât, nemilos și distrugător a transformat în praf și cenușă toate bisericile, turnurile, colegiile, școlile, casele princiare scumpe, [...] a ars biblioteca și conservatorul din sacristie, care se afla într-un loc bine aranjat, [...] cu excepția documentelor transportate la Sibiu”⁶¹. Datorită administratorului arhivei (“capitlului principal”), Ferenc Taraczközi, o parte din arhivă a fost adăpostită în prealabil în cetatea din Deva. Pe cheltuiala sa proprie a chemat căruțe ca să transporte documentele la Sibiu și în cetatea Devei, unde s-au și

⁵⁶ I. Sinkovics, *op. cit.*, p. 15.

⁵⁷ Citatele la *Ibidem*, p. 15-16.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 89.

⁵⁹ L. Papp, *A hiteles helyek* cit., p. 64.

⁶⁰ Despre arhiva Capitlului din Arad citim următoarea prezentare: “Aici (la Alba Iulia) toate acelea care au putut fi salvate grijului din fața turcilor, în secolul nostru turbat au fost nimicite de către creștinii mai barbari decât turcii. [...] s-au luptat împotriva memoriilor scrise. Așa s-a întâmplat ca vechile diplome, din care s-ar fi putut inspira mărturiile secolelor respective, și de unde am fi avut la dispoziție un material bogat pentru istoriografie, de unde am fi putut cunoaște faptele glorioase ale strămoșilor noștri, le-au rupt și le-au nimicir ireversibil prin distrugere”. I. Sinkovics, *op. cit.*, p. 134.

⁶¹ Szalárdi János *siralmas magyar krónikája* (Sajtó alá rendezte: Szakály Ferenc), Budapest 1980, p. 439.

păstrat până la începutul secolului al XVIII-lea. Fără succes, canonicii au vrut să protejeze prin obtinerea intrării acea parte a arhivei capitulare care a rămas în sacristia catedralei. Requisitorul cel mai tânăr, pe nume János Pápay, a fost chiar închis printr-un zid în arhivă, ca să poată astfel personal proteja documentele. Dar la invadarea orașului, atacatorii au spart zidurile proaspăt terminate și, în mânia lor, pentru că în loc de tezaure au găsit numai hârtii, au dat foc tuturor documentelor și cărților găsite în palat. Cu această ocazie, s-a pierdut și tiparul sigilar vechi al capitlului. Arhivistul János Pápay a fost luat de tătari și ucis prin legarea de coada calului. Ulterior, primarul din Sibiu a confecționat un nou tipar sigilar, al cărui preț a fost de 3 talanți, plus 4 forinți gravorului pentru manoperă⁶².

Un alt pericol și o nouă distrugere a însemnat invazia din 1661 a trupelor turcești conduse de Ali pașa.

Arhivele celor două locuri de adevărire din Transilvania s-au diferențiat în mod esențial de așa-numitele arhive de stat ale Regatului maghiar. În timp ce dincolo locurile de adevărire au fost menținute în administrarea Bisericii romano-catolice, în Transilvania ele au fost secularizate în timpul reformei religioase, iar administrarea lor a fost încredințată unui număr de trei persoane seculare numite de principe, care le-a transformat în acest mod în arhive naționale regale sau de stat.

În Dieta de la Cluj din anul 1556 s-a hotărât secularizarea bunurilor Bisericii catolice, dar în privința celor două locuri de adevărire decizia a fost amânată până la următoarea dietă. În Dieta de la Turda din anul 1557 s-a anunțat oficial că, în vederea păstrării arhivei Capitlului de Alba Iulia, se vor alege patru nobili ce vor fi însărcinați cu organizarea acesteia și obligați să elibereze copii autentice (*par*) după documentele păstrate acolo. Tot atâtea persoane s-au numit și în fruntea arhivei Conventului de Cluj-Mănăstur⁶³. Aceste persoane seculare s-au numit requisitori, altfel spus "căutători de scrisori". Denumirea de capitlu și convent s-a păstrat, dar locul canonicilor și al conventualilor a fost preluat de requisitori, astfel că arhiva s-a numit în continuare capitlu, dar și requisitorii s-au numit la fel.

Un timp îndelungat după secularizarea arhivelor locurilor de adevărire din Transilvania, cele două arhive au rămas părăsite și au suferit multe daune. Hotărârea dietală din 1557 nu a fost executată, după cum reiese din plângerile dietelor următoare și din articolele de urgență. Până în anul 1575 requisitorii nu au activat oficial. Mai devreme, în anul 1561, s-a ivit ideea unificării celor două arhive ale locurilor de adevărire, dar aceasta s-a realizat mult mai târziu. În anul 1571, Dieta de la Cluj i-a desemnat nominal pe requisitorii din Cluj-Mănăstur, care nu și-au ocupat însă pozițiile nici după doi ani. După mai multe încercări, dieta din 25 iulie-6 august 1575 îi numește pe aceștia atât la Alba Iulia, cât și la Cluj-Mănăstur⁶⁴.

⁶² *Ibidem*, p. 439-440; Adeverința requisitorului Capitlului de Alba Iulia. Sibiu. 25 septembrie 1658. (F15 *Protocollum Gabrielis Nagy de Arkos*, etichetă lipită pe coperta I interior nenumărată). A se vedea Attila Sunkó, *A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent Levéltárának működésére vonatkozó iratok*, în *A Lymbus füzetei*, Budapesta 2003, p. 90.

⁶³ *Erdélyi országgyűlési emlékek* (red. Sándor Szilágyi), II, p. 81.

⁶⁴ L. Papp, *op. cit.*, p. 57; A. Sunkó, *Levéltárosok: a Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent requisitorainak archontológiája a XVI-XVII. században*. "Fons" 11 (2004), 2, p. 279-280.

Dintre cele trei locuri de adeverire “de stat” importante datorită situării lor geografice, doar cele din Cluj-Mănăstur și Alba Iulia beneficiau de cea mai mare onoare, de credibilitate și de autenticitate. Faima acestuia din urmă a fost favorizată și de faptul că își desfășura activitatea în Palatul princiar și pentru că a avut printre atribuții păstrarea celor mai valoroase documente ale curții, cărțile regești (*libri regii*).

Se datorează înțeleptului principe Gabriel Bethlen faptul că documentele legate de taxe și de dijme, de venituri fiscale, documentele de vamă sau cele referitoare la domeniile fiscale, diferitele conscripții și dări de seamă, precum și cărțile regești au ajuns să fie depuse și păstrate în arhiva capitlului. În consecință, arhiva locului de adeverire în a doua jumătate a perioadei Principatului, în secolul al XVII-lea, a îndeplinit atât funcția de arhivă camerală, cât și fiscală. Arhiva separată, numită și secretă a Principelui, a ajuns să fie păstrată printre materialele conservate la locul de adeverire⁶⁵.

Funcționarea ca arhive regnicolare ale arhivelor locurilor de adeverire dovedește stadiul dezvoltat al arhivisticii în Principatul Transilvaniei, prestigiu crescut și prin aplicarea legii de păstrare a cărților regești, decretată de către Gheorghe Rákóczi I, reînnoită printr-un alt decret de către principele Mihai Apafi I. Mai devreme, aceste cărți regale au fost păstrate la Curtea princiară, însă între anii 1581 și 1650 s-au întocmit în total 25 de volume, care la data de 1664 se găsesc deja în arhiva capitlului⁶⁶.

În această perioadă (1556-1575) s-au ocupat într-o anumită măsură și de păstrarea arhivelor. Păstrarea arhivei Conventului de Cluj-Mănăstur a fost încredințată judeului sau notarului orașului Cluj, la căutarea documentului fiind prezent și un jurat al orașului. Mai târziu, s-a generalizat demnitatea de *conservator*, funcție care a fost independentă de requisitorii⁶⁷.

Acești arhiviști, requisitorii sau “căutătorii de scrisori”, după denumirea instituției la care serveau, s-au numit și “capitluri”, ei luându-și denumirea după ocupația lor principală, cea de a căuta documentele din arhiva locului de adeverire, sarcină pe care o efectuau în general după o poruncă a principelui (*mandatum requisitorium*). Numărul requisitorilor imediat după secularizare a fost de patru, apoi în 1575 de trei împreună cu conservatorul. La numirea în funcția de requisitor s-a luat în considerare și apartenența confesională⁶⁸. Salarizarea requisitorilor a fost sarcina principelui, care între anii 1576 și 1630 a constatat din 50 de forinți, plătiți din taxa provenită din îndeplinirea sarcinilor, din câte o dijmă, din produse naturale stabilite anual, dintr-o anumită cantitate de grâu, vin și animale vii⁶⁹.

⁶⁵ Zs. Jakó. *Az erdélyi fejedelmek levéltáráról*. în *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére* (red. Csurka Enikő), Budapest 1998, p. 109-110.

⁶⁶ Magyar Országos Levéltár [în continuare, MOL], Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Lymbus, F 12 XIV./3. A káptalani levéltárak illető iratok. Nagyszeben, 1664. február 18. A se vedea A. Sunkó, *op. cit.*, p. 91-93.

⁶⁷ L. Papp, *op. cit.*, p. 58.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 60-61; A. Sunkó, *Levélkeresők* cit., p. 280.

⁶⁹ *Ibidem*.

Activitatea requisitorilor se desfășura în două direcții importante: o activitate internă a locului de adevărire, care presupunea căutarea și punerea la loc a documentelor, întocmirea copiilor autentice și a registrelor, sigilare, jurăminte, mărturii, înregistrarea opunerilor și a plângerilor, întocmirea și păstrarea protocoalelor și a registrelor, păstrarea cărților regale întocmite de Cancelaria princiară. De asemenea, o activitate externă a locului de adevărire: statuări în proprietăți, evaluări, citații.

Persoanele cu funcția de requisitori îndeplineau cerințe profesionale înalte, erau familiarizați în izvoarele istorice; așa se explică faptul că personajele eminente ale istoriografiei transilvănene, ca Gáspár Bojthy Veres, János Szalárdi sau István Szamosközy, într-o anumită etapă a vieții lor au activat ca arhiviști la unul dintre cele două locuri de adevărire, beneficiind chiar și de recunoașterea principelui în ambele calități. Majoritatea lor ajungea aici din marea cancelarie, după 5-6 ani de activitate ca scribi⁷⁰.

Attila Sunkó, de la Arhivele Naționale din Ungaria, într-un studiu apărut în 2004, publică arhondologia requisitorilor locurilor de adevărire din Alba Iulia și Cluj-Mănăstur. Conform acesteia, numai între anii 1575 și 1705 au funcționat în total 22 de requisitori la Capitlul de Alba Iulia și 21 la Conventul din Cluj-Mănăstur. Cea mai lungă activitate de serviciu ca requisitor a avut-o Boldizsár Rákosi Nagy, care a rămas la Cluj-Mănăstur în acest oficiu 47 de ani (1659-1705) și care a fost totodată și medic. Nu este un caz izolat, căci anumiți requisitori, alături de funcția îndeplinită la locul de adevărire, au avut și alte preocupări semnificative. De exemplu, István Bárdi (1647-1666) a fost bibliotecarul principelui, Gáspár Bojthy Veres (1623-1636) a fost istoriograful Curții, trei dintre requisitori au fost și demnitari eclesiastici: István Dési, Gáspár Dióssy și Benedek Ilosvai. Ferenc Taracközy (1652-1667) a fost rectorul școlii din Debrecen, precum și profesor al Colegiului din Alba Iulia⁷¹.

După secularizare, sigiliul vechi al Capitlului de Alba Iulia nu mai figurează; se presupune că s-a pierdut. Capitlul a emis documente în numele principelui și sub sigiliul lui până la activarea requisitorilor și confecționarea noilor sigilii, care au fost ordonate de Dieta din 1575 pentru ambele locuri de adevărire⁷². Se presupune că și acest sigiliu din 1575 s-a pierdut, în timpul tulburărilor provocate de generalul Basta, deoarece în 1609 și 1629 requisitorii fac comandă pentru alte sigilii noi pentru Capitlul de Alba Iulia⁷³.

După secularizare, locurile de adevărire din Transilvania și din Partium au devenit instituții de stat. Principele trebuia să aibă grijă de salarizarea și numirea requisitorilor. Locurile de adevărire din Transilvania au intrat într-o strânsă legătură cu statul, astfel autenticitatea lor a crescut. Aici au fost depuse diverse categorii de documente de stat care nu s-au păstrat niciodată de către celelalte capitluri din Ungaria. În arhiva locului de adevărire a trebuit să se depună regulile de vamă,

⁷⁰ Idem, *A Gyulafehérvári Káptalan cit.*, p. 76; Idem, *Levéltárosok cit.*, p. 286.

⁷¹ *Ibidem*, p. 277-327.

⁷² *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae. Erdélyi országgyűlési emlékek. Történeti bevezetésekkel* (ed. Sándor Szilágyi), II, Budapest 1876, p. 562.

⁷³ János Jerney, *A magyarországi káptalanok és konventek mint hiteles és hiteles helyek története*, în *Magyar Történelmi Tár*, II, Pest 1855, desenele 32-33; L. Papp, *op. cit.*, p. 111.

pentru ca neguțătorii să se poată conforma și tricesimatorii să nu abuzeze, conșcripțiile de taxe (registrele de dijmă), precum și hotărârile dietale și cărțile regești. Arhivele locurilor de adevărire din Transilvania păstrau și alte documente de stat, cum ar fi împărțirile noi de comitate sau instrucțiunile date solilor trimiși la Poartă⁷⁴.

Arhiva Capitlului de Alba Iulia, datorită sediului în Palatul princiar, nu a ajuns într-o stare atât de neglijată precum cea a locului de adevărire din Cluj-Mănăstur. Din 1575, requisitorii au avut și un regulament; în punctul II al acestuia putându-se citi următoarele despre starea arhivei: "Dacă s-ar apuca acum să se transcrie toate scrisorile folositoare într-un Protocol, două sute de oameni erudiți ar avea ce lucra: o astfel de degradare și distrugere a afectat scrisorilor din sacristie din cauza nepăsării". În acest regulament, requisitorii sunt instruiți să protejeze diplomele de ochii străinilor, să nu le scoată din *conservatorium* și să nu le păstreze la domiciliul lor. În locul vechiului sigiliu, se recomandă confecționarea altuia nou⁷⁵. Într-o altă instrucție se descrie și sigiliul: "Sigiliul să aibă forma veche: dar anul să fie trecut pe el, ca să poarte ceva deosebire față de cel vechi. Efigia, blazonul sigiliului să-l reprezinte pe Arhanghelul Mihail [...]"⁷⁶.

La începutul secolului al XVII-lea, stările transilvănene au dorit să rezolve problema păstrării documentelor de interes statal prin lărgirea atribuțiilor arhivei. Astfel, *archivum regnicolare* al capitlului a devenit pentru o vreme instituția de stat de păstrare a documentelor din Transilvania⁷⁷.

Contrar regulamentului, marea majoritate a activității requisitorilor a fost efectuată la domiciliul lor, chiar și documentele fiind păstrate tot la ei acasă. Documentele necesare continuării activității s-au putut astfel recupera prin proces verbal doar după moartea arhivistului, prin intermediul unei comisii compuse din colegii acestuia⁷⁸. La moartea requisitorului Ferenc Taraczközy, în anul 1667, colegii au preluat cărțile aflate la domiciliul său, dar aveau informații și despre documentele și cărțile capitlului păstrate la Deva, într-o ladă lungă verde, pe care intenționau să o transporte la Alba Iulia. A constituit o problemă și așezarea cărților, deoarece din cauza stării neglijente a conservatoriumului, nu aveau unde să le depună, de aceea au apelat la principe ca să le dea fonduri pentru repararea ferestrelor și a ușii arhivei, precum și ca să se confecționeze mijloace sigure de păstrare pentru documente (teci, lăzi)⁷⁹. În anul 1678, principele poruncește requisitorilor Capitlului de Alba Iulia ca,

⁷⁴ *Ibidem*. p. 62; A. Sunkó. *A Gyulafehérvári Káptalan* cit., p. 76.

⁷⁵ *A Conventről és a Capitanról való instructio*. A se vedea A. Sunkó, *op. cit.*, p. 79-83.

⁷⁶ *A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent requisitorainak 1650. június 1. körűl írt és annotált 1575. évi utasításának tőredéke*. A se vedea A. Sunkó, *op. cit.*, p. 84-87.

⁷⁷ Zs. Jakó. *Az erdélyi fejedelmek* cit., p. 109.

⁷⁸ A. Sunkó, *op. cit.*, p. 77.

⁷⁹ MOL. Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. *A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára*. Lymbus, F 12 XIV./3. *A káptalani levéltárak illető iratok*. Gyulafehérvár, 1667. február 14. A se vedea A. Sunkó, *op. cit.*, p. 94-96.

datorită stării deplorabile a casei ce servea păstrării arhivei, să se deplaseze la fața locului și să raporteze situația după expertiză⁸⁰.

În privința păstrării documentelor capitlului, o greutate a însemnat și faptul că requisitorii, păstrând documentele la domiciliu, au abuzat de ele. Neglijența lor s-a datorat și faptului că ei au lucrat pentru un salariu fix, acordat neregulamentar, indiferent de măsurile legale. Activitatea lor nu a fost mereu una conștiincioasă. Cel mai mare abuz s-a petrecut la procedeele locului de adeverire și în privința taxei documentelor emise. Conform legii, atât căutarea documentului, cât și prețul lui a trebuit să fie plătit, deși în conformitate cu *Approbatæ Constitutiones* acest serviciu costa un forint. Dacă requisitorii au fost delegați de exemplu pentru mărturie sau pentru execuție, ei au primit 12 denari pe zi și mâncare⁸¹. Execuțiile au decurs lent, indiferent dacă ele au fost efectuate de către locul de adeverire sau de către alte persoane. Între data emiterii unui *mandatum requisitorium* și documentul despre *statutio* treceau în medie 3-4 luni⁸².

Existența documentelor princiare *missilis* prăfuite și a celor economice în arhiva Capitlului de Alba Iulia a fost descoperită de către canonicul custode Antal Beke (1838-1913), conservatorul arhivei de odinioară. În acest mod, Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia păstrează arhiva domestică a capitlului principal, *archivum domesticum*, precum și *archivum regnicolare* al Capitlului de Transilvania. De asemenea, în Arhiva Națională Maghiară se păstrează o cantitate mare de fragmente ale fostei arhive princiare din Alba Iulia⁸³.

În privința personalului locului de adeverire, după cum s-a văzut, în perioada de după secularizare a apărut instituția requisitorului. Cele două locuri de adeverire din Transilvania, Capitlul de Alba Iulia și Conventul de Cluj-Mănăstur, au conservat această stare până la restaurația catolică. Pe teritoriile din Regatul maghiar această fază a fost doar intermediară în cazul locurilor de adeverire ale conventurilor cu populație scăzută, deoarece în locul călugărilor au fost aduși preoți seculari. Instituția requisitorului a funcționat doar la Conventurile din Jasov și Leles⁸⁴.

Arhivele locurilor de adeverire distruse au ajuns sub administrarea altor locuri de adeverire încă în funcțiune. Astfel, locul de adeverire păstrător al documentelor unui loc de adeverire care a pierit avea dreptul să elaboreze sub numele său documente autentice din materialul celui dispărut.

În secolul al XVIII-lea, funcționarea requisitorilor s-a redus la căutarea scrisorilor, la elaborarea copiilor și la păstrarea documentelor, așadar atribuțiile lor s-au referit strict la activitatea de arhivist⁸⁵.

Legat de această perioadă, merită știut și faptul că papii Bisericii romano-catolice, în cadrul sinoadelor provinciale, s-au ocupat adesea de problema arhivei.

⁸⁰ MOL. *Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára*, F 12 XIV./3. Ebesfalva (?), 1678. január 7. A se vedea A. Sunkó, *op. cit.*, p. 97-98.

⁸¹ *Approbatæ Constitutiones*. IV. XX:1. A. Sunkó, *Levétkeresők* cit., p. 283-284.

⁸² L. Papp, *op. cit.*, p. 117.

⁸³ Zs. Jakó, *op. cit.*, p. 116.

⁸⁴ L. Papp, *op. cit.*, p. 26-27.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 117.

Atenția Sfântului Carol Borromeo s-a extins în decretele sale papale emise în spiritul Sinodului tridentin și asupra problemei arhivelor diecezane, capitulare, parohiale și ale altor instituții ecleziastice. În 1565, a ordonat înființarea arhivelor diecezane și a urgentat și păstrarea documentelor în siguranță. Tot el a reglementat și situația arhivelor capitulare, în 1573. A ordonat ca ele să fie închise cu două chei, cheile să se afle în administrarea a doi canonici, a indicat categoriile de documente care trebuie păstrate în arhivele capitulare, a reglementat modul de emitere a copiilor arhivistice⁸⁶. La sinodul de la Roma din 1725, papa Benedict al XIII-lea a decretat din nou înființarea arhivelor episcopale, capitulare și parohiale, iar în cazul în care acestea nu ar avea arhive, a insistat pentru predarea documentelor arhivei episcopale existente. Până la intrarea în vigoare a *Codex Iuris Canonici*, situația arhivelor aflate pe teritoriile diecezelor s-a conformat constituției papei Benedict al XIII-lea, numită *Maxima vigilantia*⁸⁷.

(to be continued)

The Organization and Function of the Alba Iulian Chapter's Archives (abstract)

This article makes an attempt to analyse the archives in Alba Iulia. Actually, it represents an institutional history divided into three periods. This historical survey takes also the archival science, archivology in particular, into consideration, as auxiliary science of history. The history of the Chapter's archive of Alba Iulia is closely related to the history of the diocese. The first stage was subsequent to the establishment of the site confirmation and incorporates nearly three centuries. The second period includes the period between the religious reform and the restoration of the bishopric, presenting the rich history of an interval of 160 years. Later, the third and last period refers to the development of the archive during other 160 years. Another segment of this paper presents the current status and structure of the Chapter's archive of Alba Iulia in the present day storage places of its fonds: the Archdiocesan Archives, the Batthyaneum Library in Alba Iulia and the Hungarian National Archives in Budapest.

⁸⁶ Béla Bottló, *A római katolikus egyház levéltári szabályai: első közlemény*, "Levéltári Közlemények", 1940-1941. p. 109-111.

⁸⁷ *Ibidem*. p. 114-115.

Studiu arhivistic comparat: România *versus* Lituania

Cezar Săndel Ioncef

Keywords: *Archival Fonds; Digitization; Records; Lithuania; National Archives of Romania*

Documentele epocii noastre sunt dovada activității societății în care viețuim. Felul în care ele sunt administrate și păstrate diferă în funcție de țară, de particularitățile și necesitățile fiecăreia dintre națiuni. Aceste diferențe se vor evidenția în acest studiu comparativ, prin analiza a două modele arhivistice mai mult sau mai puțin diferite: modelul lituanian și modelul românesc.

Lucrarea prezintă un cadru general al domeniului arhivistic pentru a putea face introducerea în aspecte mai tehnice raportate la fiecare model și realitate documentară în parte. Am ales cele două modele deoarece am lucrat și experimentat legislații diferite, noi tehnici de abordare a documentelor și modele de păstrare a informațiilor pe diverse suporturi (hârtie, suporturi magnetice sau mediul digital).

Pentru că literatura de specialitate din România nu este foarte bogată în a aduce informații care să lămurească utilizatorii, cercetătorii și persoanele interesate de domeniile managementului documentelor, ne dorim ca în cuprinsul acestui studiu să aducem anumite explicații și să facem o legătură cu ceea ce se întâmplă în rândul țărilor civilizate pe domeniul arhivistic.

Aspect instituțional

Documentele create sunt păstrate fie la creator, fie la nivelul unor entități specializate în acest sens. Astfel, se poate vorbi despre instituții de stat și despre actori privați ai arhivelor.

În România, instituția creată să apere interesele documentelor cu importanță istorică ce fac parte, conform legii¹, din Fondul Arhivistic Național este reprezentată de către Arhivele Naționale ale României [ANR].

În Lituania, avem de a face cu Fondul Documentar Național, ce conține documente ale activității aparatului de stat, agențiilor și întreprinderilor ce operează pe teritoriul Lituaniei². Din punct de vedere al instituției care coordonează activitatea arhivistică pe teritoriul țării, conform legii citate anterior, principala responsabilitate aparține Biroului Arhivistului Șef al Lituaniei³.

La nivelul instituțiilor Uniunii Europene, autoritatea arhivistică este reprezentată de către Secretariatul General al Comisiei Europene, care are în

¹ *Legea nr 16 din 2 aprilie 1996-Legea Arhivelor Naționale.*

² *Legea Documentelor și Arhivelor din 5 Decembrie 1995*, modificată în 29 martie 2012. art. 3, alin. 1; Lituania.

³ *Ibidem*, art. 5, alin. 7.

componentă o direcție specializată pentru managementul documentelor și care supraveghează, alături de Institutul Universitar European de la Florența, activitatea tuturor agențiilor executive și a organismelor creatoare de documente din sistemul Uniunii Europene.

Sub aspect instituțional, se pot face câteva comparații și asemănări pe criterii de performanță între România și Lituania. Astfel, din datele obținute de la cele două autorități naționale, vom prezenta o serie de indicatori comparativi.

Din punct de vedere al evoluției numărului de angajați ai sistemului arhivistic, situația este prezentată în figura următoare:

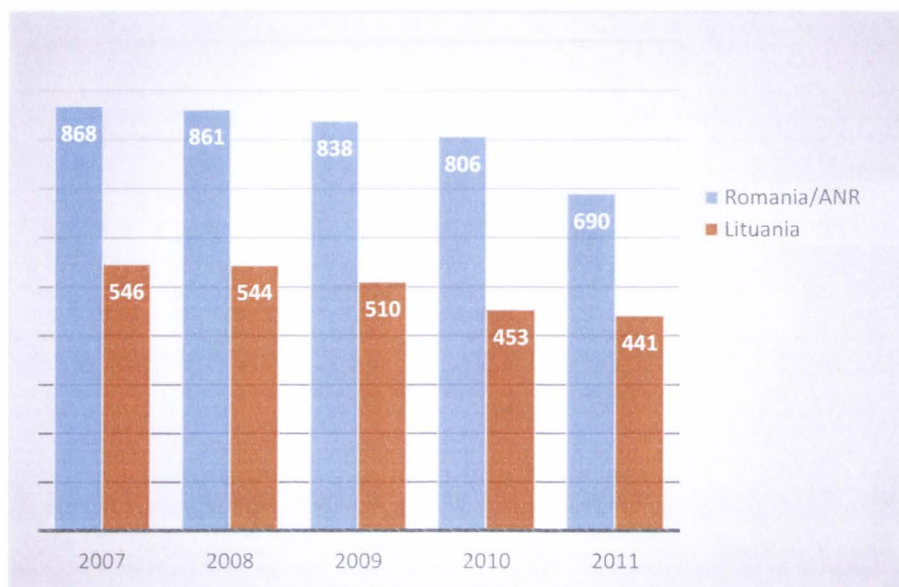

Fig. 1. Numărul angajaților din aparatul de stat al ANR și al Arhivelor din Lituania, în perioada 2007-2011
(Surse: ANR și Arhivele Lituaniei)

Potrivit datelor prezentate, ANR au înregistrat o scădere a personalului angajat în intervalul 2007-2011 cu 20,50%, spre deosebire de angajații Lituaniei al căror număr a scăzut cu 19,23%.

Cu privire la finanțările din bugetul general consolidat în milioane euro, indicatorii arată în felul următor:

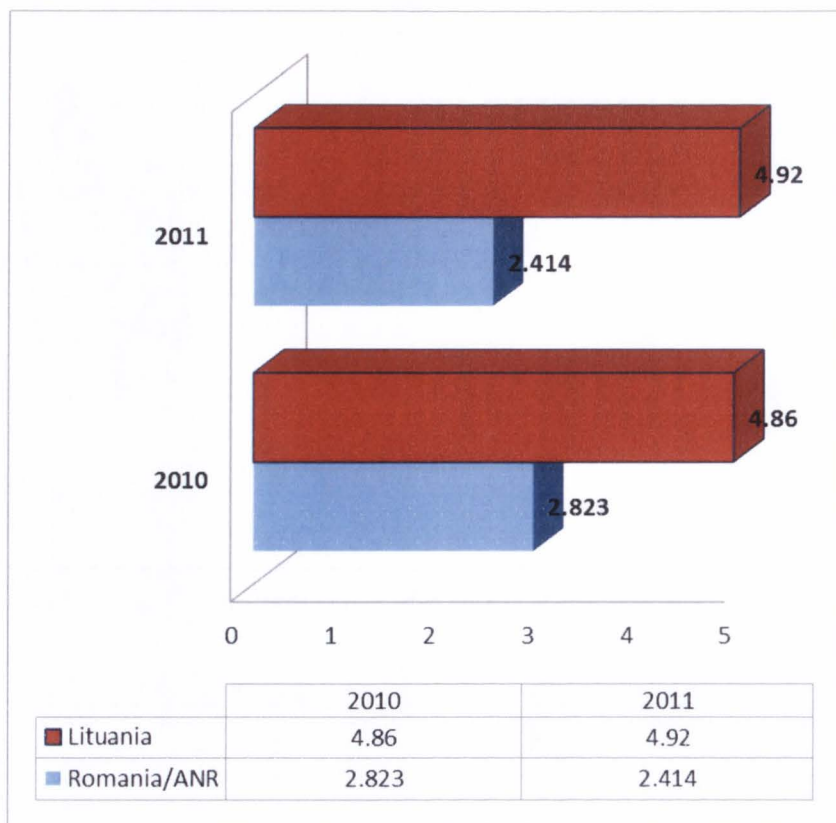

Fig. 2. Bugetul alocat fiecărei structuri naționale în milioane euro în intervalul 2010-2011

(Surse: ANR și Arhivele Lituaniei)

Se poate constata faptul că o țară care are populația totală aproape cât capitala României, este în stare să aloce un buget aproape dublu celui alocat de către noi.

Dacă se analizează cele două sisteme arhivistice în funcție de activitățile întreprinse, rezultă:

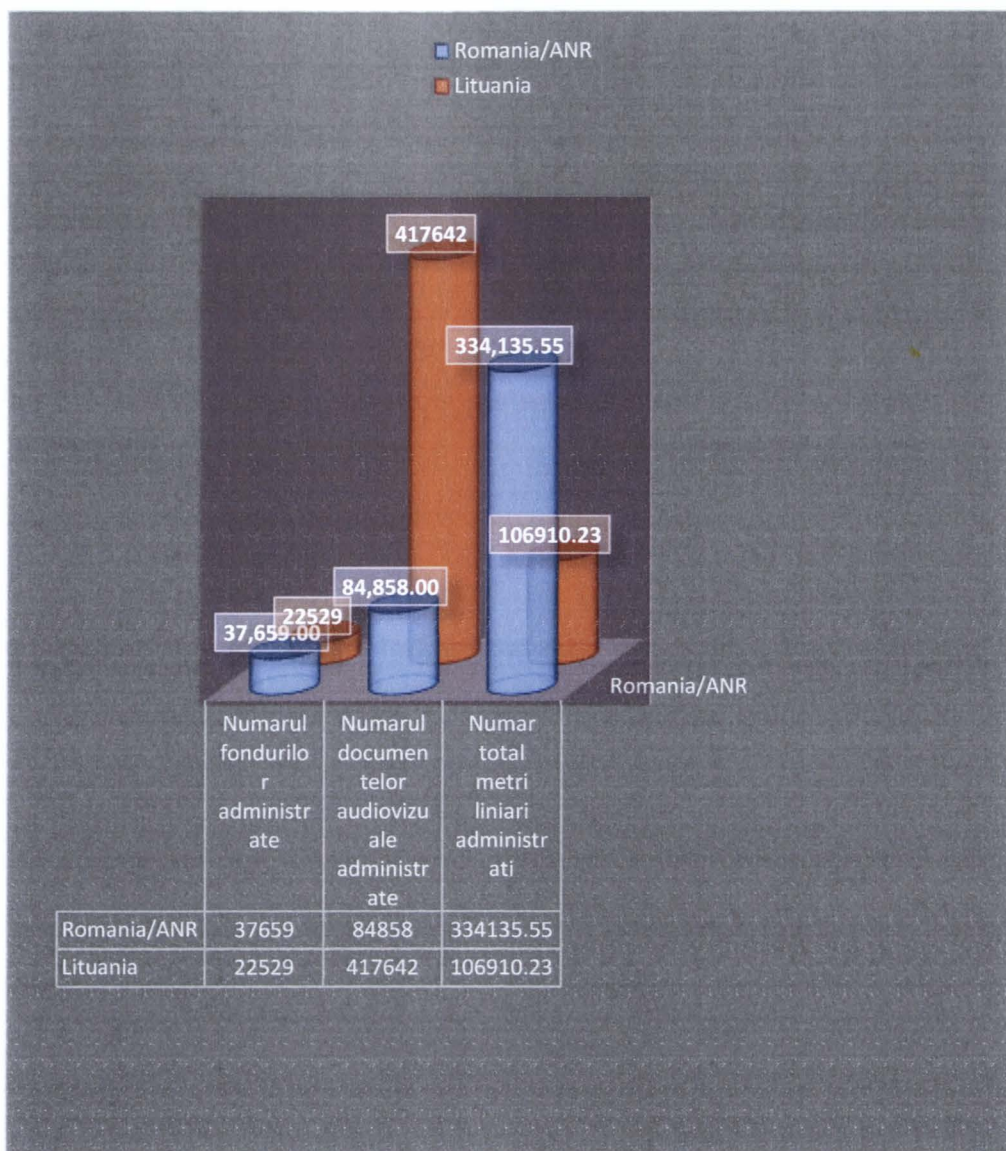

Fig. 3. Activitatea ANR și a arhivelor Lituaniei ca volum total
(Surse: ANR și Arhivele Lituaniei)

În ceea ce privește relația cu publicul, se obține următoarea diagramă:

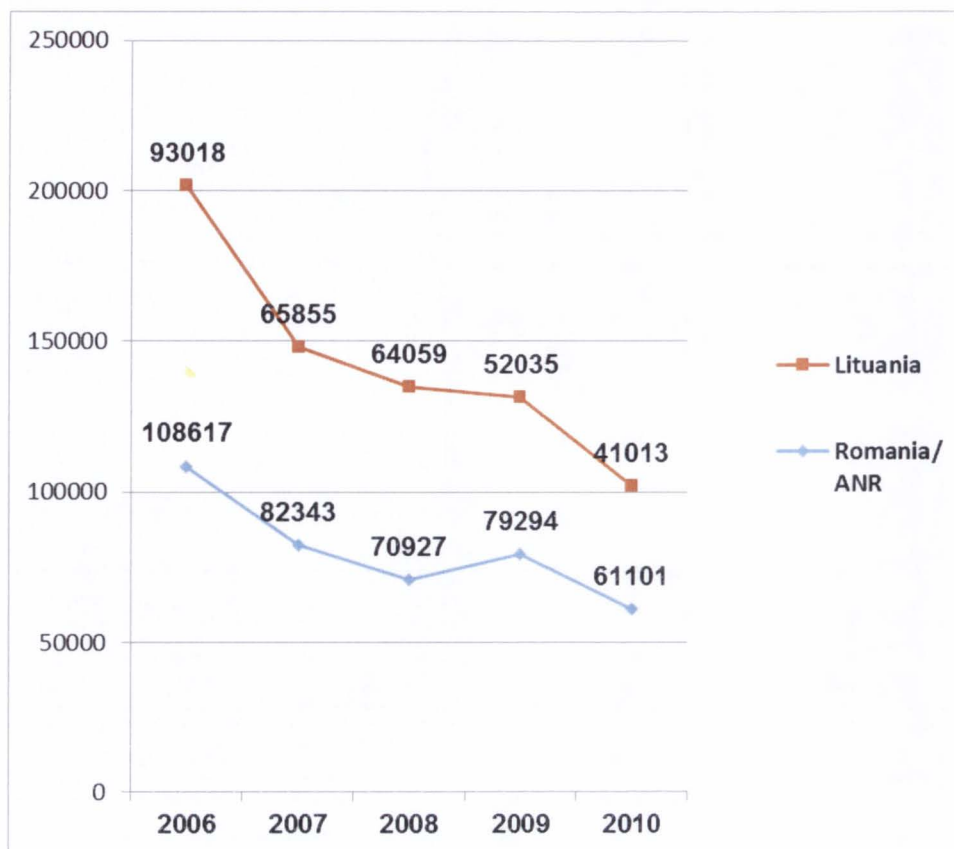

Fig. 4. Numărul total de cereri/solicitări în intervalul 2006-2010
(Surse: ANR și Arhivele Lituaniei)

Concluzia evidentă în urma prezentării acestor cifre este că ANR, comparativ cu Arhivele lituaniene, în ciuda faptului că gestionează o zestre arhivistică de trei ori mai mare, este insuficient bugetată, nu are suficient personal angajat care să facă față cerințelor, iar la capitolul dotări, modernizări și îmbunătățiri stă slab, fiind sub nivelul Lituaniei. Avem speranța că viitorul va aduce lucruri bune și din acest punct de vedere, astfel încât măcar pe cifre să stăm mai bine decât alții⁴.

⁴ Toate aceste date despre arhivele Lituaniei ne-au fost puse la dispoziție de către arhivistul șef al Arhivelor lituaniene, Ramojus Kraujelis, cu ocazia activității noastre în cadrul Comisiei Europene-European Institute for Gender Equality, Centrul de Resurse și Documentare, Vilnius, Lituania (2012-2013). Datele privind ANR ne-au fost puse la dispoziție prin amabilitatea directorului ANR, Ioan Drăgan, prin adresa 2.796/11 martie 2013.

Cadrul legislativ

Atât la nivelul României, Lituaniei, cât și în rândul instituțiilor care fac parte din Uniunea Europeană, administrarea și gestionarea documentelor, fie că vorbim despre arhivă curentă sau arhivă istorică, funcționează după o serie de reguli sau legi naționale și internaționale ce sunt în acord cu tradiția instituțională și cu standardele internaționale în materie de arhivistică, protecția datelor, managementul informațiilor și protejarea patrimoniului istoric și documentar.

Astfel, în România, după 1990, arhivele au trebuit adaptate la o nouă realitate ce nu mai corespundea cu ceea ce se întâmpla în perioada comunistă. În aprilie 1996 este promulgată *Legea nr. 16, Legea Arhivelor Naționale* în 38 de articole, care prevedea cadrul de desfășurare a activității vechii instituții a Arhivelor Statului, devenite ANR, a protecției documentelor ce fac parte din Fondul Arhivistic Național, și a tuturor creatorilor și deținătorilor de documente.

La scurtă vreme, *Legea Arhivelor Naționale* este însoțită de norme interne-
Norme tehnice privind desfășurarea activității în Arhivele Naționale aprobate de directorul general prin Ordinul de zi nr. 227 din 18 iunie 1996, care stabilesc toate atribuțiile creatorilor și deținătorilor de documente, precum și modul de desfășurare a activităților în cadrul Arhivelor⁵.

Actualmente, această lege este încă în vigoare, cu toate că realitățile arhivistice s-au tot schimbat, existând în curs de adoptare o nouă lege a Arhivelor Naționale, menită să mai schimbe pe alocuri activitatea arhivistica și să fie în conformitate cu ceea ce se întâmplă la vecinii din vest, mult mai evoluți.

Ca element de absolută noutate, noul amendament la *Legea Arhivelor Naționale*⁶ face trecerea către fenomenul de externalizare a serviciilor arhivistice, aducând modificări vechiului art. 18 după cum urmează: "Operatorii economici pot presta servicii de păstrare, conservare, restaurare, legatorie, prelucrare arhivistică și utilizare a documentelor cu valoare practică pe care le dețin, denumite în continuare servicii arhivistice, numai după obținerea autorizației de funcționare din partea Arhivelor Naționale sau a serviciilor județene/Serviciului Municipiului București ale/al Arhivelor Naționale".

Din punct de vedere al evoluției legislației, Arhivele lituaniene au fost mai efervescente decât ceea ce s-a întâmplat în România, drept dovadă, Lituania are o serie de elemente care în România încă mai are de așteptat.

Legislația arhivistică în Lituania este prezentată astfel:

- 13 februarie 1990: *Legea Arhivelor nr. XI-3687* adoptată de Consiliul Suprem al LSSR, intrată în vigoare la 1 septembrie 1990;

- 5 decembrie 1995: *Legea Arhivelor nr. I-1115*, adoptată de Parlamentul Republicii Lituania și intrată în vigoare la 30 decembrie 1995;

⁵ Claudiu Porumbacean, *Armonizarea legislației arhivistice românești cu cea europeană și pregătirea personalului responsabil cu activitatea de arhivă*, "Revista de Administrație Publică și Politici Sociale" 1 (2010), 2 (martie).

⁶ *Legea 138/2013 pentru modificarea și completarea Legii Arhivelor Naționale nr. 16/1996*, publicată în "Monitorul Oficial", partea I, nr. 253 din 7 mai 2013.

- 30 martie 2004: Legea amendament la Legea Arhivelor nr. IX-084 (noua ediție) sub numele Legea Documentelor și Arhivelor, intrată în vigoare la 1 ianuarie 2005;

- 18 iunie 2010: Legea amendament la Legea Documentelor și Arhivelor nr. XI-917, intrată în vigoare la 1 ianuarie 2011;

- 29 martie 2012: Legea Amendament la Legea Documentelor și Arhivelor nr. XI-1956, intrată în vigoare la 1 iulie 2012 și care este încă în aplicare.

În formatul actual, legea conține 24 de articole structurată în patri părți, după cum urmează:

a) Capitolul 1: Prevederi generale: legea specifică la alin. 3 al art. 1 că nu are în vedere fondurile bibliotecilor și muzeelor, acestea având legi speciale care le protejează conținuturile. Art. 2 prezintă un glosar de termeni arhivistici, așa cum se obișnuiește în legislația din vest și în regulamentele și standardele internaționale (România este iarăși în minus la acest capitol). Art. 3 are ca referire Fondul Documentar Național. Interesant în cadrul acestui articol este partea de fond ce aparține structurilor opoziției/rezistenței ocupației regimurilor URSS și Germaniei, Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne al Serviciului Secret Lituanian și alte asemenea servicii secrete care au emis și gestionat fonduri documentare de importanță maximă pentru istoria țării.

b) Capitolul 2: Administrația statală asupra documentelor și arhivelor: Art. 5 prevede atribuțiile instituției Biroului Arhivistului Șef în Lituania, care este subordonat Ministerului Culturii și care, împreună cu Consiliul Arhivelor, veghează la respectarea legii asupra managementului documentelor și al arhivelor. De reținut este faptul că Lituania deja face diferența între "*Records*" și "*Archives*", ceea ce în România încă nu se întâmplă. Art. 8 prevede ca Arhivele Statului Lituanian să aibă posibilitatea să asigure servicii de păstrare, aranjare, cercetare, restaurare, copiere, conversie, punere la dispoziție a documentelor, dar și servicii de consiliere și training contra-cost, existând o listă cadru cu prețuri practicate pentru fiecare serviciu în parte.

c) Capitolul 3: Managementul și transferul documentelor: Dispoziții generale cu privire la organizarea managementului documentelor, crearea, aranjarea și înregistrarea documentelor, păstrarea acestora, perioadele de retenție a lor (există obligativitatea de a se crea indexuri ale perioadelor de retenție spre fi aprobate de către arhivistul șef al Lituaniei), distrugerea documentelor (aici intervine operațiunea de evaluare, luându-se decizia transferului la Arhive în cazul permanentelor, prelungirea duratei de păstrare sau eliminarea/distrugerea celor fără utilitate sau ieșite din perioada de retenție). În legătura cu transferul documentelor în *Archives* pentru păstrarea permanentă, Legea are în vedere o serie de instituții ale statului cu statut special care au obligația ca, în termen de 20 de ani de la înregistrare, să poată face transferul permanentelor (Parlament, Președinție, Banca Lituaniei, Armata etc). Elementul de noutate la acest capitol este obligativitatea transferului și pentru documentele electronice create, nu doar pentru cele de pe format hartie. Art. 18 al legii prevede externalizarea serviciilor arhivistice (servicii de aranjare și păstrare a documentelor), pe baza unei licențe eliberate de autorități. Se pare ca cei care au făcut

legislația din România au copiat texte asemănătoare din țările vecine, iar întâmplarea face ca și Legea 16/1996, să aiba aceleași prevederi la art. 18.

d) Capitolul 4: Accesul la documentele din Fondul Documentar Național și utilizarea acestora. Este explicat accesul și condițiile de acces la documentele care au avut legătură cu fosta URSS și cu serviciile de securitate. România iarăși are un minus la acest capitol, noi având Consiliul pentru Studiarea Arhivelor Securității ca instituție separată de cea a ANR. În Lituania, instituțiile similare sunt unite.

e) Capitolul 5: Exportarea documentelor în afara Lituaniei

f) Capitolul 6: Dispoziții finale și pedepse ale încălcării prevederilor legale.

Particularități arhivistice specifice fiecărei structuri

Misiunea Sistemului Arhivistic de stat din Lituania este de a asigura prezervarea Fondului Documentar Național și accesul la documentele acestuia, pentru a proteja interesele legale ale cetățenilor, instituțiilor statului și a asigura servicii publice prealabile.

Fondul Documentar Național conține documente ale activității statului și instituțiilor municipale, agenții și întreprinderi, persoane autorizate de către stat, documente ale activității agențiilor de stat și întreprinzători care operează în Lituania, dar și documente păstrate în Arhivele de stat. Documente ale activității organizațiilor non-guvernamentale, dar și documente ale patrimoniului istoric al Lituaniei sau în legătură cu Lituania și copiile lor primite de la alte state, pot fi incluse în Fondul Documentar Național.

Arhivele Statului joacă un rol important în procesul managementului documentelor electronice în sectorul public, păstrând și utilizând documente publice, făcându-le accesibile cetățenilor, Guvernului și instituțiilor publice, creându-se un sistem de cercetare eficient al informațiilor și asigurând servicii publice de calitate.

Toate arhivele de stat din Lituania sunt finanțate de la bugetul de stat, iar arhivistul șef este managerul acestor finanțări bugetare, fiind răspunzător de modalitățile de cheltuire a banilor publici alocați.

Sistemul Arhivelor Statului în Lituania are în subordine următoarele unități:

- **Arhivele Istorice de Stat din Lituania:** conțin documente din secolul al XIII-lea și până la 1918 (registre de stare civilă și documente în legătură cu viața lituanienilor). Dimensiune: 16.500 metri liniari.

- **Arhivele Centrale de Stat Lituaniene:** păstrează documente din 1918 și până în 1990 (majoritatea fiind documente audiovizuale și filme). Dimensiune: 31 500 metri liniari.

- **Arhivele de Stat Moderne ale Lituaniei:** Documente din 1990 până în zilele noastre (au ca principală atribuție supervizarea managementului documentelor în Lituania). Dimensiune: 650 metri liniari.

- **Arhivele Speciale Lituaniene:** Conțin documente ale fostei KGB-URSS, Ministerului de Interne și ale altor instituții represive, Partidul Comunist Lituanian etc. în intervalul 1940-1991. Dimensiune: 18.500 metri liniari.

- **Arhivele Literaturii și Artei Lituanien:** Păstrează documente ale instituțiilor statului, persoane private și reflectă dezvoltarea culturii și artei în Lituania. Dimensiune: 2.600 metri liniari.

- **10 Arhive teritoriale în principalele orașe ale țării (Arhive Municipale):** Alytus, Marijampole, Kaunas, Klaipeda, Panevezys, Siauliai, Taurage, Telsiai, Utena, Vilnius.

Ca rezultat al restructurărilor în Arhivele lituanien, Arhivele Centrale de Stat Lituanien și Arhivele de Imagine și Sunet au fuzionat într-o singură unitate, în ianuarie 2002, rezultând cea mai mare arhivă din Lituania.

Pentru a înțelege mai bine, fiecare parte de arhivă va fi aprofundată și detaliată separat, în cele ce urmează.

Arhiva Lituaniană de Imagine și Sunet: conține documente audiovizuale de o importanță covârșitoare pentru patrimoniul de stat lituanian, fiind colectate și păstrate în această Arhivă informații din 1965. Cu toate că numele și structura au fost de-a lungul timpului modificate, obiectivul activității Arhivei a rămas același: să fie păstrătoare de fotografii, filme, sunete și documente electronice în format video, prezervate în depozite moderne, pentru a fi puse la dispoziția cercetătorilor. Arhiva conține 516.000 fotografii, 29.100 filme și 16.600 documente electronice format sunet și video. Un număr de 524 de metri pătrați de depozit cu microclimat constant menținut facilitează păstrarea microfilmelor în condiții propice. În fiecare an, colecția Arhivei se mărește cu 4.000 de noi achiziții. Cel mai mare aport de documente (peste 200.000), în special cele fotografice, au fost colectate de la Institutul de Restaurare a Monumentelor și Studioul de Film Lituanian. Pe lângă acestea, o serie de organizații, persoane fizice lituanien și străine donează anual materiale valoroase pentru arhivă.

De colecțiile Arhivei se ocupă un personal de 76 de oameni, incluzând arhiviști, restauratori, custozi și fotografi, cameramani video, tehnicieni audio și video. Având cunoștințe profesionale avansate, aceștia veghează la accesibilitatea documentelor și facilitează consultarea pentru cine este interesat de istoria țării. Arhiva este dotată cu spații cu destinație specială pentru vizitatori, baze de date electronice și acces facil la documentele solicitate.

Documentele filmografice cuprinzând întreaga istorie a filmului lituanian (7,18 milioane de metri de film) sunt păstrate în această Arhivă. Cel mai vechi document-film datează dinainte de 1895. Arhiva deține importante mărturii cu privire la orașe, evenimente politice, armata Lituaniei, comunități naționale, preoțime, modă și viața comunităților alături de obiceiurile acestora.

Documentele fotografice păstrate în arhivă sunt elemente de mândrie națională și cuprind negative și pozitive pe suport de sticlă. Cel mai vechi document fotografic datează din 1860.

Documentele video și de sunet datează din 1907 (Cântece Lituanien), produse la Riga și păstrează cele mai bune voci ale Lituaniei.

Colecția evreiască conține un număr însemnat de fotografii în legătură cu viața comună a evreilor din Lituania: cultură, industrie, comerț, finanțe încă de la începutul secolului al XX-lea și până acum. Toată această colecție este digitalizată, fiind accesibilă și pe internet de către utilizatorii interesați.

Arhiva Centrală de Stat a Lituaniei conține 22.000 metri liniari și peste 3 milioane de unități arhivistice din perioada 1918-1990, fiind divizată în trei perioade:

- Documente din perioada 1918-1940, conținând documente ale Republicii Lituania: instituții centrale, corpul diplomatic, organizații științifice, culturale, educaționale, civile și religioase;

- Documente din perioada ocupației poloneze în sud-estul Lituaniei în perioada 1919-1939;

- Documente din perioada ocupației naziste, 1941-1944. Cel mai important este fondul Ghetoul Evreiesc, ce conține informații prețioase despre viața și exterminarea comunității evreiești;

- Documente din perioada ocupației sovietice, 1940-1941 și 1944-1990.

Comunitatea evreiască între cele două războaie mondiale a fost de aproximativ 154.000 suflete, reprezentând 7.6% din populația țării, fiind aproape 300 de școli elementare, 20 de licee, iar limba de predare fiind ebraica sau yiddish. Arhiva conține importante documente despre comunitatea evreiască și despre masacrul din Pădurea Ponar/Paneriai (1941-1944), de lângă Vilnius⁷.

Orientarea politicii guvernului lituanian către e-guvernare și e-servicii, va întâmpina noi provocări legate de regulamentele managementului documentelor electronice, a practicii acestora și a păstrării pe termen lung a documentelor. Politica Lituaniei în domeniul regulilor arhivelor și direcția prioritară a implementării sunt strâns asociate cu evaluarea și căutarea de soluții în managementul documentelor electronice, urmând una dintre ariile prioritare în Europa, trasate de către Recomandarea Consiliului pentru creșterea cooperării în domeniul arhivelor: asigurarea autenticității, păstrarea pe termen lung și disponibilitatea documentelor electronice și arhivelor⁸.

Pentru păstrarea autenticității, a păstrării pe termen lung, prevederile managementului documentelor electronice au fost pentru prima dată stabilite prin Regulamentele de Management al Documentelor Electronice (2006) și în 2007: documentația tehnică (studiul de fezabilitate și specificațiile tehnice) pentru proiectul *Crearea infrastructurii pentru păstrarea documentelor electronice în Arhivele Statului*. Studiul de fezabilitate a prevăzut un proiect-pilot pentru a pune la dispoziție elementele tehnologice în procesul de păstrare pe termen lung a documentelor electronice.

În 2008, departamentul Arhivelor Statului Lituania a completat proiectul *Crearea prototipului (Proiectul-pilot) al sistemului de informații pentru stocarea documentelor electronice*. În același an, Descrierea și Specificațiile Cerințelor Documentelor Electronice cu Semnatură Electronică au fost aprobate, ceea ce crea precondiția pentru legalizarea specificațiilor documentelor semnate cu semnătură electronică.

În 2009, cu asistența fondurilor structurale ale Uniunii Europene 2007-2013, sub Programul Operațional de Creștere Economică, a 3-a prioritate *Societatea*

⁷ Informații oferite de către Dalius Zizys, director al Arhivelor Centrale de Stat Lituaniene începând cu 2001 până astăzi, Vilnius, Lituania.

⁸ 2005/835/EC.

informațională pentru toți, a fost implementată măsura “Interoperabilității” numărul VP2-3.1-IVPK-06-V pentru implementarea proiectului *Crearea infrastructurii Arhivei Electronice* a departamentului Arhivelor Statului Lituania. În aceste condiții, Oficiul Arhivistului Șef al Lituaniei a pregătit în 2012 *Regulamentul Managementului Documentelor Electronice*, care stabilește prevederi cu privire la documentele electronice create și transmise.

În aceste condiții, Legea Documentelor și Arhivelor este schimbată, căpătând un sens mai larg și acceptând termenii de *Records* și *Archives*, incluzând aici documentele electronice create, transferate, utilizate și stocate în medii ale tehnologiei informaționale.

În 2010, a fost definit conceptul de **document electronic**: acesta este un document creat de către o persoană sau o autoritate, aprobat și transmis prin mijloacele tehnologiei informaționale, respectând procedurile și regulamentele actuale, fiind semnat legal prin semnătură electronică autentică.

Documentul electronic trebuie să conțină datele caracteristice: conținut, metadată și semnătură electronică.

Conținutul documentului electronic este sub formă textuală, grafică sau altă formă.

Metadata este o informație structurală ce descrie compoziția, împrejurările documentului și specificațiile administrării lui pe toată durata existenței acelui document. Metadata este înscrisă separat de conținutul documentului.

Semnătura electronică trebuie să fie utilizată conform cu puterea legală și autenticitatea documentului. În conformitate cu Legea Semnăturii Electronice, documentele electronice trebuie să fie semnate cu o semnătură electronică securizată, putând fi folosită ca o dovadă a activității entității creatoare.

Elementul de noutate în Lituania este introdus prin faptul că instituțiile publice au obligația ca, pe lângă documentele ce trebuie păstrate pe durată lungă (26-100 ani), să transfere toate documentelor electronice create și administrate.

A fost creat un sistem național electronic (ADOC/MDOC), ce permite migrarea datelor electronice la nivel național.

Documentele electronice acceptate de către Arhivele Statului Lituania și dosarele compresate sunt verificate de un sistem antivirus și apoi verificate cantitativ și sub aspectul veridicității. Întregul conținut este transformat în format pentru păstrare de lungă durată (PDF/A-I) sau în format de vizualizare online: PNG (cu excepția fișierelor JPEG), urmând ca, în final, să fie transferate spre mediul de stocare WORM. În cele din urmă, Arhivele certifică transferul documentelor electronice prin semnătură electronică și le depune în Sistemul Informatic al Arhivelor Electronice (EAIS).

EAIS are următoarele module: Supravegherea Managementului Documentelor; Transferul și Acceptul Documentelor Electronice; Stocarea Documentului Electronic; Publicarea, Prezentarea Documentelor și Administrarea lor.

Funcțiile acestor module sunt divizate în următoarele subsisteme:

- public (pentru instituții ce transferă documente electronice și date necesare pentru supervizarea de către Arhive).

- intern (pentru angajații Arhivelor Statului)
- stocare (pentru stocarea documentelor electronice și a datelor oficiale, cercetare și managementul riscului).

Concluzii

Studiul de față este menit a prezenta și evidenția principalele trăsături ale celor două sisteme arhivistice europene: cel lituanian și cel românesc, pe baza experiențelor și a curiozităților personale avute în legătură cu subiectul abordat.

Republica Lituania deține și utilizează un sistem arhivistic hibrid, între sistemul latin, unde toate documentele sunt denumite arhive (*"Archives"*), și cel anglo-saxon, unde se diferențiază arhiva curentă (*"Records"*) de arhivele permanente ce au valoare istorică (*"Archives"*).

România folosește un sistem care nu mai corespunde realităților documentare actuale datorită lipsei resurselor, legilor și regulilor care să înlesnească captarea și prelucrarea modernă a documentelor, face imposibilă funcționarea în bune condiții a unui sistem arhivistic național. Arhivele din România încearcă să se mențină pe linia de plutire, cu un personal insuficient numeric și cu o pregătire de specialitate sub nivelul vecinilor noștri din Uniunea Europeană.

Diferența majoră față de modelul arhivistic românesc este faptul că, la sfârșitul perioadei de păstrare administrativă, documentele sunt supuse mai multor evaluări pentru a le determina valoarea istorică și documentară, iar cu ocazia fiecărei evaluări sunt create documentații și justificări menite să evidențieze importanța actelor în cauză.

Având în vedere tendința internațională de uniformizare arhivistică (standarde, practici, cooperare transfrontalieră), avem convingerea că, în viitor, va exista și în România un sistem arhivistic asemănător celui internațional.

Am sesizat oarecum o tendință de adaptare a legislației românești la nevoile și cerințele școlilor cu tradiție în acest domeniu (aici facem referire la noul art. 18 din *Legea 16/1996: Legea Arhivelor Naționale*) și considerăm că, în timp, poate mai târziu decât alte state, se va ajunge acolo unde sunt în acest moment țările avansate arhivistic.

Comparative Archival Study: Romania *versus* Lithuania (abstract)

This paper aims to present a comparative study between two archival systems: Romanian and Lithuanian with specific common features and differences, having the public authorities specific for each country in front leading: National Archives of Romania and Office of Archivist of Lithuania. The article presents archival legislation system of both countries and most important facts of archival holdings. Even if it manages a huge archival heritage, three times bigger than the Lithuanian one, Romania through the National Archives is not yet prepared to deal in most appropriate conditions with all issues in the field and at the level of international archival science, facing with outdated archival legislation, budget cuttings, lack of staff, facilities and preserving conditions.

Influences and Mutations of the *Iuramento fidelitatis* during the First Half of the 14th Century in the Medieval Kingdom of Hungary*

Mihai Safta

Keywords: *Medieval Law; Faith and Homage; Privileges; Property; Vassalage*

According to the customary investiture formula used in the mid-11th century, as the monarch handed over the symbols to the future bishop, he said simply, “receive the church”. Since the reign of Otto the Great, emperors had richly endowed their bishoprics with lands, rights, and jurisdictional powers¹. This formula of investiture, long rooted in the medieval monarch mind has strong ties with the idea of property, regarding the crown’s domain and everything pertaining to it, as it “undoubtedly embraced the church’s lands as well as the church building itself”². Indeed 11th-century Germany regarded the investiture in the terms of a bestowal of the episcopal office, without any attempt to separate the two powers and of course the temporal and secular powers associated with that office. When it was said that the prince had granted the *regimen pastorale* or *cura patoralis* or *episcopatus* to a newly invested bishop, it must have been seen as a grant including the purely ecclesiastical function³.

The nullification of an oath of fealty – or indeed, of any oath – was an ecclesiastical prerogative (*Set hic nihil aliud fuit deponere, nisi subditos a iuramento fidelitatis absolvere, quod ius spiritual est sicut et ligare*). From Gregory VII’s famous letter to Herman of Metz in 1081, Gratian excerpted an historical justification of the papal right to absolve subjects from oaths of fealty taken to kings or bishops. Commenting on this passage, Rufinus explained that such oaths are taken “sometimes with regard to persons, at other time with regard to offices.” An oath of fealty by one layman to another is personal, and can be terminated only by the lord’s excommunication. An oath of fealty to a prelate, however, is sworn because of the secular office which the prelate has received from a lay prince, and such an oath is binding precisely so long as the prelate holds this office. Later *decretalists* did not

* Cercetare finanțată prin proiectul “**MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și post-doctorală**”, cod contract: POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Robert L. Benson, *The bishop Elect, A Study in Medieval Ecclesiastical Office*, Princeton, New Jersey 1998), p. 204.

² *Ibidem*.

³ Of course only when the reformers began to attack the custom of investiture with ring and staff did efforts to explain and justify it had started.

unanimously accept Rufinus's views on this problem, though they usually accepted his general approach, as well as his distinction between "office" and "person"⁴. Therefore the main problem should be if a person holds a fief granted by a church do they have to serve the prelate also? This principle accepted by the court of Frederick Barbarossa, demonstrated when two imperial bishops who have been deprived of their regalia, "the regalia was confiscated only from the persons, since regalia are granted not to persons but perpetually to churches"⁵ Imperial law clearly explains: the bishop's *beneficium* is given not only to the person but to the church. If he loses it through judicial sentence but manages to retain his *officium*, the *beneficium* reverts to the crown until his death and appointment of a successor.

About the feudal oath to "office" or "person", Huguccio states:

"Therefore, when a king or bishop is deposed all of his vassals by virtue of kingship or episcopate (*episcopium*)...are immediately released with regard to him, but not with regard to the kingship or the episcopate or the successor. For they are always bound to the kingship and the episcopate, and as soon as the successor is installed, they are immediately bound to him with the original obligation"⁶.

The investiture regarding a fief followed a strict set of rules. It implied the succession of three acts in succession: the deposition of the one alienating or *devest*, the creation of the personal tie consisting of a faithful vow and homage, and "*la mise en possession de l'acquereur*" or *vest*⁷.

Devest: it begins by having the seller of the fief "*devestir entre le mains de son suzerain*", receiving transfer, the buyer presents him as his new vassal. This procedure of the *devest* called also *déshéritance*, issue, *exfection*, was made a frank right, by the throwing of the *festuca* (a small vestal, or a twig). He would settle also the right of quint (the 5% of the value of the fief sold paid to the sovereign)⁸.

Homage and fealty: if the sovereign accepted the new vassal he would have to establish the personal contract consisting of the two main obligation homage and faith. Confusion of these terms and their use as synonyms is done frequently. Indeed they are professed in the same ceremony, but they must not be confused. They

⁴ R. L. Benson, *op. cit.*, p. 360.

⁵ *Ibidem*, p. 361.

⁶ "[...] *set distingue: cum quis iurat alicui fidelitatem, aut iurat ei intuit dignitatis aut intuit persone. Si intuit dignitatis, quam cito ille remouetur a dignitate illa statim et ille desinit ei teneri. Si intuit persone, puta propter patrimonium luitur. Cum ergo rex uel episcopus deponitur, statim omnes uasalli eius intuit regni uel episcopii ipso iure aboluuntur quod ad illum, set non quo ad regnum uel episcopium uel successorem. Regno et episcopio semper tenentur, et quam cito successor substituitur, statim ei tenentur pristina obligatione. Exigitur tame et fit noua obligation condition obligationis...*" in R. L. Benson, *op. cit.*, p. 362.

⁷ *Ibidem*, p. 208.

⁸ This procedure of the *devest* called also *déshéritance*, issue, *exfection*, was made an a frank right, by the throwing of the *festuca* (a small vestal, or a twig). He would settle also the right of quint (the 5% of the value of the fief sold paid to the sovereign).

represent two distinct actions. The fealty (*fides, fidelitas*) summarizes the devotion the vassal must offer through it. Homage (*homagium, hominium*), represents the action by which the vassal is now the man of the sovereign, this obliges him to all the services that may or may not derive from the possession of the fief, or to active services in war or court councils. One could well swear fealty without involving the process of homage. An example be that of officers and bishops (having fiefs given to them only while being in office). After the new changes of the 12th century we distinguish two types of homage: the *homage ordinaire*⁹, simple or *planum*, and the homage liege or *ligium*. Without many distinctions they formed a private contract between the sovereign and the vassal and like most contracts of the time it had a formalist nature following the *fides manualis* or *corporalis*, the *immixtio manuum*, characterizing the *commendatio*, from whom the homage derived directly. During the ceremony we can distinguish the profession of faith and the reception of faith and homage. The vassal must then say, kneeling before his sovereign: “Sire, je vous requiers comme à mon seigneur, que vous me mettiez en votre foi et en votre hommage, de telle chose assise en votre fief, et que j’ai achetée de tel homme”¹⁰. If the offer was accepted, the new vassal placed his hands in-between his sovereigns hands and pronounced either of the following oaths¹¹: “Sire, je deviens votre home et vous promets fidélité contre tout personne pouvant vivre ou mourir, et je vous promets aussi telle redevance comme le fief la comporte” (in reference to the quint). In this case fealty was not offered alongside homage¹². The sovereign then lifts him up, declares that he receives him in his faith and as his own man, and gives him the *osculum*.

Vest. Once homage was done, the sovereign having no more reasons to hold the fief in his hands relinquished it to the new vassal. In a large sense it might be called investiture, *mis en possession*. This *mise en possession* was made exactly in the same manner as in Frankish law¹³. This symbolic investiture will last until the end of the 13th century. Something close to a verbal process called *lettres de fief*¹⁴ that remained with the vassal as proof was starting to be used from the 14th century, abandoning the *vest*, if the investiture did not take place, a fine of 60 livres would be applied or even exercise the right of *retrait féodal*. “Retrait féodal, est le droit que la coutume donne au seigneur de retirer & retenir par puissance de fief, le fief mouvant de lui, lorsqu’il a été vendu par son vassal. en remboursant à l’acquéreur le prix de son acquisition, & les loyaux coûts. On l’appelle aussi retenue féodale dans quelques – uns des pays de droit écrit; il est compris sous le terme de prélation. Ce droit a été introduit lorsque les fiefs commencèrent à devenir héréditaires. & qu’il fut permis au vassal d’en disposer par aliénation sans le consentement du seigneur, & sans peine

⁹ R. L. Benson, *op. cit.*, p. 209-211.

¹⁰ *Ibidem*, p. 211.

¹¹ Fealty and homage could be offered simultaneously or separate, usually in succession but of course one could be done without the other.

¹² In this case usually the ceremony is augmented by an oath of faith sward on the Scripture or reliquaries.

¹³ A symbolic object was used to grant the property, a batch of land or grass, a tree branch, etc.

¹⁴ R. L. Benson, *op. cit.*, p. 215.

de commise. Il en est parlé dans les assises de Jérusalem, qui sont les lois que les François donnèrent au peuple de Syrie & de Jérusalem l'an 1099; ainsi cet usage était déjà plus ancien en France, il en est fait mention dans la charte de Thibaut, comte de Champagne, de l'an 1198, & dans les établissements de S. Louis en 1270, & autres lois postérieures. Il a lieu dans tout le royaume, tant en pays de droit écrit, que dans les pays coutumiers; la coutume de la Salle, bailliage & châtellenie de Lille en Flandres, est la seule qui la rejette. L'objet du retrait féodal est de donner au seigneur la faculté de réunir le fief errant au fief dominant, de profiter du bon marché de la vente, & empêcher que le fief ne soit vendu à vil prix en fraude du seigneur, enfin que le seigneur ne soit point exposé à avoir malgré lui un vassal qui ne lui serait pas agréable. Le seigneur peut céder à un autre son droit de retrait féodal. Ce droit n'a lieu qu'en cas de vente ou autre contrat équipollent à vente; tels que le bail à rente rachetable, la dation en paiement, l'adjudication par décret. Il n'a point lieu dans les mutations par échange ou par succession, soit directe ou collatérale, par donation ou legs. Le seigneur ne peut pas non plus user de retrait en cas de partage ou licitation, pourvu que celui qui demeure propriétaire du tout ou de partie de l'héritage fût l'un des copropriétaires à titre commun; mais il en suroit autrement s'il n'était devenu copropriétaire que par un titre singulier. Au reste, le retrait lignager est préféré au féodal, & le conventionnel est préféré à tous deux. Le seigneur a quarante jours, à compter de l'exhibition du contrat, pour opter s'il exercera le retrait, ou s'il recevra les droits dû pour la vente. Quand une fois il a fait son option, il ne peut plus varier. Tout ce qui est tenu en fief est sujet au retrait féodal en cas de vente."¹⁵

Aveu et dénombrement. "Dénombrement, (Jurisp.) Appelé par Dumoulin rénovation feudal, est une déclaration par écrit que le vassal donne à son seigneur, du fief & de toutes ses dépendances, qu'il tient de lui en foi & hommage. On l'appelle aussi aveu, & quelquefois aveu & dénombrement, comme si ces termes étaient absolument synonymes; cependant le terme de dénombrement ajoute quelque chose à celui d'aveu, lequel semble se rapporter principalement à la reconnaissance générale qui est au commencement de l'acte: au lieu que le terme de dénombrement se rapporte singulièrement au détail qui est fait ensuite des dépendances du fief." After all the obligation above are fulfilled then the fief-holder must provide a list with everything being held in the fief. A "Catalogus" usually very detailed with all the goods mobile or immobile belonging to the fief. "L'aveu & le dénombrement est dû au seigneur dominant à toutes les mutations de vassal. Il n'en est pas dû aux mutations de seigneur; si le nouveau seigneur en veut avoir un, il le peut demander: mais en ce cas l'acte est à ses dépens. La foi & hommage doit toujours précéder le dénombrement; mais l'acte de la foi & hommage peut contenir aussi le dénombrement. Le vassal n'a que quarante jours pour le fournir, à compter du jour qu'il a été reçu en foi & hommage. Le seigneur dominant peut saisir le fief servant, faute de dénombrement: mais cette saisie n'emporte pas perte de fruits. Quand le vassal n'a point connaissance de ce qui compose son fief, il peut obliger le seigneur

¹⁵ http://portail.atilf.fr/cgi-bin/getobject_?a.105:313:16:/var/artfla/encyclopedie/textdata/image/, accessed on May 3, 2013.

de l'aider de ses titres, & de lui donner copie des anciens dénombrements: le tout néanmoins aux frais du vassal."¹⁶

Homage is a personal act, imposed on the vassal, but not on the minor, who is incapable of service. In this case it is his guardian or bailiff who will advocate for him. Fealty is impossible to advocate and so he must profess it himself when he comes of age (20 for boys and 15 for girls)¹⁷. The woman is capable to profess fealty but if she is married then her fiefs become the duties of her husband or those (that) of the community. Homage however must be done personally by each

The Angevin Colonization. At the beginning of his reign Charles Robert started by importing a new fief-based property in order to protect the conquered lands. Action viewed odious and unacceptable by the locals¹⁸. This structure we believe was almost identical with the one present in the Kingdom of Naples, under the rule of Charles Robert, the Wise. The feud was granted by Charles in *capite de domino Rege*¹⁹. After the fealty oath and homage the *neo-feudatario* had to pay the *relevio* and the *ius tapeti*, first of French origin representing half *della rendita annuale del feudo*²⁰. The later "*imposta consisteva nel versamento di un oncia di oro ai camerari*"²¹. "*Il neo-feudatario in capite de domino Rege poteva ricevere l'asscuratio da parte dei suoi valvassori, dopo il giustiziere competente aveva fatto prestare a costoro il giuramento di fedeltà al re.*"²² Military service was proportional to the fief²³. The jurisprudence is aware of the Lombardian law²⁴: "*Si accetto la distinzione tra i viventes iure Francorum ed i viventes iure Langobardum; nel*

¹⁶ "Voyez les commentateurs de la coutume de Paris sur l'article 8 & suivant; le traité des fiefs de M. Guyot, tit. de l'aveu & dénombrement; le traité des fiefs de Bille coq, liv. VII. (A)", cf. http://portail.atilf.fr/cgi-bin/getobject_?a.105:313:16:/var/artfla/encyclopedie/textdata/image/, accessed on May 3, 2013.

¹⁷ R. L. Benson, *op. cit.*, p. 75.

¹⁸ Edouard Jourdan, *Histoire du Moyen Age*, Paris 1939, p. 397.

¹⁹ "*L'investitura del titolare di un feudo in capite era sancita dall'invio di un privilegio, esemplato sulla bulla creata di epoca normanna.*" (Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, *L'État angevin. Pouvoir, culture et société entre XIIIe et XIVe siècle*, Rome-Naples 1998, p. 529).

²⁰ R. L. Benson, *op. cit.*, 1998, p. 529.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, p. 530.

²³ "*Tale consistenza era calcolata sulla base dell'unità di misura del feudum militis, fissate in epoca normanna, e che consisteva nell'assicurare la permanenza annuale presso l'esercito del re, per quaranta giorni di un cavaliere e de suo seguito. La spesa necessaria per tale servizio fu quantificata da Federico II in 20 once, allorché i feudatari regnicoli preferirono sempre più sostituire all'invio dei cavalieri e degli armati all'esercito del re (servitium personarum), la possibilità di versare una contribuzione in denaro (servitium pecuniarum). Carlo fissò la durata del servizio in tre mesi se le operazioni si svolgevano nel Regno, ad un mese se esse avvenivano fuori del Regno; et quicumque habuerit terram valentem annuas uncias auti XX, in quo valore unius militis et servitium trium mensium consistebat. Carlo II concesse ai barones, comites et alii feuda tenentes il diritto libere matrimonia contrahere*"; the only objection was to be *inter fideles*. *Ibidem*, p. 531.

²⁴ "*Omni populo iurisdictionem, habenti ius proprium statuere permittitur, quod ius civile vocatur, [...] facere statuta est iurisdiclio in genere sumpta.*", as states Bartolus. (Giuseppe Ermini, *Scritti Storico-Giuridici*, Spoleto 1997, p. 849).

secondo caso il feudo non era divisibile e spettava al solo discendente diretto e legittimo; la formula *sveva pro se et heredibus fu modificata in pro te et ex tuo corpore legitime descendentibus*.²⁵ The status of an infeofed “*in capite*” offered among others, the right to choose one’s own vassals, immunity in the commerce of cereals outside of the kingdom, trial by peers²⁶. It was also imperative to belong to the “*ordo militum*”²⁷. Knights without fiefs could serve in the royal army as stipendiarii. “*Ogni cavaliere, che doveva disporre di quattro cavalli tra cui un destriero, era accompagnato da un armiger nobilis (lo scudiero) e de due garziones*.”²⁸ In a document from 1317 king Robert confers the meaning of general to Commune, and sanctions the fact the ecclesiastics “*non debbano godere di abusive esezioni dagli oneri fiscali, ma essere soggetti alla regole a precetti del diritto Comune, dove ovviamente Comune non puo valere Romano e neanche Romano e Longobardo insieme*.”²⁹

In the Kingdom of Hungary the *servitium personarum* transformed into the *servitium pecuniarum*.³⁰ The military service was comuted “*nel vesamento di una somma di denaro proporzionata alla grandezza del bene feudale*.”³¹

²⁵ Cf. Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, *op. cit.*, p. 531.

²⁶ “*Il diritto di esigere dai propri vassalli un moderato adiutorium straordinario. L’immunità dal dazio regio per il commercio di cereali fuori del Regno. Il giudizio del tribunale dei pari, già vigente nel regno dal tempo di re Guglielmo I d’Altavilla*.”, cf. *Ibidem*, p. 532.

²⁷ “*Condizione indispensabile per diventare titolare di un feudo e prestare il fiuramento di fedelta vassallatica era quella di appartenere all’ ordo militum. Si trattava di un ceto, la cui chiusura era stata sancita da re Ruggiero II d’Altavilla nella Assisa de nova militia emanata ad adriano nel 1140, e che era stata scrupolosamente osservata da Federico II. Potevano diventare cavalieri soltanto i figli di cavalieri; gli estranei potevano accedere all’ ordo soltanto con il concesso regio. I primi sovrani angioni sancirono questa prassi fino a definire le trasgressioni abusiones tam infames et enormes*.”, cf. *Ibidem*, p. 532-533.

²⁸ *Ibidem*, p. 533.

²⁹ “*Si vero pheudatati ab illo tempore exiverit ad prestandum juramentum secundum jura comunia sufficientes habiles reputentur. Item statuimus quod ecclesie in toto Regno Sicilie gaudeant privilegio eis per jura communia indulto; scilicet, quod rei qui ad ecclesias confugiunt, abinde non extrahantur inviti, nisi in casibus a jure permissis. Si vero pheudatarii ex illo tempore exiverint, ad prestandum juramentum secundum jura communia sufficientes et habiles reputentur. Item caveant, Justitiiarii et Judices, ne contra aliquem ad tormenta procedant, nisi secundum ordinationem et formam constitutionum Regni et juris communis. Si quis autem, suis tenimentis et iuribus non contentus, huiusmodi designatos fines transire presumpserit et extra tenimentum suum... animalia vel res alia ceperit, preter penam iure communi contentam, in quam ex huiusmodi violentia sive cum armis sive sine armis fuerit, incidet, per Justitiarium regionis absque mandato aliquo puniendus. Cum donatio inter virum et uxorem sit de jure communi prohibita in liberos existentes in potestate parentum [...] concessionibus nostras [...] manere volumus donec [...] iudicium libera decernat. In accusatis de crimine lese maiestatis et heresis, publicis latronibus, disrobatoribus viarum, captis in flagranti crimine, aut in fuga, in teste cavillante et in eo qui deliquit, a Iudice sedente pro tribunali jus romanum et commune sevir, ut preter dormam et modum presentis edicti subdantur, sicut Iudici de Jure videbitur, questionem*.”, cf. *Studi di Storia e Diritto in onore di Enrico Besta*, Milano 1939, p. 289.

³⁰ “*Lentamente mutò anche il concetto della pena, che perde l’antico carattere vendicativo, che era stato proprio della faida, ma che persisteva anche nel sistema della composizione in denaro, nella*

Regarding the administration of justice, partiality of the “*curia ducis*”³², was a must in his reformation: “*Justiciam ministrando neminem gravando rancore vel odio seu relevando iniuste prece vel precio gracia vel amore prout in Curia nostra corporale prestitisti exinde ad sancta Dei evangelia iuramentum quod de laudabili eiusdem officij administraione in qua utique iura communia constitutiones Regni et capitula pro eius status reformatione conposita sine transgressione servabis te processus lucidi conprobenet et opera laudanda commendent*”³³.

The honor system, we believe was indeed functional in medieval Hungary and was stressed in Zoltan Kordé study³⁴, where he mentions the discovery and the role that Pal Engel had attributed to honor:

*“Un autre changement important concernant la dignité est en relation avec la réforme gouvernementale de Charles Ier. Dans l'historiographie hongroise moderne, Pal Engel a révélé un aspect important de ces réformes, le système de l'honor. Le mot honor désigne à la fois l'office et les domaines avec leurs revenus, c'est-à-dire que le dignitaire, pour le temps au cours duquel il exerce ses fonctions, jouit des revenus des domaines appartenant à la dignité. Après quelques étapes antérieures, c'est Charles Ier qui introduit ce système en Hongrie. Sous son règne, le comté des Sicules devint aussi un honoré avec des châteaux et des revenus permanents”*³⁵.

During the succession wars, the power of the aristocratic families increased and the kingdom was de facto divided in smaller parts governed by members of the high aristocracy assuming titles of major officers of the realm, but actually playing

quale aveva sempre parte l'offeso o la sua parentela.” (Giulio Vismara, *Scritti di Storia Giuridica*, Milano 1987, p. 493).

³¹ Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, *op. cit.*, p. 534.

³² “*Per i territori di Napoli e Gaeta, competente era la curia ducis giudicante con la partecipazione di elementi locali. In questa varietà v'era un criterio comune ed era questo: contro l'azione del publicus minister il ricorso doveva essere portato alla pubblica autorità suprema da identificarsi nel duca o nel principe dei ducati campani o dei principati longobardi premonarchici. Fuso le varie circoscrizioni nell'unità del regno, la carte indicano nel tribunale regio il supremo organo di ricorso e controllo; alla curia regia confluivano perciò le varie querimonie pro defectu iustitiae; e questa giustizia seguiva di pari passo le interne vicende del regno e la fortuna dei comuni ordinamenti giudiziari normanni.*” (Sergio Mochi Onory, *Studi sulle origini storiche dei diritti essenziali della persona*, Bologna 1937, p. 321).

³³ *Studi di Storia e Diritto in onore di Enrico Besta cit.*, p. 278.

³⁴ Published in *La noblesse dans les territoires angevins à la fin du Moyen Âge*. Actes du colloque international organisé par l'Université d'Angers, Angers-Saumur. 3-6 juin 1998 (ed. by Noël Coulet & Jean-Michel Matz). Rome 2000.

³⁵ “*Un autre changement important concernant la dignité est en relation avec la réforme gouvernementale de Charles Ier. Dans l'historiographie hongroise moderne, Pal Engel a révélé un aspect important de ces réformes, le système de l'honor. Le mot honor désigne à la fois l'office et les domaines avec leurs revenus, c'est-à-dire que le dignitaire, pour le temps au cours duquel il exerce ses fonctions, jouit des revenus des domaines appartenant à la dignité. Après quelques étapes antérieures, c'est Charles Ier qui introduit ce système en Hongrie. Sous son règne, le comté des Sicules devint aussi un honoré avec des châteaux et des revenus permanents.*” (*La Noblesse dans les territoires Angevins cit.*, p. 452).

their own policy without regard to royal authority. Charles Robert needed almost ten years 1311-1321 to establish fully his own authority over the aristocracy in most of the kingdom (including Hungary, Transylvania and Slavonia).

The main features of the system of *familiaritas* were seen as follows: less powerful and poorer nobles entered in the service of magnates and performed for them as their lords (*domini*) different administrative and military tasks as their retainers (*servientes / familiares*). For that they received a salary usually paid in cash³⁶. Grant of land was given to the retainers only exceptionally, and that was usually a reward for former service and not a precondition. Retainers were subjects to their lords only in matters of service but retained all their noble privileges and their legal immediacy to the crown. Compared to western feudalism these arrangements were less personal, more directly connected with a particular service, and almost never hereditary.

Influences and Mutations of the *Iuramento fidelitatis* during the First Half of the 14th Century in the Medieval Kingdom of Hungary

(abstract)

The article presents the development of the concepts of vassalage and homage and also the setting up of obtaining property. The institutionalization of the late 13th century is the starting point of this research. Following these concepts specific to Western Europe, they have translated into the Kingdom of Hungary, *via* the Anjou dynasty starting with the oath of loyalty and the kings' *fideles* and familiars. We bring arguments to support the 'Anjou Colonization' assumption and present the recoil on property.

³⁶ *Ibidem*, p. 135.

Marcantonio Sabellico's *Rerum Venetarum* and "the Definitive History of Venice"¹. The Beginnings of the Official Historiography in Venice?

Șerban V. Marin

Keywords: *Marcantonio Sabellico; Venetian Chronicles; 15th Century Venice; Official Historiography; Humanistic Historical Writing*

Editions

The first edition of Marcantonio Sabellico's *Rerum Venetarum ab urbe condita* was published in Venice in 1487², having Andrea Torresano³ as typographer⁴. When referring to Torresano's edition, Marco Foscarini had only laudatory words, and the same scholar owed exactly the copy that had previously belonged to Agostino Barbarigo (1486-1501), the doge that succeeded to the one to which the work had been dedicated, that is Marco Barbarigo (1485-1486)⁵.

Short time after Sabellico's passing away, the first Italian translation of his work was also published, due to Matteo Visconti da San Canciano. It was issued in Milan under the title of *Croniche che tractono de la origine de Veneti e del principio de la cita, e de tutte le guerre da mare e terra facte in Italia: Dalmacia: Grecia e contra tuti li infideli*⁶. This edition did not mention the year of publishing. In a first instance,

¹ The expression belongs to Eric Cochrane, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago-London 1981, p. 226.

² In passing by, William B. Dinsmoor, *The Mausoleum at Halicarnassus: II. The Architectural Design*, "American Journal of Archaeology" 12 (1908). 2. p. 141-171 (167) dated the work in year 1485.

³ Andrea Torresano (1469-1532), cardinal since 1517.

⁴ Practically, we have no idea on which basis Antonio Carile, *La cronachistica veneziana (secoli XIII-XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*, Florence 1969, p. 184 note 3 regards a version published in Verona in 1481 as first edition. We exclude this assumption as more as the same scholar mentions that he had no possibility to consult this hypothetical Veronese edition.

⁵ Marco Foscarini, *Della Letteratura Veneziana ed altri scritti intorno ad essa* (introd. by Ugo Stefanutti), [Bologna 1976] [reprinted of Venice 1854] [first ed. 1752], p. 250.

⁶ Cf. Apostolo Zeno, *Degl'istorici delle cose veneziane, i quali hanno scritto per pubblico decreto*, I. Venezia, 1718, p. xxix-lxxi (xliv); M. Foscarini, *op. cit.*, p. 252 and note 4; Ruggero Bersi, *Le fonti della prima decade delle Historiae Rerum Venetarum di Marcantonio Sabellico*, "Nuovo Archivio Veneto", new series, 10 (1910), 19, part II, p. 422-460 and 10 (1910), 20, part I, p. 115-162 (422); Gaetano Cozzi, *Cultura politica e religione nella «pubblica storiografia» veneziana del '500*, "Bollettino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano" 5-6 (1963-1964), p. 215-294 (221 note 12).

Apostolo Zeno proposed 1507⁷, but later the scholars have regarded it as 1508⁸. On his turn, E. A. Cicogna also noted the lack of the year, but supposed that “*è del 1506 o poco dopo*”⁹, while later R. Bersi would propose a compromise: “*circa il 1507*”¹⁰. As for G. Cozzi, he speaks also about a possible issue of Visconti edition in 1505, and a republishing in 1510¹¹. Practically, it is about a not so successful edition, since whole fragments from the last three books are absent and since it includes many errors¹². A more accepted translation is the one published in Venice in 1534¹³ by Lodovico Dolce¹⁴, dedicated to the patrician Niccolò Gabrielli¹⁵. This version would be reprinted several times (1554 and 1558)¹⁶. It is also codex Foscarini CXXI n. 5963 at Austrian National Library (16th and 17th centuries¹⁷) that is regarded as translation from Sabellico's work, but the note on a page lately inserted mentions that “*«questa è una traduzione del Sabellico, ma alquanto alterata»*”¹⁸.

Meanwhile, Sabellico's history was published in the second volume of the edition in Basel in 1560, containing *Opera Omnia*, having Celio Secondo Curione¹⁹ as

⁷ Apud M. Foscarini, *op. cit.*, p. 252 nota 4; see also Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes*, “Revue des questions historiques” 31 (1882), p. 512-555 (530, 549).

⁸ G. Cozzi, *op. cit.*, p. 221 note 12; Maria Maddalena Samataro, *La rivolta di Candia del 1363-65 nelle fonti veneziane*, “Studi Veneziani”, new series, 31 (1996), p. 127-153 (129 note 10, 134).

⁹ Emmanuele Antonio Cicogna, *Saggio di bibliografia veneziana*. Venice 1847, p. 75.

¹⁰ R. Bersi, *op. cit.*, p. 422.

¹¹ G. Cozzi, *op. cit.*, p. 221 note 12; for this edition, see also E. Cochrane, *op. cit.*, p. 258.

¹² M. Foscarini, *op. cit.*, p. 252; see also Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 75; R. Bersi, *op. cit.*, p. 422-423.

¹³ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 252 note 4; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 530, 549; R. Bersi, *op. cit.*, p. 423; year 1544, according to G. Cozzi, *op. cit.*, p. 221 note 12 (who explicitly contradicts Foscarini), see also P. H. Labalme, *The Last Will of a Venetian Patrician (1489)*, in *Philosophy and Humanism. Renaissance essays in honor of P. O. Kristeller* (ed. by E. P. Mahoney), Leyden 1976, p. 337.

¹⁴ Lodovico Dolce (1508-1568), writer, author of poems, comedies, tragedies, painting theoretician, author of the *Life of Giammateo Bembo*, editor of Dante, Petrarch and Boccaccio, author of *Libri delle osservazioni sulla volgar lingua*, Venice 1550; for his person, see Em. A. Cicogna, *Memoria intorno la vita e gli scritti di Messer Lodovico Dolce letterato veneziano del secolo XVI*, “Memorie dell'I. R. Istituto Veneto di scienze lettere e arti” 10 (1862), p. 93-200; Giovanna Romei, *Dolce, Lodovico*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 40, Rome 1991, p. 399-405; Ronnie H. Terpening, *Lodovico Dolce: Renaissance Man of Letters*, Toronto 1997. For his diary, see M. Foscarini, *op. cit.*, p. 414 note 4; for other works, see *Ibidem*, p. 423 note 1, 477 note 4, 478 note 1.

¹⁵ See *Ibidem*, p. 252 note 4.

¹⁶ Cf. G. Cozzi, *op. cit.*, p. 221 note 12; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 258. Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 75 speaks about a new edition in 1544, due to Curzio Novò, along with the one in 1558, edited by Giovanni di Rossi, and the one in 1668, printed by Savioni.

¹⁷ Tommaso Gar, *I codici storici della collezione Foscarini conservata nella Imperiale Biblioteca di Vienna*, “Archivio Storico Italiano” 5 (1843), p. 281-430 (338).

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ For this, see G. Cozzi, *Intorno all'edizione dell'opera di Marcantonio Sabellico, curata da Celio Secondo Curione e dedicata a Sigismondo Augusto re di Polonia*, in *Venezia e la Polonia nei secoli dal XVII al XIX* (ed. by L. Cini), Venice-Rome 1965, p. 165-177; see also E. Cochrane, *op. cit.*, p. 86, 522 note 81. The Piemontese Celio Secondo Curione (1503-1569) is also the author of the history of the Maltese war in 1565, see also Markus Kutter, *Celio Secondo Curione: sein Leben und sein Werk (1503-1569)*, Basel 1955; Mario Turchetti, *Note sulla religiosità di Celio Secondo Curione (1503-1569) in relazione al nicodemismo*, 1987; for a good bibliography of Secondo Curione, see Chiara Lastraioli, <http://www.nuovorinascimento.org/cinquecento/curione.pdf>.

editor. However, the most appreciated edition would be published only in 1718, in the collection initiated by Apostolo Zeno as *Degl'istorici delle cose veneziane, i quali hanno scritto per pubblico decreto*. This edition legitimates Sabellico's position as pathfinder of the 'public historiographers'. The collection includes ten volumes – published between 1718 and 1720 –, the first two of them including Sabellico's work²⁰. The greatest number of scholars has referred to this particular edition, while others have preferred either the first edition in 1487, or the one in *Opera Omnia* in 1560 and the Basel edition in 1670, along with the Italian editions (Matteo Visconti's; L. Dolce's; edition Venice 1544; edition Venice 1554; edition Venice 1558, edition Venice 1668, edition Venice 1678, etc.)

Dating

The decree of the Venetian Senate on September 1, 1486 granted to Marcantonio Sabellico the permission to print the 33 books of *Rerum Venetarum*²¹, and in the very next year the work was already published. It is a date quasi-unanimous recognised by the scholars²². That is why we are not able to understand for which reason Alberto Tenenti or Gaetano Cozzi advance year 1489²³, B. Guenée 1485²⁴, while E. Breisach even speaks about the 70s of the 15th century²⁵. One could note a complete

²⁰ M. Foscari, *op. cit.*, p. 250; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 516, 530; Germain Lefèvre-Pontalis, *Étude sur Antonio Morosini et son oeuvre. Annexes et tables*, in *Chronique d'Antonio Morosini. Extraits relatifs à l'histoire de France* (ed. by G. Lefèvre-Pontalis), 4, Paris 1902, p. 140; Eduard Fueter, *Storia della storiografia moderna* (transl. by Altiero Spinelli), Milan-Naples 1970 [*Geschichte der neueren Historiographie*, Munich 1936], p. 39.

²¹ Raimondo Morozzo Della Rocca & Maria Francesca Tiepolo, *Cronologia veneziana del Quattrocento*, in *La civiltà veneziana del Quattrocento* (ed. by Guido Piovene), Florence 1957, p. 233; Agostino Pertusi, *Gli inizi della storiografia umanistica nel quattrocento*, in *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi* (ed. by A. Pertusi), Florence 1970, p. 269-332 (319); Franco Gaeta, *Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento*, in *Storia della cultura Veneta dal primo quattrocento al Concilio di Trento*, 3/1, Vicenza 1980, p. 1-91 (67 note 194); Gino Benzoni, *Scritti storico-politici*, in *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, IV: *Il Rinascimento. Politica e cultura* (ed. Alberto Tenenti & Ugo Tucci), Rome 1996, p. 757-788 (764).

²² Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 75; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 549; Freddy Thiriet, *Les chroniques vénitienes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie gréco-vénitienne*, "Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, publiés par l'École Française de Rome", 1954, p. 241-292 (242 note 4); A. Pertusi, *op. cit.*, p. 319; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 68; Dorit Raines, *Alle origini dell'archivio politico del patriziato: la cronaca «di consultazione» veneziana nei secoli XIV-XV*, "Archivio Veneto", 5th series, 150 (1998), p. 5-57 (50); Matteo Casini, *Fra città-stato e Stato regionale: riflessioni politiche sulla Repubblica di Venezia in età moderna*, "Studi Veneziani" 44 (2002), p. 3.

²³ Alberto Tenenti, *La storiografia in Europa dal Quattro al Seicento*, in *Nuove Questioni di Storia Moderna*, Milan 1963, p. 1-51 (9 ff.); G. Cozzi, *op. cit.*, p. 221; Idem, *Marin Sanudo il giovane: dalla cronaca alla storia*, in *La storiografia veneziana fino al secolo XVI cit.*, p. 333-358 (340, 342).

²⁴ Bernard Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris 1980, p. 343.

²⁵ Ernst Breisach, *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern*, Chicago-London 1994 [1983], p. 155.

unanimity with regard to the year when the work came to an end, that is 1486²⁶, when Doge Marco Barbarigo passed away.

It has been asserted that it had been about a kind of "historiographic raid"²⁷ or "holiday pastime"²⁸. It is right, since 32 of the 33 books of the work had been written in no more than 15 months, more precisely in the period between January 1485 and March 1486, an information that results from the letter sent by Ermolao Barbaro to Giorgio Merula on April 21, 1486²⁹. No one knows exactly when Book 33 was written

²⁶ Aug. Prost, *op. cit.*, p. 516, 525, 530, 549; G. Cozzi, *Cultura politica e religione cit.*, p. 221; Idem, *Marin Sanudo cit.*, p. 340; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 39; G. Benzoni, *op. cit.*, p. 763.

²⁷ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 66; in the same sense. see also D. S. Chambers, *The Imperial Age of Venice 1380-1580*, London 1970, p. 25.

²⁸ E. Cochrane, *op. cit.*, p. 83.

²⁹ See E. Barbaro, *Epistolae, orationes et carmina* (ed. by Vittore Branca), Florence 1943, 1, p. 98-99, ep. LXXVIII apud A. Pertusi, *op. cit.*, p. 320; see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 250 and note 1; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 320; Margaret L. King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, Princeton, New Jersey 1986, p. 426; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 84. Previously, in 1483-1484, Ermolao Barbaro had proposed to the same Merula to write the history of Venice (cf. Felix Gilbert, *Biondo, Sabellico, and the beginnings of Venetian official historiography*, in *Florilegium Historiale. Essays presented to Wallace K. Ferguson* (ed. by J. G. Rowe & W. H. Stockdale), [Toronto] 1971, p. 275-293 (281); E. Cochrane, *op. cit.*, p. 80); Merula had also been appointed in the position at the school of San Marco (for the nomination decree, Arnaldo Segarizzi, *Cenni sulle Scuole Pubbliche a Venezia nel secolo XI e sul primo maestro d'esse*, "Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti" 75 (1915-1916), 1, p. 637-667 (651) apud F. Gilbert, *op. cit.*, p. 281 note 30); on that occasion, Merula taught rhetoric between 1465 and 1482, before becoming the official historiographer of the duke of Milan in 1485, cf. G. Merula, *Antiquitates Vicecomitum*, Milan 1500 apud G. Cozzi, *Cultura politica e religione*, p. 344; for this work and Georgius Merula's personality (the Latinized name of Giorgio Merlani, c. 1424/1430/1431, Alessandria, Piemont-1494/1497), see also: Ferdinando Gabotto & Angelo Badini Confalonieri, *Vita di Giorgio Merula*, "Rivista di Storia, Arte, Archeologia della Provincia di Alessandria" 2 (1893), p. 7-66, 281-356 and 3 (1894), p. 3-70, 151-175, 227-350; Gianna Gardenal, *Giorgio Merula*, in *Dizionario critico della letteratura italiana* (ed. by Vittore Branca), 2, Turin 1974, p. 599-601; Vittore Branca, *L'umanesimo veneziano alla fine del Quattrocento: Ermolao Barbaro e il suo circolo*, in *Storia della cultura veneta*, 3/I cit., p. 123-175 (157-161); E. Cochrane, *op. cit.*, p. 114-115; Gary Ianziti, *Humanistic Historiography under the Sforzas: Politics and Propaganda in Fifteenth-Century Milan*, Oxford-New York 1988, *passim*; Virginia Cox, *Rhetoric and Humanism in Quattrocento Venice*, "Renaissance Quarterly", 56 (2003), 3, p. 652-694 (660-663). For the humanist and philosopher Ermolao Barbaro (1453 or 1454-1493 or 1495, Rome), Francesco Barbaro's nephew, on whose name the renaissance of the Paduan aristotleism is connected (to be not confounded with his contemporary homonymos, ambassador and author of treaties of diplomacy!), see, among others, G. degli Agostini, *Vita di Ermolao Barbaro*, in idem, *Scrittori Veneziani*, 1; Ermolao Barbaro, *Epistolae, orationes, et carmina* (ed. by Vittore Branca), 2 volumes, Florence 1943; Pio Paschini, *Tre illustri prelati del Rinascimento: Ermolao Barbaro, Adriano Castellesi, Giovanni Grimani*, Rome 1957; V. Branca, *Ermolao Barbaro e l'umanesimo veneziano*, in *Umanesimo europeo e umanesimo veneziano* (ed. by V. Branca), Florence 1964, p. 163-212; Idem, *Ermolao Barbaro and Late Quattrocento Venetian Humanism*, in *Renaissance Venice cit.*, p. 218-243; Idem, *L'umanesimo veneziano alla fine del Quattrocento: Ermolao Barbaro e il suo circolo*, in *Storia della cultura veneta*, 3/I cit., p. 123-175; volume *Una famiglia veneziana nella storia: i Barbaro. Atti del Convegno di studi in occasione del quinto centenario della morte dell'umanista Ermolao, Venezia 4-6 novembre 1993* (ed. by M. Marangoni & M. Pastore Stocchi), Venice 1996; V. Branca, *La Sapienza civile: Studi sull'umanesimo a Venezia*, Florence 1998; Maria Esposito Frank, *Le insidie Dell'allegoria: Ermolao Barbaro il Vecchio e la lezione degli antichi*, Venice 1999; V. Cox, *op. cit.*, p. 652-660. For Giorgio

– it narrates the period of the doge that just passed away. Anyhow, one could suppose that it had been added during the same year: 1486³⁰. It is probable that the postponing of its publishing between March – meaning the end of writing the work – and September – meaning the favorable reference of the authorities – was due to Doge Marco Barbarigo's uncertain situation and disease. It is certitude that, although the last book of his history narrates the events during this doge and even the doge's passing away, the author did not change the dedication, so that the work was addressed to even one of the characters.

As for the place where he wrote his work, it is known that Sabellico lived at that time in Verona³¹, accompanying Benedetto Trevisan, appointed as captain in that city³², and that it was only the last book to be written when he was in Venice³³.

About the author's life

Born at Vicovaro (Lazio) around year 1436³⁴, Marcantonio Coccio, son of Giovanni, would later entitle himself as *Sabellicus*³⁵, due to a humanistic habit. He accomplished his humanistic education in Rome, especially with Pomponio Letto³⁶, but

Merula as friend first and opponent later of Sabellico, see M. Foscarini, *op. cit.*, p. 250 note 4. For the surprisingly short period for writing the work, see also *Ibidem*, p. 250 note 1, 253 note 3; R. Bersi, *op. cit.*, p. 150; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 320; G. Cozzi, *Marin Sanudo cit.*, p. 340; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 66 note 192; M. L. King, *op. cit.*, p. 426; G. Benzoni, *op. cit.*, p. 763. On the other side, Andrew F. Stone, in Niccolò Canussio, *On the Restoration of the Fatherland (De Restitutione Patriae)* (ed. by A. F. Stone), Padua 2005, p. 23 note 4 considers that the working period would have been extended to three years.

³⁰ Cf. A. Pertusi, *op. cit.*, p. 319.

³¹ R. Bersi, *op. cit.*, p. 120 note 1; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 319; F. Gilbert, *op. cit.*, p. 281. On the contrary, G. Cozzi, *op. cit.*, p. 340 considers that it would have been written in Venice.

³² Cf. A. Pertusi, *op. cit.*, p. 319.

³³ Cf. *Ibidem*.

³⁴ Aug. Prost, *op. cit.*, p. 525; A. Carile, *op. cit.*, p. 184; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 319; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 39; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 83; M. L. King, *op. cit.*, p. 426; E. Breisach, *op. cit.*; Alain Boureau, *The Myth of Pope Joan* (transl. by Lydia G. Cochrane), Chicago-London 2001 [Paris 1988], p. 137; John S. Langdon, *John III Ducas Vatatzes and the Venetians. The Episode of his Anti-Venetian Cretan Campaigns, 1230 and 1234*, in *Novum Millennium. Studies on Byzantine History and Culture dedicated to Paul Speck, 19 December 1999* (ed. by Claudia Sode & Sarolta Takács), Aldershot-Burlington-Singapore-Sydney 2001, p. 231-249 (234 note 17); Bruno Rosada, *I secoli della letteratura veneta*, December 2002 [= http://www.provincia.venezia.it/istruzione/pubblicazioni/lett_veneta.pdf], p. 15; A. F. Stone, loc. cit., p. 22 note 4; Alison Knowles Frazier, *Possible Lives: Authors and Saints in Renaissance Italy*, New York 2005. In passing by, D. S. Chambers, *op. cit.*, p. 25 notes 1453 as the year of birth. As for D. Raines, *op. cit.*, p. 50, it would be about year 1437. while W. H. Davenport Adams, *The Queen of the Adriatic; or, Venice, past & present*, London-New York 1869, p. 202 speaks about the middle of the 15th century.

³⁵ G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 219; A. Pertusi, *Le fonti greche del «De gestis, moribus et nobilitate civitatis venetiarum» di Lorenzo de Monacis cancelliere di Creta (1388-1428)*, "Italia medioevale e umanistica" 8 (1965), p. 161-211 (161); E. Cochrane, *op. cit.*, p. 83; M. L. King, *op. cit.*, p. 425; Francesco Tateo, *I miti della storiografia umanistica*, [Rome] 1990, p. 186; B. Rosada, *op. cit.*, p. 15 note 60.

³⁶ Beatrice R. Reynolds, *Latin Historiography: A Survey, 1400-1600*, "Studies in the Renaissance" 2 (1955), p. 7-66 (15); Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 39; Fr. Tateo, *op. cit.*, p. 188; M. L. King, *op. cit.*, p. 427;

also with Domizio Calderini³⁷, Porcellio Pandoni³⁸, Gaspare Veronese³⁹, Antonio Bonfini⁴⁰. Afterwards, beginning with 1472, he settled himself at Udine⁴¹, where he was eyewitness of the Turkish invasion in Friuli during the same year. During ten years, he taught rhetoric in that city, between 1473 and 1483⁴². His Friulan sejour also represented his first contact with the study of the Venetian history, by his own

A. F. Stone, loc. cit., p. 23 note 4. For Giulio Pomponio Leto (1428, Teggiano, Salerno-1497, Rome), professor of ancient history in Rome and at a certain moment taking refuge in Venice, see Vladimir Zabughin, *Giulio Pomponio Leto*, 2 vols., Grottaferrata 1910, 1912; Frederic Melvin Wheelock, *Leto's Hand and Tasso's Horace*, "Harvard Studies in Classical Philology" 52 (1941), p. 99-123; Giovanni Muzzioli, *Due nuovi codici autografi di Pomponio Leto. Contributo allo studio della scrittura umanistica*, "Italia medioevale e umanistica" 2 (1959), p. 337-351; Alessandro Perosa, *L'edizione veneta di Quintiliano coi commenti del Valla, di Pomponio Leto, e di Sulpizio da Veroli*, in *Miscellanea Augusto Campana*, 2, Padua 1981, p. 575-610; E. Cochrane, op. cit., p. 51 and passim.

³⁷ M. L. King, op. cit., p. 427; A. F. Stone, loc. cit., p. 23 note 4. For Domizio Calderini (Domitius Calderinus) (1444/1446, Verona-1478, Rome), professor of rhetoric at Rome since 1470, see A. John Dunston, *Studies in Domizio Calderini*, "Italia medioevale e umanistica" 11 (1968), p. 71-150; Donatella Coppini, *Il commento a Properzio di Domizio Calderini*, "Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa" 9 (1979), p. 1119-1173; Maurizio Campanelli, *Polemiche e filologia ai primordi della stampa. Le Observations di Domizio Calderini*, Rome 2001; Francesca Lazzarin, *Domizio Calderini e Giorgio Trapezunzio nella disputa quattrocentesca tra Platonici e Aristotelici*, "Medioevo e Rinascimento" 15 [new series, 12] (2001), p. 105-176.

³⁸ M. L. King, op. cit., p. 427; A. F. Stone, loc. cit., p. 23 note 4. About Giovanni Antonio Pandoni (nicknamed Porcellio or Porcellino Napolitano) (c. 1405, Naples-after 1485), it is known that, beside Naples, he also taught in Rome, Rimini, Milan, and in 1452 he became laureate poet under Emperor Frederic III; also, as a result of Lodovico Foscari's insistences, he wrote about the Venetian position under the circumstances of the events in 1453. cf. M. Foscari, op. cit., p. 246, 247 note 1.

³⁹ M. L. King, op. cit., p. 427; A. F. Stone, loc. cit., p. 23 note 4. For Gaspare Veronese, who wrote around 1,450 books of grammar and rhetoric and professor of Latin at Rome, see Eva Matthews Sanford, *Gaspare Veronese, Humanist and Teacher*, "Transactions and Proceedings of the American Philological Association" 84 (1953), p. 190-209; Avery Andrews, *The 'Lost' Fifth Book of the Life of Pope Paul II by Gaspar of Verona*, "Studies in the Renaissance" 17 (1970), p. 7-45.

⁴⁰ E. Cochrane, op. cit., p. 85. The humanist and poet Antonio Bonfini (Antonius Bonfinius) (1427/1434, Ascoli-1502/1505) established in his last years of life (since 1486) as courtly historian in Hungary around King Matthias Corvinus, where he wrote *Rerum Ungaricarum decades tres* (first edition: Basel 1543), and also *Historia Pannonica sive Hungaricorum decades IV et dimidia*, Cologne 1690 [a previous edition: *Ungarische Chronica*, Frankfurt on Main 1581]. For his personality, see among others: N. Iorga, *Cărți reprezentative în viața omenirii. III*, "Revista Istorică" 15 (1929), 4-6, p. 97-123; 7-9, p. 193-229; 10-12, p. 297-345 (304-310); Giulio Amadio, *La vita e l'opera di Antonio Bonfini*, Montalto Marche 1930; volume *Antonio Bonfini – storico umanista ascolano*, Ascoli Piceno 1993 and more recently Manuela Martellini, *Antonio Bonfini. Un Umanista alla Corte di Mattia Corvino*, Viterbo 2007.

⁴¹ G. Cozzi, *Marin Sanudo* cit., p. 339; M. L. King, op. cit., p. 426; E. Cochrane, op. cit., p. 83; B. Rosada, op. cit., p. 15 note 60.

⁴² G. Cozzi, *Cultura* cit., p. 219; A. Pertusi, *Gli inizi della storiografia umanistica* cit., p. 319; D. S. Chambers, op. cit., p. 25; Ed. Fueter, op. cit., p. 39; Fr. Gaeta, op. cit., p. 65; M. L. King, op. cit., p. 426; A. F. Stone, loc. cit., p. 23 note 4.

initiative⁴³. Reaching Venice in 1483⁴⁴ or 1484⁴⁵, Sabellico did not stay there for long, leaving for Verona in order to accompany Benedetto Trevisano, appointed as captain in that city⁴⁶. The plague that broke out in that year has been invoked as reason for leaving Venice⁴⁷.

Under these chronological circumstances, the information according to which Sabellico would have been cardinal Bessarion's secretary for several years⁴⁸ is refuted, since the illustrious founder of the library of San Marco had deceased since 1472.

It has been noted Sabellico's strong affection towards his foster land⁴⁹. It would result from the great number of Venetian patricians and citizens that were among his friends, among whom we mention Daniele Renier, who was his protector⁵⁰,

⁴³ G. Cozzi, *op. cit.*, p. 219.

⁴⁴ Cf. M. L. King, *op. cit.*, p. 526; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 65-66 note 190.

⁴⁵ Cf. Aug. Prost, *op. cit.*, p. 525. For Sabellico's arrival to Venice, A. Pertusi mentions year 1487, while for his departure to Verona the beginning of 1488, cf. A. Pertusi, *op. cit.*, p. 319.

⁴⁶ A. Zeno, *op. cit.*, p. xxxix; M. Foscarini, *op. cit.*, p. 250 note 1; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 319; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 83; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 66.

⁴⁷ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 39; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 65-66 note 190; M. L. King, *op. cit.*, p. 426; A. F. Stone, loc. cit., p. 23 note 4.

⁴⁸ W. H. Davenport Adams, *The Queen of the Adriatic* cit., p. 202.

⁴⁹ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 253 and note 1; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 329; G. Cozzi, *Marin Sanudo* cit., p. 347.

⁵⁰ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 253 note 1. For Daniele Renier (c. 1458-?), corrector of the dogal state and member of Aldina Academy, see *Ibidem*, p. 31 note 1, 389 note 2.

Benedetto Trevisan, Gasparo Contarini⁵¹, Giovanni Pierio Valeriano⁵², Giovanni Francesco Fortunio⁵³, Antonio Moreto⁵⁴, Marino Sanudo⁵⁵, so that our author was in a

⁵¹ J. L. Heiberg, *Beiträge zur Geschichte Georg Vallas's und Seiner Bibliothek*, Leipzig 1896, p. 32 apud M. L. King, *op. cit.*, p. 427. For Gasparo Contarini (1483-1542), appointed in 1535 in the College of the cardinals and then assisting as bishop of Bologna, also author of a huge number of works – especially in the field of philosophy and political science – see, among others, Joanne Casa, *Gasparis Contareni Vita*, in *Joannis Casae Latina monumenta*, 1567; mons. Lodovico Beccatello, *Vita del cardinale Gasparo Contarini*, Brescia 1746; Giuseppe de Leva, *Della vita e delle opere del Card. Gasparo Contarini*, Padua 1863; Ludwig von Pastor, *Die Correspondenz des Cardinals Contarini während seiner deutschen Legation (1541)*, "Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft" 1 (1880), p. 321-392, 473-501; Franz Dittrich, *Gasparo Contarini, 1483-1542: eine Monographie*, Nieuwkoop 1972 [Braunsberg 1885]; G. Bianchini, *Un magistrato-cardinale del secolo XVI*, 1895; Hanns Rückert, *Die theologische Entwicklung Gaspare Contarinis*, Bonn 1926; Herman Hackert, *Die Staatschrift Gasparo Contarini*, Heidelberg 1940; Hubert Jedin, *Kardinal Contarini als Kontroverstheologe*, Münster 1949; Idem, *Gasparo Contarini e il contributo veneziano alla riforma cattolica*, in *La civiltà veneziana del Rinascimento*, Florence 1958, p. 103-124; Elisabeth G. Gleason, *Cardinal Gasparo Contarini and the beginning of Catholic Reform*, dissertation, University of California, Berkeley 1963; F. Gilbert, *The Date of the Composition of Contarini's and Giannotti's Books on Venice*, "Studies in the Renaissance" 14 (1967), p. 172-184; Idem, *Religion and politics in the thought of Gasparo Contarini*, in *Action and Conviction in Early Modern Europe: Essays in Memory of E. A. H. Harbison* (ed. by Theodore K. Rabb & Jerrold E. Seigel), Princeton 1969, p. 90-116; James Bruce Ross, *Gasparo Contarini and His Friends*, "Studies in the Renaissance" 17 (1970), p. 192-232; Idem, *The Emergence of Gasparo Contarini: A Bibliographical Essay*, "Church History" 41 (1972), 1, p. 22-45; Lester J. Libby jr., *Venetian History and Political Thought after 1509*, "Studies in the Renaissance" 20 (1973), p. 7-45 (especially 17-30); Gigliola Fragnito, *Contarini, Gasparo*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 28, Rome 1983, p. 172-192; the studies in volume *Gaspare Contarini e il suo tempo*; G. Fragnito, *Gasparo Contarini: Un magistrato veneziano al servizio della Cristianità*, Florence 1988; E. Gleason, *Reading between the Lines of Gasparo Contarini's Treatise on the Venetian State*, "Historical Reflections / Reflexions Historiques" 15 (1988), p. 251-270; Idem, *Gasparo Contarini: Venice, Rome, and Reform*, Berkeley-Los Angeles 1993 [= <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/t42900552/>]; Stephen Bowd, "The tune is marred": citizens and the people in Gasparo Contarini's Venice, "European Review of History / Revue européenne d'histoire" 7 (2000), 1, p. 83-97; Paul F. Grendler, *Gasparo Contarini and the University of Padua*, in *Heresy, Culture, and Religion in Early Modern Italy: Contexts and Contestations* (ed. by Ronald K. Delph & Michelle M. Fontaine & John Jeffries Martin), Kirksville 2006, p. 135-150; a bibliography, in Friedrich Wilhelm Bautz, in *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 1 (1990), p. 1119-1120 [= http://www.bautz.de/bbkl/c/contarini_g.shtml, 2001]; for his diplomatic activity, as Papal legate at Ratisbona, see Theodor Brieger, *Gaspare Contarini und das Regensburger Konkordienwerk des Jahre 1541*, Gotha 1870; G. de Leva, *La Concordia Religiosa di Ratisbona e il Cardinale Gaspare Contarini*, "Archivio Veneto" 4 (1872), p. 5-36; Orestes Ferrara, *Gasparo Contarini et ses missions* (transl. by Frances de Miomandre), [Paris] 1956; Heinz Mackensen, *The Diplomatic Role of Gasparo Cardinal Contarini at the Colloquy of Ratisbon of 1541*, "Church History" 27 (1958), 4, p. 312-337; Idem, *Contarini's theological role at Ratisbon in 1541*, "Archiv für Reformationsgeschichte" 51 (1960), p. 36-57; Peter Matheson, *Cardinal Contarini at Regensburg*, Oxford 1972. G. Contarini's personality led in time to the setting up of many 'lives' of him (for these, see M. Foscarini, *op. cit.*, p. 319 notes 2 and 3).

⁵² J. L. Heiberg, *op. cit.* apud M. L. King, *op. cit.*, p. 427. For Giovanni Pierio Valeriano (Giovanni Pietro dalle Fosse) (1477, Belluno-1558, Padua), later established in Rome, in the humanistic circle around Pope Leo X, and after the *saccò di Roma*, in Bologna, Ferrara and finally Padua, author of *Hieroglyphicorum ex Sacris Aegyptiorum Literis*, Florence 1556, see Vera Lettere, *Dalle Fosse, Giovanni Pietro (Pierio Valeriano; Bolzanio Pierio, Valeriano)*, in *Dizionario Biografico degli*

continuous connection with various Venetian political and cultural personalities⁵⁶. He would have also been among the scholars that were around Aldo Manuzio⁵⁷. Sabellico's

Italiani, 32, Rome 1986, p. 84-88; Paolo Pellegrini, *Nuovi contributi per la biografia di Pierio Valeriano. Per la genealogia ed i benefici bellunesi (con documenti inediti)*, "Italia medioevale e umanistica" 37 (1994), p. 250-264; Idem, *Cenni biografici su Pierio Valeriano*, "Archivio storico di Belluno, Feltre e Cadore" 292 (1995), p. 155-159; Idem, *Per la biografia di Pierio Valeriano Bolzanio. Ulteriori contributi, in La Certosa di Vedana. Storia, cultura e arte in un ambiente delle Prealpi bellunesi. Atti del Colloquio. Sospirolo (Belluno), 21 ottobre 1995* (ed. by Lucilla Sandra Magoga & Francesco Marin), Florence 1998, p. 183-194; Julia Haig Gaisser, *Pierio Valeriano on the Ill-Fortune of Learned Men: A Renaissance Humanist and His World*, Ann Arbor 1999; P. Pellegrini, *Pierio Valeriano e la tipografia del 500: nascita, storia e bibliografia delle opere di un umanista*, Udine 2002; meanwhile, we are waiting for the publishing of Stéphane Rolet's thesis, entitled *Les Hieroglyphica (1556) de Pierio Valeriano: somme et source du langage symbolique de la Renaissance* (supervisor Maurice Brock), Centre d'Études Supérieures de la Renaissance, Université François Rabelais, Tours.

⁵³ Carlo Dionisotti, *Il Fortunio e la filologia umanistica*, in *Rinascimento europeo e rinascimento veneziano* (ed. by V. Branca), Florence 1967, p. 11-23 (20) apud M. L. King, *op. cit.*, p. 427, but especially Idem, *M. Sabellico e G. F. Fortunio*, in Idem, *Gli umanisti e il volgare fra Quattro e Cinquecento*, Florence 1968, p. 15-26. For Giovanni Francesco Fortunio (1450-1517), Dalmatian jurist and man of letters, discharging many public duties at Triest (1497-1498), then *podestà* in Ancona, author of *Regole grammaticali della volgar lingua*, Ancona 1516, see Maurizio Vitale, *L'atteggiamento generale di Giovan Francesco Fortunio in ordine al problema ortografico*, "Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze, Lettere e Arti. Classe di Lettere" 84 (1951), p. 227-244 (reprinted in Idem, *Studi di storia della lingua italiana*, Milan 1992, p. 95-110); Gino Belloni, *Alle origini della filologia e della grammatica italiana: il Fortunio*, in *Linguistica e filologia. Atti del VII Convegno Internazionale dei linguisti (Milano, 12-14 settembre 1984)*, Brescia 1987; E. Werner, *Giovan Francesco Fortunio und die Regole grammaticali della volgar lingua (1516)*, "Vox romanica" 53 (1994), p. 49-78; Gino Pistilli, *Fortunio, Giovanni Francesco*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 49, Rome 1997, p. 257-260.

⁵⁴ John Monfasani, *The First Call for Press Censorship: Niccolò Perotti, Giovanni Andrea Bussi, Antonio Moreto, and the Editing of Pliny's Natural History*, "Renaissance Quarterly" 41 (1988), 1, p. 1-31 (15 note 55, 17, 19-20). For A. Moreto, see Patricia J. Osmond de Martino, *A Humanist Bookseller in Venice: Antonio Moreto, 'il cardinal libraio'*, Iowa State University, 2004; Idem, *Il testamento di Antonio Moreto, editore e mercante di libri a Venezia (22 maggio 1501)*, "Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti" 163 (2004-2005), p. 1-27.

⁵⁵ G. Berchet, *Prefazione*, in Marino Sanudo, *I Diarii*, 1, Venice 1879, p. 55 (where it is about the sending of the Sabellico's work about Aquileia to the Venetian senator).

⁵⁶ For the exchange of letters, see M. L. King, *op. cit.*, p. 427.

⁵⁷ Ambrois Firmin-Didot, *Aldo Manuce et l'hellenisme à Venise*, Paris 1875, p. 149, retaken by M. L. King, *op. cit.*, p. 427. For Aldo Manuzio (1449 or c. 1450. Sermoneta or Bassiano. Lazio-1515. Venice), regarded as the greatest printer of his times and the first editor in the modern sense of the word, established in Venice since 1490, see, among other many studies, Julius Schück, *Aldus Manutius und seine Zeitgenossen in Italien und Deutschland*, Berlin 1862; Armand Baschet, *Aldo Manuzio: Lettres et documents*, Venice 1867; A. Firmin-Didot, *op. cit.*; Idem, *La Renaissance de l'hellénisme et Aldo Manuce*, "Revue de France", 1875, p. 1-31; Carlo Castellani, *La stampa in Venezia dalla sua origine alla morte di Aldo Manuzio seniore*, Venice 1889; Mario Ferrigni, *Aldo Manuzio*, Milan 1925; Edward Robertson, *Aldus Manutius, the scholar-printer, 1450-1515*, Manchester 1950; Antje Lemke, *Aldus Manutius and his "Thesaurus cornucopiae" of 1496*, Syracuse, New York 1958; Edgardo Bartelucci, *Genealogia e discendenza dei Manuzio, tipografi-umanisti-editori dei secoli XV-XVI*, Florence 1961; Leonardas V. Gerulaitis, *The Ancestry of Aldus Manutius*, "Renaissance News" 19 (1966), 1, p. 1-11; Martin John Clement Lowry, *Two Great*

relationship with Venice made François Beaucaire to call him as *Venetum* in the foreword of his commentaries to *Rerum gallicarum*⁵⁸. Despite all these affinities towards the city, E. Fueter surprisingly considers that Sabellico's history has nothing Venetian in it and that it is only by chance when one could note there ideas inspired from the real life⁵⁹. The same scholar also thinks that, although Sabellico "*aveva una solida cultura umanistica ed era molto versato nella lettura di storici antichi e moderni*", he "*né conosceva Venezia, né aveva potuto formarsi in qualche modo un'idea chiara della vita pubblica* [emphasis mine: of Venice]"⁶⁰. "*E come avrebbe potuto essere altrimenti?*", Fueter continues, "*Al Sabellico mancava persino la più elementare comprensione per l'essenza della politica veneziana*."⁶¹ All these assertions are probably presented by E. Fueter in order to impose the idea that Sabellico explained the historical events relying exclusively on what he had learned in school⁶², and thus not on his contact with reality. The conclusion is as more stupefying as it does not take the two Sabellico's works into consideration, *De magistratibus* and *De situ*, which deal exactly with the Venetian political system⁶³! Fueter's position comes into direct contradiction with G. Cozzi's, who at a certain moment criticizes Sabellico exactly for according the absolute priority to the Venetian history to the prejudice of the facts outside of Italy⁶⁴. It is also definitely rejected by F. Gaeta, who notes that "*al contrario, Sabellico fu capace di ricostruire con una sufficientemente penetrante esattezza quella ch'era stata la temperie politica in cui si era mossa Venezia nella lotta contro l'espansionismo di Filippo Maria Visconti: [...]*". Thus, Gaeta reveals Sabellico's political viewpoint, not only in the context of the conflict with Milan, but also regarding the description of the reasons that led Venice to conclude the peace with the Turks in

Venetian Libraries in the Age of Aldus Manutius. "Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester" 57 (1974), p. 128-166; C. Dionisotti, *Aldo Manuzio editore. Dediche. Preziosi. Note ai testi*, 2 volumes, Milan 1975; M. J. Lowry, *The "New Academy" of Aldus Manutius: A Renaissance Dream*. "Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester" 58 (1975), p. 378-420; Idem, *The World of Aldus Manutius: Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Oxford 1979 [between <http://www.apollonius.net/lowry01e.html> and <http://www.apollonius.net/lowry08e.html>]; Nicolas Barker, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script and Type in the Fifteenth Century*, Sandy Hook, Connecticut 1985; Ine Soepnel & Festina Lente, *Aldus Manutius drukker/uitgever*, Zutphen 1986; Harry George Fletcher, *New Aldine Studies: Documentary Essays on the Life and Works of Aldus Manutius*, San Francisco 1988; Helen Barolini, *Aldus and his Dream Book: An Illustrated Essay*, New York 1992; volume *Aldo Manuzio e l'ambiente veneziano 1494-1515* (ed. by Susy Marcon & Marino Zorzi), Venice 1994; Martin Davies, *Aldus Manutius: Printer and Publisher of Renaissance Venice*, London 1995; volume *Aldus Manutius and Renaissance culture. Essays in memory of Franklin D. Murphy. Acts of an International conference, Venice and Florence, 14-17 June 1994* (ed. by David S. Zeidberg), Florence 1998.

⁵⁸ Cf. M. Foscarini, *op. cit.*, p. 253 note 2. It is about Beaucaire de Peguillon (1514, Creste, Bourbonnais-1591 or 1593, bishop of Metz), author of *Rerum Gallicarum commentarii* 1461-1580, Lyon 1625.

⁵⁹ Cf. Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 42.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 39.

⁶¹ *Ibidem*, p. 42.

⁶² *Ibidem*, p. 40.

⁶³ For these two works, see *infra*, p. 145 and notes 78-83.

⁶⁴ G. Cozzi, *Cultura politica e religione cit.*, p. 220-221.

1480 or to the launching of the war of Ferrara in 1482⁶⁵. Furthermore, the Italian scholar insists upon “*la capacità e la prontezza ad adeguarsi alle ragioni dei suoi ospiti, da parte di un uomo che non era né veneziano né tanto meno membro della classe di governo, nemmeno in posizione esecutiva*”⁶⁶. As for E. Fueter, in order to prepare somehow the ground for demonstrating his own conclusions, he also notes that the economic basis of the Venetian power were excluded by Sabellico and also by Flavio Biondo⁶⁷. Nevertheless, the marginalisation of the economic respect does not represent an element typical for Sabellico, but it could be noticed in the works of several doubtless Venetian writers, like Andrea Dandolo, Bernardo Giustinian, etc.

Sabellico passed away in 1506⁶⁸, and M. King even presents that date of it, that is May 20⁶⁹, and also of his will: March 15⁷⁰.

Sabellico's other works

The first important work of Sabellico dates from the period when he settled in Udine, around 1482, according to M. Foscarini⁷¹, or from 1478, according to A. Knowles Frazier⁷². It is about *De vetustate Aquileiae et Foriulii libri VI*⁷³, *De vetustate Aquileiae libri VI*⁷⁴ or *De vetustate Aquileiensis patrie*⁷⁵, divided in six books and dedicated to the Venetian patrician Giovanni Emo⁷⁶, at that moment elected as general *provveditore* of the Venetian troops sent against Ferrara. Composed during a summer vacation (1482)⁷⁷, the work is remarkable for its celerity, somehow previewing the fast rhythm in which *Rerum Venetarum* would be written.

⁶⁵ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 72. For the context created by the war of Ferrara and the more and more insistent anti-Venetianism in the period, see also G. Cozzi, *Marin Sanudo cit.*, p. 339.

⁶⁶ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 72.

⁶⁷ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 41.

⁶⁸ Aug. Prost, *op. cit.*, p. 222; A. Carile, *op. cit.*, p. 184; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 319; G. Cozzi, *op. cit.*, p. 355; D. S. Chambers, *op. cit.*, p. 25; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 39, 45; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 83; L. J. Libby jr., *op. cit.*, p. 42; E. Breisach, *op. cit.*; A. Boureau, *op. cit.*, p. 137; G. Benzoni, *op. cit.*, p. 765; Elisabeth Crouzet-Pavan, *Immagini di un mito* (transl. by Matteo Sanfilippo), in *Storia di Venezia*, IV cit., p. 579-601 (594); D. Raines, *op. cit.*, p. 50; E. Crouzet-Pavan, *Venezia trionfante. Gli orizzonti di un mito [Venise triomphante. Les horizons d'un mythe]* (transl. by Edi Pasini), Turin 2001 [Paris 1999], p. 210 note 14; J. S. Langdon, *op. cit.*, p. 234 note 17; A. F. Stone, loc. cit., p. 22-23 note 4; B. Rosada, *op. cit.*, p. 15.

⁶⁹ M. L. King, *op. cit.*, p. 426; see also A. Knowles Frazier, *op. cit.*

⁷⁰ A. Zeno, *op. cit.*, p. lxxviii-lxxi apud M. L. King, *op. cit.*, p. 426. For other references to his life, see also G. Mercati, *Attorno a M. A. Sabellico*, in Idem, *Ultimi contributi alla storia degli umanisti*, 2, Città del Vaticano 1939, p. 1-23; Wallace K. Ferguson, *The Renaissance in historical Thought*, Cambridge 1948, p. 16-17; H. Baron, *The Crisis of the Italian Renaissance*, Princeton, New Jersey 1955, p. 605-606.

⁷¹ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 254 and note 3; see also Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 39.

⁷² A. Knowles Frazier, *op. cit.*, p. 225.

⁷³ Cf. M. Foscarini, *op. cit.*, p. 254-255; G. Cozzi, *Cultura politica e religione cit.*, p. 219; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 321-325; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 521 note 72; A. F. Stone, loc. cit., p. 23 note 4.

⁷⁴ Cf. Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 39.

⁷⁵ Cf. A. Pertusi, *op. cit.*, p. 319, 321; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 65.

⁷⁶ G. Cozzi, *op. cit.*, p. 219; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 321.

⁷⁷ Cf. *Ibidem*.

Sabellico was also the author of two works dealing exclusively with the Republic's internal policy. The first of them, *De venetae urbis situ*, was dedicated to Girolamo Donato and written in the time of Doge Agostino Barbarigo; according to G. Cozzi, this work "permetteva al Sabellico non solo di riprendere il tema delle origini della città, ma soprattutto di indugiare [emphasis mine: upon it], con amorosa attenzione, impiegando il meglio delle sue qualità letterarie, sulla bellezza delle contrade veneziane."⁷⁸ The second one, published in Venice in 1488, was *De venetis magistratibus*, dedicated directly to A. Barbarigo and destined to commend the Venetian constitution. It was conceived as a dialogue between Sebastiano Badoer and Benedetto Trevisan, meaning the podestà, respectively the captain of Verona in the period when Sabellico lived there⁷⁹. In connection to this latter work, F. Gaeta noticed a coincidence with a topic once put into circulation by George of Trapezunt⁸⁰. Regarded as unconvincing by A. Pertusi⁸¹ as also as being written in a too fast manner⁸², these two works are regarded as forming, along with *Rerum Venetarum*, as a trilogy⁸³, and it is probably the reason for which G. Cozzi places erroneously the publishing of *Rerum* in 1489.

As a whole, the most edifying work of Sabellico was regarded as being *Enneades sive Rhapsodia historiarum*⁸⁴, regarded as "un coraggioso tentativo di storia

⁷⁸ G. Cozzi, *op. cit.*, p. 222. See also A. Pertusi, *op. cit.*, p. 329; Robert Finlay, *La vita politica nella Venezia del Rinascimento*, Milan 1982 [*Politics in Renaissance Venice*, Rutgers, New Jersey 1980], p. 34 note 3. Edited in *Opera*, 4, p. 249 ff. A vulgar edition, in *Del sito di Venezia*, 1502 (ed. by G. Meneghetti), Venice 1957 apud Deborah Howard, *Venice & the East: The Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100-1500*, New Haven 2000.

⁷⁹ Cf. G. Cozzi, *op. cit.*, p. 222; see also A. Pertusi, *op. cit.*, p. 329-330. Edited in *Opera*, 4, p. 278-300. For these two works, see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 253, 254, 346 note 3; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 69-70; D. Raines, *op. cit.*, p. 50. For *De Veneti Magistratibus*, see also Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 153; L. J. Libby, *op. cit.*, p. 43 (who compares it with Gasparo Contarini's work); D. Raines, *Office Seeking, Broglio, and the Pocket Political Guidebook in Cinquecento and Seicento Venice*, "Studi Veneziani", new series, 22 (1991), p. 137-194 (164-165).

⁸⁰ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 74 note 220. For George of Trapezunt (1395, in Creta-1484 or 1486, Rome), settled in Italy after 1420 (according to other viewpoints, even after the Council in Ferrara-Florence) and established as professor of Greek language in various cities (Mantua, Florence, Venice, Vicenza, Rome, Naples), see, among others, Ferdinando Gabboto, *Ancora un letterato del 1400*, Città di Castello 1890; Giorgio Castellani, *Giorgio da Trebisonda maestro di eloquenza a Vicenza e a Venezia*, "Nuovo Archivio Veneto" 11 (1896), p. 123-142; Fr. Gaeta, *Giorgio da Trebisonda, le "Leggi" di Platone e la costituzione di Venezia*, "Buletino dell'Istituto Storico Italiano e Archivio Muratoriano" 82 (1970), p. 479-501; John Monfasani, *George of Trebizond: A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic*, Leiden 1976; Francesca Lazzarin, *Domizio Calderini e Giorgio Trapezunzio nella disputa quattrocentesca tra Platonic e Aristotelici*, "Medioevo e Rinascimento" 15 / new series 12 (2001), p. 105-176.

⁸¹ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 329.

⁸² G. Benzoni, *op. cit.*, p. 763.

⁸³ G. Cozzi, *op. cit.*, p. 221; see also Idem, *Marin Sanudo*, p. 342; E. Crouzet-Pavan, *Immagini di un mito*, p. 594.

⁸⁴ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 42; for this work, see W. K. Ferguson, *Humanist Views of the Renaissance*, "American Historical Review" 45 (1939), 1, p. 1-28 (16-17); Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 42-45; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 85-86. Edited in *Opera Omnia*, apud E. Cochrane, *op. cit.*, p. 522 note 79. See

universale"⁸⁵ or as "*primo tentativo umanistico di storia universale*"⁸⁶, but "*ad emulazione del Biondo*"⁸⁷. Despite these assertions, even this colossal work, which comes to an end by referring to year 1504⁸⁸, fixed Venice again in the centre, especially because the first seven *Enneade* were dedicated to Agostino Barbarigo, while the eighth one to the following doge, that is Leonardo Loredan (1501-1521)⁸⁹, but also because this latter book begins with the foundation of Venice – meanwhile, for instance the seventh one had begun with the birth of Jesus Christ⁹⁰. At the same time, during the digression at the beginning of the first *Enneade*, the author had insisted upon the Venetian dialect⁹¹. In addition, E. Fueter's notes that the last books of this work with universal vocation are rather a sequel of *Rerum Venetarum*⁹², while F. Gaeta refers to another respect, that is that *Enneades* would have been written due to the author's need to defend his dignity as historian, which was the subject of many criticals at those times⁹³.

In order to establish Sabellico's view over the historical sciences, a particular importance is also provided by his *Oratio de laudibus historiae*⁹⁴, which is actually a *laudatio* for his own idol, Titus Livy⁹⁵, regarded as above all those that had preceded him (Herodotus, Thucydides, Polybius, Trogus Pompeius, Cato, Sallustius are taken by Sabellico into account) and the entire ancient historiography, against which he proves disdain, surprisingly for a character that pretended as being a humanist⁹⁶. In the same encomiastic milieu is also *Oratio M. Antonii Sabellici in funere Zachariae Barbari, patritii veneti, equitis et procuratoris s. Marci*⁹⁷.

also *Rapsodiae historiarum enneadum*, Paris 1509 (edited again in Paris, in 1516-1517, 1527 and in Lyon, in 1535).

⁸⁵ Cf. G. Cozzi, *Cultura politica e religione* cit., p. 222.

⁸⁶ Cf. A. Pertusi, *op. cit.*, p. 330; in the same sense, see also Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 42.

⁸⁷ Cf. A. Pertusi, *op. cit.*, p. 330; see also Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 42 (who, beside Biondo's learned modern historiography, notices the origin also from the ancient sources).

⁸⁸ B. R. Reynolds, *op. cit.*, p. 15; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 330; Ed. Fueter, *Storia*, p. 39. As a matter of fact, the first seven *Enneade* were published in 1498, and the following ones in 1504, cf. Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 69-70.

⁸⁹ G. Cozzi, *op. cit.*, p. 222.

⁹⁰ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 44; see also W. K. Ferguson, *op. cit.*, p. 17; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 74.

⁹¹ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 44. For this topic, see also C. Dionisotti, *Gli umanisti e il volgare* cit., p. 15-26.

⁹² Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 44; see also Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 74.

⁹³ *Ibidem*, p. 73 and note 215.

⁹⁴ Edited in *Opera Omnia*, 4, Basel 1560. The work was compiled in 1493, apud E. Cochrane, *op. cit.*, p. 521 note 70.

⁹⁵ G. Cozzi, *op. cit.*, p. 221; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 39; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 69 and note 201 (considering this *Oratio* as a very necessary work in its whole); E. Cochrane, *op. cit.*, p. 83, 521 note 70; Fr. Tateo, *op. cit.*, p. 207.

⁹⁶ We exemplify through some expressions referring to the ancient chronicles, such as "*quedam ignobilium scriptorium monumenta*", "*que omnia tam squalida fedaque barbarie operta offendi, ut nemo cognoscende historie tam cupidus sit, quem non facile ad institute lectione avertere potuisset*", cf. *Rerum*, in *Opera*, 2, col. 1085 (inside of the dedication to Marco Barbarigo) apud A. Pertusi, *op. cit.*, p. 327 and note 1.

⁹⁷ Edited in 1559 in Venice, and then in Paris in 1577. Zaccaria Barbaro passed away in 1492, cf. Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 382.

Sabellico's activity in the fields of poetry⁹⁸, philosophy⁹⁹, and rhetoric¹⁰⁰ has also been noticed. He was also the author of the ten books that formed *Exempla*, representing a collection of moral texts and historical anecdotes published in Venice in 1507¹⁰¹. Regarded as not important by E. Fueter, this work proves the author's extensive interest area. It is about a work that, in Petrarch's style in his *Res memorandae*, refers strictly to the ancient history¹⁰². It was also Sabellico's speech entitled *De usu philosophiae*¹⁰³ that has been taken into consideration, in which he affirms again the 'Platonic' feature of the Venetian Republic¹⁰⁴, while his *Carmi*¹⁰⁵ and especially the panegyric *Genethliacon* refer one more time to the myths of Venice¹⁰⁶. On his turn, Fr. Tateo refers to another work, that is *De latinae linguae reparatione*¹⁰⁷. Beside all these works, it has been supposed the existence of several others, regarded as being lost¹⁰⁸.

Sources of *Rerum Venetarum*

At a certain moment, Gino Benzoni refers to the "*frettoloso utilizzo di fonti eterogenee*" by Sabellico¹⁰⁹. Anyhow, the main work that has analysed Sabellico's history is due to Ruggero Bersi, although it confines the investigation to the first

⁹⁸ Fr. Tateo, *op. cit.*, p. 196, 208.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 196-197.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 196-202, 207 (with reference to the praising of Cicero), 208.

¹⁰¹ Cf. *Opera Omnia*, 4, Basel 1560, p. 6-130. Another edition is dated in 1518 (Strassburg), and is used by Mirella Galletti, *Un dipinto della battaglia di Cialdiran in Sicilia*, "Kervan. Rivista internazionale di studi afroasiatici" 2 (2005), p. 23-53, while Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 362 referred for *Marci Antonii Sabellici Exemplorum libri decem* to an even older edition, Venice 1507. Speaking about this work, L. J. Libby jr., *op. cit.*, p. 43 investigates it from the perspective of the Venetian humanism from the period previous to the War of Cambrai, a fact that is contrary to reality, according to which our historian had passed away previous to this conflict.

¹⁰² Cf. Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 39. The work has been put into connection also with Giambattista Egnazio's writings, cf. L. J. Libby jr., *op. cit.*, p. 43. For the personality of Egnazio (Giovanni Battista Cipelli, on his real name) (c. 1478-1553), see in particular Giovanni Degli Agostini, *Notizie storiche spettanti alla Vita ed agli scritti di Battista Egnazio sacerdote Viniziano*, in *Raccolta d'opuscoli scientifici e filologici* (ed. by A. Calogerà), 23, Venice 1745, p. 1-191; L. J. Libby jr., *op. cit.*, p. 33-42; J. B. Ross, *Venetian Schools and Teachers Fourteenth to Early Sixteenth Century: A Survey and a Study of Giovanni Battista Egnazio*, "Renaissance Quarterly" 29 (1976), 4, p. 521-566 (especially 536-556); Elpidio Mioni, *Cipelli, Giovanni Battista*, in *Dizionario biografico degli Italiani*, 25, Rome [1981], p. 698-702; Martin J. C. Lowry, *Giambattista Egnazio of Venice, 1478-4 July 1553*, in *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation* (ed. by Peter G. Bietenholz & Thomas B. Deutscher), 3 volumes, Toronto 1985, p. 424-425.

¹⁰³ Cf. *Opera omnia*, 4, 1502, col. 514-515 apud Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 74 note 220; see also Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 258.

¹⁰⁴ Cf. Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 74 note 220.

¹⁰⁵ In *Opera omnia*, 4, 1502, col. 527 apud Fr. Tateo, *op. cit.*, p. 189 note 19; see also E. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 258.

¹⁰⁶ Cf. Fr. Tateo, *op. cit.*, p. 189.

¹⁰⁷ Cf. *Ibidem*, p. 210-213. See *De latinae linguae reparatione* (ed. by Guglielmo Bottari), Messina 1999.

¹⁰⁸ Cf. M. Foscarini, *op. cit.*, p. 253-254 and note 4.

¹⁰⁹ G. Benzoni, *op. cit.*, p. 764.

Decade, a fact explicitly mentioned by Bersi¹¹⁰. As M. Foscarini had done previously, R. Bersi notices how, as a whole, the humanist from Lazio relies upon two main sources: Flavio Biondo and Benintendi de' Ravignani¹¹¹, regarded by Foscarini as having no authority¹¹², in comparison with what Foscarini regards as "*le buone cronache nostre*" or "*le cronache a penna*"¹¹³.

Regarding Flavio Biondo, Bersi notes that Sabellico uses *Historiarum ab Inclinatione Romanorum Decades* for his comparative analysis¹¹⁴. Practically, in his first Decade, Sabellico mentions explicitly ten times his predecessor¹¹⁵, in order either to combat his viewpoints¹¹⁶ and to criticize them¹¹⁷, or to offer a stronger authority to his own arguments¹¹⁸. However, the derivation of *Rerum Venetarum* from Biondo does not confine to the passages where Sabellico mentions explicitly the testimony of the historian of Forlì, since there are many cases in which he takes refuge behind several vague expressions, such as "*in quibusdam annalibus reperio, his temporibus ...*" (p. 125)¹¹⁹. In other cases, Sabellico does not mention Biondo at all, although the dependence is as clear as possible¹²⁰. As a whole, Sabellico either repeats faithfully the content, or offers a compendium of Biondo's text¹²¹. For supporting his demonstrations, R. Bersi proposes many comparative texts between Biondo and Sabellico. They refer

¹¹⁰ R. Bersi, *op. cit.*, p. 430.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 429-430; see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 214, respectively 146 note 2; B. R. Reynolds, *op. cit.*, p. 15; G. Cozzi, *op. cit.*, p. 220; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 68; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 83. For Biondo, see Blondi Flavii Forliviensis, *De Origine et Gestis Venetorum Liber*, in *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae*, 5, part 1 (ed. by Johann Georg Graevius), Leyden 1722, p. 1-26; see also Şerban Marin, *Flavio Biondo's Venetian History and the Debatable Beginnings of the 'Public Historiography' in Venice*, "Revista Istorică", new series, 25 (2014), 1-2, p. 101-121. For Benintendi, see G. Voigt, *Die Briefsammlungen Petrarca's u. der venetianische Staatskanzler Benintendi*, "Abhandlungen der III Klasse der Königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München" 16 (1883), p. 1-102 (especially p. 49-66); V. Bellemo, *La vita e i tempi di Benintendi de' Ravagnani Cancelliere grande della Veneta Repubblica*, "Nuovo Archivio Veneto", new series, 23 (1912), p. 237-284 and 24 (1912), p. 54-95; Nicholas Mann, *Benintendi Ravagnani, il Petrarca, l'umanesimo veneziano*, in *Petrarca, Venezia e il Veneto*, Florence 1976, p. 109-122; Idem, *Petrarca e la cancelleria veneziana* (transl. by Girolamo Arnaldi), in *Storia della cultura veneta*, 2: *Il Trecento*, Vicenza 1976, p. 517-535 (*passim*).

¹¹² M. Foscarini, *op. cit.*, p. 250 and note 2.

¹¹³ *Ibidem*, p. 250 note 4, 253.

¹¹⁴ R. Bersi, *op. cit.*, p. 446-447; see also G. Cozzi, *op. cit.*, p. 220 and note 9.

¹¹⁵ For their presentation, see R. Bersi, *op. cit.*, p. 447 note 1.

¹¹⁶ It is about those dealing with the year of Venice's foundation (p. 17-18) or with the treaty with the Genoese in 1236 (p. 207).

¹¹⁷ It is about elements regarding the war against Pippin II (p. 37).

¹¹⁸ On this occasion, he calls Biondo as "*diligentissimum temporum computatorem*" (p. 233).

¹¹⁹ It refers to the relationship with Emperor Alexius I in the context of the anti-Norman campaign; it also refers to the presentation of Pope Alexander III's arrival in Venice in 1177 (p. 158), cf. R. Bersi, *op. cit.*, p. 448.

¹²⁰ Cf. *Ibidem*, p. 447, with reference to the whole Book Five of *Rerum*.

¹²¹ For examples, see *Ibidem*, p. 448-454. For the use of Biondo, see also B. R. Reynolds, *op. cit.*, 15, 16; A. Carile, *op. cit.*, p. 205; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 325-326; G. Cozzi, *Marin Sanudo cit.*, p. 340. On the other side, Sabellico rejects Biondo's testimony, according to which Venice would have been subjected to Pippin, noticing that "all historians of Venetian affairs positively deny that any surrender occurred [n. n. under the Franks]", apud B. R. Reynolds, *op. cit.*, p. 16.

to Doge Obelerio Antenoreo (804-811)¹²², the anti-Norman expedition in favor of Emperor Alexius I and the capture of Jerusalem in 1099¹²³, the speech of Pope Urban I at Clermont¹²⁴, the First Crusade¹²⁵, the depiction of the future King Baldwin I during the First Crusade¹²⁶, Doge Domenico Michiel's (1117-1130) campaign in Syria¹²⁷, the Fourth Crusade¹²⁸, the war against Ezzelino da Romano¹²⁹, the death of Emperor Frederic II¹³⁰.

For the use of Flavio Biondo, one could add the comparative texts referring to the episode of *Partitio Romaniae*, presented by A. Carile¹³¹, who also notes that, when referring to this event, "*nel Sabellico sono evidenti due tipi di interventi sul testo del Biondo: anzitutto stilistici e, più importanti, di natura storica.*"¹³²

Like Biondo's work, Benintendi's chronicle is ten times mentioned explicitly in *Rerum Venetarum*, during this latter's first three books¹³³. However, there are many places where Sabellico refers to this source by using general phrases, such as "*alii vero*", "*quidam tradunt*", and so on¹³⁴. The derivation from this work is followed faithfully¹³⁵, and it becomes the main source for narrating the first centuries of Venetian history, especially in Books Two and Three¹³⁶. It is noteworthy the fact that Book Three of Sabellico's work comes to an end when referring to year 976, which coincides with the sudden end of Ravignani's chronicle¹³⁷. R. Bersi exemplifies this dependence by some comparative texts, referring to the foundation of the City¹³⁸ or to Doge Pietro Candiano IV (959-976)¹³⁹.

Nevertheless, Sabellico's favourite method was to resort to sources indeterminately, by referring to them through the agency of general phrases. Thus, Bersi counts more than 500 references using formulae like "*quidam tradunt ... alii ...*", "*auctores quos sequimur ...*", "*quidam annales habent ...*"¹⁴⁰, or "*tradunt*", "*ferrunt*"¹⁴¹,

¹²² R. Bersi, *op. cit.*, p. 435-436.

¹²³ *Ibidem*, p. 450-451 note 1.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 449.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 436-441.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 448.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 441-442, 457.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 459; see also A. Carile, *op. cit.*, p. 205.

¹²⁹ R. Bersi, *op. cit.*, p. 453.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 458.

¹³¹ A. Carile, *La cronachistica*, p. 205-206.

¹³² *Ibidem*, p. 207.

¹³³ For their identification, see R. Bersi, *op. cit.*, p. 116-117 note 1; for this use, see also A. Pertusi, *op. cit.*, p. 326; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 40.

¹³⁴ R. Bersi, *op. cit.*, p. 117.

¹³⁵ For examples, see *Ibidem*, p. 117-119.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 119-120.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 116.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 118.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 120-122; for the use of Benintendi, see also B. R. Reynolds, *op. cit.*, p. 15.

¹⁴⁰ R. Bersi, *op. cit.*, p. 430-431.

¹⁴¹ Cf. *Ibidem*, p. 444-445; see also *Ibidem*, p. 144-145; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 326-327 (who, because of this reason, had doubts about the historian's responsibility); Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 65 (who notes that our historian does not mention the sources punctually).

all of them representing, according to A. Pertusi, “*la disperazione dei ricercatori delle fonti*”¹⁴². As a paranthesis, the use of the plural form represents nothing more than a trap, since Sabellico used these expressions even when it is obvious that he had only one source in mind, thus the plural achieving a purely theoretical value¹⁴³ or maybe becoming a method for the author to be not ‘unveiled’.

On the contrary, the explicit quotations are in much smaller number, and Bersi makes a separation in this point, that is between the references to the Greek and Latin writers on the one side, and those to authors closer in time to Sabellico¹⁴⁴. Certainly, the use of quotations from the classics is due to Sabellico’s affiliation to the humanistic movement and it is materialised by references to Cato, Titus Livy, Strabo, Cornelius Nepos, Plinius, but also Homer, Plato or Polybius¹⁴⁵, among others. Nevertheless, as Bersi notes, these authors could not be inserted among Sabellico’s historical sources, since their works’ content had nothing in common with the topic of *Rerum Venetarum*, and their testimony was adopted by Sabellico exclusively because of an excess of erudition and for ornamental and stylistic reasons¹⁴⁶, features typical for humanism.

The references to the medieval writers are less numerous. Beside Biondo and Ravignani, they are confined to Cassiodorus, Paul the Deacon, Pietro Damiani, Robert the Monk, Obbone Ravennate, Jacopo da Varazze¹⁴⁷. Even so, one could conclude their second-hand use, through the mediation of the two authors abovementioned. From this list, the only fragment used directly by Sabellico is the one due to Obbone Ravennate that refers to the peace of Venice in 1177¹⁴⁸, for which R. Bersi proposes several comparative texts¹⁴⁹. Some doubts has been expressed regarding the indirect use of writers like William of Tyre or Jacques de Vitry, and R. Bersi does not exclude the possibility for Sabellico to have these sources at hand. He offers textual comparisons between W. of Tyre/J. de Vitry-Biondo-Sabellico, in order to bring their influence into discussion¹⁵⁰. Beside these cases, as Bersi puts it, the references to the other authors are the result of Biondo’s and Ravignani’s mediation. The use of these sources at second hand is also noticed by A. Pertusi¹⁵¹; however, we could not understand on which basis

¹⁴² A. Pertusi, *op. cit.*, p. 327.

¹⁴³ R. Bersi, *op. cit.*, p. 444.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 431.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 431: for a list of all the ancient authors that Sabellico refers to, see *Ibidem*, p. 431 note 1.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 431-432.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 432; see also Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 68 (who neglects Obbone Ravennate from the list). For the use of Jacopo da Varazze, see also Ovidiu Cristea, *Rivalitatea venețiano-genoveză în Marea Neagră: campanile lui Giustiniano Giustiniani (1323, 1328)*, “Revista Istorică”, new series, 15 (2004), 1-2, p. 89-106 (91). For Robert the Monk and Jacopo da Varazze as sources, see also R. Bersi, *op. cit.*, p. 455-456.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 123. For this episode, the reference is also to manuscript Marc. Lat. X. 137, cf. *Ibidem*, p. 146, 147. For the use of Obbone, see also B. R. Reynolds, *op. cit.*, p. 15.

¹⁴⁹ R. Bersi, *op. cit.*, p. 124-125; the same for Marc. Lat. X. 137, cf. *Ibidem*, p. 146-147.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 456-458.

¹⁵¹ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 326.

the same scholar considers that, on the contrary, *De vetustate Aquileiae* would have used directly various medieval sources¹⁵².

Thus, the three references to Paul the Deacon's *Historia Langobardorum* are to be found out in the two authors: the fragments dealing with the origin of the Lombards and the conquest of Ravenna by King Liutprand are in Ravignani¹⁵³, while those referring to the treason of Doge Obelerio contains the same errors as in Biondo¹⁵⁴. In the same sense, Cassiodorus' letter addressed to the maritime tribunes is an excerpt from Benintendi, and Sabellico himself adds the mention saying that: "*mitto reliqua, quae ille longiore prosequitur epistola, quam Benintendius suis commentariis inseruit*" (p. 19)¹⁵⁵. When narrating the First Crusade, Sabellico mentions *Historia Hierosolymitana* of Robert the Monk, whom he calls "*Robertus Remensis*", a character about whom the only thing certain is that he wrote his work around year 1118. It is about three passages, presented by Bersi as a comparison in three: Robert-Biondo-Sabellico, which demonstrates the clear mediation of the historian of Forlì¹⁵⁶. The same Flavio Biondo is the one through whose agency Sabellico refers also to Jacopo da Varazze, explicitly mentioned in Book Six, in the context of the description of Doge Domenico Michiel's campaign in the Holy Land, this conclusion resulting from the same errors present in Biondo but absent in the Genoese chronicler¹⁵⁷.

As for the use of Pietro Damiani¹⁵⁸, one could note only one reference, that is the one dealing with Doge Domenico Selvo's (1071-1084) Byzantine wife. On this occasion, neither Ravignani – whose chronicle had already come to an end – nor Biondo could be invoked as mediators. However, it is neither on this occasion that Sabellico takes the information directly, but he resorts to the support of Lorenzo de' Monaci's work¹⁵⁹, and the comparative text demonstrates this filiation¹⁶⁰.

¹⁵² *Ibidem*. Beside Monaci (cf. *Ibidem*, p. 324), these sources would be: Paul the Deacon (cf. *Ibidem*, p. 324-325, 326), Paolinus of Aquileia (cf. *Ibidem*, p. 324-325), Rufinus (cf. *Ibidem*, p. 324-325), the chronicles ascribed to Giustinian (cf. *Ibidem*, p. 324), *Vitae pontificum* of Sacchi (Platina) (cf. *Ibidem*, p. 324), *Bellum gothicum* of Bruni (cf. *Ibidem*, p. 324) and *Historia bohémica* of Piccolomini (cf. *Ibidem*, p. 324).

¹⁵³ R. Bersi, *op. cit.*, p. 432-433, 434-435.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 435-436. For Paul the Deacon through Biondo's mediation, see also A. Pertusi, *op. cit.*, p. 326.

¹⁵⁵ R. Bersi, *op. cit.*, p. 436.

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 436-441. For Robert the Monk through Biondo's mediation, see also A. Pertusi, *op. cit.*, p. 326.

¹⁵⁷ R. Bersi, *op. cit.*, p. 441-442.

¹⁵⁸ Listed as indirect source also by Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 68. For the use of Pietro Damiani in the Venetian historiography, see Ş. Marin, *Who Was the Bride and Who Was the Bridegroom? A Venetian-Byzantine Matrimonial Alliance in the 11th Century – between History and Legend*, "Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica" 8 (2006), p. 53-74 (*passim*).

¹⁵⁹ R. Bersi, *op. cit.*, p. 442.

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 443.

Thus, the discussion around the use of Monaci's work is necessary¹⁶¹. Practically, Monaci's name is mentioned nowhere in Sabellico's Venetian history¹⁶². Although Monaci is explicitly mentioned in another work of Sabellico, that is *De Vetustate Aquileiae*¹⁶³, one could conclude that this reference would actually originate also in a passage of Biondo's *Decades*¹⁶⁴. Therefore, there is no proof for any possible reading of the historical writing of the chancellor of Crete by our humanist in this case. Nevertheless, R. Bersi's investigation demonstrates Sabellico's dependence on Monaci in effectively all the books of the first Decade of *Rerum Venetarum*, although in various proportions, that is less in the first three books of it¹⁶⁵ – where Benintendi's chronicle is constantly the basis – but constantly in the other six¹⁶⁶. Thus, Book Four has Monaci as exclusive source¹⁶⁷. As we have already mentioned, like in the case of Benintendi or Biondo, also in using Monaci Sabellico resorts to his common vague expressions, “*tradunt*”, “*ferunt*”, and so on¹⁶⁸, sometimes the respective terms being detected in this source as such¹⁶⁹. Also like in using Biondo, Sabellico operates in various manners on Monaci's work: when the latter's narration is too extensive, Sabellico resorts to a compendium¹⁷⁰, but in other cases Sabellico has the tendency to amplify the text of the chancellor of Crete in its formal part, but preserving the content¹⁷¹. He simply attaches an allocution, maybe in order to enforce his own story¹⁷². R. Bersi also offers some comparative texts with Monaci's history, referring to Doge Domenico Selvo¹⁷³,

¹⁶¹ For the use of Monaci's history, beside Bersi's study, see also B. R. Reynolds, *op. cit.*, p. 15; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 324 (but referring to *De vetustate*), 326, 327; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 25, 68, 72 (for the idea of freedom); E. Cochrane, *op. cit.*, p. 83; Roberto Borgis, *Creta nel Duecento. Dai Commentari di Antonio Calergi, cronista veneziano del secolo XV, "Quaderni medievali"* 28 (1989), p. 63-96 (especially 83-88) apud Guillaume Saint-Guillain, *Les conquérants de l'Archipel. L'empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades*, in *Quarta crociata. Venezia-Bisanzio-Impero latino* (editori Gherardo Ortalli-Giorgio Ravegnani-Peter Schreiner), 1, Venice 2006, p. 125-237 (190 note 16); O. Cristea, *op. cit.*, p. 91. For Monaci, see Ş. Marin, *A Venetian Chronicler in Crete. The Case of Lorenzo de' Monaci and His Possible Byzantine Influences*, in *L'Italia e la frontiera orientale dell'Europa. 1204-1669 / Italy and Europe's Eastern Border. 1204-1660. Convegno internazionale di studi, Roma, 25-27 novembre 2010* (ed. by Iulian Mihai Damian, Ioan-Aurel Pop, Mihailo St. Popovic & Alexandru Simon), Frankfurt/Main-Berlin-Bern-Brussels-New York-Oxford-Vienna 2012, p. 237-258.

¹⁶² R. Bersi, *op. cit.*, p. 127, 129.

¹⁶³ The mentioning of Monaci is reported by editor Flaminio Corner, in *Laurentii de Monacis Cretae Cancellarii Chronica de rebus venetis ab U. C. ad annum MCCCCLII. sive ad conjurationem ducis Faledro* (ed. by Flaminio Corner), Venice 1758, p. x. For *De vetustate*, see *supra*, p. 144.

¹⁶⁴ Cf. P. Buchholz, *Die Quellen der Historiarum Decades des Flavius Blondus*, Inaug. Dissert. Univ. Leipzig, Naumburg 1881, p. 46 apud R. Bersi, *op. cit.*, p. 127 note 2.

¹⁶⁵ For these, see *Ibidem*, p. 129 note 1, including the quotation from Lucius Florus regarding the three ages, childhood, teens, and youth, applied to the beginnings of the city.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 129 and note 2.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 129 and note 3.

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 129-130, 145 and, for examples, 130 note 1.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 130 and, for example, note 2.

¹⁷⁰ *Ibidem*, p. 130-131 and, for examples, 131 note 1.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 131 and, for examples, note 2.

¹⁷² *Ibidem*, p. 131 and, for examples, note 3.

¹⁷³ *Ibidem*, p. 443.

confrontations with the Narentani¹⁷⁴, the building of various churches¹⁷⁵, the death of Doge Domenico Flabanigo (1032-1043)¹⁷⁶, Pietro II Orseolo's dogeship (991-1009)¹⁷⁷, one of the Cretan mutinies¹⁷⁸, Peter the Hermit and the beginnings of the First Crusade¹⁷⁹, Sebastiano Ziani's dogeship (1172-1178)¹⁸⁰, the earthquake in 1347¹⁸¹. When analysing the relationship with Monaci in the fragments dealing with the Fourth Crusade and the Latin Empire, A. Pertusi noticed Biondo's and Sabellico's hesitations in using more elaborately the work of the Venetian chancellor of Crete, maintaining their dependence on the Western tradition, instead of following Monaci's innovations in using the Byzantine sources¹⁸². However, Pertusi noticed that a part of the corrections applied by Monaci to the Western tradition regarding those events left some traces¹⁸³ and that in general the version of the facts as presented by Andrea Dandolo is rejected¹⁸⁴, while Monaci's one accepted, although not entirely¹⁸⁵. Consequently, the scholar came to the conclusion that both Biondo and Sabellico would have known Monaci's corrected version of the facts, "*ma non ebbero il coraggio di staccarsi interamente da una persistente tradizione occidentale piena di errori, di origine, molto probabilmente, veneziana.*"¹⁸⁶. Meanwhile, it is probable that the use of Monaci by Sabellico to be due to Biondo's mediation¹⁸⁷.

As for Michele Foscarini, he denied the use of Dandolo by Sabellico¹⁸⁸, considering that the latter would have come into contact with the Dandolian *Extensa* exclusively through the mediation of Biondo and exemplifying through the manner of presentation of the episode of the anti-Venetian measures of Emperor Manuel I in 1171¹⁸⁹. In a first instance, also R. Bersi seems to embrace this viewpoint¹⁹⁰, but then he notices considerable differences in Biondo's text and conclude upon a greater

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 140 note 1.

¹⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 133.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 134-135.

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 133.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 135-137.

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 137-138.

¹⁸¹ *Ibidem*, p. 139.

¹⁸² Cf. A. Pertusi, *Le fonti greche cit.*, p. 204. For the use of Byzantine sources by Monaci, see also Ş. Marin, *A Venetian Chronicler in Crete cit.*, *passim*.

¹⁸³ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 205.

¹⁸⁴ For Andrea Dandolo as chronicler, see, among others, Ş. Marin, *A Double Pathfinder's Condition: Andrea Dandolo and His Chronicles*, "Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica" 12-13 (2010-2011), p. 41-122.

¹⁸⁵ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 206; Idem, *Gli inizi della storiografia umanistica cit.*, p. 285.

¹⁸⁶ Idem, *Le fonti greche cit.*, p. 208.

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 207.

¹⁸⁸ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 250 note 3.

¹⁸⁹ *Ibidem*, p. 250 and note 3.

¹⁹⁰ R. Bersi, *op. cit.*, p. 135, then indicating Monaci's mediation and pointing out that the derivation of *Rerum* from Monaci's work continues even after the closing of the Dandolian long chronicle when narrating events in 1280, cf. *Ibidem*, p. 139.

approach between Sabellico and Dandolo¹⁹¹. Afterwards, he refers to another mediation, that is Monaci's¹⁹² and in the end Bersi demonstrates that Sabellico had Dandolo's text in front of him¹⁹³, rejecting Foscarini's statement¹⁹⁴. Thus, Bersi considers that Sabellico, while following Dandolo in the disposal of the historical events, on the contrary relies upon Monaci's testimony in his speech¹⁹⁵. This idea would be retaken by Bersi, insisting upon the manner of the disposal of the historical events, that is the narration of them for each doge in part, which is identical in Dandolo and Sabellico, on the contrary to the one followed by Monaci, who groups the facts of common topics in separated chapters¹⁹⁶. Henceforth, "*Dandolo potè servire al Sabellico come guida, e il De Monacis gli fornì i particolari.*"¹⁹⁷ Moreover, R. Bersi emphasizes two passages that, unknown to Monaci, are detected both in *Extensa* and in Sabellico's history¹⁹⁸. One should add that, in the third Decade, when his narration reaches the period of Doge Andrea Dandolo (1343-1354), Sabellico seems – no one knows because of which reason – to impose his readers the conviction that he was not aware of the Dandolian chronicles¹⁹⁹. As a matter of fact, the passage in Sabellico's work derives from the eulogium to the doge that R. Caresini inserted in the prologue of his own chronicle²⁰⁰. It is because of this reason that Bersi comes to the conclusion that, on the contrary to Foscarini's viewpoint and due to the fact that the Caresinian text is placed in many of the old codices as a continuation of the Dandolian work, Sabellico could not avoid Dandolo's chronicles²⁰¹. As comparative texts between Dandolo and Sabellico – through the mediation of either Biondo or Monaci –, Bersi refers to various battles with the Narentani in Dalmatia²⁰², the building of various churches²⁰³, the reference to Peter the Hermit²⁰⁴, Sebastiano Ziani's dogeship²⁰⁵, the Fourth Crusade²⁰⁶.

As for A. Pertusi, he refers to the 'filtration' due to the chronicles of Ravagnani and Monaci, which establishes the contact of Sabellico with *Extensa*²⁰⁷. However, the scholar disjoined Foscarini's viewpoint and noted that it is not to be excluded the

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 458-459, with comparative texts Dandolo-Biondo-Sabellico. about the episode in 1204, cf. *Ibidem*, p. 459.

¹⁹² *Ibidem*, p. 460, 135-139.

¹⁹³ *Ibidem*, p. 130-131; see also E. Cochrane, *op. cit.*, p. 83.

¹⁹⁴ R. Bersi, *op. cit.*, p. 144.

¹⁹⁵ *Ibidem*, p. 442 note 1.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 140.

¹⁹⁷ *Ibidem*.

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 140 note 1.

¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 141-142.

²⁰⁰ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 250; R. Bersi, *op. cit.*, p. 142. For Raffaele Caresini (1314-1390). Republic's chancellor. see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 146, 147 and note 1; A. Carile, *Caresini, Rafaino (Raffain, Raphainus, Raphaynus, Raphael de Caresinis)*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 20, Rome 1977, p. 80-83.

²⁰¹ R. Bersi, *op. cit.*, p. 143-144.

²⁰² *Ibidem*, p. 140 note 1.

²⁰³ *Ibidem*.

²⁰⁴ *Ibidem*, p. 135-137.

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 137-138.

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 459.

²⁰⁷ A. Pertusi, *Gli inizi della storiografia umanistica cit.*, p. 326.

possibility for Sabellico to have the Dandolian text at hand, as R. Bersi says²⁰⁸. On the other side, E. Fueter considers that the use of Dandolo could have been done through the compendium of Benintendi²⁰⁹. At a certain moment, Fr. Tateo considers that Sabellico's work seems, under the circumstances of the war of Ferrara, to retake Dandolo's arguments²¹⁰. We suppose that this statement refers to the method of writing history, since Dandolo's chronicle's reference to this war is out of question, due to the fact that it narrates the events previous to year 1280.

The vague formulae used for referring to the sources, as "*ferunt*" and the others, which we mentioned previously, created difficulties to R. Bersi. Whether in the cases of the use of Benintendi, Biondo or Monaci the scholar succeeded to establish the relationships, the difficulty becomes visible first and foremost in the attempt to determine connections between Sabellico and the anonymous chronicles. The latter's influence, although scanty²¹¹, was noticed in the legend referring to Manuel I Comnenus²¹², where the expression of "*apud quosdam rerum Venetarum scriptores reperio*" leads the Italian scholar to connections with chronicle in manuscript It. VII. 2034 at Marciana Library and the work ascribed to Zorzi Dolfín (It. VII. 794)²¹³, but the use of many other anonymous and unpublished chronicles is also possible²¹⁴. Anyhow, Bersi presents comparative texts also for another event, that is the siege of Tyre during Doge Domenico Michiel²¹⁵.

Also from the field of the Venetian chronicles, Altinate chronicle is mentioned by Bersi among Sabellico's sources²¹⁶. Concretely, the scholar refers to the Frankish siege over the lagoon, but also notes the possibility for an indirect use of this source²¹⁷.

Sometimes, it occurs that, during the one and the same narration, Sabellico uses two sources alternatively. For instance, in Book Five, when referring to the First Crusade, he follows Biondo at the beginning, but, from a certain point, he feels the necessity to insert the Venetian deeds and therefore he interpolates a fragment

²⁰⁸ *Ibidem*.

²⁰⁹ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 40.

²¹⁰ Fr. Tateo, *op. cit.*, p. 218.

²¹¹ R. Bersi, *op. cit.*, p. 145. Anyhow, its use is noticed by M. Foscarini, *op. cit.*, p. 150.

²¹² Its text is edited in Ş. Marin, *Venice and translatio imperii. The Relevance of the 1171 Event in the Venetian Chronicles' Tradition*. "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia" 3 (2001), p. 45-103 (86).

²¹³ R. Bersi, *op. cit.*, p. 146. See Anon., *Cronaca Veneta dalla fondazione della Città fino all'anno 1453*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 2034 [= 8834], microfilm Pos. Marc. 145; Zorzi Dolfín, *Cronaca di Venezia dall'origine della Città sino all'anno 1458*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 794 [= 8503], microfilm Pos. Marc. 143; for the chronicle ascribed to Zorzi Dolfín, see Ş. Marin, *The Venetian Chronicle in Codex It. VII. 794 (8503) at Marciana National Library – Ascribed to Giorgio Delfino (Dolfín) and Transcribed by Nicolò Gussoni*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 89 (2012), 2, p. 41-62.

²¹⁴ Anyhow, as Filippo de Vivo, *Historical Justification of Venetian Power in Adriatic*, "Journal of the History of Ideas" 64 (2003), 2, p. 159-176 (163) notes, Sabellico amply enriched the Venetian previous chronicles that he relied upon and emphasized the dissimilarities among them.

²¹⁵ R. Bersi, *op. cit.*, p. 148.

²¹⁶ For Altinate chronicle, see Ş. Marin, *Considerations regarding the Place of Chronicon Altinate in the Venetian Historical Writing*, "Revue des études sud-est européennes" 51 (2013), 1-4, p. 83-103.

²¹⁷ R. Bersi, *op. cit.*, p. 149.

originating in Monaci. Afterwards, he returns to Biondo's text (f. 212-213)²¹⁸. In the end of his comprehensive and wide study, R. Bersi offers an analytical prospectus, establishing for each passage in part the source used by Sabellico in the first Decade of *Rerum Venetarum*. It includes, naturally in different proportions, Monaci, Biondo, Ravignani, Andrea Dandolo, Altinate, manuscript M 2034, Obbone Ravennate, manuscript Marc. Lat. X. 137, and Benedetto Trevisan (oral source)²¹⁹.

The absence of the use of Byzantine sources or the neglect of the Hungarian memoirs by Sabellico was penalized by both M. Foscarini²²⁰ and A. Pertusi²²¹, especially when referring to the books of L. Chalkokondylas, published shortly before *Rerum Venetarum*, and those of G. Sphrantzes²²². It has also been noticed that Sabellico could have the works of Pope Pius II at hand, along with those of Platina²²³ or *Vita* of

²¹⁸ *Ibidem*, p. 444.

²¹⁹ *Ibidem*, p. 151-162. Despite this imposing presentation of Bersi, A. Pertusi, *Gli inizi della storiografia umanistica* cit., p. 327, retaken by Giulio Zorzanello, *La cronaca veneziana trascritta da Gasparo Zancaruolo (codice Marciano It. VII. 2570, già Phillipps 5215)*, "Archivio Veneto", 5th series, 114 (1980), p. 37-66 (50 note 35), considered that the research over Sabellico's sources is far of being complete.

²²⁰ For the fact that he did not use these Hungarian historians, see Giovanni Cuspiniano, *De Turcorum origine*, Anvers 1541, p. 15; M. Foscarini, *op. cit.*, p. 220. For ignoring Chalkokondylas, see *Ibidem*, p. 220; R. Bersi, *op. cit.*, p. 427. Cuspiniano († 1529), author of *De Turcorum origine, religione et immanissima eorum in Christianos tyrannide*, Leyden 1654, was public speaker and diplomat in the service of Emperor Maximilian I, and also visitor of Hungary, Bohemia and Poland.

²²¹ See A. Pertusi. *Le fonti greche* cit., p. 161-162. 205, although the scholar noted that Sabellico would have known the Greek language, cf. *Ibidem*, p. 162 (just like M. Foscarini, *op. cit.*, p. 253 note 1 did), and, on the contrary to Foscarini and Bersi, that he would have been aware of Chalkokondylas' works, cf. A. Pertusi, *op. cit.*, p. 211; see also Idem, *La storiografia umanistica e il mondo bizantino dal sec. XIV al sec. XVIII*, in *Quaderni dell'Istituto di Filologia greca della Università di Palermo*, Palermo 1966, p. 12-17 (16 note 31). Idem, *Le fonti greche* cit., p. 208 note 1 also noticed a fragment from *Rerum* referring to Emperor Theodore I Laskaris, which is not to be detected neither in Dandolo and Monaci, nor in Nicetas Choniates.

²²² M. Foscarini, *op. cit.*, p. 222 note 2.

²²³ *Ibidem*, p. 220 note 4; see also R. Bersi, *op. cit.*, p. 427 (for Pius II). A. Pertusi, *op. cit.*, p. 211 note 1 considered that Bersi would have indicated the use of Platina by Sabellico (personally, we were not able to detect any reference to Platina in R. Bersi's article), and also the use of the same source for *De vetustate*, cf. Idem, *Gli inizi della storiografia umanistica*, p. 324. For Bartolomeo de' Sacchi called Platina (1421, Piadena, near Cremona-1480 or 1481, Rome), appointed in 1478 as director of the Vatican library by Pope Sixtus IV, and his work, see *Vitae summorum pontificum ad Sixtum IV*, Venice 1479, we make reference to the rich bibliography provided by Stefan Bauer, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon* 22 (2003), p. 1098-1103 [= http://www.bautz.de/bbkl/p/platina_b.shtml], 2003, and to volume *Bartolomeo Sacchi, Il Platina (Piadena 1421-Roma 1481): atti del Convegno internazionale di studi per il 5. centenario, Cremona, 14-15 novembre 1981* (ed. by Augusto Campana, Paola Medioli Masotti), Padua 1986.

Carlo Zeno, in fashion at those time²²⁴, as many other writings²²⁵, but he did not take advantage of these opportunities. On the other side, it has been concluded the inclusion of the Dalmatian Coriolano Cippico's comment in his history. Contemporary with Sabellico, the latter refers to the anti-Ottoman actions enterprised by admiral Pietro Mocenigo²²⁶. Meanwhile, for many other sources, it has been asserted that Piccolomini's *Cosmographia* was also a source for Sabellico²²⁷.

At the same time, the neglecting of the public documents has also been criticised²²⁸. As a matter of fact, during the first ten books of *Rerum Venetarum*, Sabellico refers only one time to the authority of the documents. It is when he narrates the privileges gained by the Venetians in the Latin Kingdom of Jerusalem, consequent to the capture of Tyre in 1124, but even on this occasion he uses the mediation of

²²⁴ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 219 note 1; see also R. Bersi, *op. cit.*, p. 427. It is about Iacobi Zeni *Vita Caroli Zeni* (ed. by Gasparo Zonta). in RIS². 19, part VI, Bologna 1940-1941, p. 5 ff. For this work, see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 265 note 3; N. Iorga, *op. cit.*, p. 213-220. Unfortunately, we are not able to detect a recent study dedicated to Carlo Zeno (1334-1418); therefore, in order to illustrate his personality, we refer to the older appreciative works, such as *La Vita del magnifico m. Carlo Zeno egregio et valoroso capitano della illus. repub. Venetiana, composta dal rev. Gianjacommo Feltrense et tradotta in vulgar per messer Francesco Quirino*, Venice 1544; *Compendio della Vita di Carlo Zeno nobile venetiano estratto dall'Historia Latina di Giacomo Zeno vescovo di Feltre e di Belluno per Hieronimo Diviaco da Montona*, Bergamo 1591; *Il Trionfo dell'ill.mo et ecc.mo sig. Carlo Zeno riportato dalla lizza de' più alti paragoni e dall'ill.mo sig. Francesco Zeno podestà di Bergamo con sonori applausi della fama rappresentato. Opera del sig. dott. Alessandro Terzi rettore del seminario, recitata dall'Accademia Ema*, Bergamo [1626].

²²⁵ For the use of these ones (minorite Bartolomeo da Gianni, George of Hungary, Emanuele Piloti, Antonio Bonfini, Niccolò Segundino), see E. Cochrane, *op. cit.*, p. 85.

²²⁶ For this dependence, see A. Zeno, loc. cit., p. 12 apud M. Foscarini, *op. cit.*, p. 251 note 2; M. Foscarini, *op. cit.*, p. 251 note 2; W. B. Dinsmoor, *op. cit.*, p. 167; R. Bersi, *op. cit.*, p. 426-427; G. Cozzi, *Cultura politica e religione* cit., p. 220 note 9 (who names Cippico's work as *De bello asiatico*); Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 48 (under the name of Coriolano Cepio); E. Cochrane, *op. cit.*, p. 82 and 521 note 68. For the friendship between Sabellico and Cippico, see M. Foscarini, *op. cit.*, p. 251 note 2; Michael B. Petrovich, *Croatian Humanists and the Writing of History in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, "Slavic Review" 37 (1978), 4, p. 624-639 (633). It is about the work entitled *Coriolani Cepioni Dalmatae Petri Mocenici imperatoris gesta*, Venice 1477 [subsequent editions: Basel 1544, Basel 1556, Venice 1598, Strassburg 1611]. However, the most known work of this author was *De Bello Asiatico libri III*, Venice 1594 [Italian editions: Coriolano Cippico, *Delle Cose Fatte Da M. Pietro Mocenigo ... Libri Tre ...*, Venice 1570; *Delle guerre de' Veneziani nell'Asia dal MCCCCLXX al MCCCCLXXIII libri tre* di Coriolano Cippico (ed. by Antonio Cappello), Venice 1796], which narrates about the war which he personally participated in, in order to defend Scutari against the Turks (1470-1474). About the author, originated in Dalmatia (1425, Traù-1493), it is known that he was not a man of letters, but businessman and naval commander. For his biography, see Marco Palma, *Cippico (Cepione), Coriolano*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 25, Rome 1981, p. 735-736; Renata Fabbri, *Per la memorialistica veneziana in latino del Quattrocento. Filippo da Rimini, Francesco Contarini, Coriolano Cippico*, Padua 1988.

²²⁷ A. Pertusi, *Gli inizi della storiografia umanistica* cit., p. 324. For Enea Silvio Piccolomini (1405-1464), Pius II as pope (1458-1464), the bibliography is too vast, for which reason we refer to the rich bibliography provided by Hans Heinz, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon* 7 (1994), p. 659-661 [= http://www.bauzt.de/bbkl/p/pius_ii.shtml, 2007].

²²⁸ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 224 note 2; see also R. Bersi, *op. cit.*, p. 427.

Biondo, even mentioning it in black and white: "*Blundus Forliviensis ait, se privilegii illius quandoque vidisse formulam, in quo haec notata essent ...*" (p. 136)²²⁹.

In exchange, it has been underlined the fact that Sabellico selected the historical material also from oral information²³⁰. In connection to it, the ensemble of data imparted by Benedetto Trevisan, the Venetian captain of Verona – although it is mentioned only one time (p. 213)²³¹ – or by Jacopo Giuliani²³² – for the post-1450 part of the history are taken into consideration²³³. Besides, R. Bersi supposes that Sabellico would have taken information from various learned men in Verona, during the 15 months when he spent in that city²³⁴, although this suggestion is not documented. On the other side, although he mentioned Sabellico's contemporaneity with events such as the fall of Constantinople, Athens, Morea, and Negropont, the Turkish advance in Europe, the Ottoman incursion in Friuli, the disembarkment at Otranto, and so on, A. Pertusi noticed the absence of these events in *Rerum Venetarum*²³⁵. This absence is real, but we do not side with the manner in which the modern scholar reproached with Sabellico the fact that he does not understand the effects of the episode in 1453 over Europe and over Venice and its commercial fate²³⁶, thus expressing the doubts over Sabellico's skills as historian²³⁷. Thus, Pertusi criticized that fact that Sabellico "*gli manca il senso della prospettiva storica nei suoi nessi di cause ed effetti; non vede i rapporti politici e religiosi o, se li intravede, preferisce passare accanto ad essi, specie se coinvolgono l'analisi di situazioni delicate; si compiace di quadretti persino idillici o assolutamente anacronistici, [...]*"²³⁸. This kind of critics over Sabellico's history sounds rather as an unfavourable review on a work written in our times²³⁹.

As for Sabellico's writing style, Titus Livy has an undeniable influence, becoming our historian's pattern²⁴⁰. This influence affects even the manner in which Sabellico uses the historical material of Biondo's text, which he alters the form and adapts it to more elevated stylistic exigencies²⁴¹. He even more influences the manner of use of Ravignani's chronicle, over which he Latinizes the names of places and

²²⁹ *Ibidem*, p. 445.

²³⁰ *Ibidem*: see also A. Pertusi, *op. cit.*, p. 328; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 40; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 83-84.

²³¹ R. Bersi, *op. cit.*, p. 445 and note 2.

²³² A. Pertusi, *op. cit.*, p. 328.

²³³ *Ibidem*.

²³⁴ R. Bersi, *op. cit.*, p. 445.

²³⁵ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 328-329; see also in part G. Cozzi, *op. cit.*, p. 220-221.

²³⁶ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 328.

²³⁷ *Ibidem*, p. 329.

²³⁸ *Ibidem*, p. 327.

²³⁹ For instance, when Pertusi states that "*gli studiosi a lui [Sabellico's, emphasis mine] contemporanei non ne erano affatto convinti; meno ancora lo siamo noi, almeno sul piano storiografico.*" (*Ibidem*, p. 329).

²⁴⁰ For instance, see R. Bersi, *op. cit.*, p. 443, 120 note 1; B. R. Reynolds, *op. cit.*, p. 15, 16; G. Cozzi, *op. cit.*, p. 221; A. Carile, *La cronachistica veneziana* cit., p. 184, 204; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 327-328; G. Cozzi, *Marin Sanudo* cit., p. 340, 344; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 69; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 83; Fr. Tateo, *op. cit.*, p. 208, 220; G. Benzoni, *op. cit.*, p. 764 (who even speaks about Sabellico's "*latino livianeggiante*" style), and so on.

²⁴¹ R. Bersi, *op. cit.*, p. 443-444.

characters²⁴² and also the author's name, constantly called as *Bonitendius*. Actually, the division itself on "books" and "decades" has the Livian mark²⁴³, although we add the possibility that it could have been adopted through the agency of Biondo. It has also been noticed that, from the formal viewpoint, if one would leave aside the fact that he inserted very few speeches, Sabellico relies completely on Leonardo Bruni's form²⁴⁴.

Often following the parallel between Venice and Rome²⁴⁵, Sabellico's overrated self-confidence should not be exposed to hasard, meaning that – according to him – what Titus Livy represented for Rome could be regarded with what he, Sabellico represented for Venice!²⁴⁶ Anyhow, since his dedication towards Doge Marco Barbarigo, Sabellico had expressed his surprise that such a city had not yet had any writer able to assumed the difficult task to write its history²⁴⁷, thus proving a real disdain for the local historical tradition²⁴⁸.

²⁴² *Ibidem*, p. 116, 117.

²⁴³ E. Cochrane, *op. cit.*, p. 84.

²⁴⁴ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 41.

²⁴⁵ For this, see also G. Cozzi, *Cultura politica e religione cit.*, p. 221 note 11; A. Carile, *op. cit.*, p. 184, 204; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 327-328; Frederic C. Lane, *The enlargement of the great council of Venice*, in *Florilegium Historiale. Essays presented to Wallace K. Ferguson cit.*, p. 236-274 (241); F. Gilbert, *Biondo, Sabellico, and the beginnings cit.*, p. 286; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 68-69, 70-71, 74; Fr. Tateo, *op. cit.*, p. 186, 208, 212; G. Benzoni, *op. cit.*, p. 764; André Jean-Marc Loechel, *Le rappresentazioni della comunità* (traducător Ernesto Garino), in *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, 4, cit., p. 603-721 (692); E. Crouzet-Pavan, *Venise: une invention de la ville (XIIIe-XVe siècle)*, 1997, p. 282 ff. Actually, the idea was not quite new, since it had already been advanced by Poggio, as central argument of his speech in *In laudem reipublicae Venetorum*; for Giovanni Francesco Poggio Bracciolini (1380, Terranuova, near Arezzo-1459), orator, panegyrist, translator from Greek, appointed in 1453 as chancellor and historiographer of the Republic of Florence, for which he wrote between 1453 and 1458 *Historiae Florentini Populi*, it is a vast bibliography, for which we refer to Ansgar Frenken, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon* 7 (1994), p. 778-781 [= http://www.bautz.de/bbkl/p/poggio_b.shtml], 2001. On the other side, one should note another phenomenon, that is about the Venetian aversion to ancient Rome, a topic minutely discussed by Giuseppe Toffanin, *Machiavelli e il tacitismo: la politica storica della Controriforma*, Padua 1921, p. 11-14, but also, with some nuances, by William J. Bouwsma, *Venezia e la difesa della libertà repubblicana. I valori del Rinascimento nell'età della Controriforma*, Bologna 1977 [*Venice and the Defense of Republican Liberty. Renaissance Values in the Age of the Counter Reformation*, Berkeley-Los Angeles 1968], chapter "La sfida di Roma: la riforma cattolica come controrinascimento", p. 163 ff.

²⁴⁶ See also G. Benzoni, *op. cit.*, p. 764.

²⁴⁷ *Rerum*, col. 1085 = I, p. 4 apud A. Pertusi, *op. cit.*, p. 329; the quotation is presented *in extenso* also in Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 67-68. The same idea, also in B. R. Reynolds, *op. cit.*, p. 15 (where the scholar notes that "Venice was late in compiling its story, a fact deplored by Sabellico"). In Bersi's version, *op. cit.*, p. 150, and also in A. Pertusi, *op. cit.*, p. 327, the following quotation from the dedication to Doge Marco Barbarigo is presented, cf. Sabellico, p. 3: "[...] *in commentaries quosdam in annalium speciem conscriptos incidi: inde alia quaedam ignobilium scriptorium monumenta videndi copia nobis facta est: quae omnia (aparte enim dicam quod sentio) tam squalida, foedaque barbarie operta offendi, ut meno cognoscendae historiae tam cupidus sit, quem non facile ab institute lectione avertere potuisset.*"

²⁴⁸ See also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 150 note 1; R. Bersi, *op. cit.*, p. 150; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 327.

Influences

Despite his contemporary Ermolao Barbaro's and Giorgio Merula's unfavourable opinions²⁴⁹, doubled by those of the modern scholars²⁵⁰, much more numerous than in any other Venetian historical work's case, Sabellico had at his times a complete success among the Venetian senators. Through the agency of his work, their vainglory was satisfied, following the extremely eulogistic style towards their city²⁵¹. Practically, one could note a kind of symbiosis between the manner in which the work presented the events and requests of the Venetian leading group; it was a point where supply and demand met. Although not documented, G. Cozzi's assertion, according to which "*a quanto pare, era piaciuta di più [...] della storia De origine urbis Venetiarum, scritta, senza un formale incarico ufficiale, da Bernardo Giustinian, [...]...*"²⁵², should be mentioned. The too facile complacency of the Venetians in front of this work is noticed – even with regret – by Ermolao Barbaro, in the above mentioned letter. This "wave of satisfaction" included many learned men, like Trifone Gabriello and Niccolò Crasso²⁵³,

²⁴⁹ See, for instance, the letter sent in 1486 by E. Barbaro to G. Merula, apud E. Cochrane, *op. cit.*, p. 521 note 74; see also *Ibidem*, p. 226. Merula's unfavourable judgment, according to which Sabellico was accused by the too much credit given to the Venetian ancient chronicles, could also be concluded from a justifying letter sent by Sabellico to Daniele Ranieri, written after Merula's death, apud R. Bersi, *op. cit.*, p. 423 note 4; for Merula's attitude, see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 250 and note 4; R. Bersi, *op. cit.*, p. 423 note 4. Ermolao Barbaro's letter was not preserved, but it existed in the time when Apostolo Zeno's edition was published, and the editor inserted in the foreword, cf. A. Zeno, *loc. cit.*, p. 40 apud M. Foscarini, *op. cit.*, p. 251, 252 and note 1.

²⁵⁰ See, for instance, M. Foscarini, *op. cit.*, p. 227 note 1 (noticing errors regarding Jesolo and Equilio), p. 250 (concluding that Sabellico's work relies upon annals of scanty authority); Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 75 (the same accuses as Foscarini's); A. Pertusi, *op. cit.*, p. 323 (indicating that Sabellico did not hesitate to collect absurd legends, stories, miracles, traditions) and note 3 (with references to *De vetustate*); 327 and, for examples, note 4; G. Cozzi, *Marin Sanudo cit.*, p. 340 (noting the "zeppa" inside of the work of fabulous legends, used in the most uncritical manner and abundantly retaken from the pages of chroniclers like Ravagnani and Dandolo); E. Cochrane, *op. cit.*, p. 84-85. 86; D. S. Chambers, *op. cit.*, p. 25, and so on.

²⁵¹ For it, see also Aug. Prost, *op. cit.*, p. 514; G. Cozzi, *Cultura politica e religione cit.*, p. 221; Idem, *Marin Sanudo cit.*, p. 340; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 84-85, 226; D. S. Chambers, *op. cit.*, p. 25; Donald E. Queller, *Il patriziato veneziano. La realtà contro il mito* (transl. by Paolo Pavanini), Rome 1987 [*The Venetian Patriciate. Reality versus Myth*, Urbana-Chicago 1986], p. 20; for the Venetian authorities' affinity to this festivist style imposed by Sabellico, see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 251 note 3; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 330; G. Cozzi, *op. cit.*, p. 340, 342; Fr. C. Lane, *op. cit.*, p. 241; Idem, *Storia di Venezia*, Turin 1991 [*Venice. A Maritime Republic*, [Baltimore] 1973], p. 261; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 65 (who notes that, on the contrary, *De vetustate* did not enjoy such a brilliant fame), 68, 72 (where the scholar concludes that the Venetian public spirit and leading class' ideology were 'allies' to our historian), 73, 74 (where the specific political-cultural mission of the work is underlined); James S. Grubb, *Firstborn of Venice. Vicenza in the early Renaissance State*, Baltimore-London 1988, p. 35 (who names Sabellico as "a good indicator of Venetian thinking"); G. Benzoni, *op. cit.*, p. 764 (about the fact that the Republic recognized itself in Sabellico's work, so that to adopt it as cardinal point of the public memory). In exchange, a contrary position in D. Raines, *Alle origini dell'archivio politico del patriziato cit.*, p. 50, who speaks about a lack of success of *Rerum Venetarum*!

²⁵² G. Cozzi, *op. cit.*, p. 340.

²⁵³ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 252. For Trifone Gabriello (c. 1470, Venice-1549, Venice), nicknamed "Socrates" of his times (see also *Ibidem*, p. 349) and for his rich knowledge regarding the classics, see *Vita di M. Triphone Gabriele nella quale si mostrano a pieno le lodi della vita soletaria et*

so that Sabellico's history was retaken with the respective commendations by the subsequent historians²⁵⁴, like Luis Vives²⁵⁵, Raffaele Volaterrano²⁵⁶, Giambattista Pigna²⁵⁷, Angelo di Costanzo²⁵⁸, Leandro Alberti²⁵⁹, Tarcagnota²⁶⁰ or, in the days of Marco Foscarini, by priest Abondio Collina²⁶¹, Pietro Marcello, Pietro Giustinian,

contemplativa, Bologna 1543; Em. A. Cicogna, *Delle iscrizioni veneziane*, 3, Bologna 1982, p. 208-223; Lino Pertile, *Trifone Gabriele's Commentary on Dante and Bembo's "Prose della volgar lingua illustre"*, "Italian Studies" 40 (1985), p. 17-30; Deborah Parker, *Commentary as Social Act: Trifone Gabriele's Critique of Landino*, "Renaissance Quarterly" 45 (1992), 2, p. 225-247. For Niccolò Crasso, (c. 1585-1653), Venetian jurist, poet and historian, see Giorgio Cadoni, *Bodin, Giannotti, Niccolò Crasso e Venezia*, "Il Pensiero politico" 14 (1981), p. 128-133. On his turn, M. Foscarini, *op. cit.*, wrote about Crasso's annotations on Gasparo Contarini and Donato Giannotti (p. 350 note 2), assisted in this sense by Domenico Molino (p. 350 note 3), and noted that he had the Venetian chronicles in mind (p. 151 note 3).

²⁵⁴ For all the subsequent authors referring to Sabellico, see M. Foscarini, *op. cit.*, p. 253 note 3.

²⁵⁵ For Juan Luis Vives (1492, Valencia-1540), jurist and philosopher, Spanish protestant that studied and acted in France, the Netherlands, England, see the impressive bibliography offered by Christian Kahl in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon* [= http://www.baukt.de/bbkl/v/vives_j_l.shtml] 24 (2005), p. 1493-1512, 2006, to which one could add G. Hoppe, *Die Psychologie von Juan Luis Vives*, Berlin 1901; Adolfo Bonilla y San Martín *Luis Vives y la filosofía del renacimiento*, Madrid 1903; Pablo Graf & Jose Maria Millas Villacrosa, *Luis Vives como apologeta. Contribucion a la historia de la apologetica*, Madrid 1943; Carlos G. Noreña, *Juan Luis Vives*, the Hague 1970; *Juan Luis Vives: Against the Pseudialecticians. A Humanist Attack on Medieval Logic* (ed. by Rita Guerlac), Dordrecht-Boston-London 1979.

²⁵⁶ For *Geographia* of Raffaele Maffei, usually called as Volaterrano (1451 or 1455-1522 or 1537), encyclopedist and a real authority in the Papal bureaucracy, see Benedetto Falconcini, *Vita del nobil' uomo e buon servo di Dio Raffaello Maffei detto il Volterrano*, Rome 1722; Mirella Ferrari, *Le scoperte a Bobbio nel 1493: vicende di codici e fortuna di testi*, "Italia medioevale e umanistica" 13 (1970), p. 139-180 (140-141).

²⁵⁷ Gio. Battista Pigna, *Historia de Principi di Este*, Ferrara 1570 (whose history of the princes of house d'Este was published in 1570). For the author (1530, Ferrara-1575), secretary of Duke Alphons II, see also E. Cochrane, *op. cit.*, p. 263.

²⁵⁸ For Angelo di Costanzo (c. 1507, Naples-1591), historian, philosopher and poet, author of *Le Istorie del regno di Napoli dal 1250 fino al 1498*, Naples 1572 (many times reprinted), see Benedetto Croce, *Angelo Di Costanzo, poeta e storico*, in Idem, *Uomini e cose della vecchia Italia*, ser. I (second ed.), Bari 1943 [first ed.: Naples 1926]; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 272, 274-275.

²⁵⁹ For the dominican Leandro Alberti (1479, Bologna-1552, Bologna), geographer, author of *Descrittione di tutta Italia*, Bologna 1550, see E. Cochrane, *op. cit.*, p. 252, 305-307; volumes *Il territorio emiliano e romagnolo nella "Descrittione" di Leandro Alberti* (ed. by Massimo Donattini), Bergamo 2004 and *L'Italia dell'inquisitore. Storia e geografia dell'Italia del Cinquecento nella Descrittione di Leandro Alberti*, (Bologna, 27-29 maggio 2004), Bologna [forthcoming].

²⁶⁰ Giovanni Tarcagnota († 1566) was the author of *Delle Historie del Mondo*, Venice 1562.

²⁶¹ Scholar Abondio Collina (1691-1765) was the author of *Consideratione istoriche sopra l'origine della Bussola Nautica nell'Europa e nell'Asia*, Faenza 1748.

Paolo Morosini²⁶² or Th. de Fougasse²⁶³. It was also familiar to Niccolò Canussio of Friuli, since this latter would permit himself to make corrections to Sabellico in certain details regarding Attila's invasion²⁶⁴. On his turn, A. Pertusi saw "*una frattura circa la valutazione dell'opera del Sabellico fra l'ambiente degli umanisti seri, che ne sentivano tutte le carenze storiografiche, e quello dei politici, [...], di professione, che ammiravano in essa soprattutto la parte di propaganda o di pubblicistica espressa in un latino abbastanza brillante [...]*"²⁶⁵, while F. Gaeta mentions that Sabellico's Venetian history "*trovò accoglienza largamente favorevole più nella classe di governo che presso i suoi colleghi umanisti: [...]*"²⁶⁶. A much more favourable opinion is embraced by F. Tateo, who regards our historian as "*un ottimo campione*" exactly because "*la sua opera allo stesso tempo è sensibile al pubblico della nobiltà intellettuale e cerca di conformarne le prospettive culturali*"²⁶⁷. As a matter of fact, Sabellico was regarded that "*riunisse insieme la sparsa massa della tradizione concernente Venezia, e liberasse anzitutto la Cronaca del Dandolo dalle sue aggiunte di storia universale e dalla pedante divisione in paragrafi*"²⁶⁸. His history's success was explained by M. Foscarini through the thirst at those times for a general history, which made that his work's vices be not discerned, due to his unusual eloquence. Confronted with it, as with a new thing, the inaccuracies were excused²⁶⁹. Foscarini also considered that the Senate, "*udendone la generale approvazione, volle piuttosto aver riguardo alla grandezza dell'animo proprio, che all'intimo valore della storia, ed ai giudicii che in processo di tempo ne seguirebbono: [...]*"²⁷⁰. Criticized by the others, the use of sources of small importance is explained by Sabellico himself, by expressing his disdain towards the local historical tradition²⁷¹ and justifying the strictly propagandistic value of his history even in his dedication towards the doge²⁷². Under these circumstances, E. Cochrane's conclusion, always negative, is that "thus Sabellico

²⁶² M. Foscarini, *op. cit.*, p. 253 note 4; for an error possibly retaken from Sabellico, see also *Ibidem*, p. 227 note 1. For P. Marcello, see his work *Petri Marcelli de Vitis Principum et gestis Venetorum Compendium*, Venice 1502; see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 267 and note 4; Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 320. For P. Giustinian, see *Petri Justiniani patritii Veneti Aloysii f. Rerum Venetarum ab urbe condita historia*, Venice 1560; see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 293 and notes 1-4, 294 and note 1. For Paolo Morosini (1566-1637), see *Ibidem*, p. 277, 296 and notes 4-5; Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 82.

²⁶³ *Histoire generale de Venise depuis la fondation de la ville jusqu'à present extraicte de plusieurs memoires et divers auteurs, tant latins que François et italiens, par Th. de Fougasses*, Paris 1608, cf. Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 84.

²⁶⁴ A. F. Stone, loc. cit., p. 7, 10, 21.

²⁶⁵ A. Pertusi, *op. cit.*, p. 330-331.

²⁶⁶ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 74.

²⁶⁷ Fr. Tateo, *op. cit.*, p. 188.

²⁶⁸ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 39; for a less positive effect over the method of renunciation to the paragraphs, that is the almost continuous lack of chronological data in the text, see also G. Cozzi, *Cultura politica e religione* cit., p. 220 note 9; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 327; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 41; for some dating errors, see also A. Pertusi, *op. cit.*, p. 327.

²⁶⁹ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 251.

²⁷⁰ *Ibidem*, p. 252.

²⁷¹ For the use of 'domestic' sources, see also Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 73.

²⁷² *Ibidem*, p. 67-68.

managed to combine the principal defects both of Quattrocento humanist historiography and of the Venetian chronicle tradition.”²⁷³ The too much credit granted to the Venetian chronicles is a reality, and the humanistic features are confined by Sabellico's history to the use of Titus Livy's style, the constant comparisons with ancient Rome's history²⁷⁴ or the translation of various places and characters from vulgar to classic Latin²⁷⁵. However, the Venetian ancient myths of freedom, independence, morality, religiosity, and so on that Sabellico constantly refers to were those that perfectly agreed with the historiographical exigences of the Republic²⁷⁶, since, as E. Fueter considers, “*il governo [Venetian, emphasis mine] non voleva istruire i suoi sudditi, ma illuminare in modo ufficioso il pubblico straniero sulla sua politica.*”²⁷⁷ Henceforth, “*anche se non fu un grande, né un buon libro di storia, fu un discreto veicolo di propaganda e di informazione, diretta com'era non ad un pubblico di specialisti, di eruditi e di filologi di professione, ma ad una più vasta fascia di lettori che le decretarono, per tempo ed a lungo, un ampio successo.*”²⁷⁸

It is certitude that, beside the authors mentioned by M. Foscarini as being influenced by our historian, many ‘lives’ of Sabellico were published, along with the many works that eulogized him²⁷⁹.

As for the punctual influences of the work of the humanist of Lazio over subsequent writings, one could notice its weak reflection in the Venetian chronicles. Practically, the only mention of *Rerum Venetarum* in a Venetian chronicle is due to Pietro Dolfin²⁸⁰. Thus, the London codex King's 149 from British Museum of the Dolfinian chronicle, inserts the following statement: “*Et tracto etiam da ogni altra cronica latina et vulgare et antiqua over moderna, che per i passadi tempi semplicemente trovato avemo, da Biondo da Furlì, da Mattio Palmieri fiorentino, dalla Sforziade de ser Zuanne de Zeco, dal supplemento de fra Giacomo Filippo da Bergamo et ultimamente da Marco Antonio Romano [Sabellico, emphasis mine]*”²⁸¹²⁸². One should note that Sabellico's history is mentioned on the last position among Dolfin's

²⁷³ E. Cochrane, *op. cit.*, p. 84; in the same sense, see also D. E. Queller, *op. cit.*, p. 20.

²⁷⁴ See especially F. Gilbert, *op. cit.*, p. 286.

²⁷⁵ R. Bersi, *op. cit.*, p. 116, 132 and note 1; G. Cozzi, *op. cit.*, p. 220 nota 9. In connection with Sabellico's humanism, E. Breisach, *op. cit.*, p. 155 formulates the idea that his Venetian history was humanistic rather in its shape than in substance.

²⁷⁶ G. Cozzi, *Marin Sanudo cit.*, p. 340; see also F. de Vivo, *op. cit.*, p. 163.

²⁷⁷ Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 37.

²⁷⁸ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 74.

²⁷⁹ For their presentation, see R. Bersi, *op. cit.*, p. 423-426.

²⁸⁰ For Pietro Dolfin, see Ş. Marin, *Crusades seen through Venetian Eyes. The Case of Pietro Dolfin*, “Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica” 10-11 (2008-2009), p. 207-259 (in particular 207-239).

²⁸¹ R[inaldo] F[ulin], *Saggio del catalogo dei codici di Emmanuele A. Cicogna*, “Archivio Veneto”, 4, part I (1872), p. 59-132, 337-398 (353 note 3).

²⁸² Cf. King's 149, f. 46 apud Roberto Cessi, *Introduzione*, in *Petri Delphini Annalium Venetorum Pars quarta* (ed. by Roberto Cessi & Paolo Sambin), Venice 1943, p. xix. The same quotations also in two manuscripts from Correr Civic Museum: Co 2675, tom I, f. 14 apud Maria Zannoni, *Le fonti della cronaca veneziana di Giorgio Dolfin*. “Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti” 101 (1941-1942), part II, p. 515-546 (523 note 1) and Ci 2608-2610 apud R. F[ulin], *op. cit.*, p. 353.

sources. Moreover, in another codex – It. VII. 794 –, P. Dolfín underlines his preference to his father, Zorzi's work in Sabellico's detriment²⁸³.

As for the modern scholars, we are not able to detect references to any influence of *Rerum Venetarum* on the subsequent Venetian chronicles. An exception could be Marino Sanudo's *Le vite de' Duchi*²⁸⁴, but this work refers only to a quotation from Sabellico²⁸⁵ and to mentioning of collateral matters: the use in both cases of the fabulous elements²⁸⁶, an indirect supposed polemic of Sanudo against his precursor²⁸⁷. There are also discerned some differences, obvious in the content of the two works and even more in the historical view²⁸⁸. Personally, we proposed a comparative text with other codices referring to the first part of the legend of Manuel I Comnenus²⁸⁹. It is about the following codices at Marciana Library: It. VII. 2592²⁹⁰, It. VII. 2543²⁹¹, It. VII. 1586²⁹², It. VII. 1577²⁹³, It. VII. 798²⁹⁴, It. VII. 2560²⁹⁵, It. VII. 550²⁹⁶, It. VII. 2563²⁹⁷, It. VII. 1274 (pseudo-Zancaruolo)²⁹⁸, It. VII. 10 (pseudo-Donato)²⁹⁹, It. VII.

²⁸³ Cf. It. VII. 794, f. 302v apud M. Zannoni, *op. cit.*, p. 523: "come descriue messer Zorzi Dolfín mio padre [...] al qual più credo che a Marco Antonio Sabellio".

²⁸⁴ See *Marini Sanuti Leonardi filii Patricii Veneti De Origine Urbis Venetae et vita omnium Ducum feliciter incipit, in Rerum Italicarum Scriptores*, 22 (ed. by Lodovico Antonio Muratori), Milan 1733, p. 399-1252.

²⁸⁵ Vittorio Lazzarini, *Marino Faliero. Avanti il Dogado – La Congiura*, Florence 1963 [1897], p. 103.

²⁸⁶ G. Cozzi, *op. cit.*, p. 341.

²⁸⁷ *Ibidem*, p. 343.

²⁸⁸ *Ibidem*, p. 344.

²⁸⁹ Ș. Marin, *Venice and translatio imperii cit.*, p. 86; Idem, *Imaginea împăratului Manuel Comnen în cronică venețiană*, "Revista Istorică", new series. 11 (2000), 1-2, p. 31-57 (50 note 65).

²⁹⁰ Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1247*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 2592 [= 12484].

²⁹¹ Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1356*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 2543 [= 12435].

²⁹² Anon., *Cronaca Veneta dal principio della città fino al 1450*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 1586 [= 9611].

²⁹³ Anon., *Cronaca della Città di Venezia dalla sua fondazione fino all'anno 1400*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 1577 [= 7973].

²⁹⁴ Anon., *Cronaca Veneta dall'origine della città sino all'anno 1478*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 798 [= 7486].

²⁹⁵ Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1432*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 2560 [= 12452].

²⁹⁶ Anon., *Cronaca dall'origine di Venezia sino all'anno 1442*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 550 [= 8496].

²⁹⁷ Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1441*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 2563 [= 12455].

²⁹⁸ *Cronaca Veneta supposta di Gasparo Zancaruolo, dall'origine della Città fino al 1446*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 1274 [= 9274].

²⁹⁹ Antonio Donà [?], *Cronaca Veneta dall'anno 687 al 1479*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 10 [= 8607].

56 (pseudo-Erizzo)³⁰⁰, It. VII. 2580 (pseudo-Veniera)³⁰¹, and It. VII. 791 (pseudo-Veniera)³⁰².

We have also classified Sabellico's history in category 2, along with codex It. VII. 2592 and partially with Biondo's *De origine et gestis Venetorum*³⁰³. Accidentally, we have added other chronicles to this category³⁰⁴: Andrea Dandolo's short chronicle³⁰⁵, Sanudo³⁰⁶ and codex It. VII. 71³⁰⁷, when analyzing the arrival of the non-Venetian participants to the Fourth Crusade to Venice³⁰⁸, the representation of Patriarch Tommaso Morosini³⁰⁹, the imperial election of Baldwin I³¹⁰, Doge Domenico Michiel's 'crusade'³¹¹, the fall of the Latin Empire of Constantinople³¹², Giustiniano Partecipazio's mission in Byzantium³¹³.

On the other side, possible influences on another kind of works have rather been emphasized. It is about writings other than chronicles. Thus, beside the numerous editions and translations of *Rerum Venetarum*³¹⁴, one should note the compendium due

³⁰⁰ *Cronaca Veneta attribuita a Marcantonio Erizzo, fino all'anno 1495*, manuscript 56 [= 8636]. For this chronicle, see Ș. Marin, *Crusades seen through Venetian Eyes – Between Being in Abeyance and Involvement. The Case of the Chronicle Ascribed to Marcantonio Erizzo*, in *Aut viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu* (ed. by Ovidiu Cristea & Petronel Zahariuc & Gheorghe Lazăr), Iași 2012, p. 121-144 (in particular 121-123).

³⁰¹ Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1556*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 2580 [= 12472].

³⁰² Anon., *Cronaca di tutte le Casade della Nobil Città di Venetia*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 791 [= 7589].

³⁰³ Ș. Marin, *The First Venetian on the Patriarchal Throne of Constantinople. The Representation of Tommaso Morosini in the Venetian Chronicles*, "Quaderni della Casa Romena" 2 (2002), p. 49-90 (60-61, 75); Idem, *The Venetian 'Empire'. The Imperial Elections in Constantinople on 1204 in the Representation of the Venetian Chronicles*, "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia" 5 (2003), p. 185-245 (218); Idem, *A Precedent to the Fourth Crusade. The anti-Byzantine Campaign of Doge Domenico Michiel in 1122-1126 according to the Venetian Chronicles*, "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia" 6-7 (2004-2005), p. 239-266 (256); Idem, *Veneția și căderea unui imperiu. Reprezentarea momentului 1261 în cronică venetiană*, "Revista Istorică", new series, 14 (2003), 3-4, p. 211-254 (217, 218).

³⁰⁴ Ș. Marin, *Venetian and non-Venetian Crusaders in the Fourth Crusade, According to the Venetian Chronicles' Tradition*, "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia" 4 (2002), p. 111-171 (124); Idem, *The Venetian 'Empire'. The Imperial Elections in Constantinople on 1204 in the Representation of the Venetian Chronicles*, "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia" 5 (2003), p. 185-245 (218).

³⁰⁵ *Ibidem*, p. 217. See Andreae Danduli, *Chronica brevis*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 12, part I (ed. by Ester Pastorello), Bologna 1938, p. 351-373.

³⁰⁶ *Marini Saruti Leonardi filii Patricii Veneti De Origine Urbis Venetae* cit.

³⁰⁷ Anon., *Cronaca Veneta dal principio della Città fino al 1600*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 71 [= 7866].

³⁰⁸ Ș. Marin, *Venetian and non-Venetian Crusaders* cit., p. 124.

³⁰⁹ Idem, *The First Venetian on the Patriarchal Throne* cit., p. 60, 74-75.

³¹⁰ Idem, *The Venetian 'Empire'* cit., p. 217-218.

³¹¹ Idem, *A Precedent to the Fourth Crusade* cit., p. 256-257.

³¹² Idem, *Veneția și căderea unui imperiu* cit., p. 217.

³¹³ Idem, *Giustiniano Partecipazio and the Representation of the First Venetian Embassy to Constantinople in the Chronicles of the Serenissima*, "Historical Yearbook" 2 (2005), p. 75-92 (78).

³¹⁴ See *supra*, p. 134-136.

to Pietro Marcello, entitled *De Vitis Principium Venetorum* and published in 1502³¹⁵. In its foreword, it refers to Sabellico in the following terms: “*cum igitur estate superiore me ad venetam historiam quae a Marco Antonio Sabello altero profecto nostra tempestate Livio latissima, inscripta est, legendam contulisset [...] indicavi me rem non omnino inutilem facturum, si venetas res memoratu digna quae apud cum ali os latius diffuse sunt, sub uno quoque principe notatos quam brevissima possem oratione perstringerem, ut erum seriem percipere cupientibus longe inquisitionis labor abesset.*”³¹⁶. Another compendium was the one delivered by Pancrazio Giustinian³¹⁷, so that the comparative texts Biondo-Sabellico-Pietro Marcello-Pancrazio Giustinian about *Partitio Romaniae* should be noticed³¹⁸. It has also been taken into account the use of Sabellico's work by Giorgio Benzoni³¹⁹, Pietro Bembo³²⁰, senator Pietro Giustinian³²¹, Paolo Morosini³²² or Marino Sanudo³²³, the fact that Sabellico was the one who taught Andrea Navagero – meaning the one who would become his ‘successor’ as official historiographer – Latin language³²⁴ or that he was mentioned in the bibliographic list of Girolamo Ramusio for Paolo Ramusio's history of the Fourth Crusade³²⁵.

³¹⁵ V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 103; A. Carile, *op. cit.*, p. 205 note 3, 207; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 318-319; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 226, 522 note 80; the work was published also in the translated edition of Sabellico provided by Domeneghi, as *l'ite de' prencipi di l'inegia*, Venice 1557, apud E. Cochrane, *op. cit.*, p. 522 note 80.

³¹⁶ Apud A. Carile, *op. cit.*, p. 205 note 3.

³¹⁷ See Pancrati Iustiniani, *De praeclaris venetas aristocratiae gestis liber*, Venice 1527 apud A. Carile, *op. cit.*, p. 205, 207.

³¹⁸ *Ibidem*, p. 205-206.

³¹⁹ E. Cochrane, *op. cit.*, p. 227.

³²⁰ *Ibidem*, p. 229.

³²¹ Em. A. Cicogna, *Saggio di bibliografia veneziana* cit., p. 163; see also F. de Vivo, *op. cit.*, p. 163 (who notes that Giustiniani's history follows Sabellico almost word by word).

³²² *Ibidem*, p. 170 (who regards Paolo Morosini's work as “a simple popularization of Sabellico's work”).

³²³ Patricia H. Labalme, review of *Le vite dei dogi (1474-1494)* (ed. by Angela Caracciolo Aricò), I. Padua 1989, in “*Renaissance Quarterly*” 46 (1993), 6. p. 810-812 (811).

³²⁴ E. Cochrane, *op. cit.*, p. 227.

³²⁵ Ş. Marin, *A Humanist Vision on the Fourth Crusade and on the State of the Assenides. The Chronicle of Paul Ramusio (Paulus Rhamnusius)*, “*Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia*” 2 (2000), p. 51-102 (72 note 87). For Ramusio, see Paolo Rannusio Venetiano, *Della guerra di Costantinopoli per la restitutione de gl'imperatori Comneni fatta da' signori Venetiani et Francesi l'anno MCCIV. Libri sei* (transl. by Girolamo Rannusio), Venice 1604; see also Emanuele Antonio Cicogna, *Delle iscrizioni veneziane*, cit., 2, p. 330-335; Antonio Pasini, *Sulla versione Ramusiana della cronaca di Villehardouin*, “*Archivio Veneto*” 3 (1872), p. 264-267; E. Teza, *La conquête de Constantinople de G. Ville-Hardouin e le versioni dei tre Ramusii, Giambattista, Paolo, Girolamo*, “*Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*” 65 (1905-1906), 2, p. 173-191. More recently, see Niccolò Zorzi, *Per la storiografia sulla Quarta Crociata: il De bello Constantinopolitano di Paolo Ramusio e la Constantinopolis Belgica di Pierre d'Outreman*, in *Quarta crociata* cit., p. 683-746 (692-720).

Sabellico's popularity passed beyond the Venetian space – since he was used, for instance, by Benvenuto di San Giorgio³²⁶ or Federico [sic!] Maurolico of Messina³²⁷ – and even the Italian one. Thus, through the edition of Celio Secondo Curione, his work would be disseminated in the rest of Europe, as the most authoritative history of Venice³²⁸, while the use of Carolingian legends has been regarded as one reason for its popularity in France³²⁹.

* * *

In the following section, we are to insist upon Marcantonio Sabellico's position in what has been called as Venetian 'official historiography'. Previous to Felix Gilbert's detailed investigations, Sabellico had been regarded – with the notable exception of Marco Foscarini³³⁰ – as the pathfinder of the Venetian 'public historiography', meaning that the authorities would have entrusted him to write the official history of the state. For the establishment of this traditional viewpoint, an important part was probably taken by the insertion of *Rerum Venetarum* in the heading of what Apostolo Zeno named "*Degl' Istorici Delle Cose Veneziane, I Quali Hanno Scritto Per Pubblico Decreto*", in the edition begun in 1718³³¹. A similar contribution in this sense could have been brought by the authority of Em. A. Cicogna, who began the list of "*storici che scrissero per decreto pubblico*" exactly with Sabellico³³². Although Zeno himself had insisted upon the private – and therefore spontaneous – feature of Sabellico's initiative³³³, and Cicogna had noticed that "*è noto già, come*

³²⁶ E. Cochrane, *op. cit.*, p. 276. Benvenuto di San Giorgio († 1527) was the author of *Ragionamento familiare dell'origine, tempi, e postumi de gl'illustrissimi principi e marchesi di Monferrato*, which standard edition is the one provided by Giuseppe Vernazza, Turin 1780.

³²⁷ E. Cochrane, *op. cit.*, p. 262 notes that this author did not notice that the quotation referring to the Athenian antiquity that Sabellico referred to actually belongs to Thucydides. It is about Francesco Maurolico (Franciscus Maurolicus) (1494, Messina-1575, Messina), mathematician and astronomer, abbot at cathedral San Nicolò di Messina since 1552, for whom see Francesco Maruli-Baron della Foresta, *l'ita dell'Abbate del Parto D. Francesco Maurolico*, Messina 1613; Federico Napoli, *Intomo alla vita ed ai lavori di Francesco Maurolico con appendice di scritti inediti*, "Bullettino di bibliografia e di storia delle scienze matematiche e fisiche" 9 (1876), p. 1-121; Giuseppe Rossi, *Francesco Maurolico e il risorgimento filosofico e scientifico in Italia nel secolo XVI*, Messina, 1888; Paul L. Rose, *The Italian Renaissance of Mathematics*, Geneva 1975, p. 159-184; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 261-262; Rosario Moscheo, *Francesco Maurolico tra Rinascimento e scienza galileiana. Materiali e ricerche*, Messina 1988. For a rich bibliography, see Veronica Gavagna & Rosario Moscheo & Pier Daniele Napolitani & Jean-Pierre Sutto [= <http://www.dm.unipi.it/pages/maurolic/instrume/biblio.htm>], 2006.

³²⁸ E. Cochrane, *op. cit.*, p. 86.

³²⁹ Ian Short, *A Study in Carolingian Legend and its Persistence in Latin Historiography*, "Mittelateinisches Jahrbuch" 7 (1972), p. 127-152 apud E. Cochrane, *op. cit.*, p. 522 note 81.

³³⁰ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 254 nota 2. Also previous to Gilbert, W. J. Bouwsma, *Three Types of Historiography in Post-Renaissance Italy*, "History and Theory" 4 (1965), 3, p. 303-314 (309 note 23) rightly considered that Pietro Bembo would have been only the second official historian of Venice, the first being Andrea Navagero; henceforth, he did not list Sabellico among the official historians.

³³¹ See *supra*, p. 136.

³³² Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 75-78 (75).

³³³ A. Zeno, *loc. cit.*, p. xxxvii-xxxix, who rejects the opinion of Paolo Giovio (in his *Elogia doctorum virorum* dated in 1577) and of all the others that had militated in favour of the nominalization of

osservava il Foscarini, che il Sabellico non iscrisse d'ordine pubblico le *Storia della Città*. Egli le offerse in dono alla Signoria, e fu accettata dal pubblico la sua offerta, e ne fu anche ricompensato: ciò sia detto a maggior esattezza, sebbene dal decreto del 1515, che elegge Andrea Navagero a storico, apparisca che il Sabellico scrivesse per ordine pubblico."³³⁴ these marginal notes along with Foscarini's footnote have been ignored by the subsequent scholars, who have regarded only the position of 'public historiographer' of our historian³³⁵.

Pointing out that the beginnings of the Venetian official historiography are confused and obscure³³⁶, F. Gilbert had in mind to examine three intricate matters, that is: whether the Venetian would have planned a special position of public historiographer for Flavio Biondo at the middle of the 15th century; whether Sabellico had indeed the position of public historiographer; and whether it is justified to regard his work as the first among the series of official histories. After all, the answer to the following question: whether his position of official historiographer would have existed, then why would have been necessary that, after his death, a successor in the person of Andrea Navagero would have been appointed?³³⁷ Despite his investigations at Archivio

Sabellico as 'public historiographer', apud Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 67 note 195; for these details of Zeno, see also F. Gilbert, *op. cit.*, p. 290 note 26. For Paolo Giovio (1483, Como-1552, Florence), cardinal, bishop of Nocera, author, among other works, of *Historiarum sui temporis libri XLV*, 2 volumes, Florence 1551-1553 and of *Vitae virorum illustrium*, 7 volumes, 1547-1549, see, among others, E. Cochrane, *op. cit.*, *passim* (especially p. 366-377, 407-408); T. C. Price Zimmermann, *Paolo Giovio. The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy*, Princeton 1995.

³³⁴ Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 75.

³³⁵ Charles Eliot Norton, *Historical Studies of Church Building in the Middle Ages: Venice, Siena, Florence*, New York 1880, p. 43; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 513-514; Ester Pastorello, *Introduzione*, in *Andreae Danduli Duci Veneticorum Chronica per extensium descripta aa. 46-1280 d. C.*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 12 (ed. by Ester Pastorello), Bologna 1923, p. 5-327 (liv-iv); H. Baron, *A Struggle for Liberty in the Renaissance: Florence, Venice, and Milan in the Early Quattrocento*, "The American Historical Review" 58 (1953), 2, p. 265-289 and 58 (1953), 3, p. 544-570 (563); Fr. Thiriet, *op. cit.*, p. 242 note 4; B. R. Reynolds, *op. cit.*, p. 15; Gina Fasoli, *Nascita di un mito*, in *Studi storici in onore di Gioacchino Volpe per il suo 80° compleanno*, I, Florence 1958, p. 447-479 (448); G. Cozzi, *Cultura politica e religione cit.*, p. 219-220; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 329-330; G. Cozzi, *Marin Sanudo cit.*, p. 339, 344, 355; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 38. In the same sense, the position of public historiographer for Sabellico is also mentioned by W. H. Davenport Adams, *op. cit.*, p. 202-203. Confronted with this 'wave' of opinions, A. Carile, *op. cit.*, p. 204 (therefore, previous to Gilbert's article) still hesitates to regard Sabellico as 'public historian' and separates his work from the other historical writings in his times by using another formula, closer to the truth, by integrating it in the category of "*cronachistica a stampa*".

³³⁶ F. Gilbert, *op. cit.*, p. 276.

³³⁷ *Ibidem*, p. 276-277. For the patrician Andrea Navagero (1483-1527 or 1529), poet writing in Latin and in a certain moment ambassador to Emperor Charles V, and his literary activity, see *Andreae Naugerii ... Opera Omnia* (ed. by J. A. Vulpus), Padua 1718; see also <http://www.thelatinlibrary.com/navagero.html>. For his personality, see [Giannantonio Volpi], *Vita Andreae Naugerii patricii veneti*, in *Opera Omnia*; M. Foscarini, *op. cit.*, p. 269 and notes 1-2, 270 and notes 1-2; E. A. Cicogna, *Della vita e delle opere di Andrea Navagero*, Venice 1855; Papinio Pennato, *Nuove notizie intorno ad Andrea Navagero e a Daniele Barbaro*, "Nuovo Archivio Veneto" 2 (1872), p. 255-261; Mario Cermenati, *Un diplomatico Naturalista del Rinascimento: Andrea Navagero*, "Nuovo Archivio Veneto" 24 (1912), p. 164-205; G. Cozzi, *Cultura politica e religione cit.*, p. 225-229; L. J. Libby jr., *op. cit.*,

di Stato, Gilbert confessed that he was not able to detect any document to attest the appointment of Sabellico in the position of historiographer, while the decree nominating Navagero had already been published in the last part of the 19th century by P. Pennato³³⁸. In exchange, there is the documentary proof for another fact, that is the nomination of Sabellico as instructor in teaching a class at the school of San Marco³³⁹, under the circumstances that the holder of this position, Giorgio Valla had passed away

p. 9-17 and *passim*); E. Cochrane, *op. cit.*, p. 227-228; Daria Perocco, *Uno storico mancato, un viaggiatore involontario: il caso di Andrea Navagero*, in *Forma e parola. Studi in memoria di Fredi Chiappelli* (ed. by Dennis J. Dutschke & Pier Massimo Forni & Filippo Grazzini & Benjamin R. Lawton & Laura Sanguineti White), Rome 1992, p. 327-339.

³³⁸ P. Pennato, *op. cit.*, p. 256-257.

³³⁹ F. Gilbert, *op. cit.*, p. 280. For the school of San Marco, settled in Campo San Giovanni e Paolo, at which chair various personalities such as Leonardo Giustinian, Flavio Biondo, Benedetto Brugnoli da Legnano, Gianmario Filelfo, George of Trapezunt, Giorgio Merula, Giorgio Valla, Giambattista Egnazio, Nicolò Leoniceo, and so on held their lectures, see first of all Fernando Lepori, *La scuola di Rialto*, in *Storia della cultura veneta* (ed. by Girolamo Arnaldi, Manlio Pastore Stocchi), Vicenza 1980, 3/II, p. 539-605; see also F. Gilbert, *op. cit.*, p. 281-282; P. Sohm, *The Scuola Grande di San Marco 1437-1550. The Architecture of a Venetian Lay Confraternity*, London 1982; Angela Caracciolo, *Lineamenti di cultura e civiltà dell'umanesimo e del rinascimento. Parte seconda: Umanesimo veneziano* [=http://lettere2.unive.it/caracciolo/Cultura_Venezia.htm#scuole]. For the other famous school in Venice, the one in San Rocco, see, among others, Bruno Nardi, *Letteratura e cultura veneziana del Quattrocento*, in *La civiltà del Quattrocento*, Florence 1957, p. 99-145 (103-120). In general, for the schools in Venice, see, among others, Bartolomeo Cecchetti, *Libri, scuole, maestri, sussidii allo studio in Venezia nei secoli XIV e XV*, "Archivio Veneto" 32 (1886), part II, p. 329-363; Pompeo Molmenti, *Le scuole sotto la Repubblica di Venezia*, "La Rassegna Nazionale" 117 (1901), p. 623 ff.; Vittorio Rossi, *Maestri e scuole a Venezia verso la fine del medioevo*, "Rendiconti del Reale Istituto Lombardo di Scienze, Lettere e Arti. Classe di Lettere", 2nd series, 40 (1907), p. 765-781, 843-855; A. Segarizzi, *op. cit.*; P. Molmenti, *Le scuole a Venezia nell'età di mezzo*, "Rivista d'Italia" 24 (1921), fasc. 4, p. 381-388; Idem, *Le scuole di Venezia e lo studio di Padova nel Rinascimento*, "Rivista d'Italia" 25 (1922), fasc. 4, p. 361-369; Rodolfo Gallo, *La scuola grande di San Teodoro di Venezia*, "Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti" 120 (1961-62), p. 461-495; B. Nardi, *La scuola di Rialto e l'umanesimo veneziano*, in *Umanesimo europeo e umanesimo veneziano* (ed. by V. Branca), Florence 1963, p. 93-139; P. H. Labalme, *Bernardo Giustiniani. A Venetian of the Quattrocento*, Rome 1969, p. 91-96; J. B. Ross, *Venetian Schools* cit.; Fernando Lepori, *La scuola di Rialto*, in *Storia della cultura veneta*, 3/II: *Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, Vicenza 1980, p. 539-602; volume *Scuole di Venezia* (ed. by Terisio Pignatti), Milan 1981; William B. Wurthmann, *The Council of Ten and the scuole grandi in Early Renaissance Venice*, "Studi Veneziani", new series, 18 (1989), p. 15-66; Patricia Fortini Brown, *Le scuole*, in *Storia di Venezia, 5: Il Rinascimento. Società e economia* (ed. by Alberto Tenenti & Ugo Tucci), Rome 1991, p. 307-354; Richard Mackenney, *Continuity and Change in the scuole piccole of Venice, c. 1250-c. 1600*, "Renaissance Studies" 8 (1994), p. 388-403.

at the beginning of year 1500³⁴⁰, so that Sabellico was proposed to substitute him³⁴¹. In the end, the conclusion is that in the 15th century the Venetian state did not pay a learned man to dedicate himself in writing a history of the city, and that the position of official historiographer did not exist³⁴², even for the simple reason of the lack of documents to attest it.

It has also been taken into consideration that Sabellico's historical activity was rewarded by fixing the amount of 200 golden ducats³⁴³. Regarded as "*magnifique*" by A. Prost³⁴⁴, the fact was nevertheless not singular, a similar reward being offered to George of Trapezunt, according to a decision dated on October 4, 1460³⁴⁵. According to the new proofs of F. Gilbert, it clearly results that the amount of stipend received from the authorities did not represent the 'equivalent value' of *Rerum Venetarum*, but his yearly salary for teaching activity at the school of San Marco³⁴⁶. Previously, his nomination as librarian and professor at San Marco had also been noticed by other scholars³⁴⁷, but the fact had been regarded only as auxiliary element for his supposed title of 'official historian'. The Senate's Decree on July 29, 1505 established that, because of his great age, Sabellico, who "*in urba nostra humanitatis studia publice per viginta fere annos professus sit*", be released of his teaching task, but to continue at the

³⁴⁰ Practically, the history of humanism records two characters under the name of Giorgio Valla, both of them deceased in Venice and also regarded as cousins of the more famous Lorenzo Valla: one of them was originated in the Piacenza area (1447, Vigoleno-1500, Venice), the other in Florence (1430, Florence-1499, Venice). We feel inclined to suppose that the one from Piacenza be the one that interests us, who was asked in 1485 by Giorgio Merula to teach Greek in Venice. For the bibliography, see J. L. Heiberg, *op. cit.*; V. Branca, *Giorgio Valla tra scienza e sapienza*, Florence 1981; Paul L. Rose, *Humanist Culture and Renaissance Mathematics: The Italian Libraries of the Quattrocento*, "Studies in the Renaissance" 10 (1973), p. 46-105 (94-101); M. L. King, *op. cit.*, p. 439-440.

³⁴¹ Cf. *I diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI-MDXXXIII) dall'autografo Marciana Ital. cl. VII codd. CDXIX-CDLXXVII* (ed. by Rinaldo Fulin & Federico Stefani & Niccolò Barozzi & Guglielmo Berchet & Marco Allegri), 58 volumes, Venice 1879-1902, 3, p. 136 ("*Sit ille qui primum obtineat locum, quem jure meritoque obtinere debeat.*"). confirmed in 3, p. 178 (once with the nomination of Giovanni Baptista Scythia in Sabellico's former position) apud F. Gilbert, *op. cit.*, p. 290 notes 32, respectively 33; see F. Gilbert, *op. cit.*, p. 281, 282; see also M. L. King, *op. cit.*, p. 426 (who refers to the act on February 10, 1500, J. L. Heiberg, *op. cit.*, p. 41-42 apud M. L. King, *op. cit.*, p. 426.

³⁴² F. Gilbert, *op. cit.*, p. 281.

³⁴³ A. Zeno, loc. cit., p. xliii; M. Foscarini, *op. cit.*, p. 252; Aug. Prost, *op. cit.*, p. 513-514; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 39; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 66; M. L. King, *op. cit.*, p. 426; Marino Zorzi, *La libreria di San Marco. Libri, lettori, società nella Venezia dei Dogi*, Milan 1987, p. 89 apud A. F. Stone, loc. cit., p. 23 note 4; A. F. Stone, loc. cit., p. 23 note 4.

³⁴⁴ Aug. Prost, *op. cit.*, p. 513.

³⁴⁵ Cf. Archivio di Stato di Venezia. *Senato Terra*, IV, c. 155, published by G. Castellani, in "Nuovo Archivio Veneto" 11 (1896), I, p. 146 apud Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 66 note 193, with fragments from the text of the decree.

³⁴⁶ F. Gilbert, *op. cit.*, p. 280.

³⁴⁷ S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, 10 volumes, Venice 1853-1861, 4, p. 500; G. Cozzi, *Cultura politica e religione* cit., p. 220 note 7; A. Pertusi, *op. cit.*, p. 329; Ed. Fueter, *op. cit.*, p. 39; F. C. Lane, *Storia di Venezia* cit., p. 261. See also, later, B. Guenée, *op. cit.*, p. 343; M. L. King, *op. cit.*, p. 426; M. Zorzi, *op. cit.*, p. 89 apud A. F. Stone, loc. cit., p. 23 note 4; A. F. Stone, loc. cit., p. 23 note 4.

same time to receive the stipend entirely³⁴⁸. Gilbert demonstrates that this assertion allows conclusion that Sabellico's paid didactic activities in Venice had begun to the middle 80s of the 15th century. Henceforth, his arrival in Venice in 1485, in order to present the 33 books of his history written in Verona to the Senate, should be regarded in this context, so that *Rerum* represented nothing more than an important piece in his 'file' in order to achieve the position at the school of San Marco, and not an aim in itself³⁴⁹. Anyway, the documents brought into discussion by the American scholar prove that the circumstances to candidate were favourable, since the school's teaching staff was radically changed in the meantime³⁵⁰.

Through his demonstration, Gilbert returns to the old considerations of M. Foscarini, who, noticing that Sabellico's dedication to the doge, was convinced of the contrary to the mark of "*pubblico ordine*" applied to *Rerum Venetarum*: thus, Foscarini named Sabellico's work as a free donation, an expression that would have not been accepted for a character subsidized by the *Signoria*³⁵¹. Henceforth, Foscarini rightfully considered that the references to Sabellico in the decree nominating Andrea Navagero refer only to a work accepted by the public, and not necessarily to the result of a public nomination³⁵².

Therefore, Biondo and Sabellico – both originating outside of the Venetian space – are not to be integrated anymore in the 'official historiography' of Venice, which begins thus with Andrea Navagero. Under these new circumstances, one could conclude that the theory of J. Libby jr., according to which the historical writing in Venice enterprised by the state relied upon learned men originating from other cities than on Venetian intellectuals³⁵³, is not available anymore. It is because all those that are included in the series of 'public historians' (Andrea Navagero³⁵⁴, Pietro Bembo³⁵⁵,

³⁴⁸ The decree was published in Sabellico's *Vita* of Apostolo Zeno. cf. A. Zeno, loc. cit., p. lvii-lviii apud F. Gilbert, *op. cit.*, p. 290 note 29 and apud Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 66 and note 193; see also M. L. King, *op. cit.*, p. 426. In addition, Gaeta also refers to a letter sent by Sabellico to Pomponio Leto, not dated, which enforces this conclusion, cf. *Opera*, 4, p. 339, cf. Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 66 note 193.

³⁴⁹ F. Gilbert, *op. cit.*, p. 280-281; see also Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 66 note 193.

³⁵⁰ F. Gilbert, *op. cit.*, p. 281.

³⁵¹ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 254 note 2.

³⁵² *Ibidem*.

³⁵³ L. J. Libby jr., *op. cit.*, p. 42. For the context, see also B. Nardi, *Letteratura e cultura veneziana* cit., p. 101-145; W. T. Elwert, *Pietro Bembo e la vita letteraria del suo tempo*, in *La civiltà veneziana del Rinascimento*, Venice 1958, p. 125-176.

³⁵⁴ For Andrea Navagero, see *supra*, p. 168-169 note 337.

³⁵⁵ Pietro Bembo (1470-1547), cardinal and scientist, once secretary of Pope Leo X, accepted the position of public historiographer of Venice in 1529 and continued Sabellico's history for the period between 1487 and 1513. For his personality, see, among many other studies, J. Casa, *Petri Bembi Vita*, in *Joannis Casae latina monumenta*, 1567; Lodovico Becatelli, *Vita di Pietro Bembo*, in *Storici Veneti*, II, 1718; M. Foscarini, *op. cit.*, p. 270, 271 and notes 1-4, 272; Francesco Angiolini, *Vita di Pietro Bembo*, in *Biografia di Uomini celebri Veneziani*, Turin 1836; E. Teza, *Correzioni alla Istoria viniziana di P. Bembo, proposte dal Consiglio dei dieci nel 1545*, Pisa 1883; Vittorio Cian, *Un decennio della vita del Bembo, 1521-1531. Appunti biografici saggio di studi sul Bembo*, Turin 1885; Carlo Lagomaggiore, *L' "Istoria viniziana" di M. Pietro Bembo, saggio critico con documenti inediti*, "Nuovo Archivio Veneto", new series, 7 (1904), p. 5-31, 334-372; 8 (1904), p. 163-180, 317-346; 9 (1905), p. 33-113, 308-340; V. Cian, *Pietro Bembo*, "Giornale storico della letteratura italiana" 88

(1926), p. 225-255; Giuseppe Guido Ferrero, *Il petrarchismo di Bembo e le rime di Michelangelo*, Turin 1935; Mario Santoro, *Pietro Bembo*, Naples 1938; Giorgio Santangelo, *Il Bembo critico e il principio d'imitazione*, Florence 1950; W. T. Elwert, *op. cit.*; G. Meneghetti, *La vita avventurosa di Pietro Bembo, umanista, poeta, cortegiano. (Documenti inediti)*, Venice 1961; G. Cozzi, *Cultura politica e religione cit.*, p. 229-236 and *passim*; Giancarlo Mazzacurati, *Pietro Bembo e la questione del "volgare"*, Naples 1964; C. Dionisotti, *Bembo, Pietro*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 8, Rome 1966, p. 133-151; Dean T. Mace, *Pietro Bembo and the Literary Origins of the Italian Madrigal*, "Musical Quarterly" 55 (1969), 1, p. 65-86; Lionello Puppi, *Le residenze di Pietro Bembo "in padoana"*, "L'Arte" 7/8 (1969), p. 31-65; Ernesto Travi, *Pietro Bembo e il suo epistolario*, "Lettere italiane" 24 (1972), p. 277-309; G. Mazzacurati, *Pietro Bembo*, in *Storia della Cultura Veneta cit.*, 3, p. 1-59; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 228-231; Gordon Braden, *Applied Petrarchism. The Loves of Pietro Bembo*, "Modern Language Quarterly" 57 (1966), 3, p. 397-423; Christine Raffini, *Marsilio Ficino, Pietro Bembo, Baldassare Castiglione: Philosophical, Aesthetic, and Political Approaches in Renaissance Platonism*, New York-Washington, D. C. 1998; C. Dionisotti, *Scritti sul Bembo* (ed. by Claudio Vela), Turin 2002 (see also the editors' introduction, in particular p. xv-xlvi); more recently, see also Fabio Cossutta, *Pietro Bembo, o la riuscita di un'operazione «politicamente» corretta*, in *Convegno. Una figura nodale nell'insegnamento della letteratura italiana: Francesco Petrarca, 5-6 novembre 2004* (ed. by F. Cossutta), Triest-Pécs 2004, p. 2-21; a bibliography, in Friedrich Wilhelm Bautz, in *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 1 (1999), p. 470 [= http://www.bautz.de/bbkl/b/bembo_p.shtml, 2004].

Paolo Paruta³⁵⁶, Andrea Morosini³⁵⁷, Battista Nani³⁵⁸, Michele Foscarini³⁵⁹), along with the majority of those that 'candidated' to this position (Marino Sanudo, Donado Da

³⁵⁶ For the historian and diplomat Paolo Paruta (1540-1598), who held the positions of secretary of the Venetian envoys to the Council of Trento, member of the Great Council, governor of Brescia, *provveditore* of San Marco, see, among others. A. Zeno, *Vita di Paolo Paruta cavaliere e procuratore scritta da Apostolo Zeno veneziano nobile Cretense*, in t. III of *Storici veneziani*, 1718; M. Foscarini, *op. cit.*, p. 274 and notes 2-4, 275; Giambattista Corniani, *Vita di Paolo Paruta* [reprinted in *Biografia di uomini illustri veneziani*, Turin 1836]; Arturo Pompeati, *Le dottrine politiche di Paolo Paruta*, "Giornale storico della letteratura italiana" 46 (1905); Giorgio Candeloro, *Paolo Paruta*. "Rivista Storica Italiana", 5th series, I (1936); Luigi Tria, *Paolo Paruta, l'uomo-lo scrittore-il pensatore*, Milan 1941; Carlo Curcio, *Paolo Paruta*, in *Letteratura Italiana, i minori*, Milan 1961, p. 1365-1381; G. Cozzi, *op. cit.*, p. 256-278 and *passim*; Innocenzo Cervelli, *Paolo Paruta*, in *Dizionario critico della letteratura italiana* (ed. by V. Branca), 2, Turin 1973, p. 774-778; Angelo Baiocchi, *Paolo Paruta: Ideologia e politica nel cinquecento veneziano*. "Studi Veneziani" 17-18 (1975-1976), p. 157-234; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 234-236.

³⁵⁷ Andrea Morosini (1557/1558-1618) was charged by the Senate to continue Paolo Paruta's *Annali Veneti*; the result of his work contains the period between 1521 and 1615 and was published by his brother (*Andreae Mauroceni Senatoris historia Veneta ab anno MDXXI usque ad annum MDCXV in quinque partes tribute*, Venice 1623). The work would be later translated in Italian by the senator Girolimo Ascanio Molin (*Storia della repubblica Veneziana scritta per pubblico decreto e condotta dall'anno 1521 fino al 1615 dal senatore Andrea Morosini ora per la prima volta dal latino idioma recata nell'italiano. Tomi cinque*, Venice 1782-1787). However, the most important work of him is Andrea Moresini, *L'Imprese et espeditioni di Terra Santa, et l'Acquisto fatto dell'Imperio di Constantinopoli dalla Serenissima Republica di Venetia*, Venice 1627. Beside the position of public historiographer, he was involved in the political life, becoming senator in 1600 and member of *Collegio dei Savii* in 1605 and accomplished various missions both at University of Padua and as ambassador of the Republic. See M. Foscarini, *op. cit.*, p. 276, notes 1 and 3-4; G. Cozzi, *Cultura politica e religione* *cit.*, p. 278-292; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 234, 236-238; Ş. Marin, *A Humanist Vision* *cit.*, p. 79-80; N. Zorzi, *op. cit.*, p. 720-724. Unfortunately, according to our knowledge, there are no studies dealing with his life, excepting those of homage, immediately after his decease, due to Luigi Lollin, Aurelio Palazzolli, and Niccolò Crasso.

³⁵⁸ Battista Nani Cavaliere e Procuratore di S. Marco, *Historia della Republica Veneta*, Venice 1662; this first edition, as the second one (1663), does not pass beyond year 1644; in exchange, the third one (Venice 1676-1679, in two volumes), extends the narration to year 1671, as the fourth one (1686) does. One could refer to a translation into English of this history, published as *The history of the affairs of Europe ... englished by Sir Robert Honywood*, London, 1673 (coming to an end with year 1644), and also two in French, one edited by Francesco Tallemant, Paris 1679-1680 in 4 volumes, and the other by de Masclary (Amsterdam 1702). Nani is also the author of *Istoria dell'Imperio Ottomano*, Venice 1672. For the personality of B. Nani (1616-1678), who was charged for 25 years with the position of ambassador in France (1643-1668), along with other missions in Germany, becoming later procurator of San Marco, see D. Piercatterino Zeno, *Vita di Batista Nani cavaliere e procuratore*, in vol. VIII of *Storici Veneti*.

³⁵⁹ Michele Foscarini senatore, *Historia della repubblica Veneta*, Venice 1696; it contains the period between 1669 and 1690. For his personality (1632-1692), see Pier Caterino Zeno, *Vita del senatore Michele Foscarini*, which is foreword for Apostolo Zeno's edition of *Storia*, 1722.

Lezze³⁶⁰, Andrea Mocenigo³⁶¹, Pietro Giustinian³⁶², Daniele Barbaro³⁶³, Paolo Tiepolo³⁶⁴, Bernardo Navagero³⁶⁵, Agostino Valier³⁶⁶, Nicolò Barbarigo, Marco

³⁶⁰ The main work of Da Lezze (1479-1526), secretary of Sultan Mahomed II in a certain moment, was published as Donado Da Lezze, *Historia Turchesca (1300-1514)* (ed. by Ion Ursu), Bucharest 1909. For this work, see also Ion Ursu, *Uno sconosciuto storico veneziano del secolo XVI (Donato da Lezze)*, "Nuovo Archivio Veneto" 19 (1910), p. 5-25; Pierre A. MacKay, *The Content and Authorship of the Historia Turchesca, in 550th anniversary of the Istanbul University, International Byzantine and Ottoman Symposium (XVth century)*, 30-31 May 2003 (ed. by Sümer Atasoy), Istanbul 2004, p. 213-223 [= <http://angiolello.net/Turchesca.pdf>].

³⁶¹ His main work is *Andreae Mocenici P. V. D. Bellum Cameracense*, Venice 1525; *Andreae Mocenici p. v. Belli memorabilis Cameracensis adversus Venetos Historiae, libri sex*, in vol. V, part IV of *Thes. Antiq. Italiae*, Leyden 1722. Italian editions: *La Guerra di Cambrai fatta a tempi nostri in Italia tra gl'illustrissimi signori Vinitiani et gli altri principi di Christianità diligentemente scritta dal clariss. Senatore M. Andrea Mocenico gentiluomo Vinitiano, tradotta di latino in lingua Thoscana*, Venice 1544; M. Andrea Mocenico, *La guerra di Cambrai fatta a tempi nostri in Italia. Tra gli illustrissimi signori Venetiani con tutti i prencipi di Christianità...* (ed. by Andrea Arrivabene), Venice 1562. The work to it began in 1515 and was completed by 1518, cf. L. J. Libby jr., *op. cit.*, p. 30 note 85. Andrea Mocenigo (1473-1542) also wrote a history in verses of the war against the Turks in 1500. For his viewpoints, see also *Ibidem*, especially p. 30-33.

³⁶² For P. Giustinian, see *supra*, p. 162 and note 262. As a matter of fact, M. Foscarini, *op. cit.*, p. 272 note 1 insisted upon the opinion that P. Giustinian should not be inserted among the 'public historians'.

³⁶³ For D. Barbaro, see Ş. Marin, *Some Notes with Regard to the Venetian Chronicle Ascribed to Daniele Barbaro, Patriarch of Aquileia. The so-called 'Barbaro Group'*, "Historical Yearbook" 8 (2011), p. 233-252 and 9 (2012), p. 139-152.

³⁶⁴ Distinguished first and foremost as Republic's envoy to Emperor Charles V, and also in Rome, Naples, and so on. Beside these political activity, he also wrote *Storia della Guerra di Cipro (1569-1574)*, which is in manuscript at Marciana Library, It. VII. 224 (8309) apud G. Cozzi, *op. cit.*, p. 240 note 47.

³⁶⁵ Bernardo Navagero (1507, Venice-1565, Verona), humanist and theologian, became cardinal and made himself conspicuous due to various missions to the Western Emperor, the king of France or the Ottoman sultan, but first and foremost to Pope Paul IV (1555-1558) and to his participation in the Council of Trento. For more details, see Agostino Valier, *Bernardi Naugetii S. R. E. cardinalis Veronensis Ecclesiae administratoris vita ab Augustino Valerio conscripta*, in *Augustini Valerii Opusculum ante hac editum De Cautione adhibenda ...*, Padua 1719; M. Foscarini, *op. cit.*, p. 273 note 1; F. Giannetto, *Il problema della pace veneziana. Azione politica in corte di Roma di Bernardo Navagero*, Messina 1957; <http://www.fiu.edu/~mirandas/bios1561.htm#Navagero>, in Salvador Miranda, *The Cardinals of the Holy Roman Church. Biographical Dictionary. Pope Pius IV (1559-1565)*, 2006 [1998] [= <http://www.fiu.edu/~mirandas/bios1561.htm#Top>]; Daniele Santarelli, *I dispacci degli ambasciatori veneziani da Roma come fonte per la storia di Paolo IV e i Carafa. Note su Bernardo Navagero e Marcantonio da Mula*, in *Storia del Mondo* 10 (2003) [= <http://www.drengo.it/sm/10/santarelli.dispacci.pdf>].

³⁶⁶ For Agostino Valier (1531, Venice-1606, Rome), cardinal and bishop of Verona, professor of moral theology at Venice, see, among others, Lorenzo Cardella, *Memorie storiche de' cardinali della Santa Romana Chiesa*, Rome 1793, 5, p. 199-204; Cyriac K. Pullapilly, *Agostino Valier and the Conceptual Basis of the Catholic Reformation*, "The Harvard Theological Review" 85 (1992), 3, p. 307-333; <http://www.fiu.edu/~mirandas/bios1583.htm#Valier>, in S. Miranda, loc. cit.

Guazzo³⁶⁷, Bernardo Sagredo³⁶⁸, Federico Sanudo³⁶⁹, Giampiero Contarini³⁷⁰, Nicolò Longo³⁷¹, Emilio Maria Manolesso³⁷², Gerolamo Capello³⁷³, etc.³⁷⁴) are altogether members of the Venetian patriciate.

F. Gilbert's viewpoint has convinced the greatest part of the subsequent scholars, being embraced by them entirely³⁷⁵ or, in the case of E. Crouzet-Pavan, with

³⁶⁷ Marco Guazzo (c. 1496-1556), author, among others, of *Historie di tutte le cose degne di memoria quai del anno MDXXIII sino a questo presente sono occorse nella Italia, nella Prouenza, nella Franza, nella Piccardia, nella Fiandra, nella Normandia*, Venice 1540, of *Historie di messer Marco Guazzo oue se contengono la uenuta, & partita d' Italia di Carlo ottauo re di Franza, & come acquistò, & lasciò il regno di Napoli, & tutte le cose in quei tempi in mare, & in ...*, Venice 1547 and of *Compendio de le guerre di Mahometto gran Turco fatte con venetiani. Bartolomeo detto l'Imperatore*, Venice 1552.

³⁶⁸ Author of *La Guerra turchesca fatta a' l'eneziani*, in *Historia delle tre guerre de Veneziani con turchi*, in manuscript, Museo Civico Correr, Ci 3757.

³⁶⁹ See Federico Sanudo, *Descrittione della guerra contro Selim imperatore de' Turchi l'anno 1570*, in manuscript, Österreichische Nationalbibliothek, fond ex Foscarini, cod. 6161.

³⁷⁰ See G. P. Contarini, *Historia delle cose successe dal principio della guerra mossa da Selim ottomano a' Venetiani, fino al dì della gran giornata vittoriosa contro Turchi ...*, Venice 1572.

³⁷¹ See N. Longo, *Storia della guerra di Cipro*, in manuscript, Museo Civico Correr, Ci 3185.

³⁷² Emilio Maria Manolesso, Republic's envoy to Ferrara in 1575 and author, among others, of *Historia noua, nella quale si contengono tutti i successi della guerra turchesca, la congiura del duca de Norfolch contra la regina d'Inghilterra; la guerra di Fiandra, Flisinga, Zelanda, & Holanda*, Padua 1572.

³⁷³ See G. Cappello, *De disciplines ingenuis, urbe libera liberoque iuvene dignis*, Padua 1570.

³⁷⁴ For all these 'candidates' for the position of public historiographer, see G. Cozzi, *op. cit.*, *passim*. For the cases of Daniele Barbaro and Piero Giustinian, see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 272; for P. Tiepolo, A. Valier, B. Navagero, and N. Barbarigo, see also *Ibidem*, p. 273. *Ibidem*, p. 285 note 1 also raises the matter of the candidatureship of secretary Luigi Borghi and finally concludes (cf. *Ibidem*, p. 286 note 2) that this character represented the beginnings of the historians that wrote because of a personal initiative; Foscarini also brings into discussion Luigi Contarini (cf. *Ibidem*, p. 272, 273 and note 2), Michele Bruto (cf. *Ibidem*, p. 273), Ottavio Baronio (cf. *Ibidem*, p. 276 and note 2; it is about a history narrating until year 1585, cf. *Ibidem*, p. 276 note 2, referring to *Biblioteca* of Cinelli [= Giovanni Cinelli Calvoli, *Biblioteca volante*, 4 volumes, Venice 1734-1747; reprinted at Sala Bolognese, 1979], author that lived between 1625 and 1706) and Paolo Morosini (cf. M. Foscarini, *op. cit.*, p. 277).

³⁷⁵ F. C. Lane, *op. cit.*, p. 261; cf. Idem, review of A. Carile, *La cronachistica veneziana* cit. and of *La storiografia veneziana fino al secolo XVI* cit., in "Speculum" 47 (1972), 2, p. 292-298 (297-298); J. B. Ross, *op. cit.*, p. 533-534; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 66 and note 193, 67-68, 74 (where it is underlined that Sabellico's history originated in this autonomous initiative); B. Guenée, *op. cit.*, p. 343; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 85; M. L. King, *op. cit.*, p. 427; D. E. Queller, *op. cit.*, p. 20, but also *Ibidem*, p. 56 note 39, with a definite conclusion ("a mio parere [Queller's, emphasis mine], Gilbert [...] risolve la questione del primo storico ufficiale una volta per tutte."); G. Benzoni, *op. cit.*, p. 765 (who regards that the birth of the public historiography occurred only after Sabellico and that the latter wrote due to a personal initiative); F. de Vivo, *op. cit.*, p. 163 (when he uses the expression "Sabellico, the author of what was to be considered the Republic's first official history [emphasis mine]"); G. Saint-Guillain, *op. cit.*, p. 166 note 105.

some hesitations³⁷⁶. On the other side, one could note the case of some other scholars³⁷⁷ – including us, to a certain moment³⁷⁸ – that maintains the traditional line, by including Sabellico among the ‘official historians’, while L. J. Libby jr. adopts an intermediate position, regarding Sabellico as “a semi-official public historiographer”³⁷⁹. As for P. Burke, although he refers also to Gilbert’s study, he maintains the position according to which the Venetian leadership entrusted Sabellico to write the history of Venice³⁸⁰.

The fact that we join the demonstration outlined by F. Gilbert and appreciate it as correct does not necessarily mean that the matter should be regarded exclusive; indeed, Sabellico was not appointed as ‘public historiographer’, but it is also true that he was ‘officialized’ – although indirectly – *post mortem*, once with the issue of the decree in 1516 that nominated Andrea Navagero, who was entrusted to write the Venetian history from the point where Sabellico’s *Rerum* came to an end. Thus, the “*ufficializzazione*”³⁸¹ of our historian took place only 30 years later, but existed, although only *post factum*. Thus, one should return to Foscarini’s former viewpoint considering that “*nel quale intervallo di tempo essendosi la storia del Sabellico renduta familiare, e passando in certo modo come coperta di pubblica autorità, non dee far meraviglia, [...]*”³⁸².

In addition, although veracious *stricto sensu*, Gilbert’s theory does not hinder us, in case that we speak about an official feature in a broader sense, to consider the

³⁷⁶ E. Crouzet-Pavan, *Venise: une invention de ville* cit., p. 234 and note 4, where Gilbert’s conclusions are embraced, although, on another occasion, Crouzet considers that “*tuttavia la storiografia pubblica inizia veramente con Marc'Antonio Sabellico che insegna alla scuola di S. Marco*”, see Idem, *Immagini di un mito* cit., p. 594; in the end, she establishes connections between the moment when Navagero was elected in 1509 (sic! it is about year 1516) and the external political context, when the enemies’ troops reached the lagoon, so that, after such a peril, the Republic decides to rewrite its history in order to restore the ancient glory, cf. Idem, *Venise: une invention de ville* cit., p. 234. Anyhow, on another context, Crouzet-Pavan notes that, although Sabellico was not nominated in the position of official historian, the books of *Rerum*, completed by *De situ* and *De Venetis magistratibus* represents the pattern of history and, therefore, one could consider that the public historiography certainly begins with him, cf. Idem, *Venezia trionfante* cit., p. 210 note 14.

³⁷⁷ Edward Muir, *Civic Ritual in Renaissance Venice*, Princeton 1981 apud E. Cochrane, review of Ed. Muir, *op. cit.*, in “*Journal of Interdisciplinary History*” 13 (1983). 3, p. 525-527 (527, where the employment by the authorities does not refer to Sabellico, but also to Bernardo Giustinian!), Rona Goffen, *Giovanni Bellini*, New Haven 1989, p. 159; M. M. Sarnataro, *op. cit.*, p. 134 (where Sabellico continues to be regarded as the first official historiographer of the Republic); Rafael Sánchez Sesa, *La cronística Toscana bajomedieval y la imagen de la Península Ibérica*, “*España Medieval*” 20 (1997), p. 31-56 (36); D. Raines, *op. cit.*, p. 50 (regarding Sabellico as successor of Biondo in the official position of public historiographer and, in addition, that he would have been appointed in 1482, but without any documentary basis!); Jutta Gisela Sperling, *Convents and the Body Politic in Late Renaissance Venice*, Chicago-London 1999; P. Fortini Brown, *Acquiring a Classical Past: Historical Appropriation in Renaissance Venice*, in *Antiquity and its Interpreters* (ed. by Alina Payne & Ann Kuttner & Rebekah Smick), Cambridge 2000, p. 27-39 (28); B. Rosada, *op. cit.*, p. 15.

³⁷⁸ Ş. Marin, *Venice and translatio imperii* cit., p. 85.

³⁷⁹ L. J. Libby jr., *op. cit.*, p. 42.

³⁸⁰ Peter Burke, *The Italian Renaissance*, Princeton 2000 [1972], p. 116.

³⁸¹ According to the terms used by G. Benzoni, *op. cit.*, p. 764, 765.

³⁸² M. Foscarini, *op. cit.*, p. 254 note 2; see also *Ibidem*, p. 269.

label of officiality for other previous chronicles – as Giovanni Diacono's or Andrea Dandolo's – as an error.

Being both eulogized and criticized, it was exactly because of this that Sabellico's work has a particular place in the Venetian historiography. What matters is that all the reactions that it has provoked both in his lifetime and especially afterwards and even nowadays among the modern scholars represent the proof for his special position among the “fathers” of the Venetian historiography, as official or unofficial “public historian” of the Venetian Republic.

Marcantonio Sabellico's *Rerum Venetarum* and “the Definitive History of Venice”. The Beginnings of the Official Historiography in Venice?
(abstract)

This study focuses upon one of the most influential writing dealing with the history of the Republic of Venice. Published in 1497, *Rerum Venetarum ab Urbe condita* of Marcantonio Sabellico was able not only to provoke controversies in the period when it was written (meaning to the end of the 15th century), but especially to the modern historical writings dealing with the history of humanism. As a matter of fact, one could note that *Rerum Venetarum* gave birth to many contradictory opinions from the side of the modern scholars.

Despite all these debates, and maybe even due to them, it results that Sabellico's work about the Venetian history from the origins to his times has a particular importance in the Venetian historiography.

Being both eulogized and criticized, it was exactly because of this that Sabellico's work has a particular place in the Venetian historiography. What matters is that all the reactions that it has provoked both in his lifetime and especially afterwards and even nowadays among the modern scholars represent the proof for his special position among the “fathers” of the Venetian historiography, as official or unofficial “public historian” of the Venetian Republic.

De la dezastru militar la agonie politică – campania din 1711 și decăderea domniilor române

Andrei Pogăciaș

Keywords: *Moldavia; Cantemir; Peter the Great; Pruth Campaign; Ottoman Empire*

Preliminarii

Evenimentele din Moldova din anul 1711 au fost în general ridicate în slăvi de către istoriografia românească, privite fiind ca (încă) o eroică, dar dramatică încercare nereușită de a scutura cruntul jug al opresiunii otomane. Demersul lui Cantemir este privit ca fiind unul de mare inspirație, cu elemente moderne, care ar fi avut menirea de a așeza Moldova pe un alt făgaș al dezvoltării sale¹.

La o privire mai atentă, analizând evenimentele așa cum s-au desfășurat, avem imaginea unei campanii dezastruoase, pornită prost și terminată uimitor de bine față de cum ar fi putut sfârși. În primul rând, ura reciprocă a celor doi mari domni și patrioți a făcut imposibilă coalizarea forțelor moldavo-muntene, coalizare atât de necesară în condițiile strategice date. Cu cele două țări unite “în cuget și simțiri” și cu oștile pregătite, deznodământul campaniei din 1711 ar fi fost cu siguranță altul, iar istoria universală ar fi urmat un alt făgaș.

Un alt mare impediment a fost lipsa proviziilor pentru armata rusă. Moldova nu a putut asigura cele necesare, Muntenia nu a mai livrat nimic rușilor, astfel că foamea a făcut ravagii.

Împărțirea armatei rusești în diverse unități localizate departe una de alta a diminuat efectivele care să lupte în mod concret împotriva turcilor.

În fine, marea greșală strategică a fost încercarea rușilor de a trece Dunărea fără a stăpâni teritoriile lăsate în spate, teritorii aflate în posesia tătarilor. Rușilor le-a devenit însă clar ulterior campaniei că mai întâi trebuie să elimine complet puterea tătarilor, și abia apoi să viseze la campanii înspre Balcani.

¹ Pentru descrierea evenimentelor și analiza critică a unor surse, a se vedea, printre altele, A. D. Xenopol, *Resboaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra Țerilor Române*. Iași 1880; Adrian Tertecețel, *Informații noi privind campania militară otomană din 1711 în Moldova („Jurnalul” lui Ahmed bin Mahmud)*. “Revista Istorică” 3 (1992). 7-8; Idem, *Anexele „Jurnalului” lui Ahmed bin Mahmud privind campania de la Prut (1711)*. “Studii și materiale de istorie medie” 12 (1994); Idem, *Activitatea țarului Petru cel Mare în primele luni ale războiului ruso-otoman din 1710- 1711. Trei documente rusești*, în *Istorie și diplomatie în relațiile internaționale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil*. Constanța 2003; Leonid Boicu, *Momentul 1711 în raporturile politice ale Principatelor Române*, “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol” 22 (1985). Articolul de față nu își propune să analizeze critic bibliografia existentă, ci să prezinte evenimentele legate de campania din 1711 pe baza surselor analizate, la modul obiectiv, pentru o mai bună înțelegere a cauzelor și urmărilor sale pe plan militar și politic.

Marea încercare a lui Cantemir a lăsat Moldova pradă turcilor și tătarilor și a făcut posibilă instaurarea celebrei domnii fanariote, administrații în mare parte docile și fidele otomanilor. Nu peste multă vreme, va cădea și capul lui Brâncoveanu, marele indecis al mizerabilului an 1711. Ambii domni, eroi naționali ai României, nu au făcut în final altceva decât să își adâncească și mai mult țările în mocirla umilinței și a neputinței.

Preludiul campaniei

Sfârșitul secolului al XVII-lea i-a găsit pe ruși și pe turci în conflict, Rusia urmărind cu ardoare ieșirea la Marea Neagră și, în general, acapararea de teritorii. Rusia a început să înregistreze succese împotriva otomanilor, ofensiva sudică încetând însă temporar, din cauza războiului ruso-suedez². Campania regelui Suediei Carol XII în Rusia a fost însă oprită la Poltava, în 1709, țarul Petru cel Mare putând acum să se orienteze din nou înspre Imperiul Otoman.

Rusia, printr-un schimb de scrisori între Petru și sultan, a cerut imperativ Porții extrădarea regelui suedez Carol XII, refugiat la Bender (Tighina) după zdrobitoarea înfrângere de la Poltava. Acesta era acuzat că răspândește zvonuri false despre uneltirile rușilor, spunând despre aceștia că vor să atragă de partea lor Moldova și Țara Românească, și că îi îndeamnă la răscoală pe creștinii din sudul Dunării. Turcii au refuzat să dea curs cererii rusești, iar ambasadorul rus la Constantinopol a somat Divanul să își precizeze politica – de pace sau de război –, amenințând cu invazia Imperiului de către trupele lui Petru cel Mare. Divanul otoman, în ședință solemnă, a hotărât războiul împotriva Rusiei, ambasadorul rus fiind aruncat în închisoarea din fortăreața Yedi-Kule/Șapte Turnuri. Rusia, doritoare de luptă, a proclamat oficial începerea campaniei la 19 martie 1711, pretextând începerea cruciadei pentru eliberarea creștinilor din Balcani. Petru era atât de sigur de victorie, încât spunea că dorește să fie îngropat la Constantinopol!³

Dimitrie Cantemir, în *Istoria Imperiului Otoman*⁴, recunoaște fără opreliști că a fost pus domn al Moldovei tocmai cu misiunea de a-l prinde pe domnul Munteniei Constantin Brâncoveanu⁵, sub orice pretext, și de a-l trimite viu sau mort la Constantinopol⁶. Motivația o dă tot el – hatmanul cazac Mazeppa, aliatul regelui

² Marele Război Nordic, 1700-1721.

³ A. D. Xenopol, *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra Țărilor Române*, București 1997, p. 17.

⁴ *Istoria imperiului otomanu, crescerea și scăderea lui, cu note foarte instructive de Demetriu Cantemir, Principe de Moldavia, tradusă de Dr. Ios. Hodosiu*, București 1876 [în continuare, Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*], partea II, p. 788.

⁵ Nicolae Costin și alți cronicari scriu că Dimitrie Cantemir era foarte cunoscut în Constantinopol, fiindcă era agreabil, știa cânta foarte frumos și era considerat loial. Costin scrie: "fiindu el om istețu, știindu și carte turcească bine, să vestisă acum în tot Țarigradul numele lui, de-l chema agii la ospetele lor cele turcești, pentru prieteșug ce avea cu dinșii". Pe marginea manuscrisului lui Costin, o interpolare ulterioară spune "Alții dzic, știindu bine în tambur, îl chemau agii la ospete, pentru dzicățuri".

⁶ Întrebarea vitală care se ivește în acest caz este: de ce aveau nevoie otomanii ca Moldova să îl "prindă" pe Brâncoveanu? Care ar fi fost impedimentele politice sau militare de a trimite o oaste otomană la București și a-l ridica pe Brâncoveanu? Nu putem crede că domnul muntean ar fi avut o

suedez Carol XII, ar fi informat Poarta că Brâncoveanu se află în corespondență secretă cu rușii, și “că ar nutri cugetul de a se rumpe de către Imperiul ottoman”⁷; că a promis țarului 30.000 de oameni ajutor; și că a fost făcut deja cavaler al Ordinului Sfântului Andrei. Informațiile erau susținute și confirmate de mai mulți pași⁸. *Cronica anonimă a Moldovei* menționează că, “Îndată după moartea lui Cantemir Vodă, boiarii au socotit de au ales pe Dumitrașco, fiul său cel mai mic, carele să aflassă aicia în țară și l-au numit domn și l-au dus în besiarică și i-au cetit molitva după obiceiul.”⁹ Dar Constantin Brâncoveanu, plătind mulți bani la Constantinopol, a reușit să îl impună la Poartă, pentru postul de domn al Moldovei, pe ginerele său, Constantin Duca, fiul Ducăi-Vodă. Constantin Duca “au făcut o samă de slujitori sâmbiani la Țarigrad, ca la 200, cu liafă și i-au îmbrăcat și au făcut multă cheltuială cu dinșii”. Totuși, Cantemir nu a fost înlocuit.

După ce l-ar fi detronat pe Brâncoveanu, ar fi urmat un schimb de tronuri – Cantemir ar fi preluat domnia la București, urmând ca la Iași să fie numit un domn ales de el! Pentru prinderea lui Brâncoveanu ar fi primit de la Poartă câți tătari ar fi vrut. Cantemir mai menționează că ar fi primit apoi domnia pe viață și scutirea de plata tributului și a peșcheșului pe durata domniei¹⁰. Promisiunile au fost întărite printr-un *hatt-i-șerif*. Înainte să se ajungă la un nou război cu rușii, Brâncoveanu trebuia obligatoriu înlăturat.

Scopul numirii lui Cantemir ca domn nu era, se pare, secret, pentru nimeni. Neculce scrie: “Dumitrașco-Vodă pe taină să gătie să prindă pe Brîncovanul-vodă, precum îi poroncisă Poarta. Și trimisese și iscoade la munteni, de vădzusă toate lucrurile lui cum stau. Și s-au făcut Dumitrașco-vodă vro cinci, șese steaguri de lefecii și 2 steaguri de lipcani și cițiva feciori de boieri grijiți, îi ținea gata în Iași”¹¹, și “aștepta din ceas în ceas să-i vină omul cel cu fermanul de la împărăție, să să și pomească la Brîncovanul, să-l prindă.”¹² A primit doar ordin de la hanul tătar să meargă împotriva domnului muntean, ceea ce nu îi era de ajuns. După spusele cronicarului Nicolae Muste, Cantemir s-a pregătit de fapt împotriva trupelor lui Carol XII, “a pus slujitori de-ai săi călărași” de pază, și “a pus seimeni de pază pe uliță”¹³.

armată atât de mare și de puternică, nici că boierimea munteană s-ar fi opus cu reale șanse de succes unei asemenea intervenții. Cantemir scrie în *Istoria* sa că “Sultanul însă vedea bine, că este un lucru foarte dificil de a-și executa intenția față de un principe atât de puternic și de autoritar”. Chiar și hanul Crimeii, care dispunea de numeroase trupe, îl sfătuisse pe sultan să nu se întreprindă nimic direct împotriva lui Brâncoveanu.

⁷ Peter Heinrich Bruce scrie în *Jurnalul* său de călătorie că a existat o înțelegere secretă între Petru cel Mare și Brâncoveanu, și că “îndată ce a fost înștiințat sultanul de răzvrătirea lui, l-a scos din domnie și a dat-o lui Cantemir, domnul Moldovei, cu porunca să-l prindă pe Brâncoveanu și să-l trimită la Constantinopol.”

⁸ Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, II, p. 787.

⁹ *Cronica anonimă a Moldovei, 1661-1729 (Pseudo-Amiras)*, București 1975, p. 58.

¹⁰ Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, II, p. 788.

¹¹ Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei*, București 1975, p. 166.

¹² *Ibidem*, p. 167.

¹³ Nicolae Muste, *Letopiseșul Țării Moldovei*, în *Cronicele României sau Letopiseșele Moldaviei și Valahiei*, București 1872-1874, 3, p. 43.

Rușii aveau motive pertinente de a porni acum un război: în iarna 1710-1711 au avut loc raiduri tătare de pradă pe malurile Mării de Azov, pentru a aprinde corăbiile rusești ancorate aici, și înspre Nemirow și Kiev. Zona Harkovului a fost grav afectată, mai ales că tătarii au și iernat aici¹⁴.

Imediat după numirea sa ca domn, Cantemir a fost somat să plătească urgent peșcheșul datorat de oricare domn la numire; să adune provizii pentru armata otomană; să termine podul de la Isaccea cu cea mai mare grabă¹⁵; să asigure cvartire de iarnă pentru soldații și cazacii regelui suedez; să se pregătească însuși și să fie cu armata moldoveană la Bender de Sf. Gheorghe¹⁶; “și alte multe insuportabile sarcini”¹⁷. Acestea l-ar fi făcut pe Cantemir să se alieze cu țarul Petru, cu toate că avea deja legături cu rușii.

Ca să nu trezească suspiciuni, Cantemir a cerut voie turcilor să intre în legătură cu rușii, promițând să transmită toate știrile la Constantinopol¹⁸. Încrederea lui Petru a câștigat-o imediat, transmițându-i acestuia scrisorile de la Constantinopol ale solului rus, închis la Yedi-Kule. Capuchehaia lui Cantemir în capitala otomană lua pe ascuns scrisorile de la solul întemnițat și le trimitea domnului moldovean, iar de aici erau trimise mai departe la Petersburg. În același timp, muntenii îi scriau țarului să nu aibă încredere în Cantemir, acesta fiind omul turcilor. Datorită serviciilor făcute, Cantemir avea însă o poziție mai bună în ochii rușilor, astfel încât între cele patru părți implicate s-a ținut treptat o relație încălțită de încredere, ostilitate, speranță și frică în același timp.

*Cronica Ghiculeștilor*¹⁹, ostilă fătuiș domnului moldovean, menționează că un anumit căpitan Pricopie a fost trimis cu scrisori la țar. În acestea, Cantemir îi promitea suveranului rus că, dacă acesta va porni împotriva otomanilor, Moldova i se va alătura și i se va supune și, dacă va primi bani, poate pregăti 20.000 de călăreți!²⁰ Și Brâncoveanu trimisese scrisori țarului²¹ “și avea și capuchehaie la ei.” Este sigur că ambii domni știau despre demersurile celuilalt, totuși nicio sursă nu menționează trădarea lui Brâncoveanu. Acuzat de joc dublu este doar Cantemir, care, după cum spune și *Cronica Ghiculeștilor*, a dat informații de la ruși la turci și invers.

Tratatul ruso-moldav

Tratatul de la Luțk, dintre Cantemir și Petru, semnat la 13 aprilie 1711, era de fapt scris de către domnul moldovean și doar acceptat de țar.

¹⁴ Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*. București 1993. 2, p. 232.

¹⁵ Nicolae Costin scrie că podul trebuia să fie permanent!

¹⁶ 23 aprilie.

¹⁷ Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, II, p. 789.

¹⁸ I. Neculce, *op. cit.*, p. 170.

¹⁹ Informațiile despre evenimentele din 1711, mai ales cele referitoare la Moldova, trebuie privite cu circumspecție, veridicitatea lor fiind atenuată de sentimentele anti-moldave și pro-muntene ale cronicarului, și de zeflemeaua cu care sunt prezentați moldovenii și rușii.

²⁰ *Cronica Ghiculeștilor – Istoria Moldovei între anii 1695-1754*. București 1965, p. 81.

²¹ Înaintea lui Cantemir!

În preambulul tratatului²², Petru cel Mare – în numele căruia este scris documentul – amintește de pacea dintre ruși și turci, încălcată fără niciun motiv de aceștia din urmă, urmată de maltratarea, jefuirea și închiderea ambadorului rus la Constantinopol, fapt pentru care Rusia este nevoită să înceapă un nou război, și ca replică la atacurile în teritoriul rusesc ale hoardelor tătarăști. În alin. 2, se face vorbire despre ridicarea oastei rusești, sub comanda țarului însuși, avînd ca scop înfrîngerea “perfidului inamic” al întregii creștinătăți și eliberarea popoarelor creștine aflate “sub jugul său barbar”. În alin. 3 este făcut cunoscut modul cum Rusia și Moldova au ajuns să fie aliate. “Meritul” îl are Dimitrie Cantemir, domnul moldovean, care, la apropierea trupelor rusești, îi solicită printr-o serie de scrisori lui Petru să îl includă în frontul antiotoman, țarul consimțind la cererile acestuia, cereri oficializate prin articolele tratatului.

Astfel, după obișnuitul preambul, urmează cele 17 articole. Încă din primul articol, intențiile rușilor apar destul de clar. Cantemir, împreună cu boierii, restul locuitorilor, precum și toată țara, cu localitățile și avuțiile sale, “de astăzi se va socoti sub apărarea maiestății noastre imperiale”, domnul urmînd să facă jurămînt de credință față de țar. În art. 2, Cantemir este numit de-a dreptul “supus”, datorînd *consilium et auxilium*, vasalitatea astfel dobîndită urmînd a fi perpetuă, incluzîndu-i și pe urmașii celor doi conducători. În art. 3, se dau asigurări că Rusia nu va pune vreun alt domn pe tronul Moldovei, urmînd a-i sprijini pe urmașii lui Dimitrie Cantemir, afară de cazurile în care și-ar schimba religia răsăriteană și ar da dovadă de necredință față de țar. În art. 6, se menționează că “toată puterea va fi în mîna domnului” moldovean. Art. 7 promite păstrarea vechilor drepturi și obiceiuri referitoare la clasele privilegiate. Art. 11 enumeră și recunoaște granițele Moldovei, “după drepturile sale antice”, acestea fiind râul Nistru, Benderul cu tot Bugeacul, Dunărea, Muntenia, Transilvania și granița stabilită cu Polonia. În art. 12, cetățile, orașele și alte locuri fortificate sunt menționate a fi la discreția rușilor, dacă și cînd le vor fi de trebuință. Prin art. 13, se instituie protecția militară a Rusiei asupra Moldovei, contra turcilor. Prin art. 14 se acordă drept de azil domnului moldovean în Rusia, în cazul în care turcii ar ieși învingători. Cantemir urmînd a primi proprietăți în Rusia și o rentă anuală din partea statului rus. Prin art. 16, țarul se obligă ca toți urmașii săi la tronul Rusiei să respecte tratatul întocmai, păzindu-l și întărindu-l – probabil cea mai gratuită prevedere a întregului tratat. În fine, art. 17 condiționează valabilitatea tratatului de jurămîntul de credință al lui Cantemir, acesta fiind obligat să aducă la jurămînt în fața lui Petru pe boierii, oștirea și tot poporul Moldovei. În schimbul acestui dublu jurămînt, Moldova obține protecție militară din partea Rusiei. În opinia lui A. D. Xenopol, “prin tratatul lui Cantemir, Moldova devenea numaidecît un adevărat guvernămînt rusesc”²³. Motivațiile lui Cantemir de a face această alianță erau frica lui de intrigile lui Constantin Brîncoveanu, dorința de a rupe legăturile cu turcii și decăderea turcilor, pe care Cantemir o cunoștea bine, decădere care putea fi speculată alături de un puternic aliat²⁴.

²² *Relațiile internaționale ale României în documente*, București 1980. p. 198 ș. u.

²³ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 23.

²⁴ *Ibidem*, p. 27.

În manifestul țarului din 8 mai, se spunea că “noi, în acest război, nici afirmarea puterii și întindere a posesiunilor noastre nu dorim, și nici vreo îmbogățire”, ci “pentru eliberarea Sfintei Biserici și a popoarelor creștine vrem să luptăm”. Țările eliberate de ruși vor avea “rânduile obișnuite și de mai înainte”. Popoarelor creștine din Balcani, oprite de otomani, “le vom înapoia și le vom întări drepturile și privilegiile lor vechi, fără să cerem de la ei vreun venit, însă le vom ține sub protecția noastră ca popoare libere și aliate”.

Relațiile ruso-muntene

Domnul muntean Constantin Brâncoveanu trimisese de mult solie la Petru cel Mare²⁵. După declararea războiului, după cum scrie cronicarul Radu Greceanu, Gheorghe Castriota, “un boiariu bătrân, [...] biv-vel comis, om cuvios, învățat și întru toate iscusit, carele și mai denainte era țarului cunoscut, fusese trimis la ruși la sugestia otomanilor²⁶, pentru a face pace. După cum relatează cronicarul, Castriota fusese trimis “la iveală [...] pentru înnoirea păcii, iar într-ascunsu pentru chiverniseala pământului.”

În prealabil, și domnul Brâncoveanu a primit ordin să meargă cu oastea sa la Tighina, “cu câți slujitori va avea”. A pornit la 7 mai și s-a oprit la conacul de la Gherghița, unde a venit și ordinul de la Marele Vizir să rămână pe loc. Domnul a mutat totuși oastea la Urlați²⁷, unde existau condiții mult mai bune și provizii pentru oameni și cai²⁸.

Toma Cantacuzino, serdar, a plecat noaptea din tabără, trădarea lui față de Brâncoveanu fiind, se pare, reală. A trecut prin munții Vrancei și a ajuns la Cantemir, “cu care și mai înainte vreme înțelegere avusese²⁹, dă vreme ce mintea amândurora la acest feli dă lucruri blestemățești și necuvioase bine să potrivească.³⁰” *Cronica anonimă a Moldovei* scrie că Toma urmărea prin trădarea sa să fie pus domn pe viață în locul lui Brâncoveanu.

De vină pentru întreaga neînțelegere și pentru cursul evenimentelor ulterioare a fost, în opinia cronicarului, bineînțeles, “neiubitorul neamului omenescu, semănătorul de zizanii, începătorul zavistii și însuși zavistnecul și ficleanul diavol, care pururea binele și folosul îl zavistuiască.³¹”

²⁵ N. Muste, *op. cit.*, p. 44.

²⁶ Marele Vizir îi solicitase lui Brâncoveanu să medieze pacea.

²⁷ Informația este regăsită în formă asemănătoare la Radu Popescu, în *Cronici Brîncovenesti*, București 1988, p. 318.

²⁸ Radu Greceanu, *Cronica*, în *Cronici Brîncovenesti cit.*, p. 154.

²⁹ *Cronica* lui Radu Greceanu, în *Cronicari munteni*, București 1988, 3, p. 171.

³⁰ Este clară părtinirea față de Brâncoveanu a cronicarului. Cu toate că ambii domni erau înțeleși cu rușii, ar reieși de aici că nu erau înțeleși între ei nici acum, știindu-se ura lor reciprocă. Toma, care a cerut domnia Țării Românești, trebuie să fi plecat din Muntenia în urma unor discuții sau având temeri serioase că Brâncoveanu va trăda cauza creștină. Sau, pur și simplu, dorea tronul cu orice preț, după cum spun și sursele contemporane.

³¹ *Cronica* lui Radu Greceanu cit., p. 155.

Brâncoveanu a primit apoi ordin să trimită în ajutor otomanilor 3.000 de care cu provizii și 1.000 de salahori, la care domnul ar fi replicat că nu are de unde să dea atâta, dar va trimite cât poate.

Simțindu-se amenințat acum probabil din toate părțile, a pus “pe margine căpitani, ca să fie dă pază, pe Gheorghie vel-căpitan za margine, pă Donie vel-căpitan za dorobanți, pe Andreiaș căpitan ot Ploiești, și pe alții”, iar el s-a mutat din nou cu tabăra, la 28 iunie, de la Urlați la Tîrgoviște, “cu toată boirimea și cu ceialaltă slujitorime”³². (Aici a venit în scurt timp veste, de la căpitanii de margine, că Roenne și Toma Cantacuzino coboară cu cavaleria spre Focșani³³, “lucru negândit și foarte primejdios.”³⁴) Boierii au încercat în zadar să îl convingă pe Brâncoveanu să se alăture rușilor!³⁵ Totuși, se pare că niciun alt boier nu l-a trădat.

Planurile rusești

Rușii aveau trei planuri din care trebuia să aleagă unul: 1. O armată să fie lăsată la Kiev, pentru apărarea zonei, și altă armată să atace Crimeea; 2. Să se mărșăluiească pe Nipru în jos pînă la Oceakov, de acolo la Cetatea Albă (ambele să fie cucerite), apoi marș înspre Dunăre; 3. Marș pe Nistru spre Tighina, unde era și Carol XII, marele inamic al Rusiei.

Petru a refuzat însă toate cele trei planuri, și a hotărît: marș spre podul de la Isaccea, distrugerea lui, înfrângerea armatei otomane, apoi cucerirea Tighinei. Pe hârtie, totul era ideal și extraordinar de simplu. Petru, după cum scrie Neculce³⁶, se baza pentru victoria sa absolută pe proviziile promise de Brâncoveanu; armata promisă de același domn, de 30.000 de oameni³⁷; 20.000 de sirbi care se vor alătura imediat³⁸; 30.000 de polonezi; 10.000 de ostași moldoveni promiși de boierii moldoveni; armata rusă, de 30-40.000 soldați. Pe hârtie, aproximativ 130.000 de soldați și provizii destule.

Situația din Moldova

În interiorul taberelor existau facțiuni divergente, mai ales în cele două țări române. Trădarea lui Toma Cantacuzino și a cavaleriei sale a rămas de notorietate, dar nici în tabăra moldavă lucrurile nu stăteau mai bine. Mitropolitul Ghedeon, hatmanul Antiohie Jora și alți mari boieri îi scriau lui Petru, acuzându-l și ei pe Cantemir că este de fapt omul turcilor și că va trăda. Îi transmiteau țarului că ei au adunat deja 10.000 de soldați, pregătiți de luptă, și proviziile necesare, astfel că, dacă Petru va trimite 15.000 de oameni, vor curăța degrabă Bugeacul și vor distruge și podul de la Isaccea. Dar, după cum scrie și Neculce, oarecum cu tristețe, “împăratul, vădzînd slujbele lui Dumitrașco-vodă, nici de unele nu-i asculta.”³⁹

³² *Ibidem*, p. 158.

³³ Trupa a coborât pe partea dreaptă a Siretului, ca să aibă flancul drept asigurat de munți; abia la Măxineni, lingă Focșani, au trecut pe celălalt mal.

³⁴ *Cronica lui Radu Greceanu cit.*, p. 173.

³⁵ *Ibidem*, p. 174.

³⁶ I. Neculce, *op. cit.*, p. 172.

³⁷ Tiepolt notează 20.000 de munteni.

³⁸ “mai iasă cu Brîncovanul 20.000 de oaste sirbi”. I. Neculce, *op. cit.*, p. 172.

³⁹ *Ibidem*, p. 171.

Cantemir l-a bănuț pe hatmanul Jora că îl pârăște la ruși și l-a înlocuit cu spătarul Ion Neculce.

Domnul a chemat marea boierime la sfat. I-a înștiințat că se apropie rușii și i-a întreat ce ar trebui să facă Moldova, fără a le spune că a negociat deja cu Petru. Unii au spus că trebuie să se retragă spre Fălciu; alții au spus să se retragă la Bârlad sau Focșani și să se alătore apoi părții care va ieși învingătoare dintre ruși și turci; toți au căzut de acord asupra acestei variante, urmând a le trimite pe jupănese, împreună cu soția lui Cantemir, la Oituz⁴⁰.

Abia acum, după cum scrie Neculce, l-a trimis Cantemir pe vistiernicul Luca⁴¹ la Petru, care era în Polonia, la Iaroslav, pentru a semna tratatul bilateral. Odată cu întorcerea solului⁴² a sosit și vorbă de la Petru că este în interesul lui Cantemir să îl aștepte cu armata la Nistru. În caz contrar, după victoria împotriva turcilor, s-ar putea să fie pus un altul pe tronul de la Iași, “că atunce mulți domni s-or afla”⁴³. Informațiile uneltitorilor moldoveni fuseseră totuși băgate în seamă.

Cantemir îl anunțase pe Petru, prin Luca, asupra numărului mare de soldați turci și tătari și asupra lipsei de provizii din țară – “foamea, această inamică a creștinilor, de câte ori aceștia purtau război în Moldova.”⁴⁴ Moldova nu va putea, de asemenea, să treacă de partea rușilor decât după ce aceștia ajung cu armata în zonă.

Petru cel Mare, la rândul său, a dat asigurări că Moldova va fi bine apărută de ruși și că toate proviziile date armatei ruse vor fi plătite. Lipsa proviziilor în Moldova va fi suplimentată de Brâncoveanu, care a primit deja bani pentru așa ceva⁴⁵.

Cantemir, într-o situație deloc de invidiat⁴⁶, a făcut tabără la mănăstirea Frumoasa. Scopul era dublu: să îl vadă toți că se pregătește de război și că va coborî probabil în întâmpinarea Marelui Vizir, și să aibă ocazia să tragă de timp în cazul în care Șeremetev, ajuns deja la Nistru, va coborî spre armata otomană și se va ciocni cu aceasta⁴⁷.

A trimis vorbă pașei de Tighina să trimită un agă cu soldați, pentru a-i ridica pe turcii din Iași, care nu ascultau de sfaturile sale să părăsească orașul. În cazul în care rușii ar fi venit, aceștia ar fi avut de suferit cel mai tare. Peste puțină vreme, într-o bună zi pe la amiază, a sosit și răspunsul de la Tighina. Pașa îi comunica domnului că va trimite un pașă pentru a-i ridica pe turci, atunci când va crede el de cuviință. Tot atunci, îi va trimite și ordinul de a se prezenta cu oastea la Tighina⁴⁸. În aceeași zi, peste 3-4 ore, a sosit un mesaj de la “Mogilde sardariul”, în care i se comunica domnului că un “turc mare” cu 30 de soldați se îndreaptă spre Iași. O altă trupă turcească, de vreo 300

⁴⁰ Probabil la mănăstirea fortificată Mera.

⁴¹ Turcii au fost înștiințați că Luca este trimis ca “iscoală”. cf. I. Neculce, *op. cit.*, p. 173.

⁴² Nicolae Muste scrie că solul a fost Ștefan Luculenco.

⁴³ I. Neculce, *op. cit.*, p. 175.

⁴⁴ Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, 2, p. 789.

⁴⁵ I. Neculce, *op. cit.*, p. 176.

⁴⁶ Neculce scrie că domnului îi era frică să se retragă din Iași, din cauză că ar fi putut fi mazilit de turci: să plece la Nistru era riscant, din cauza distanței lungi; ar fi existat riscul să nu mai ajungă acolo, iar tătarii să prade țara.

⁴⁷ I. Neculce, *op. cit.*, p. 176.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 177.

de oameni, ieșise din Tighina și se îndrepta spre nord de-a lungul râului. La circa o oră după această veste, a sosit și “un slujitoriu de la capitanul ce era pus de strajă la Prut”, cu vestea că acel agă cu 30 de oameni trece Prutul înspre Iași. După acesta “au sosit și însuși căpitanul Timoftei, ce era de strajă”⁴⁹ și care venise cu respectivul agă până în afara capitalei, unde turcii făcuseră tabără. Pe drum, căpitanul îi auzise vorbind între ei și spunând că dimineată îi vor prinde pe toți, dar nu își dăduse seama despre cine vorbeau. Cantemir s-a gândit imediat că acel pașă vine pentru a-l mazili, bănuindu-l pe vornicul Iordache Ruset că l-a pârât la pașa de Tighina.

Imediat a poruncit să se lanseze zvonul că o armată rusă vine să lovească orașul, panica făcându-i pe oameni, și pe turci mai ales, să fugă din capitală, care pe unde apuca, ducând vestea mai departe.

Cantemir și-a trimis nevasta în mănăstirea Cetățuia, el pornind înspre turci, cu planul ca, în caz că au venit cu ordinul de mazilire, să îi omoare pe toți⁵⁰. I-au găsit dormind pe turci și i-au legat, scormonind printre hârtiile comandantului, unde au găsit doar ordinul de a-i lua pe toți negustorii turci din Iași și a-i duce la Tighina⁵¹. Ușurat că nu a fost mazilit, Cantemir l-a “certat” pe agă, imputându-i că nu a fost anunțat de venirea sa, el crezând că e vorba de vreo tabără a unei unități rusești, de aceea a și atacat-o!

Domnul s-a mutat la mănăstirea Cetățuia, armata adunându-se lângă mănăstirea Frumoasa. Populația fugise, la fel și majoritatea boierilor, inclusiv “zlotașii”, cu banii strânși cu tot. Dintre slujitori/soldați dezertaseră mulți, astfel că domnul rămăsese practic cu “vro cinci, șese steaguri de lefecii și siimeni din curte.”⁵² Situația sumbră este redată de Neculce foarte simplu: “feliuri de feliuri de spaime umbla”.

Domnul a hotărât să își trimită în sfârșit soția înspre Oituz, cu vornicul Iordachi Ruset și cu “giupînesili”. Pentru aceasta a ales “o sută de siimeni cu doi buluchași mai de credință, de i-au giurat și le-au dat lefe”⁵³. Domnul cu restul boierilor și trupele rămase urma a cobori spre Huși, unde să aștepte rezultatul bătăliei dintre ruși și turci.

Pentru soldații rămași în tabără nu mai erau bani: “celorlalți siimeni ce rămăsese la corturi nu le-au dat lefe bani gata, neavând de unde”⁵⁴, și domnul i-a trimis la Curte, “să fie de treaba curții”.

A doua zi după plecarea doamnelor spre Oituz, urma a pleca și Cantemir spre Huși. Doamnele nu au mai apucat însă să plece, fiindcă răzmerița a izbucnit: “siimenii acei de la corturi, vădzind că nu le-au dat și lor lefe bani gata, n-au vrut să margă în curte, ce au luat steagurile și au purces din șes la Cetățuia”, revoltați și cerând imperativ

⁴⁹ *Ibidem*, p. 178.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 179.

⁵¹ În timpul acțiunii, un turc a fost omorât și diferite bunuri ale turcilor au dispărut. Aga a primit 1.000 de lei de la Cantemir pentru mort și pagubă, domnul aruncând întreaga vină asupra comandantului turc. A trimis o explicație scrisă și la Constantinopol, de unde i-a venit răspuns favorabil.

⁵² I. Neculce, *op. cit.*, p. 180.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Perceptorii fugiseră cu banii din impozite, banii de la ruși nu ajunseseră încă.

banii. Cantemir a închis porțile mănăstirii, hotărât să reziste cu arma în mână. Alături de el se aflau cei 100 de seimeni plătiți deja, “vro 60 de oameni aduși cu dânsul din Țarigrad” și lefegii. Văzând că cei dinăuntru se pregătesc să tragă, răsculații au început negocieri. Cantemir i-a chemat pe comandanții nemulțumiților înăuntru “și i-a ucis cu buzduganul, și încă pre unul l-au lovit cu sabia, dar n-au murit”⁵⁵. Răscoala s-a potolit imediat, seimenii mergând înapoi la Curte. Deocamdată totul era calm.

Campania

Trupele ruse au început deplasarea pe două coloane înspre Moldova, una de la Camenița, cealaltă de la Nemirow, făcând joncțiunea la Țikanovka, lângă Soroca.

Comandantul armatei, Șeremetev, a ajuns ceva mai târziu. A trimis o trupă în recunoaștere în josul Nistrului până la Rașcov, unde urma să facă un pod pe care să treacă o parte a trupeii în dreapta râului, lângă niște dealuri înalte. Un alt pod urma a se construi mai jos de acesta⁵⁶. Au mai fost trimiși 150 de soldați la Soroca, la cererea pîrcălabului de acolo, la 7 iunie. Cealaltă parte de armată urma să coboare în continuare pe Nistru și să lupte împotriva otomanilor la Bender și în Bugeac.

În aceeași zi de 7, trei regimente de grenadieri și artileria au trecut Nistrul. În timpul nopții au trecut alte trupe.

O trupă de circa 1.000 de otomani de la Bender a atacat unitatea rusă însărcinată cu construcția podului, dar s-a retras repede cu mari pierderi⁵⁷.

Auzind despre mișcările rușilor, Carol XII și anturajul său au părăsit imediat tabăra de la Bender, retrăgându-se la Cetatea Albă. Amintirea dezastrului suedez de la 1709 era încă vie în mintea regelui și oamenilor săi.

În acest timp, Șeremetev se opri la Soroca, neavând destui oameni ca să încerce o străpungere înspre podul otoman de la Isaccea. Jurnalul lui Șeremetev menționează la 10 iunie că serdarul Darie Donici îl aștepta cu tabăra la Codrii Orheiului.

Cantemir a renunțat să își mai trimită nevasta de lângă el, văzând că nu se poate baza de fapt pe aproape nimeni. A trimis în secret solie⁵⁸ la Șeremetev, la Movilău, pe căpitanul Pricopie și pe aga Dimitrie, cu mesajul că are nevoie urgent de trupe rusești la Iași, vreo 4.000 de oameni, altfel va fi mazilit⁵⁹. Feldmareșalul rus i-a trimis imediat pe generalul Kropotov⁶⁰ cu 3.000 de oameni și pe polcovnicul Ghigheci,

⁵⁵ I. Neculce, *op. cit.*, p. 181.

⁵⁶ Doar Șeremetev, cf. *Călători străini despre Țările Române*, București, VIII, p. 415 și Weismantel, cf. *Ibidem*, p. 320 menționează două poduri rusești peste Nistru.

⁵⁷ Despre trecerea lui Șeremetev, Petru cel Mare, cf. *Ibidem*, p. 559 scrie că “deși acolo era un număr destul de mare de tătari inamici, el, mareșalul, a trecut totuși fluviul pomenit lângă târgul Rașkov, fără a întâmpina nici o împotrivire, și bătându-i [pe inamici], a ajuns până aproape de Iași.”

⁵⁸ Șeremetev, cf. *Ibidem*, p. 415 notează că mesajul disperat de la Cantemir a sosit pe 8 iunie.

⁵⁹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 182.

⁶⁰ Șeremetev, loc. cit., p. 416 notează că au fost trimise regimentele de dragoni Kazan, Nijni-Novgorod și Azov și două companii de grenadieri.

cu trupa sa de 500 de husari moldoveni⁶¹. Kropotov i-a transmis domnului să facă pod la Zagarancea, să poată trece pe malul drept al Prutului.

Atunci i-a sosit lui Cantemir și firman de la Marele Vizir să pornească împotriva lui Brâncoveanu⁶². Hanul din Bugeac a primit și el ordin să trimită atâția soldați câți îi va cere Cantemir. Neculce scrie că i-a propus domnului să le ceară rușilor să meargă înapoi, iar ei cu armata să meargă să îl prindă în sfârșit pe Brâncoveanu. Reacția domnului a fost foarte violentă, iar cronicarul recunoaște că nu a insistat, de frică să nu fie executat. Nici nu a vrut să plece de lângă domn, fiindcă “n-am vrut să mă fac al doilea Iudă”, cu toate că nu a înțeles pe deplin motivația acțiunii lui Cantemir – “eu taini stăpînului, căruia i-am mîncat pita, n-am putut-o descoperi”⁶³.

Cantemir și-a strîns boierii care mai rămăseseră pe lângă el – vel-logofătul Nicolae Costin, vornicul Ioan Sturdza, vornicul Iordache Ruset, vel-vistiernicul Ilie Catargiu, anunțându-i în sfârșit despre demersurile de până atunci și ce a hotărât pe viitor. Boierii au fost de acord cu acțiunile lui și i-au mărturisit că l-ar fi trădat dacă s-ar fi dat de partea turcilor. Este foarte posibil ca boierii să fi cunoscut aceste demersuri, poate chiar în detaliu.

Cantemir s-a întâlnit cu Kropotov la Zagarancea și l-a însoțit până în sudul capitalei, la Podul lui Bâtcă, unde rușii au pus tabăra. Însoțit de două steaguri de dragoni, domnul s-a întors apoi la Cetățuie.

A doua zi a sosit într-o vizită scurtă la Iași Kropotov, cu 100 de dragoni, seara întorcându-se în tabără⁶⁴.

După venirea lui Kropotov, nu se știe dacă în urma unui ordin sau nu, moldovenii au început să îi omoare pe turcii din țară, oriunde i-ar fi întâlnit⁶⁵. Jaful și distrugerea proprietăților turcilor au fost masive, iar cei ce nu erau uciși erau duși ca robi la Iași, la domn. Puțini au scăpat și s-au ascuns pe la cunoscuți până după încheierea păcii⁶⁶.

Contrar ordinelor lui Petru, de a merge direct la podul de la Isaccea, Șeremetev a venit și el la Țuțora, având doar circa 15.000 soldați⁶⁷. Cantemir și-a mutat și el tabăra lângă cea a rușilor⁶⁸. Existau informații că armata otomană este de cealaltă parte a podului și stă în expectativă, neștiind câți ruși are în față.

Tabăra otomană

⁶¹ Mercenari în armata rusă. Unii dintre ei serviseră anterior în armata suedeză, până la bătălia de la Poltava din 1709.

⁶² I. Neculce, *op. cit.*, p. 183.

⁶³ *Ibidem*, p. 184.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 185.

⁶⁵ N. Muste, *op. cit.*, p. 43 precizează că, încă din primele zile, turcii fugari au fost urmăriți de “gonacii” domnului.

⁶⁶ I. Neculce, *op. cit.*, p. 186.

⁶⁷ Pe drum, trecând pe la Orhei, i s-au alăturat “toți orheenii, sorocenii și lăpușnenii”, adică trupele de graniță moldovene.

⁶⁸ General german Allard menționează un polc moldovean cu opt companii, a se vedea *Călători străini cit.*, p. 436. Baronul Tiepolt, colonel în armata rusă, notează că au sosit 6.000 de moldoveni., a se vedea *Ibidem*, p. 450.

După începerea stării conflictuale între ruși și turci, Baltadji Mehmed Pașa, Marele Vizir⁶⁹, a preluat comanda armatei și a început pregătirile.

La 19 februarie, otomanii proclamaseră oficial campania, unele trupe pornind deja spre Moldova. De asemenea, otomanii trimiseseră artileria la Chilia, pe apă, cu șăicile, laolaltă cu munițiile și proviziile necesare. Marele Vizir a plecat la 16 martie din Constantinopol, ajungând la Adrianopol abia pe data de 19 aprilie. În 13 mai a primit scrisoarea muhafizului de Bender, Kara Mehmed Pașa, prin care era anunțat că rușii se apropie, iar la 25 mai a plecat cu armata din Adrianopol. Oastea otomană a urmat traseul Adrianopol-Burgas-Karnobat-Provadia-Dobrici-Medgidia-Babadag-Tulcea-Isaccea, unde a ajuns la 16 iunie.

În aceeași zi, prin fața Marelui Vizir, armata otomană a mărșăluit triumfător. Efectivele erau impresionante – zeci de mii de ieniceri comandați de Yusuf-Aga; trupe bosniece comandate de Ali-Pașa; 4.000 de sekbani, grupați în 80 de steaguri, comandați de Yoruk Hasan Pașa; guvernatorul de Karaman, Sirke Osman Pașa, la comanda a mai bine de 4.000 de oameni, grupați în opt steaguri de cavalerie, un steag de tătari, un steag de cavalerie de gardă și infanterie⁷⁰; au urmat, în ordine alfabetică, pașii și beii cu două tuiuri, apoi restul armatei⁷¹.

O trupă tătară s-a deplasat, în 27 iunie, până în apropiere de Iași, unde a capturat câțiva oameni, printre care și un popă, care le-a spus despre venirea lui Șeremetev, pregătirile moldovenilor, venirea țarului Petru. Pe lângă prizonieri a fost adusă și pradă, printre care se menționează armuri și cămăși de zale⁷²! 1.500 de cavaleriști ruși i-au urmărit pe tătari, cauzându-le pierderi grele, aceștia fiind nevoiți să se retragă urgent spre Lăpușna. De aici, în retragere spre Bugeac, au otrăvit toate fântânile din zonă.

Convinși de trădarea lui Cantemir, otomanii i-au executat capucehaia de la Constantinopol și l-au închis și pe Antioh Cantemir, fratele domnului, la Yedi Kule, acesta scăpând ca prin urechile acului de execuție, fiind și eliberat repede, negăsindu-i-se vreo vină. În 27 iunie, noul domn, Nicolae Mavrocordat, a fost îmbrăcat cu caftan și investit în funcție.

Tabăra aliată

Din tabără, Cantemir și Șeremetev au trimis o scrisoare hanului tătar din Bugeac, somându-l să se predea cât nu era prea târziu pentru el. Hanul nu a trimis răspuns scris înapoi⁷³.

În sfârșit, domnul a primit bani, 100 de pungi, să adune armată, 10.000 de oameni și chiar mai bine. În caz că i-ar mai trebui bani, i s-a promis că i se vor mai da bani în acest scop. Fiecare polcovnic urma a primi 100 de ruble, fiecare căpitan câte

⁶⁹ A ocupat funcția aceasta între 18 august 1710 și 20 noiembrie 1711.

⁷⁰ Acești primi patru comandanți au primit de la Baltadji Mehmed câte un caftan din blană de samur, căpușit cu mătase.

⁷¹ Cancelarul rus Golovkin scrie că otomanii aveau 57.862 pedestrași, 61.803 călăreți și mai mult de 70.000 tătari, a se vedea *Călători străini* cit., București, VIII, p. 554.

⁷² Jurnalul lui Allard menționează că tătarii ar fi omorât circa 280 dragoni și au luat foarte mulți prizonieri, a se vedea *ibidem*, p. 435.

⁷³ I. Neculce, *op. cit.*, p. 188.

30 de ruble, subofițerii și stegarii câte 10 ruble, soldații câte 5 ruble. Banii trebuia dați înainte, cu ocazia înscrierii la steaguri, urmând ca ulterior să primească lefuri⁷⁴. Domnului i s-au mai dat 30 de pungi pentru cumpărarea de septe. I s-au mai înmănat și “câteva cărți împărătești” pentru toți boierii și slujitorii, cu ordin de a se prezenta la oaste “cu plată”, altfel vor fi deposezați de averi și proprietăți⁷⁵.

Boierii mazili au început să revină din “bejenii”, foarte puțini neprezentându-se la oaste. Slujitorii au revenit și ei și s-au înscris la steaguri. Pe lângă aceștia, “audzind de leafă nu numai slujitorii să scrie, ce și ciobotarii, croitorii, blănarii, cârșmarii. Slugile boierești lăsa pre boierii săi și alerga de să scrie la steaguri. Oaste de strânsură, din târgu, mai mulți fără arme decât cu arme. Să făcusa pân’la 17 polcovnici și 170 romciștri cu steaguri în cincisprezece zile. Numai steagurile încă tot nu apucas-a să plini bine, câte 100 de oameni la steag, neavând cându să plinească.⁷⁶”

Muste descrie și el “încorporarea” – Cantemir i-a făcut polcovnici pe fiii de boieri, apoi “Atunci toți se făcură oșteni, slugile lăsau pe boieri, argații lăsau pe stăpâni, și altă prostime mulți au mers de au luat bani, și s-au scris la steaguri, mai mulți fără de arme, că nu aveau de unde-și mai cumpăra, că și arcarii sfîrșise[ră] arcele, săgețile și săhăidacele ce au avut în dughenele lor, ce își făceau sulite din crengi ascuțite și pârлите la vârf, se încălăra cine cum putea.” “Dar ce oștean vrea să fie prostimea, mojiicii ce niciodată pe cal n-au încălecat, nici armă în mână n-au prins de când erau ei, nici în oști n-au slujit.⁷⁷”

Începutul luptelor

Trupa lui Șeremetev⁷⁸ a coborât pe partea stângă a Prutului, câte o milă pe zi doar (o milă rusească avea aproximativ 7,5 km), într-un marș foarte anevoios, din cauza lipsei de nutreț, o invazie de lăcuste precedând sosirea rușilor⁷⁹. Pe lângă aceasta, tătarii îi hărțuiau permanent. Pe 1 iulie, otomanii luaseră hotărârea de a trimite tătari împotriva dușmanului. 30 de steaguri de trupe de cavalerie de sacrificiu⁸⁰, cu Davud Pașa și cavalerie de gardă, și provizii, s-au îndreptat spre Țuțora, unde au așteptat într-o vale timp de două zile apariția rușilor și moldovenilor. Abia în a treia noapte, spre dimineață, cele două trupe s-au ciocnit. lupta desfășurându-se în câmp, apoi lângă tabăra rusă.

Venit în ajutor cu cavaleria moldoveană⁸¹, de cîteva mii de oameni, Grigorașcu Ivanenco a luptat cu vitejie împotriva tătarilor. dar a fost copleșit numeric

⁷⁴ Nicolae Costin, în *Letopisețul Moldovei (1662-1711) de Logofătul Nicolae Costin*, în *Cronicele României seu Letopisețele Moldaviei și Valahiei*, București 1872-1874. 2, p. 106 scrie că domnul a adunat doar vreo 2.000 de oameni: mulți dintre cei ce au luat banii nu s-au mai prezentat efectiv ulterior la oaste.

⁷⁵ I. Neculce, *op. cit.*, p. 189.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 190.

⁷⁷ N. Muste, *op. cit.*, p. 44.

⁷⁸ Feldmareșalul primise ordin de la țar pe data de 24 iunie să ajungă la podul de la Isaccea înainte de venirea otomanilor.

⁷⁹ Petru scrie în *Jurnalul* său că întreaga armată suferea de sete și de o arșiță cruntă, a se vedea *Călători străini cit.*, VIII, p. 561.

⁸⁰ Sipahi serdengectii și silahdar serdengectii.

⁸¹ *Cronica Ghiculeștilor cit.*, p. 96 spune despre aceștia că erau beți.

și înconjurat de aceștia, stegarul Ioan Munteanu și 100 de oameni din steagul său căzând prizonieri⁸².

Tabăra lui Șeremetev era atacată aproape zilnic de tătari, care furau în principal caii rușilor. Hărțuierile erau încă sporadice și de mică intensitate, tătarii retrăgându-se imediat ce rușii voiau să dea lupta cu ei. "Peste Prut, de ceasta parte, nu cutedza să treacă la moldoveni, că să făcusa veste că sînt moldoveni 30.000. Și știind pre moldoveni că sînt sprinteni la războiu, nu cutedza să le facă vreun vicleșug. Nici în țară pe de altă parte nu vre să între [...]", scrie Neculce cu neostoită mândrie.

Unul dintre boieri, Lupu Costache, împreună cu alții, s-a refugiat la mănăstirea Bursuci "și s-au închis cu câteva gloate acolo"⁸³. A început să trimită scrisori lui Șeremetev, în care îl pără pe Cantemir, și scrisori turcilor, în care le spunea acestora că rușii sunt puțini și flămânzi.

Șeremetev a trimis imediat pe căpitanul Ghigheci cu 300 de husari moldoveni și pe un alt căpitan cu 200 de dragoni să îl prindă și să îl aducă la Iași. Boierul și jupâneasa lui s-au prefăcut bolnavi și "au început a-i cinsti și a-i dărui pre acei trimiși". A trimis "niște frați de-ai lui mai mici" și un fiu, ca gaj, promițând că, dacă se va face bine, va veni și el cu trupa sa și cu provizii la Fălciu, să se alăture armatei aliate. Rușii au plecat, iar boierul a trimis în continuare scrisori Marelui Vizir, să treacă râul fără grijă, fiindcă îi va birui ușor pe ruși⁸⁴.

În 27 iunie a sosit în tabăra otomană și hanul tătar, Devlet Ghirai. Abia acum a început armata otomană să traverseze podul înspre șesul Cartal⁸⁵, în Bugeac. Bagajele grele au fost lăsate la Isaccea, luându-se doar provizii pentru 20 de zile. O dată trecuți, o mare slujbă a avut loc, condusă de șeicul Katirli, în fața Steagului Negru al Profetului, cel adus în 1518 din Egipt de către marele sultan Selim I. Întreaga armată s-a rugat cu înfocare pentru victorie, teama față de armata rusă fiind mare. În 30 iunie a sosit în tabără *hatt-i humayum*-ul de la sultan, însoțit de o haină de samur și o sabie bătută cu pietre scumpe. Războiul putea începe.

Sosirea țarului Petru

Petru zăbovise în Polonia, la Iaroslav, și plătise polonezilor destul cât să îi trimită 30.000 de soldați. Polonezii au luat banii, au pregătit trupele și le-au trimis spre Moldova. Înainte de graniță însă, oastea polonă a făcut tabără la Snyatin și a așteptat deznodământul luptei. În cazul în care ar fi învins rușii, ar fi coborât și ei spre Dunăre. Petru a mai lăsat în Polonia o trupă de 12.000 de oameni, comandată de un membru al familiei Dolgoruki, și care urma a veni cu trupa polonă.

O altă armată rusă se afla la Azov. Comandată de contele Apracsin, aceasta era formată din 20.000 calmuci, 20.000 cazaci de Don, 15.000 cazaci de Harkov, 5.000 de cazaci de peste Don și 20.000 ruși, adică aproape 80.000 cavalerie ușoară, care ar fi fost atât de necesară, chiar vitală, în Moldova. Apracsin i-a raportat țarului că a

⁸² Este vorba cu siguranță de atacul de mare amploare menționat și de Șeremetev, atac care a cauzat pierderi foarte grele flancului stâng rus.

⁸³ I. Neculce, *op. cit.*, p. 191.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 192.

⁸⁵ Cu siguranță, tătarii asigurau capul de pod pe partea nordică a acestuia.

încheiat un raid în stânga Donului, împotriva tătarilor din Kuban, capturând 10.000 de copii sub 12 ani, restul populației fiind în mare parte măcelărită. Trupele fiind în foarte bună stare și cu moralul ridicat, contele cerea voie să intre în Crimeea. Petru i-a răspuns să aștepte până când îl învinge pe Marele Vizir în Bugeac, apoi va trimite ordinul de invadare a Crimeii. Baronul Tiepolt menționează că Petru avea 65.000 de soldați cu el, 20.000 de oameni la Azov și Kiev și 70.000 calmuci și cazaci în rezervă, în alte părți⁸⁶. Țarul nu a vrut să îi aducă pe toți, ca să nu creeze nereguli logostice și strategice pentru ruși.

Altă armată se afla lângă Kiev, formată din 15.000 de ruși și 30.000 de cazaci. Comanda era asigurată de guvernatorul Kievului, Dmitri Galenici, și de hatmanul cazac Skoropațki. Această armată trebuia să coboare pe Nipru și să atace Oceakovul. Ajuns la Soroca, Petru a dat ordin lui Galenici să trimită urgent căruțe cu provizii la Soroca și la Iași, aflând că în Moldova nu este pâine. Un convoi a ajuns cu bine la Soroca, un altul la Iași, dar al treilea a fost atacat și distrus complet de tătari, la Bălțile Căinariului.

În fine, altă armată rusă era în zona Mării Baltice⁸⁷, alături de trupe polone, înspre granița cu suedezi.

Infanteria rusă a ajuns flămândă și obosită la Nistru, soldații bolnavi și epuizați fiind lăsați la Soroca. Ceilalți au mărșăluit direct spre Zagarancea. Trupa a pornit spre tabăra lui Șeremetev, iar Petru și țarina au venit la Iași⁸⁸, unde au fost întâmpinați cu mare fast de boieri, mitropolit, elita moldoveană.

“Cantemir croind la planuri din cuțite și pahară”...

Cantemir i-a prezentat țarului capitala, acesta rămânând profund impresionat de cele văzute, mai ales de mănăstirea Golia, după cum scrie Neculce. Seara, domnul a dat un ospăț la care au luat parte Petru, comandantii armatei ruse⁸⁹, Toma Cantacuzino, Gheorghe Castriotă⁹⁰. Vinul de Cotnari și “vinul cel cu pelin” au fost atracțiile serii, țarul însuși turnându-le câte un pahar boierilor veniți să îl salute.

Neculce îl descrie pe ilustrul oaspete: “Iară împăratul era om mare, mai înalt mai decât toți oamenii, iar nu gros, rătund la față și can smad, oacheș, și can arunca câteodată din cap, fluturând. Și nu cu mărire și fală, ca alți monarhi. ci umbla fiecum, prost la haine, și numai cu doao, trei slugi de-i era de grija trebilor. Și umbla pre gios, fără alaiu, ca un om prost.

⁸⁶ *Călători străini cit.*, p. 451.

⁸⁷ Circa 40.000 de oameni, care oricum nu ar fi avut cum să participe la campania moldoveană.

⁸⁸ Cancelarul Golovkin scrie în *Jurnalul* său că rușii au vrut să rămână la Iași și să adune provizii, dar Cantemir i-a zorit să pomească spre sudul Moldovei. Un alt general, Gheșov, fusese lăsat pe cealaltă parte a Nistrului cu o unitate de cavalerie, pentru a aduna provizii. cf. *Călători străini cit.*, p. 553. Petru cel Mare, cf. *Ibidem*, p. 559 scrie în *Jurnalul* său că Gheșov a rămas de cealaltă parte a Nistrului cu patru regimente de dragoni. Tot Petru scrie că a consimțit să coboare spre sudul Moldovei la insistențele lui Cantemir, ale lui Toma Cantacuzino și ale lui Gheorghe Castriotă. “pentru a nu deznădăjdui pe creștinii care implorau ajutorul Maiestății Sale”.

⁸⁹ În afară de Șeremetev, care s-a întors în tabără.

⁹⁰ Doar Nicolae Costin, *op. cit.*, p. 102 îl menționează pe Castriotă la ospăț.

Iară atâta dragoste arăta împăratul cătră Dumitrașco-vodă, unde vădzusă că s-au închinat de bună voia lui, că să tinde cu amândoaă mânuile și cuprinde pe Dumitrașco-vodă de grumadzi și-l săruta pe față, pe cap și pe ochi, ca un părinte pre un fiu al său.⁹¹”

Căderea Brăilei

Generalul Roenne⁹² și Toma Cantacuzino au fost trimiși să atace Brăila, cu un corp de cavalerie de 12.000 de oameni⁹³. După ce ar fi cucerit Brăila, rolul lor era de a trece Dunărea și de a ataca armata Marelui Vizir din spate, pentru a-i tăia acesteia retragerea. Brâncoveanu îi informase pe otomani despre atacul cavaleriei ruso-moldave asupra Brăilei. Trupele lui Roenne i se adăugaseră haiduci moldoveni și munteni, alți soldați creștini și oameni de la mănăstirile din zonă.

Toma Cantacuzino a promis⁹⁴ rușilor că va ridica oaste din Țara Românească și vor prăda în Imperiul Otoman⁹⁵ după ce iau Brăila⁹⁶. Cucerirea Brăilei este descrisă pe scurt de cancelarul Golovkin și de *Cronica Ghiculeștilor*⁹⁷. După ce au lăsat bagajele la Măxineni⁹⁸, soldații lui Roenne au ajuns la Brăila, apărată de circa 3.000 de soldați și de populația orașului. Turcii s-au apărat în întăriturile făcute de curând în jurul cetății, dar rușii au atacat cu grenadierii, au reușit să le taie legăturile cu Dunărea, orașul predându-se după două zile, în dimineața zilei de 20 iulie⁹⁹. Otomanii au avut pierderi 742 de morți, iar rușii doar 53. A doua zi, turcii au primit voie să părăsească orașul, cu familiile și averile personale. După ce au ieșit, rușii i-au înconjurat și le-au luat toate bunurile. În culmea fericirii și în toiul sărbătoririi victoriei obținute atât de ușor, rușii au fost anunțați de către un agă turc și câțiva ruși, trimiși de la Stănilești, că s-a încheiat pacea. Peste trei zile abia, Roenne s-a îndreptat cu trupa sa spre Hotin și apoi în Polonia. Radu Greceanu scrie că Toma Cantacuzino, “cu mare întristare și de inemă zdrobire, pren mijlocul țării numai cu vreo doi feciori în Țara Ungurească au

⁹¹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 197.

⁹² Conform lui Cantemir, *op. cit.*, p. 790, Roenne avea ordin de a lua provizii cu forța de la Brâncoveanu, dacă ar fi fost necesar. De fapt, Cantemir scrie că aceasta era misiunea principală a lui Roenne, iar luarea Brăilei a fost doar ca să își asigure spatele.

⁹³ Allard, cf. *Călători străini* cit., p. 436 notează că Roenne a plecat spre Brăila cu nouă regimente de cavalerie și patru tunuri de câmp, în data de 12 iulie.

⁹⁴ Golovkin, cf. *Călători străini* cit., p. 553 scrie că atât moldovenii, cât și Toma Cantacuzino i-au indus în eroare pe ruși, spunându-le că ar exista depozite de alimente pe Siret și în satele de lângă Brăila.

⁹⁵ Tot Golovkin, loc. cit. scrie că armata rusă trebuia să coboare până la Galați, unde urma să facă joncțiunea cu Roenne și abia apoi să caute lupta cu inamicul. După ce au aflat că otomanii au trecut Prutul, rușii au vrut să schimbe planul inițial și să meargă pe dreapta Siretului înspre Roenne, dar au abandonat ideea, din cauza “munților înalți și a lipsei de apă de care suferă acea regiune.” Și Petru, cf. *Ibidem*, p. 561 scrie că joncțiunea cu Roenne trebuia făcută la Galați.

⁹⁶ N. Muste, *op. cit.*, p. 45.

⁹⁷ Informațiile din *Cronica Ghiculeștilor* și alte surse sunt preluate de Axinte Uricariul, care mai dă unele detalii. Astfel, pierderile sunt date la 743 turci morți și 100 prizonieri, iar dintre ruși, 53 de morți și 78 de răniți. (Axinte Uricariul, *Cronica paralelă*, București, 2, p. 248.)

⁹⁸ Probabil la mănăstire.

⁹⁹ Cantemir scrie că asediul a durat patru zile.

trecut și acolo precum mintea cea zburatecă așa și portul schimbându-și, iarăși la moscali s-au dus”.

Marșul spre Stănilești

După zece zile de tabără la Cartal, otomanii s-au pus în mișcare până la sud de Cahul, unde au făcut un pod peste Prut. Flota a ajuns aici, cu provizii, muniție, inclusiv nutreț pentru cai. Marele Vizir a dat ordin clar să nu se ia prizonieri și informații dintre/de la păstorii ghiauri. Hanul tătar a aflat și despre corpul lui Roenne, astfel că circa 2.000 de gărzi călare au fost trimise la celălalt capăt al podului, ca pază. Tot de la tătari s-a aflat că Petru era încă la Iași¹⁰⁰. Otomanii aveau deci destulă vreme să se pregătească. Peste câteva zile și-a făcut apariția și cavaleria rusă pe celălalt mal.

Generalul Ianus¹⁰¹ a coborât cu trupa¹⁰² sa până la Gura Sărății, unde turcii construiau deja trei poduri peste Prut. A trimis mesaj lui Petru, spunându-i să avanseze de urgență până acolo, altfel el va trebui să se retragă, fiindcă nu poate opri cu trupele sale traversarea otomană.

Se pare că trupele lui Ianus s-au îmbătat și au început să tragă de pe malul opus al râului, acțiunea lor nefăcând altceva decât să le dea de știre turcilor că malul nu este mlăștinos și pot trece liniștiți dacă vor să atace. Turcii au ripostat cu foc de artilerie, cauzând pierderi rușilor. A doua zi dimineată, în 19 iulie, podurile erau gata și otomanii au început trecerea¹⁰³, luptându-se cu rușii¹⁰⁴. În 20, întreaga armată otomană trecuse râul, navele de provizii ale rușilor fiind atacate și scufundate în mare parte. Lucrurile lăsate în urmă de ruși au fost prădate de tătari, turcii primind ordin să nu se oprească din marș. După patru ore și jumătate, turcii s-au oprit și au făcut tabără, având în față praveștea atacurilor cavaleriei turco-tătare asupra taberei ruso-moldave.

Petru îi ordonase lui Ianus să se întoarcă, infanteria fiind departe, la Movila Râbiei, iar tabăra lui Petru în gura Prutețului. Ianus a început retragerea noaptea, la două-trei ore după asfințit, uruitul carelor sperându-i pe turci, care au crezut că vine grosul armatei rusești. Panica s-a instaurat imediat în tabăra otomană. Un bulucbaș, “de neamul său sârbu turcit de la Bosna, anume Colceag”, a fost cel care a mers înspre tabăra rusă și a adus vestea că inamicul de fapt se retrage în grabă. Otomanii au continuat traversarea râului. “Iar Colceag [...] au agiunsu de este acmu pașă la Hotin.”¹⁰⁵

¹⁰⁰ La 15 iulie, după *Jurnalul* lui Șeremetev, loc. cit., p. 424 acesta și cu Dimitrie Cantemir au plecat la Iași pentru a-l întâmpina pe țar. La 18 iulie se aflau deja la Stănilești.

¹⁰¹ Trimis la 15 iulie, împreună cu trupe neregulate rusești și moldoveni. cf. lui Șeremetev, loc. cit., p. 424.

¹⁰² Cantemir, *op. cit.*, p. 790 dă următoarele efective pentru trupa lui Ianus: 7.000 ruși, 500 moldoveni, câteva sute de cazaci.

¹⁰³ Nicolae Muste scrie că otomanii l-ar fi mituit pe comandantul rus să se retragă.

¹⁰⁴ Șeremetev, în loc. cit., p. 425 scrie că trupele lui Ianus nu s-au luptat deloc aici, dar că s-au retras imediat, uimiți de numărul mare de inamici.

¹⁰⁵ I. Neculce, *op. cit.*, p. 201.

Rușii lui Ianus au ajuns a doua zi dimineață¹⁰⁶ la tabăra lui Petru, urmăriți și atacați sporadic de otomani.

Prima bătălie în marș

Cavaleria otomană a și atacat imediat tabăra de care. Rușii au scos 4.000 de oameni din tabără și i-au aliniat în fața armatei. O trupă de moldoveni a ieșit de asemenea în flancul rușilor, secondați de o mică unitate de cazaci de Don.

Primii care au început lupta au fost moldovenii și turcii, moldovenii rezistând bine primului asalt otoman, “măcar că era oaste de strânsură, negrijiți și fără arme și neînvățați la războiu, că ei nu avusese oaste de mult.”¹⁰⁷ Rușii se pare că nu au intervenit, moldovenii începând retragerea odată cu înmulțirea turcilor pe câmp, aceștia având și putere de foc mult mai mare. “De mirat era încă și cât stătuse, ce putincioși era ei să sâ bată cu oastea turcească.”¹⁰⁸

Moldovenii au reintrat în interiorul taberei, otomanii atacându-i acum pe cei 4.000 de ruși și pe cazaci. Asalturile au fost foarte puternice, nereușind însă să distrugă formațiunile rusești. Încet, infanteria și cazacii s-au retras în tabără. Până la venirea serii, numărul otomanilor a crescut constant¹⁰⁹, ocupând înălțimile din jur, tătarii înconjurând tabăra pe la nord, înspre Huși, după pradă, “ca lupi”; “cum ar trece niște lăcuste, așe trece de mulți”¹¹⁰.

Turcii au atacat de câteva ori tabăra aliată¹¹¹, dar au fost respinși de fiecare dată. În răstimpuri, ieșeau din tabără moldoveni – “hărăți”¹¹² – care se încăierau cu turcii în fața taberei, până la venirea serii. Infanteria rusă¹¹³ nu a reușit să se unească cu această tabără, rămânând lângă Stănilești¹¹⁴.

Îngrijorat că nu vine infanteria, Petru l-a chemat la el pe Neculce¹¹⁵. Țarul dorea să știe dacă hatmanul ar putea să îi scoată din tabără pe țar și pe țarină, cu ajutorul a 200 de dragoni și 100 de moldoveni, și să îi ducă în siguranță în Transilvania.¹¹⁶

¹⁰⁶ În 19 iulie. În aceeași zi, notează Șeremetev, loc. cit., p. 426 au apărut spahii pe dealuri și au început luptele.

¹⁰⁷ I. Neculce, *op. cit.*, p. 202.

¹⁰⁸ Cantemir, *op. cit.*, p. 791 scrie că el însuși ar fi comandat unitatea moldoveană care a asigurat replierea lui Ianus. După trei ore de luptă, cei 60.000 de turco-tătari au fost respinși, cu grele pierderi pentru moldoveni. Afirmția este cel puțin discutabilă. *Cronica Ghiculeștilor* cit., p. 96 spune că, într-adevăr, Cantemir a comandat cavaleria moldoveană în această bătălie, dar doar 2.000 călăreți, care au fost zdrobiți de otomani. Oricum, este clar că 60.000 de otomani nu puteau fi respinși de câteva mii de moldoveni, deci mai degrabă afirmația *Cronicii Ghiculeștilor* este cea rezonabilă.

¹⁰⁹ Se pare că Petru a scos la luptă 6.000 de călăreți, care au fost spulberați de otomani.

¹¹⁰ I. Neculce, *op. cit.*, p. 203.

¹¹¹ Cantemir scrie despre opt atacuri consecutive.

¹¹² Echivalentul *fantassin*-ului francez sau al *skirmisher*-ului englez. Uimitoare asemănare lingvistică cu verbul englez *to harass*, care înseamnă ... “a hărțui”.

¹¹³ Trupa lui Repnin.

¹¹⁴ Allard, loc. cit., p. 438 dă ordinea de marș: în avangardă, Ianus cu cavaleria; apoi, garda lui Petru; apoi Allard; apoi Weyde; în ariergardă, Repnin. Allard scrie că otomanii ar fi trecut râul în fața lor, nu că i-ar fi urmărit!

¹¹⁵ Petru scrie în *Jurnalul* său că în tabără la Stănilești avea doar 31.554 infanterie și 6.692 cavalerie, majoritatea fără cai, cf. loc. cit., p. 562.

¹¹⁶ I. Neculce, *op. cit.*, p. 203.

În Polonia nu se putea retrage; Dolgoruki îi scrisese că polonezii au devenit brusc ostili rușilor, iar armata adunată de ei are misiunea de a se bate împotriva armatei ruse, și nu de partea ei. Neculce l-a convins pe țar să rămână în tabără, din cauza numărului prea mare de inamici și a mobilității superioare a acestora.

Pe un întineric beznă, tabăra s-a pus în mișcare spre Stănilești. Dimineața următoare, aliații s-au apropiat de tabăra infanteriei ruse, având în jur un spectacol de-a dreptul fioros: tabăra otomană se întindea pe cât vedeau cu ochii, “iar de focurile turcilor și a tătarilor era cuprinsă costișa până pre suptu pădure”¹¹⁷.

A doua bătălie în marș

Soldații lui Repnin s-au așezat astfel încât tabăra lui Petru să intre în tabăra de infanterie din mers – pe cele două laturi exterioare, soldații au pus pârcelele¹¹⁸, și cavaleria a intrat până în mijloc. Înainte să apuce să închidă și spatele taberei cu pârcele, un atac turco-tătar a distrus aici vreo 100 de căruțe, multe altele fiind luate cu totul, printre care două-trei pline de bani rusești¹¹⁹. Alte atacuri date în direcția pârcelelor nu au reușit, otomanii înregistrând pierderi. La năvala turcilor, rușii puneau pârcelele jos și trăgeau pe linii, “și așe căde turcii, ca când ar căde niște pere coapte dintr-unu păr”. Otomanii au atacat în valuri, refuzând să își facă întărituri, de aceea unități întregi se pare că au fost spulberate de focul rușilor. Tabăra întreagă s-a pus în mișcare spre Prut.

“Iară bieții moldoveni, cât să putusă ține la un loc de steaguri, de nu să răsipisă noaptea pe obuzuri¹²⁰, ei merge înaintea obuzului afară din pârcele.” Turcii au profitat și i-au atacat imediat. Moldovenii au rezistat puțin asaltului și au luat-o la goană înspre tabără. Turcii i-au gonit din spate și au făcut măcel printre ei. Rușii din fruntea taberei nu au vrut să le deschidă pârcelele să intre, ci le-au făcut semn să meargă pe lateral, unde într-adevăr moldovenii au fost lăsați să intre la adăpost. Infanteria rusă s-a așezat din nou în poziție de tragere “și așe au doborât pre turci, ca cum i-ar mătura cu o mătură.”¹²¹

Turcii nu au mai cutezat să atace frontal tabăra¹²² și au păstrat distanța “ca la 1.000 și mai bine de pași bărbătești”. Din când în când doar, “numai ce ieșe hărăț, cite doi, trei, și de la noi așisdere, de să lovie cu dânșii și din oficerii moschicești și din moldoveni.”

Ofițerii ruși mergeau în afara pârcelelor, fiecare în dreptul unității sale¹²³. În interior erau cinci rânduri de dragoni pedestri, iar în mijlocul lor căruțele și alte trupe.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 204.

¹¹⁸ “Arici” din țepușe de lemn, sau împletituri din nuiete, asemănătoare gabioanelor.

¹¹⁹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 205.

¹²⁰ Obuz = armată.

¹²¹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 206.

¹²² Pentru bătălia din 20 iulie, Golovkin, loc. cit., p. 554 scrie că “turcii n-au reușit să dea peste cap nici un batalion moscovit, ba dimpotrivă, erau toate semnele că turcii ar fi putut fi zdrobiți cu desăvârșire, dacă moscoviții ar fi dispus de corpul de sub comanda generalului Roenne.”

¹²³ Stanislaw Poniatowski, conte polonez aflat în serviciul regelui suedez Carol XII, cf. *Călători străini* cit., p. 535 scrie că rușii se îndreptau înspre pădurea din apropiere, de aceea i-au înconjurat tătarii.

În ariergardă, luptele continuau fără oprire, între timp ajungând acolo și ienicerii. Din când în când, întreaga tabără trebuia să se oprească, pentru a veni din urmă cei ce luptau cu ienicerii. În aceste pauze de marș, se mai și trăgea cu tunurile asupra pălcurilor de turci, cauzându-le pierderi importante¹²⁴.

Bătălia de la Stănilești

Luni seara, tabăra a ajuns la Prut și în sfârșit au putut și oamenii, și animalele să bea apă. S-au construit rapid întărituri, cu pârcelele pe margine, și abatize flancate de artilerie și infanterie, cavaleria și bagajele fiind în centru. Marele Vizir ajunsese și el din urmă restul armatei, iar de cealaltă parte a râului își făcuseră apariția turci și polonezii fideli lui Carol XII¹²⁵. Armata lui Carol se ridica probabil la 4.000 de suedezi, 10.000 de serdengectii, circa 15.000 de cazaci. Regele suedez avea în sfârșit ocazia să își ia revanșa față de Petru. Odată ajunși pe malul opus, soldații lui Carol au început să lovească malul râului pe care se aflau aliații cu arme de foc și piese de artilerie date de Marele Vizir, împiedicându-i pe aceștia să mai ajungă la apă. Din celelalte părți tabăra era înconjurată de tătari. Se pare că trupa lui Ghigheci și cea a vornicului Lupu Costache s-au luptat cu tătarii, încercând să facă o breșă înspre tabără, dar nu au reușit și s-au retras spre Iași¹²⁶.

După obișnuita *dova*¹²⁷, otomanii au atacat tabăra aliată din mai multe părți, în valuri, un atac durând câte o oră și jumătate. În acest timp, "moldovenii șede acolo, în mijlocul obuzului, ca cum ar șede la casele lor, așe nu ave nici o grijă."¹²⁸

Tabăra era în relativă siguranță, turcii trăgând cu artileria de câmp peste aliați, iar proiectilele de mortiere explodau sus în aer. Cele care cădeau totuși, cădeau în afara taberei. Artileria otomană era cunoscută pentru tirul său total imprecis. "Și când sta câteodată bătaia și începe trâmbișile moschicești a dzice, pre atâta cunoștem că n-au spartu turcii obuzul. Și așe toată noaptea s-au bătut."

După pierderile mari înregistrate, otomanii s-au retras în niște șanțuri existente deja în zonă, unii comandanți otomani refuzând în continuare să construiască întărituri¹²⁹. De la prizonieri s-a aflat că în tabăra aliată se plănuise construirea unui pod peste Prut, dar ideea eșuase din cauza sosirii regelui Carol pe malul opus.

Inițial, otomanii avuseseră doar vreo 12 piese de artilerie; după căderea nopții au mai adus șapte tunuri mari de câmp; pe la miezul nopții aveau deja 250 de tunuri în

¹²⁴ I. Neculce, *op. cit.*, p. 207.

¹²⁵ Cifrele date de Neculce, *op. cit.*, p. 208 sunt clar exagerate. De la un prizonier ar fi aflat aliații că au în față 120.000 de ieniceri, 250.000 cavalerie, 40.000 voluntari (celebrii serdengectii, care atacau la sacrificiu), alte zeci de mii de trupe de la tătari, polonezi, suedezi etc.

¹²⁶ N. Muste, *op. cit.*, p. 48.

¹²⁷ Slujba de dinaintea fiecărei bătălii decisive, un adevărat spectacol de cântece, dansuri, focuri de tabără, incantații, derviși rotitori, jurăminte față de Allah și camarazi etc. Pe lângă rolul de îmbărbătare a armatei otomane, *dova* avea rolul foarte precis și verificat de a băga spaima în inamic. Acesta știa că după *dova* începea, fără greș, atacul final.

¹²⁸ I. Neculce, *op. cit.*, p. 210. Petru cel Mare, loc. cit., p. 562 scrie că moldovenii mai mult încurcau în tabără.

¹²⁹ Se pare că ienicerii au refuzat să mai lupte, tocmai din cauza pierderilor foarte mari înregistrate.

poziție, iar până dimineață, 400 de piese de artilerie loveau în/înspre tabăra aliată¹³⁰. Aliații au efectuat spre dimineață șapte atacuri succesive asupra taberei otomane, încercând să spargă încercuirea, fiindcă rămăneau fără muniție.

Acum, urmează în relatarea lui Neculce prima mențiune în cronicile românești de secol XVIII a armelor chimice¹³¹ folosite de ruși împotriva otomanilor: “Dzice împăratul moschicescu că are și el 2 cumbarali de cele mare, făcute cu altu meșterșug, cu otravă, care îl ține una câte 50 de pungi de bani, și să căiești că n-au luat mai multe. Că acmu ar arunca și el vro una, dar n-are la cine arunca, că ordea turcilor încă nu-i strânsă, să fie așădzată la un locu. Că acel fel de cumbarale sînt nu numai herăle ce-s într-insele, ce și mirosul; pe cine agiunge cade de moare. Ce oricum, dimineață, dintr-acele doao a arunca una, unde a vede ordia lor strânsă.” Petru nu a putut folosi însă respectiva armă secretă, din cauza unui vânt mare care, de dimineață, a dus tot praful și fumul bătăliei spre aliați¹³².

Cantemir a vrut să fugă din tabără, pentru a ajunge la Iași, să își salveze soția și copiii, de frică să nu ajungă turcii sau tătarii acolo primii și să îi pățească familia ceva. Țarul nu i-a dat voie.

Otomanii au dat și ei un atac asupra taberei aliate, fără succes. Petru¹³³ și ceilalți comandanți au ținut un consiliu de război¹³⁴, situația fiind gravă din cauza terminării munițiilor¹³⁵ și a dizenteriei care lovise tabăra¹³⁶. Pe lângă acestea, țarina Ecaterina Alexeevna a amenințat că va pleca din tabără. Foametea lovise din greu oamenii și animalele deopotrivă. Caii mâncau pielea și rodeau lemnul căruțelor. Inițial, s-a dat ordinul să fie omorâți din cai pentru a avea ce mânca, dar apoi s-a revenit asupra ordinului. Fără cai, nu ar mai fi putut deplasa căruțele și tunurile din loc. La cât de extenuați și flămânzi erau, oricum caii nu mai erau în stare de nimic¹³⁷. Cronica lui Radu Greceanu descrie foarte plastic condițiile mizere din tabăra aliată: “caii ajunsese dă-și mânca coadele și coamele și rodea polocoșurile după cară”. “Într-o parte le murea

¹³⁰ Golovkin, loc. cit., p. 554 scrie că otomanii aveau 84 de tunuri și 360 alte piese de artilerie. Totuși, artileria rusă, mai redusă numeric, avea putere de foc cel puțin egală.

¹³¹ Primul cercetător român care s-a ocupat de această chestiune a folosirii gazelor toxice pe fronturile secolului XVIII în estul Europei a fost Matei Cazacu, în *L'emploi de gaz toxiques au XVIIIe siècle: Le cas de la Russie*. “Cahiers du Monde russe et soviétique” 30 (1989), 3-4 (*Hommage à Alexandre Bennigsen*, Jul.-Dec.), p. 245-253.

¹³² Pentru alte detalii, a se vedea și Andrei Pogăciaș, *Călugărul valah Dionisie: Rușii au folosit arme chimice împotriva otomanilor în secolul al XVIII-lea*. “Historia”, 139 (august 2013).

¹³³ Just Juel amiral danez în slujba lui Petru (neparticipant la bătălie), cf. *Călători străini* cit., p. 444 scrie că a aflat de la martori că Petru alerga prin tabără ca un nebun, bătându-se în piept cu pumnii [...] nevestele ofițerilor plângeau toate, starea întregii tabere era de-a dreptul jalnică.

¹³⁴ Just Juel, loc. cit. notează că Petru ar fi recunoscut că nu poate ataca fără cavaleria lui Roenne.

¹³⁵ Soldaților li s-a ordonat să taie fierul de la căruțe în bucăți mici și să le folosească pe post de gloanțe.

¹³⁶ Pentru pierderi, Golovkin, loc. cit., p. 555 dă 6.000 de turci, cu toate că el crede că au fost de cel puțin trei ori mai mulți morți, și 2.872 morți. Cifrele sale sunt, în mod clar, invenții personale.

¹³⁷ Allard, loc. cit., p. 440 menționează că s-a luat hotărârea să se dea un ultim asalt general, în cazul în care otomanii nu ar fi primit oferta de pace. Moldovenii și cazacii ar fi ocupat tabăra de care, cu încă vreo câteva mii de infanteriști, iar restul ar fi atacat într-un ultim efort. Aceeași informație este și la Petru, loc. cit., p. 563 care scrie că moldovenii și cazacii au primit ordin să unească căruțele și să păzească bagajele.

caii, într-altă parte slujitorimea, unde se făcuse și putoare foarte groaznică și nesuferită dă mortăciuni”¹³⁸.

Ultimul asalt. Primele negocieri. Semnarea păcii

Cronica Ghiculeștilor descrie în acest moment atacul grenadierilor ruși pentru a captura tunurile otomane. După câteva ore de luptă, și comandanți de însuși țarul Petru, grenadierii au reușit să îi alunge pe tunarii otomani, să cauzeze pierderi foarte mari inamicului și să captureze multe tunuri. După acest asalt, otomanii au aflat de căderea Brăilei și voiau să trimită sol de pace, pentru a nu cădea între cele două forțe rusești¹³⁹. Rușii au fost însă mai rapizi.

Au fost trimiși primii¹⁴⁰ soli¹⁴¹ de pace la Marele Vizir¹⁴², care au fost întorși la tabără de către Yusuf Pașa, fără a fi lăsați să treacă spre cortul lui Baltadji Mehmed. Lupta între timp continua¹⁴³. Unii soldați aliați ieșeau din întărituri, cu ștergare albe la gât, mâinile la spate, și strigând “aman”¹⁴⁴. Erau doar jinte ușoare pentru otomani.

A doua solie a fost trimisă de Yusuf Pașa la Marele Vizir. Consiliul ținut de otomani a hotărât asaltul general, în timp ce solii așteptau la cort cu scrisoarea de la Petru în mână. Bombardamentul otoman a continuat. A treia solie rusă a fost condusă de Piotr Șafirov. Marele Vizir l-a chemat pe Devlet Ghirai¹⁴⁵ la sfat, dându-i apoi lui Șafirov o hârtie cu condițiile păcii: toate armele rușilor să fie lăsate pe loc; Polonia să fie evacuată de armatele rusești; Rusia să nu se mai amestece în problemele cazacilor; cetatea Azov să fie returnată otomanilor, cu tot armamentul înăuntru, intact; cetatea Yeni-Kale¹⁴⁶ să fie demantelată și toate piesele de artilerie din ea, predate otomanilor; Rusia să plătească tribut anual tătarilor; regele suedez Carol XII să fie lăsat să se întorcă în țara sa fără niciun fel de opreliște.

¹³⁸ R. Greceanu, *Cronica*, în *Cronici brîncovenest* cit.i, p. 161.

¹³⁹ Nicolae Muste, *op. cit.*, p. 48 scrie tocmai că, în urma capturării tunurilor de către ruși, otomanii s-au temut să nu fie prinși între cele două armate rusești și au trimis primii soli de pace.

¹⁴⁰ Petru cel Mare, loc. cit., p. 563 scrie că primul sol a fost un subofițer din gardă, Șepelev.

¹⁴¹ Golovkin, loc. cit., p. 554 scrie că Gheorghe Castriota l-ar fi convins pe țar să înceapă negocierile de pace.

¹⁴² Șeremetev, loc. cit., p. 427 notează că prima solie a fost trimisă în data de 21.

¹⁴³ Petru, loc. cit., p. 563 scrie că rușii nu au mai atacat. “nu numai pentru că erau în primejdie cele mai bune trupe ale Rusiei, chiar în prezența însăși a Majestății Sale, ci ar fi fost primejdioasă fericirea întregii împărății rusești.”

¹⁴⁴ Allard, loc. cit., p. 441 notează că turcii deveniseră foarte familiari cu rușii – veneau până aproape de liniile rusești, și dădeau santinelelor tutun și pesmet, iar santinelele le dau apă. “căci aceștia erau departe de apă”. Aubry de la Motraye, în *Călători străini* cit., p. 519 scrie că otomanii vindeau mâncare rușilor...

¹⁴⁵ Aubry de la Motraye, loc. cit., p. 516 scrie despre trupa de 35.000 de tătari care se aflau în tabăra Marelui Vizir, cu hanul – “trupe de elită, și nicidecum neregulate. Ele formează de obicei avangarda, și pornesc în recunoaștere, și sunt folosite pentru a hărui pe dușman în marșurile sale. Acești tătari au cei mai mulți corturi și tainuri date de Poartă. Ei stau întotdeauna pe lângă han și sunt cei mai supuși poruncilor sale, căci ceilalți nici nu primesc de la el nici armele și nici caii lor și singurul lor câștig al lor din război îl constituie prada și robii pe care îi iau de la dușman, și mai trebuie să mai dea și a zecea parte hanului.”

¹⁴⁶ Aflată la confluența râurilor Samara și Nipru.

Totodată, Marele Vizir a ordonat încetarea focului de artilerie, dar armata să rămână pe poziții până la sosirea răspunsului rus. Firește, condițiile impuse de otomani au fost considerate inacceptabile de către Petru. A fost trimis un alt sol cu cererea de a negocia condițiile. Cererea a fost refuzată, Baltadji Mehmed ordonând foc de voie asupra taberei aliate. Mai mulți emisari au venit, succesiv, până la cortul său, toți fiind trimiși înapoi. Într-un final, marți seara, Șafirov a fost primit din nou de Marele Vizir, cu o contraofertă rusă: demantelarea completă a cetății Taganrog/Taygan; predarea cetății Azov; predarea cetății Akkerman¹⁴⁷; predarea cetății de la Togan; Carol XII este liber să se întoarcă nestingherit în Suedia¹⁴⁸; Rusia va plăti tribut anual tătarilor. Marele Vizir a acceptat¹⁴⁹, cu condiția ca pacea¹⁵⁰ să fie întărită cu ostateci – Șafirov, Șeremetev, Cantemir – și “înscrisuri înalte”. Șafirov a replicat că domnul moldovean fugise din tabără înainte cu două zile, dar el și fiul lui Șeremetev¹⁵¹ vor veni ca ostateci¹⁵². Șapte calești și trăsurile cu obiectele ostatecilor au sosit în tabără. Șeremetev a trimis totodată daruri bogate Marelui Vizir¹⁵³ – “două puști, bune, aurite, două perechi de pistoale bune, 40 de blăni de samur”.

Pe data de 24, tabăra aliată a pornit înapoi pe același drum pe care venise. Mustafa Pașa a fost trimis la Brăila, pentru a anunța trupele ruso-muntene de aici că s-a semnat pacea, iar pe 26 iulie s-a trimis un sol la Poartă pentru a anunța victoria.

Duminică a sosit raportul lui Cerkez Mehmed Pașa¹⁵⁴, care fusese trimis cu escorta pentru tabăra înfrântă. Într-un stil apocaliptic, acesta descrie cum foametea face ravagii printre ruși, la fel și molima (“intoxicație”); soldații trag tunurile, fiindcă toți caii au murit de mult sau sunt legați la trăsurile comandanților; soldații ruși, extenuați fizic și psihic, cer să adere la Islam¹⁵⁵!

¹⁴⁷ Nu Cetatea Albă, altă cetate cu același nume.

¹⁴⁸ Golovkin, loc. cit., p. 554 scrie că, inițial, rușii au trecut ca și condiție a păcii, ca “sultanul să nu se mai amestece în treburile regelui Suediei”: “cum însă vizirul a cerut stăruitor M.S. Țarului ca să dea voie acestui rege să treacă în siguranță prin țara lui. M.S. a aprobat aceasta din mărinimie, dar nu din obligație.”

¹⁴⁹ Mai multe surse, inclusiv Just Juel, menționează că Baltadji Mehmed ar fi fost mituit. Unele zvonuri spun chiar că țarina i-ar fi făcut o vizită Marelui Vizir în cortul său, pentru a-i dăruia bijuteriile sale. În fine, cele mai malițioase zvonuri spun că țarina i-ar fi oferit lui Baltadji Mehmed propriile farmece trupesti... Juel mai scrie că și hanul tătar ar fi fost mituit, cf. loc. cit., p. 445.

¹⁵⁰ Petru scrie că doar când și-a aranjat trupele în formație de atac spre tabăra Marelui Vizir a acceptat acesta să facă pace.

¹⁵¹ Căpitan în garda lui Petru.

¹⁵² Golovkin, loc. cit., p. 554 scrie că cei doi au fost trimiși la Poartă nu ca ostateci, ci pentru a ratifica pacea. La fel scrie și Cantemir, *op. cit.*, p. 792.

¹⁵³ Despre Marele Vizir scrie Stanislaw Poniatowski, loc. cit., p. 539 că era “om fără experiență și sărac cu duhul”, încheind pacea în pofida sfaturilor suedeze de a-l lua prizonier pe Petru cel Mare. Suedezii au încercat fără succes să îl convingă pe Marele Vizir să prevadă în condițiile păcii și stipulații favorabile Suediei.

¹⁵⁴ Aliatilor li s-a dat o escortă de 2.000 de turci, pentru a nu fi “insultați” de tătari. Cf. *Jurnalul lui Allard*, loc. cit., p. 441 au fost doar 1.000 de spahii cu un pașă, care i-au însoțit doar până la Iași.

¹⁵⁵ Just Juel, loc. cit., p. 445 care avea o stimă deosebită față de soldații ruși, notează că acestora le țâșnea sângele pe ochi, gură, nas și urechi de sete; unii s-au sinucis de disperare, iar când au ajuns la apă, unii au băut până au murit.

Alte evenimente

La 1 august a sosit scrisoare de la polcovnicul Hlopov, de la Soroca, în care comandanții ruși erau anunțați că în data de 28 iulie se dăduse o luptă cu otomanii. 3.000 de otomani, cavalerie și infanterie, atacaseră trupa de la Soroca, dar fuseseră înfrânți și înregistraseră pierderi foarte mari. Totodată, Hlopov anunța că podul de la Soroca fusese distrus de inundații și dus de apă. În răspuns, polcovnicului i s-a ordonat să refacă grabnic podul¹⁵⁶ și să se pregătească de plecare. Marșul¹⁵⁷ până la pod s-a făcut cu pârcale și pichete avansate, pentru a preveni vreun atac otoman.

Deja de la Prut, generalii Allard, Ianus și alți ofițeri străini și-au depus demisiile, iar alții au fost demși de țar.

Marele Vizir a ordonat raiduri împotriva boierilor rebeli care nu au venit să i se supună imediat. A așteptat cinci zile, în care nu s-a prezentat nimeni, așa că a dat ordin/voie ca Țara de Jos să fie prădată crunt. Tătarii au prădat mănăstirea Sfântul Gheorghe de la Galați și, firește, inclusiv orașul, au aruncat oasele lui Mazeppa¹⁵⁸ în Dunăre și au ras apoi Bârladul. Marele noroc a fost că populația apucase să se retragă de aici anterior atacului. Tătarii au făcut de asemenea un raid de jaf în Rusia, ca represalii. Pentru comandanții învingători au venit daruri de la sultan.

O trupă tătară a prădat Iașiul¹⁵⁹. Cantemir i-a prins pe aceștia din urmă și i-a măcelărit aproape pe toți, recuperând bunuri și eliberând robi.

Scurt epilog

Domnul moldovean a plecat în exil în Rusia¹⁶⁰. În locul său a fost numită o căimăcămie, formată din vornicul Costache Lupu, postelnicul Macsut și (din nou) hatmanul Antioh Jora. Nu peste multă vreme, cei trei au fost acuzați de trădare a intereselor Imperiului Otoman, din cauză că vânduseră 100 de care cu provizii și împărțiseră banii între ei...

În curând, un domn fanariot urma să fie instalat la Iași, peste câțiva ani și la București, statutul celor două Țări Române decăzând astfel, o serie de străini, majoritatea greci, ajungând să dicteze politica internă și religioasă a țării. Mișcarea politică otomană de a-i instala pe fanarioți, în teorie domni perfect obedienți ai Porții, venea ca un răspuns logic și necesar nu atât la "hainia" domnilor români și a boierilor pământeni, ci la apropierea periculoasă a celor două imperii creștine de Dunăre. Astfel, prezența unor domni români pe tronurile celor două Principate era inacceptabilă, șansele acestora de a stârni războaie antiotomane în alianță cu austriecii și rușii crescând în manieră fatală pentru otomani. Evenimentele din 1711 o dovediseră plenar.

¹⁵⁶ Just Juel, loc. cit., p. 446 prezent aici, notează că s-a lucrat cu maximă înverșunare la construcția noului pod, fiindcă turcii puteau oricând să se răzgândească.

¹⁵⁷ Petru, loc. cit., p. 564 scrie că pe drum nu au avut pâine, dar Cantemir le-a trimis vite.

¹⁵⁸ Hatmanul cazac Mazeppa, aliatul lui Carol XII, murise după bătălia de la Poltava și fusese înmormântat într-un final la mănăstirea Sfântul Gheorghe în Galați.

¹⁵⁹ Din *Cronica Ghiculeștilor* cit., p. 101 reiese că acest jaf al capitalei a avut loc înainte ca domnul moldovean să ajungă la Iași.

¹⁶⁰ N. Costin, op. cit., p. 110 scrie că, la plecare, Cantemir a luat "toiagul cel de argint al țării". A. Uricariu, op. cit., p. 250 consemnează că unul dintre postelnici a plecat cu toiagul său de argint.

Epilogul trist și fără speranță al campaniei ratate din 1711 îl scrie Axinte Uricariul: “Rugăm pre dumneavoastră, iubiț cetitori tineri, să luați sama aceștii scrisori, de s-ar tâmpla vrodată să mai vie niște lucruri ca aceste în țara noastră, să vă știți chivernisi, să nu pășiți și voi ca și noi.”

“Acest bine au agonist țării Dumitrașco vodă cu socoteala lui cea grabnică, de nu să va îndrepta mai de veci.”¹⁶¹

From Military Disaster to Political Agony. The campaign in 1711 and the Decay of the Romanian Reigns

(abstract)

The Pruth campaign ending in disaster at the battle of Stănilești in 1711 was an important moment in European history, and an event which could have literally changed world history, had Peter the Great been captured by the Ottomans. The present study uses the available sources from all sides involved to give a comprehensive image of the campaign, its participants, causes and effects of the Christian camp.

¹⁶¹ A. Uricariul, *op. cit.*, p. 250.

Mărturii documentare privind modificarea articolului 7 din Constituție

Liviu Neagoe

Keywords: *Citizenship; Nationcode; Constitutionalism; Ethnicity; Jewish Studies*

Emanciparea evreilor ca subiect de dezbatere constituțională își are originea în perioada ulterioară evenimentelor pașoptiste, când revoluționarii români aflați în exil erau interesați de problema unirii Principatelor, iar Războiul Crimeii a reșezat problema orientală pe agenda cancelăriilor europene. Entuziasmul pașoptist se estompează ca urmare a înfrângerii revoluției și a exilului frunțașilor revoluționari, iar discursul emancipator este înlocuit de discursul unității naționale. În noul context european, Congresul de Pace de la Paris din 1856 a admis implicit faptul că Principatele Române trebuiau integrate într-o formulă care să se dovedească o parte a soluției și nu o parte a problemei în chestiunea orientală. În acest sens, au fost înființate Adunările *ad-hoc*, al căror rol era consultativ în ceea ce privește organizarea administrativă și politică a Principatelor Române.

Adunările *ad-hoc* au fost organizate “în așa fel încât să constituie reprezentarea cea mai exactă a intereselor tuturor claselor societății”¹. Ele au reflectat fidel punctul de vedere românesc cu privire la organizarea Principatelor și au luat în discuție “chestiunea evreiască”, exprimând, în majoritatea lor, voința de acordare a libertății religioase și de emancipare a populației evreiești. Este vorba de o emancipare graduală direct proporțională cu gradul de asimilare de către evrei a valorilor și culturii românești. O perspectivă civilizațională răzbate din dezbatările Divanului *ad-hoc* al Moldovei (1857), care conturează ideea necesității emancipării culturale a evreilor, chiar dacă din punct de vedere al abordării instituționale se “perpetuează ideea anacronică a statului creștin”².

Convenția de la Paris (1858) cuprindea 133 de articole cu rol de constituție care stabileau statutul Principatelor: autonome sub suzeranitatea Porții și stipulau principiile separării puterilor cu un domn pământean ales de Adunarea electorală. În viziunea Convenției, rolul legislativ era asumat de două Adunări electivă, două administrații și o Comisie Centrală cu rol consultativ cu sediul la Focșani. În privința aplicării drepturilor politice, art. 46 al Convenției menționa faptul că “Moldovenii și Valahii de orice rit creștin se vor bucura deopotrivă de drepturile politice. Exersarea acestor drepturi se va putea întinde și la celelalte culte prin dispoziții legislative”³. Evreii erau astfel excluși de la exercitarea drepturilor politice printr-un act legislativ cu caracter de constituție, urmând ca

¹ *Tratatul general de pace între Austria, Franța, Marea Britanie, Prusia, Rusia, Sardinia și Poarta Otomană (Paris, 30 martie 1856)*, reprodus în Iulian Oncescu, *Texte și documente privind istoria modernă a românilor (1774-1918)*, Târgoviște 2011, p. 278.

² Simona Fărcășan, *Între două lumi (Intelctuali evrei de expresie română în secolul al XIX-lea)*, Cluj-Napoca 2004, p. 154.

³ Ion Bujoreanu, *Colecțiunile de legiurile României vechi și noi*, I, București 1873, p. 10.

exercitarea drepturilor politice de către populația necreștină să fie reglementată prin alte legi.

Codul civil, adoptat la 1 decembrie 1865, cu surse în Codicele Napoleon (1805), Legea belgiană (1851) și Codul civil italian (1864), reprezintă un progres atât în raport cu legislația anterioară, cât și în ceea ce privește europenizarea legislației românești prin eliminarea criteriului religiei din metodologia de acordare a cetățeniei. În ceea ce privește condițiile naturalizării, ele sunt stipulate prin art. 6: “Exercitarea drepturilor civile nu depinde de calitatea de cetățean, care nu se poate dobândi și păstra decât conform art. 16 din acest codice”⁴, abrogat prin art. 7 din Constituția din 1866 și prin art. 16, care va fi abrogat prin Legea din 13 octombrie 1879 de revizuire a art. 7 din Constituție:

“Străinul, care va voi a se naturaliza în România, va fi dator a cere naturalizațiunea prin suplică către Domn, arătând capitalurile, starea, profesiunea sau meseria ce eșercită, și voința de a-și statornici domiciliul pe teritoriul României. Dacă străinul, după o asemenea cerere, va locui zece ani în țară, și dacă prin purtarea și faptele sale va dovedi că este folositor țarei, Adunarea legiuitoare, după inițiativa Domnului, ascultând și opinia Consiliului de Stat, îi va putea acorda decretul de naturalizațiune, care va fi sancționat și promulgat de Domn.

Cu toate acestea va putea fi dispensat de stagiul de zece ani străinul care ar fi făcut țarei servicii importante, sau care ar fi adus în țară o industrie, invențiuni utile sau talente distinse, sau care ar fi format în țară stabilimente mari de comerț sau industrie”⁵.

Dispozițiile cuprinse în Codul civil referitoare la naturalizare au produs un val de nemulțumire în rândul opiniei publice din țară nu doar datorită eliminării criteriului religiei în acordarea cetățeniei, ci și datorită faptului că naturalizarea își pierde astfel din valoarea sa simbolică prin “decăderea” de la statutul juridic a unei legi constituționale la cel al unei simple legi ordinare, susceptibilă a putea fi mai ușor schimbată sau modificată de Corpurile legiuitoare⁶. Situația, deși “favorabilă în aparență” naturalizării evreilor, “nu a putut conveni evreilor pământeni, nevoind a fi clasificați în categoria străinilor și nimenea nu s-a beneficiat sau a utilizat art. 16 din codicile civil”⁷. Art. 6, 8 și 9 din Codul Civil “disting net drepturile civile și calitatea de român de drepturile politice atașate calității de cetățean”⁸ și care nu pot fi deținute decât prin naturalizare.

Corespunzător art. 8 și 9 din Codul civil, naturalizarea se putea dobândi: de drept și ca favoare acordată de guvern. Naturalizarea de drept putea fi obținută de o persoană odată cu vârsta majoratului prin îndeplinirea simultană a trei condiții: i) să fie creștină, ii) să fie născută și crescută în țară, iii) să nu se bucure de o protecție

⁴ Constantin Hamangiu, *Codul civil român*, București 1897, p. 12.

⁵ *Ibidem*, p. 15-16.

⁶ George G. Mărzescu, *Condițiunea juridică a streinilor în România*, teză de licență, București 1897, p. 98.

⁷ J. M. Brociner, *Chestiunea evreilor pământeni*, discurs rostit la Congresul Asociației Israelitilor Pământeni, ținut la 26 Octombrie 1897 în Sala Eforiei Spitalelor din București, Iași 1901, p. 12.

⁸ Isidore Loeb, *La situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumanie*, Paris 1877, p. 106.

străină. Lipsa oricăreia dintre aceste trei condiții plasează persoana care solicită naturalizarea sub incidența art. 16 din Codul civil. Pentru obținerea naturalizării, o persoană trebuie să adreseze o cerere către domn, să facă dovada stării materiale și profesionale, precum și voința de a se stabili definitiv pe teritoriul țării. Totodată, solicitantul trebuie să facă și dovada faptului că a locuit în țară timp de zece ani și că, prin purtarea și faptele sale, s-a dovedit folositor țării. Naturalizarea ca favoare presupune dispensa de stagiul de zece ani și se acordă numai persoanelor care au făcut țării servicii importante, care au adus în țară o industrie sau invenție utilă, care dovedesc talente distinse sau care au format în țară stabilimente mari de comerț sau industrie⁹. Pentru străinii necreștini, naturalizarea nu se poate dobândi decât în condițiile art. 16 din Codul civil.

Acest lucru, coroborat cu intervalul redus dintre intrarea în vigoare a Codului civil și publicarea în *Monitorul Oficial* a Constituției, explică de ce niciun evreu nu a întreprins demersuri pentru obținerea naturalizării în acest interval. Este drept că evreii pământeni speraseră în posibilitatea unei emancipări graduale, speranțe care le fuseseră întărite de domnul Alexandru Ioan Cuza¹⁰, dar risipite rapid de forma finală a Constituției din 1866. Inițial, sub influența intervenției în Parlament a lui Adolphe Crémieux, președintele Alianței Israelite Universale, comisia guvernamentală care se ocupa de redactarea Constituției a prezentat un proiect care, prin art. 6, stabilea o soluție la problema evreiască. Art. 6, alin. 1: “Calitatea de român se dobândește, se conservă și se pierde conform regulilor prevăzute prin legile civile”¹¹ consacră principiile adoptate prin Codul civil, art. 8, 9, 10, 16, 17, 18, 19, 20. Art. 6, alin. 2: “Religia nu poate fi un obstacol în stabilirea acesteia”, introduce o schimbare în dispozițiile Codului civil, întrucât acesta, prin art. 9, susține teza contrară și obligă pe cei care nu sunt de rit creștin să urmeze procedurile naturalizării. Cu alte cuvinte, art. 9 Cod civil este abolit prin introducerea art. 6, alin. 2 din Constituție și prin aceasta art. 8 din Codul civil, care prevede naturalizarea fără formalități, printr-o simplă declarație a fiecărei persoane născute și crescute în țară care nu se află sub o protecție străină, revine în vigoare. Se deschidea astfel posibilitatea naturalizării fără formalități a evreilor pământeni ajunși la vârsta majoratului, însă, datorită presiunii străzii și a unui “simulacru de revoltă”, Guvernul, prin vocea liderului său Ion C. Brătianu, va retrage articolul referitor la evrei

⁹ Theodor A. Brăiloiu, *Despre condițiunea juridică a streinilor în România*, teză de licență, București 1888, p. 47.

¹⁰ Răspunsul lui Cuza dat unui grup de evrei care au trimis o petiție Domnului este elocvent în acest sens: “În 1864, israeliții români vor avea a se felicita de mai multe drepturi. Înainte de a primi petițiunea, noi am luat deja această măsură. Am voit să vă dau totul, însă n-am putut. Veți avea o emancipare graduală. Pretutindenea unde am fost v-am iubit și n-am făcut nici o distincție de religieune”. Reprodus după *Cuza Vodă și Mihail Kogălniceanu în chestia evreiască*, București 1911, p. 21.

¹¹ Alexandru Pencovici, *Desbaterile Adunarei Constituentei din anul 1866 asupra Constituțiunei și a Legei electorale din România*, București 1883, p. 3.

menținând criteriul religios în acordarea naturalizării, ceea ce va reprezenta “un moment istoric în evoluția problemei evreiești în România”¹².

Instituirea criteriului apartenenței la religia creștină în art. 7 al Constituției a împiedicat evreii, inclusiv evreii pământeni, să se poată naturaliza în intervalul cuprins între 1 iulie 1866 și 13 octombrie 1879. Argumentul cel mai des invocat în “chestiunea evreiască” a fost faptul că “evreii sunt stabiliți de prea puțin timp în țară pentru a putea fi asimilați și pentru a putea pretinde naturalizarea”¹³. Așteptată cu nerăbdare de cea mai mare parte a evreilor din România, vestea modificării art. 7 din Constituție și fereastra deschisă evreilor de a obține cetățenia au entuziasmat comunitatea evreiască, ai cărei membri s-au grăbit să întreprindă demersurile necesare în vederea naturalizării. Pentru sesiunea parlamentară 1879-1880, a fost depus și admis spre naturalizare cel mai mare număr de cereri ale etnicilor evrei din toată perioada cuprinsă între modificarea art. 7 din Constituție și sfârșitul secolului al XIX-lea.

Conform datelor folosite de Carol Iancu, preluate din Buletinele Alianței Israelite Universale, anul 1880 este singurul în care numărul naturalizărilor a fost mai mare de 50¹⁴. Un număr extrem de mare raportat la media perioadei 1879-1900, care depășește suma tuturor evreilor naturalizați în intervalul avut în vedere: 52 față de 33. Această constatare, bazată pe statistica oferită de Carol Iancu, conduce la câteva concluzii. O primă concluzie ar fi aceea că, imediat după modificarea art. 7 din Constituție, a existat o inflație de cereri de naturalizare, prin care s-a solicitat naturalizarea a nu mai puțin de 370 de evrei. Potrivit surselor arhivistice cercetate¹⁵, proporția dintre numărul evreilor care au depus cereri de naturalizare și numărul evreilor care au primit cetățenia română imediat după 1879 indică un raport de aproximativ 7/1 (370 la 52), ceea ce dă o imagine fidelă a antisemitismului birocratic care a însoțit emanciparea individuală a evreilor în ultimile decenii ale secolului al XIX-lea., lucru confirmat de sursele arhivistice cercetate. O a doua concluzie ar fi aceea că autoritățile române au căutat să limiteze această inflație de cereri de naturalizare, cercetând fiecare caz în parte și admitând doar acele cereri de naturalizare care îndeplineau întru totul cerințele legii. O a treia concluzie indică faptul că evreii care au depus cereri pentru naturalizare aparțineau păturii culte laice și segmentului burgheziei mijlocii-înalte a populației evreiești. Pentru această

¹² Joseph Berkowitz, *La question des israélites en Roumanie: étude de son histoire et des divers problèmes de droit qu'elle soulève*, Paris 1923, p. 329.

¹³ Frédéric Damé, *Histoire de la Roumanie contemporaine depuis l'avènement des princes indigènes jusqu'à nos jours (1822-1900)*, Paris 1900, p. 320.

¹⁴ Carol Iancu, *Evreii din România (1866-1919) De la excludere la emancipare* (ed. a III-a), București 2009, p. 196-197.

¹⁵ Arhivele Naționale ale României, *Fond Parlament (1865-1885)*, vol. I, 1, ds. 692, f. 11: Cererea nr. 214 din 28 noiembrie 1879 prin care se solicită împământenirea a 50 de israeliți; f. 12: Cererea nr. 215 din 28 noiembrie 1879 prin care se solicită împământenirea a 62 de israeliți; f. 13: Cererea nr. 333 din 4 decembrie 1879 prin care se solicită împământenirea a 59 de israeliți; f. 14: Cererea nr. 334 din 4 decembrie 1879 prin care se solicită împământenirea a 50 de israeliți; f. 19: Cererea nr. 335 din 4 decembrie 1879 prin care se solicită împământenirea a 50 de israeliți; f. 21: Cererea nr. 338 din 5 decembrie 1879 prin care se solicită împământenirea a 50 de israeliți; f. 22: Cererea nr. 339 din 7 decembrie 1879 pentru cereri de împământenire a 49 de evrei.

categorie, obținerea cetățeniei era dezirabilă întrucât oferea avantajul concret al unei cariere profesionale și avansării în ierarhia socială. Cetățenia devenea așadar nu un scop în sine, ci mijlocul prin care evreii puteau avansa profesional și prospera material. În fine, o a patra concluzie arată faptul că a existat o voință de naturalizare evidentă la vârful populației evreiești, mai precis a acelei pătri a populației care își dovedise emanciparea intelectuală și materială. O ultimă concluzie pe care am dori să o adăugăm la această analiză statistică a documentelor privind cererile de naturalizare ale etnicilor evrei este aceea că obținerea naturalizării nu era accesibilă oricărui membru al populației evreiești. Datorită numeroaselor documente solicitate și a taxelor necesare pentru completarea dosarului de naturalizare, aceasta devenea inaccesibilă pentru o mare parte a populației evreiești. Imposibilitatea de a avea un domiciliu stabil și natura meseriilor practicate care îi făceau flotanți îndepărtau și mai mult pentru evrei perspectiva naturalizării.

Statistica naturalizării evreilor din România (1879-1900)

Anul	Numărul naturalizărilor
1879	6
1880	52
1881	5
1882	3
1883	1
1884	0
1885	0
1886/1887	1
1887	0
1888	0
1889	1
1890-1891	0
1892	1
1893/1894	2
1894/1895	4
1896/1897	2
1898/1899	0
1899/1900	5

Vom numi “compromisul dezirabil” înțelegerea tacită dintre guvernele române și o parte a comunității evreiești (cei care aveau dorința și mijloacele financiare și care aveau de câștigat de pe urma naturalizării), care a făcut ca autoritățile române să respecte formal prevederile Tratatului de la Berlin, iar o parte (redușă, dar influentă financiar) a comunității evreiești să accepte politica antisemită a guvernelor române după ce, firește, au beneficiat de obținerea cetățeniei române. Cetățenia a devenit o “monedă de schimb” între elitele evreiești și autoritățile române: evreii au câștigat, ca urmare a obținerii cetățeniei, posibilitatea de a promova social și stabilitatea afacerilor, statul român a câștigat, pe plan intern, o creștere a

veniturilor prin afacerile dezvoltate de evrei, iar pe plan extern, recunoașterea faptului că România își arăta disponibilitatea de a respecta principiile la care a aderat prin tratatele internaționale la care era parte.

Moses Gaster (1856-1939), lingvist și literat evreu, promotor al drepturilor politice ale comunității evreiești și militant al mișcării sioniste, expulzat din România în 1885, descrie foarte plastic cum s-a realizat acest “compromis dezirabil” între evrei și autoritățile române:

“Apoi a început mituiala. Dar, cu scopul de a demonstra că procedează conform promisiunii, au cerut câtorva evrei să depună cerere [n. n., de naturalizare] în același timp. Firește, faptul a distrus speranțele evreilor pentru mulți ani și doar câțiva evrei care au plătit din greu au mai primit cetățenia, în timp ce restul au rămas supuși restricțiilor”¹⁶.

Episodul descris de Gaster a fracturat comunitatea evreiască, împărțită între adepții soluției emancipării totale, cu naturalizarea în bloc a evreilor, și cei ai soluției emancipării individuale, cu respectarea prevederilor constituționale. Evreii din România, care, influențați de relațiile presei europene și de promisiunile Alianței Israelite Universale, au așteptat să obțină emanciparea politică după Tratatul de la Berlin, au fost dezamăgiți în așteptările lor. Ei va trebui să aleagă în perioada următoare între adaptarea la noua realitate juridică, între înființarea de organizații comunitare care să le reprezinte interesele și îmbrățișarea cauzei sionismului și posibilitatea emigrării. Mai mult decât oricând, a fi evreu este un dat ontologic și, chiar în eventualitatea unei “schimbări radicale precum căsătoriile mixte, trecerea la creștinism sau renunțarea în mare măsură la limba idiș în favoarea limbii și culturii române rămăneau – pentru majoritatea românilor – umbrite de bănuiala de a avea doar scopul de a ascunde firea evreiască”¹⁷.

Istoricul Dietmar Müller a argumentat faptul că dezbaterile parlamentare și polemicile publicistice care au urmat momentului 1879 “au avut drept miză definirea națiunii române, care urma să formeze baza statului”¹⁸. Acest discurs – al identității naționale și nu cel antisemit – a fost principalul discurs, veritabil idiom cultural care a definit ireductibil construcția identitară românească și a modelat evoluția culturală din ultima treime a secolului al XIX-lea. Conflictul dintre “națiunea română” și “poporul evreu” se va purta în termenii civilizaționali și ai ontologiei etnice și va influența decisiv modelul identitar românesc până la sfârșitul perioadei interbelice. În decurs de o generație, “chestiunea evreiască” devine, dintr-o temă marginală înscrisă în prevederile generoase ale pașoptiștilor, o chestiune de interes național care a generat polemici, controverse și aprige lăuri de poziție.

Există o **dublă ambivalență** în ceea ce privește atitudinea elitelor intelectuale și politice românești față de evrei: nu toți intelectualii și oamenii politici

¹⁶ Moses Gaster, *Memorii. Corespondență* (ed. Victor Eskenasy), București 1998, p. 63.

¹⁷ Dietmar Müller, *Cetățenie și națiune 1878-1882. Evreii ca alteritate în dezbaterile cu privire la articolul 7 din Constituție*, în *Minoritățile etnice în România în secolul al XIX-lea* (coord. Venera Achim & Viorel Achim), București 2010, p. 226.

¹⁸ *Ibidem*, p. 225.

români au fost antisemiți, după cum nu toți evreii au avut o atitudine unitară în ceea ce privește naturalizarea. Schimbarea de accent în privința “chestiunii evreiești” a unui Ion Heliade-Rădulescu, Bogdan Petriceicu-Hasdeu, Vasile Alecsandri, Ion Ghica, I. C. Brătianu, C. A. Rosetti sau Mihail Kogălniceanu, promotori ai idealurilor pașoptiste, care sunt printre adversarii declarați ai acordării de drepturi politice evreilor, este explicabilă nu numai prin faptul că foștii revoluționari dețineau acum funcții publice, dar mai ales datorită faptului că evreii, prin număr și exprimare economică, erau percepuți ca un real pericol la adresa specificului național. Însă trebuie spus că nu toți oamenii politici ai momentului au avut atitudini declarate antisemite, un Titu Maiorescu dintr-o anumită perioadă și un P. P. Carp personificând exemplar o atitudine echilibrată, chiar empatică față de soarta evreilor¹⁹ și nu în ultimul rând europeană.

În cadrul dezbaterilor parlamentare care au avut ca obiect modificarea art. 7 din Constituție s-au conturat trei direcții de argumentare²⁰ cu privire la “chestiunea evreiască”. O primă direcție, favorabilă evreilor, pe care o vom numi a **alterității pozitive**, deși singulară în peisajul politic și intelectual al momentului, fiind prin aceasta cu atât mai relevantă, a fost reprezentată de liderul conservator Petre P. Carp. Meritul imens al lui Carp este acela de a fi încercat să propună o soluție politică la o problemă pe care atât colegii săi de partid cât și adversarii liberali încercau să o “rezolve” cu argumente civilizaționale și sub imperiul presiunii electorale.

O a doua direcție, de centru, pe care o vom numi a **ireductibilității ontologice**, va fi reprezentată prin argumentele oferite de Titu Maiorescu, liderul societății culturale *Junimea* și coleg de partid cu Carp. Argumentele civilizaționale erau cele mai răspândite în epocă și vizau imposibilitatea asimilării populației evreiești în corpul națiunii române. Evreii sunt pur și simplu **alteceva**: purtători ai modernității sau corupători ai națiunii, ei diferă ontologic de români prin rasă, religie, obiceiuri, profil ocupațional, mentalitate și, pe cale de consecință, ei nu pot fi asimilați, ci, cel mult, tolerați.

O a treia direcție, asumată teoretic de fracționiștii moldoveni, pe care o vom numi a **radicalismului antisemit**, pune problema în termenii pericolului evreiesc și amenințării transformării României într-o nouă Palestină. Fracționiștii moldoveni aparțineau segmentului burgheziei mijlocii și al proprietarilor de pământ pentru care creșterea demografică întărită prin valurile imigraționiste ale evreilor erau percepute în termenii unei “invazii”, după cum dinamica ocupațională și economică a evreilor erau percepute în termenii unei “ocupații”. Această direcție va fi continuată și accentuată de filosoful Vasile Conta, junimist târziu, probabil, “primul ideolog român cu o doctrină antisemită fundamentalistă, coerent și complet articulată”²¹. Prin

¹⁹ Atitudine numită de istoricul Cătălin Turliuc, cu un termen împrumutat de la academicianul Nicolae Cajal, *realsemit*. Referința: Dumitru Vitcu & Dumitru Ivănescu & Cătălin Turliuc, *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1832-1918*, Iași 2002, p. 234.

²⁰ Analiza mea urmează îndeaproape descrierea analitică a lui D. Müller, *op. cit.*, p. 203 ș. u.

²¹ Marta Petreu, “Chestiunea evreiască” la *Junimea*, în *Dilemele conviețuirii. Evrei și neevrei în Europa Centrală și Răsăriteană* (coord. Ladislau Gyémant & Maria Ghitta), Cluj-Napoca 2006, p. 84.

Vasile Conta – dar mai ales prin A. C. Cuza, mai târziu – antisemitismul juridic al ultimei treimi a secolului al XIX-lea va deveni antisemitismul radical și ideologic al perioadei interbelice.

Ceea ce diferențiază sub raport juridic cele două perioade este faptul că restricțiile juridice ale secolului al XIX-lea priveau categoria “străini”, deși se refereau la evrei, în timp ce ultima parte a anilor '30 ai secolului al XX-lea au avut o legislație antievreiască. Antisemitismul cultural manifestat în ultima perioadă a secolului al XIX-lea va constitui o veritabilă sursă de inspirație, prin extrapolare și citire exagerată, pentru antisemiții radicali ai perioadei interbelice care au repudiat toleranța etnică din limbajul și acțiunile lor ca o reminiscență a unei epoci definitiv apuse.

Documentary Testimonies regarding the Changing of Article 7 in the Constitution (abstract)

Based on primary sources, the paper analyses the origins, evolution and constitutional consequences of the revision of the article 7 from the Constitution in 1866. The “Jewish issue”, that is the naturalization of the Jewish population from Romania has represented a major challenge for the political and intellectual Romanian elites from the second half of the 19th century. The conditioning of the recognition of state independence by imposing the regulations of the article 44 from the Treaty of Berlin has generating a huge feeling of frustration in the Romanian society. This article clearly specified that religion cannot be an obstacle for achieving the Romanian citizenship. The Romanian solution to the external pressure of the Great Powers and the influential Jewish lobby was in favour of the individual naturalization of the Jewish subjects. The situation of Jewish naturalization between 1879 and 1900 demonstrates the fact that the Romanian citizenship was granted for only 85 Jews. Nevertheless, the number of the demands for naturalization (around 370) proves that Romanian citizenship was desirable not for the entire Jewish population, but only for the upper middle class Jewish bourgeoisie. The statistics reality brings a new perspective on the relations between Romanians and Jews during the second half of the 19th century and on the cultural anti-Semitism that accompanied the modernization of the Romanian society.

Semnificațiile Domeniilor Coroanei la momentul înființării lor în consolidarea regalității românești

Suzana Bodale

Keywords: *Kingdom of Romania; Crown Domains; King Carol I; I. C. Brătianu; Titu Maiorescu*

Se observă o preocupare constantă din partea guvernanților români de a face ca actul proclamării Regatului României să se imprime în sfera relațiilor politice și a mentalului colectiv. De asemenea, s-a înțeles și faptul că o Casă Regală bogată este una puternică, prestigioasă și, de aceea, s-au luat măsuri pentru îmbunătățirea bazei materiale a acesteia. Este evident faptul că pentru populație mai impresionantă au fost serbările încoronării decât semnificația politică a actului de la 14/26 martie 1881, care a trecut mult mai puțin observat. Se pune, astfel, problema completării semnificațiilor trecerii la regalitate, o realitate nou născută pentru spațiul românesc.

Cea mai vizibilă schimbare apare în planul relațiilor internaționale, acolo unde statele și reprezentanții lor diplomatici aveau poziții bine stabilite, după titluri și ranguri reglementate încă de la începutul secolului al XIX-lea, de la Congresul de la Viena. Așadar, în actele diplomatice se face imediat trecerea la formulele de adresare “Sire” sau “*Votre Majesté*”, iar, împreună cu notificările actului proclamării, se trimite la București reprezentanți diplomatici dintr-o clasă superioară, a doua¹, adică trimiși extraordinari și miniștri plenipotențieri².

Pe plan intern, însă, *Legea Domeniilor Coroanei*, venită din inițiativa Parlamentului și votată pe 5 iunie 1884, a avut cea mai importantă contribuție la consolidarea noului statut. Interesant este că ideea a apărut odată cu proclamarea Regatului, când un grup de parlamentari liberali a elaborat un proiect de lege în acest sens³. Acțiunea era văzută ca o consecință logică a trecerii la regalitate și a creării unei baze solide a acesteia și a fost enunțată de Carol I într-o scrisoare către tatăl său, Carol Anton, din 28 ianuarie/9 februarie 1882: “În actuala sesiune a Camerelor se va pune în discuție chestiunea Domeniilor Coroanei prin care lista civilă va primi o sporire indirectă. Las problema în întregime pe seama miniștrilor mei fără a exprima vreo dorință.”⁴

Se observă modestia regelui, care nu emite vreo pretenție, dar și seninătatea și liniștea cu care așteaptă actul, care, din păcate, au fost infirmate de succesiunea

¹ Gheorghe Cliveti, *Suveranitate și “titluri princiare” în raporturile interstatale moderne*, în *Slujind-o pe Clio. In honorem Dumitru Vitcu* (coord. Mihai Iacobescu & Gheorghe Cliveti & Dinu Balan), Iași 2010, p. 682.

² “Românul”, 8 aprilie 1881, p. 2.

³ Narcisa Maria Mitu, *Domeniile Coroanei Regale (1884-1948)*, Craiova 2011, p. 20.

⁴ Sorin Cristescu, *Carol I. Corespondența personală (1878-1912)*, București 2005, p. 117, doc. 42.

evenimentelor. Astfel, din noiembrie 1882, regele nota către sora sa, Maria de Flandra: "Curtea noastră trebuie neapărat din nou reconstituită, dar până în februarie nu va fi cazul. Mai întâi trebuie reglementată chestiunea Domeniilor Coroanei."⁵ Este evident faptul că regele încă nu se aștepta la o tergiversare de prea lungă durată a problemei Domeniilor Coroanei, pe care miza pentru nevoi curente, precum cea menționată mai sus.

Proiectul s-a concretizat abia în 1884, iar de la unul dintre autorii ei, A. Papadopol-Calimach, au rămas, în manuscris⁶, câteva considerații asupra lui, care ajută să se înțeleagă motivele care au impus inițiativa, dar, mai ales, contextul intern agitat, susținut de opoziție, care a dus la amânări succesive ale acesteia. Astfel, Papadopol-Calimach notează că apariția Regatului necesită și crearea unui domeniu al Coroanei, deoarece "acestei instituțiuni naționale trebuia neapărat a i se da mijloace de a-și spori strălucirea"⁷. De asemenea, același personaj notează cu tristețe atitudinea ostilă a opoziției care a încercat să inflameze spiritul public. Discutăm, în cazul de față, atât despre manifestarea politicianismului vremii, când opoziția blamează puternic acte cărora nu le mai găsește neajunsuri după ce ajunge la putere, cât și despre existența unor interese particulare, cum ar fi cazul Bisericii Ortodoxe Române. Subit, aceasta se manifestă împotriva includerii în domeniile Coroanei a unor teritorii pe care se află schituri sau mănăstiri⁸. În acest sens, se face apel la un arsenal întreg de contraargumente, unele de fond, altele bizare, dacă se face raportarea la finalul secolului al XIX-lea. Astfel, s-a invocat o veche carte de la Matei Basarab, pentru a se demonstra că nimeni nu are voie să se atingă de acele pământuri. Papadopol-Calimach o identifică cu ajutorul *Uricarului* lui T. Codrescu, tomul V, p. 157-166 și dovedește că hrisovul de la Matei Basarab a fost publicat trunchiat, prezentându-se doar blestemul, nu și conținutul, lipsind, oricum, trimiterea bibliografică⁹. Sub nicio formă, apelul la vechile hrisoave nu mai poate fi luat în considerare ca argument juridic, după ce s-a trecut prin epoca închinării, iar, ulterior, a secularizării averilor lor. Se produsese deja multe schimbări în statutul lor juridic ca să mai conteze un document medieval. Este evidentă aici dorința Bisericii Ortodoxe Române de a nu pierde din influența sa asupra acestor lăcașe de cult, cu toate că, multe fiind aflate în paragină, au fost reabilitate prin grija Coroanei sub a căror administrare au intrat. De aceea, se folosește practic partea cea mai de impact emoțional a documentului respectiv, blestemul, cu scopul evident de a crea o anumită impresie în rândul cititorilor. El era "pentru toți cei care ar primi vreodată de bune și ar închina din nou la mănăstiri din țări străine, mănăstirile țării cu moșiile lor". Impresia era cu atât mai puternică cu cât actul fusese confirmat de patriarhul ecumenic și de Sinodul din Constantinopol, din 1641. Toate acestea ating apogeul când senatorii, deputații, regele, miniștrii, ba chiar mitropolitul și episcopii

⁵ *Ibidem*, p. 138, doc. 56.

⁶ Biblioteca Academiei Române-București, colecția Manuscrise, Ms. ro. nr. 929: A. Papadopol-Calimach, *Domeniul Coroanei*, în *Scrieri diverse*, f. 457 ș. u.

⁷ *Ibidem*, f. 457.

⁸ Se invocă mănăstirile și schiturile de la Tismana, Argeș, Bistrița, Govora, Dealul, Snagov, Comana, Mislea, Bolintin, Câmpulung (Muscel), Brâncoveni, Sadova, Amota, Gura-Motruului, Potopul, Nucetul ș. a. (*Ibidem*, f. 462).

⁹ *Ibidem*, f. 461.

sunt blestemați să ajungă în fundul iadului dacă vor fi încuviințat încălcarea amintitului document¹⁰. Papadopol-Calimach argumentează că respectivele moșii nici nu s-au dăruit, nici nu s-au înstrăinat¹¹, deoarece acestea sunt inalienabile și imprescriptibile, Coroana este imaginea suveranității țării, iar domeniile ei reprezintă “o instituțiune națională, așa am propus-o, așa am înțeles-o, așa au votat-o Corpurile Legiuitoare și așa a sancționat-o Regele”.¹² Același mai adaugă că “domeniul Coroanei este o legătură mai mult între Pământul acesta și Monarhie-și această instituție o găsim în zilele bătrâne ale Țării. Ea este o legătură mai mult între popor și Rege, într-o țară de plugari și de viteji”.¹³ Din cele scrise, reiese clar că s-a dorit sublinierea acestei legături, dintre dinastia de Hohenzollern și români, mai mult decât îmbogățirea Casei Regale, fără a fi nesocotit și elementul acesta. De altfel, sunt cunoscute refuzurile permanente ale lui Carol de a se cheltui bani pentru iluminarea orașelor de 10 Mai, în special la începutul domniei¹⁴, de reducere a sumelor propuse în lista civilă, toate acestea fiind dublate de dăruirea unor importante sume de bani din averea personală pentru sărmani¹⁵, calamități, școli, publicarea unor lucrări de o certă valoare sau cu un mare impact didactic, iar enumerarea ar putea continua. Ar fi nefirească, așadar, o schimbare de atitudine, în sensul manifestării unei dorințe de agonisire din partea acesteia, iar, în cazul de față, nu este nici vorba despre încercările unor politicieni de a-l flata pe rege, ci de “a împământeni” dinastia, de a-i crea rădăcini legitime, prin conturarea unui statut asemănător, cel puțin la nivel de imagine, cu cel al vechilor domnitori români. De asemenea, era o lege care apropia și mai mult condiția Casei Regale din România de cele din Europa, domeniul fiind practic un alt element component al regalității.

Alți oponenți au afirmat că s-a încălcat art. 94 din Constituția vremii, pentru că s-a schimbat lista civilă printr-o lege ordinară. Ei considerau că era suficientă sporirea listei civile prin votul unei Constituante *ad hoc*, nu al unor Camere obișnuite¹⁶.

Astfel, autorul prezentului manuscris definește, mai întâi, termenii, precizând că **lista civilă** se fixează la începutul fiecărui an, pe când, în mod normal, **domeniul regal** era deja constituit demult. Din punctul nostru de vedere, specificul situației românești a fost principalul motiv pentru care au apărut atâtea controverse pe marginea acestei legi. În spațiul românesc, nu exista o continuitate a dinastiei de Hohenzollern, ea nu posedă niciun domeniu vechi în țară. Așadar, s-a încercat aducerea la același numitor a statutului Casei regale cu cele din Occident, printr-o inversare a momentelor apariției celor două realități. Așadar, mai întâi, ani la rând, s-au fixat listele civile, apoi, ca o consolidare a regalității, “deoarece poziția, relațiile și cheltuielile s-au schimbat față de perioada Principatului sau chiar de acela al anului 1866”¹⁷, s-a fixat și legitimat domeniul Coroanei. La nord de Dunăre, fenomenul constituirii domeniului Coroanei nu s-a manifestat într-un mod clasic ca în Occident, unde, în jurul domeniului familiei

¹⁰ *Ibidem*, f. 457.

¹¹ *Ibidem*, f. 459.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, f. 460.

¹⁴ “Românul”, 10 mai 1881, p. 1.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ A. Papadopol-Calimach, *op. cit.*, f. 457.

¹⁷ *Ibidem*, f. 506.

regale, s-au cristalizat celelalte teritorii. La români, această realitate a fost practic refăcută, prin puterea legii din 1884. De aceea, domeniul regal recunoscut pentru regele Carol nu este unul compact și nu are un centru de propagare a autorității ulterioare. Dimpotrivă, la baza constituirii sale au stat motive dintre cele mai diverse, trebuind să se țină cont de statutul juridic al acelor teritorii, de potențialul lor, de răspândirea acestora în teritoriu. De multe ori, autoritatea domeniului nu s-a putut răspândi decât asupra unei părți a unei comune, deoarece statul nu o avea în proprietate în întregime. Mai observăm predilecția pentru zonele împădurite, care se bucurau de o bună amenajare și de o exploatare sistematică. De asemenea, lesne de înțeles este și concentrarea din jurul Bucureștiului și din Prahova (capitala și zona Peleşului), iar câteva domenii sunt alese și din teritoriul Moldovei, încercându-se să se dea o simbolică granițelor domeniului regal, deoarece suveranul domnea peste ambele maluri ale Milcovului. Interesantă este lipsa din componența domeniului a vreunei localități dobrogene. Se pot lua în considerare și specificul zonei, dar și mentalitatea politică, acest teritoriu fiind văzut ca unul anexat în granițele statului. Toate celelalte teritorii au fost des vizitate de Carol, ele fiind, îndrăznim să afirmăm, aproape de sufletul lui și de ceea ce părăsise de acasă.

Mai mult, o altă diferență este aceea că lista civilă ținea de Parlament, fiind votată de acesta, pe când domeniul Coroanei e independent de el, fiind administrat direct de către rege, printr-un ministru al său¹⁸. De aceea, este clar că nu putea fi gândit ca o parte a listei civile și că o schimbare a legii privitoare la reglementarea acestuia nu rezolva problema. Papadopol-Calimach mai aduce și argumente de context istoric, amintind că era în tradiția domnilor și a doamnelor noastre de a administra domenii, așadar, ar fi normal ca regele Carol să dețină aceleași drepturi. Era un argument și în favoarea creării acelei linii de continuitate cu tradiția medievală, cu putere de simbol, care trebuia să mărească popularitatea dinastiei și să o înrădăcineze.

Un ultim set de argumente folosit de co-autorul *Legii Domeniilor Coroanei* se referă la cuantumul listei civile, fixată la 3,2 milioane de lei, la nivelul anului 1866¹⁹, o valoare care corespunde cu sumele folosite de domnii români la nivelul anului 1847²⁰. Se estimează, astfel, că este relativ puțin, deoarece lista civilă trebuie să fie proporțională cu cea a veniturilor țării, care erau în 1884 în cuantum de 130.269.433 lei noi²¹. Se accentuează, astfel, asupra pretențiilor modeste ale Casei Regale și asupra capacității economice sporite a statului, capabil să suporte o creștere a valorii listei civile sau înființarea unui domeniu al Coroanei.

Aceste considerații sunt o imagine a controverselor care au însoțit votarea legii. Însuși Carol recunoaște că inițiativa a avut un parcurs sinuos și își manifestă, în câteva ocazii, îngrijorarea și surprinderea. Susținem cu certitudine că se plănuiise, într-un cerc restrâns, elaborarea unei legi a Domeniilor Coroanei, care să fie supusă dezbaterilor Adunării Constituante. Observăm, prin urmare, că încă de la mijlocul lunii mai 1884, Carol aștepta știri în legătură cu aceasta, pentru că a notat pe 14/26 mai, în

¹⁸ *Ibidem*, f. 478.

¹⁹ *Ibidem*, f. 488.

²⁰ *Ibidem*, f. 503.

²¹ *Ibidem*, f. 505.

jurnal că “(Ion) Câmpineanu nu spune nici o vorbă despre domenii care, deocamdată, nu au fost supuse discuției”²².

Interesantă este și alegerea momentului. Probabil, s-a considerat, pe de o parte, că statul poate susține constituirea acestui domeniu, care trebuia să întărească prestigiul monarhiei, dar, pe de altă parte, legea s-a dorit a fi și încărcată de simboluri, deoarece schimbarea era consacrată de o Constituantă²³. De asemenea, s-a conștientizat existența unei opoziții, pentru că s-a luat decizia de a se aștepta până la încheierea revizuirilor și de a se căuta de către guvern susținere, inclusiv în rândul “junimiștilor”. În acest sens, s-au purtat, probabil, discuțiile dintre I. C. Brătianu și rege din 19/31 mai 1884²⁴, imediat după încheierea discuțiilor despre revizuire. Din aceleași motive, suveranul nota că este dezamăgit de plecarea lui Ion Câmpineanu în concediu, înainte de a fi votată legea²⁵ și că “Problema domeniilor trenează într-un mod nedemn. De patru ori în șase săptămâni mi-au spus miniștrii că deputații vor lua inițiativa. Și-au luat avânt dar n-au fost gata pentru săritură.”²⁶ Încă din data de 30 mai/11 iunie, D. A. Sturza îi prezintă lui Carol lista cu Domeniile Coroanei, care “urmează să fie votate mâine în Cameră”²⁷. Se remarcă, evident, că nu s-a împlinit votul pe data de 1 iunie 1884. Dimpotrivă, opoziția politică și publică s-a amplificat. Astfel, regele notează fugitiv, în data de 31 mai/12 iunie 1884, în *Jurnal*, că “Domeniile nu au ajuns încă în Cameră”²⁸. Observăm îngrijorarea suveranului, care nu are obiceiul de a nota în jurnalul său decât ceea ce s-a petrecut în realitate. Nu sunt, în mod obișnuit, decât foarte puține comentarii, așadar această mențiune este o excepție. Mai mult, comentariile despre parcursul urmat de proiect continuă și în zilele următoare, iarăși ca o certitudine a interesului regelui pentru această lege. Așadar, pe 1/13 iunie 1884, D. A. Sturza, îi prezintă încă o dată lista domeniilor, “care urmează să fie votate deseară într-o adunare preliminară”²⁹.

Putem presupune că s-au făcut câteva corecturi la varianta inițială, care nu se cunoaște. Interesantă este și încercarea de a se introduce proiectul într-o adunare preliminară. Deci, se lucra la prezentarea sa în fața Adunării, într-un mod discret, tocmai deoarece exista o reală opoziție și pentru că nu se dorea ivirea unor discuții negative în plen, care ar fi afectat prestigiul regelui, mai ales în contextul evenimentelor din Transilvania și al manifestărilor din țară. Se încercau practic, prin tatonare, acele manevre politice care să ducă la un vot sigur, fără dezbateri tumultuoase. În ziua de 2/14 iunie, generalul Lecca îl informează pe Carol că proiectul a trecut de adunarea preliminară, fiind semnat de 30 de deputați. Foarte puțini, nici jumătate,

²² Carol I al României. *Jurnal*, I: 1881-1887 (ed. Vasile Docea), Iași 2007, p. 300.

²³ Prin revizuirile din 1884, se modifică articolul 1, fiind menționat și noul titlu al statului și teritoriul Dobrogei peste care își extinde expansiunea, după cum urmează: “Art. 1. Regatul României cu județele sale din dreapta Dunării constituie un singur Stat indivizibil”. (*Codul general al României. Codurile și legile uzuale în vigoare 1860-1903*, I, p. 8).

²⁴ Carol I, *op. cit.*, p. 301.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ S. Cristescu, *op. cit.*, p. 176, doc. 86.

²⁷ Carol I, *op. cit.*, p. 303-304.

²⁸ *Ibidem*, p. 304.

²⁹ *Ibidem*.

opinăm noi. De asemenea, urma ca în aceeași zi, proiectul să fie votat de Cameră. Totuși, șeful statului scrie că "Domeniile nu pot fi supuse votului, deoarece există un curent împotriva"³⁰. O frază asemănătoare apare și în ziua următoare: "Proiectul Domeniilor nu a putut fi supus nici de data aceasta Camerei, din cauza opoziției, care îl atacă puternic"³¹. Apoi, notițele continuă: "Seara din nou adunare pentru problema domeniilor, Senatul este pentru, în Cameră doar 30 de deputați, ceilalți nu vor să semneze [n. n., în proiectul propus în adunarea preliminară de generalul Lecca, cu o zi înainte], iar câțiva vor să-și dea demisia, dacă se impune votul"³². De abia după încă o zi, după mai multe discuții între deputați, Sturza s-a putut înființa la rege pentru a-l anunța că este de părere că legea nu va întâmpina greutăți³³. Într-adevăr, tot atunci, au urmat dezbaterile, mai întâi, în ședință secretă, apoi într-una publică. Regele a mai scris că "Vizanti a citit propunerea semnată de 30 de deputați, care a intrat îndată în dezbaterile secțiunii, unde Ganea este raportor. Măine urmează să fie votată. Majoritatea este asigurată"³⁴. În consecință, în data de 5/17 iunie 1884, legea trece în Cameră³⁵, remarcându-se discursul favorabil al lui Titu Maiorescu, așa cum nota și Carol: "Maiorescu a vorbit foarte bine pentru. Brătianu a fost foarte energic și priceput în întreaga afacere"³⁶. Remarcăm laudele aduse președintelui Consiliului de Miniștri, care subliniază combinațiile politice duse cu dibăcie pentru a convinge Camera.

În final, regele a considerat că Parlamentul a văzut în acest vot "o manifestare dinastică și cu această ocazie au fost ținute cuvântări frumoase, chiar măgulitoare" pentru el, după cum singur le cataloghează, și doar "Presa de opoziție nu s-a putut abține din nefericire să murdărească actul de demnitate prin care țara legală a vrut să se arate recunoscătoare față de capul statului"³⁷.

După părerea noastră, câștigarea lui Maiorescu de partea băncii ministeriale are mai multe semnificații. Astfel, o dată, acesta a avut un discurs excepțional, ("Sărutat de Brătianu și de alții"³⁸) bazat pe o argumentație logică, ce a combinat justificările de ordin istoric, cu cele de ordin moral, care, cu siguranță, au constituit o reală susținere pentru proiect. O dovadă în plus a fost și prânzul politic pe care l-a luat în compania unor colegi, în data de 3/15 iunie 1884, după cum nota chiar Maiorescu: "La prânz, Cozadini, Th. Rosetti, Gane. Politică. Greutăți din cauza dotației Coroanei"³⁹. Apoi, discursul și părerile susținute au fost o adevărată declarație a independenței "junimii" politice. De la început, oratorul se simte dator să își argumenteze poziția în sală, diferită de cea a Partidului Conservator, prin aceea că

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, p. 305.

³⁵ "Ora 6 1/2. venit prefectul Poliției. care îmi comunică votul: 76 pentru, 11 împotriva, 4 abțineri [...]. Legea intră în vigoare la 1 octombrie. Ionescu, desigur, împotriva [...] Chițu slab" (*Ibidem*, p. 305).

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ S. Cristescu, *op. cit.*, p. 184, doc. 90.

³⁸ Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, II: 1881-1886, București [1939], p. 300.

³⁹ *Ibidem*.

acționează în baza principiilor conservatoare și monarhice și că nu este prima dată când conservatorii au inițiativă în privința dotațiunilor Coroanei, reamintind proiectul de lege, din 1870, prin care se propunea o dotație anuală pentru Elisabeta de 300.000 lei noi⁴⁰. Se subliniau, în felul acesta, loialitatea și preocuparea conservatorilor pentru astfel de proiecte. De asemenea, se analizează implicațiile respingerii de către Cameră a proiectului, afirmând că, prin introducerea regalității la 1881, s-a făcut începutul unei noi domnii, mai prestigioasă decât cea din 1866, care, impune de la sine, chiar fixarea unei noi liste civile, dacă ar fi să se preia sintagma din Constituție. Toate acestea trebuie să întărească monarhia românească, mai ales pentru că țării noastre îi revine, grație numărului foarte mare de tineri formați în Occident, o misiune civilizatoare în Orientul Europei⁴¹. Argumentația se construiește pas cu pas, se amintește că regalitatea este o consacrare pe plan extern a independenței, că nu se cade să ne încurcăm singuri în termeni procedurali, legați de denumirea corectă precum **listă civilă sporită sau domenii ale Coroanei**. Ulterior, se readuce aminte contribuția personală a lui Carol la câștigarea războiului de la sudul Dunării, ceea ce îl îndreptățește a fi beneficiarul acestui domeniu, deoarece, principala consecință este că România a început să aibă o oarecare importanță în Europa și, prin urmare, trebuie “să dăm Regatului nostru mijloacele materiale pentru a-și accentua prestigiul exterior, conform creșterii importanței sale”⁴². Maiorescu punctează și când întoarce sensul cuvintelor lui N. Ionescu, care a rostit că “virtutea e ceea ce dă adevăratul prestigiu și că mărinimia, înțelepciunea, exemplele proprii, ce le-a dat și dă Regele sunt adevăratul lui prestigiu”, deoarece spune că toate aceste calități sunt deja ale lui Carol, punându-se întrebarea, românii și, în speță, Parlamentul ce pot oferi suveranului lor⁴³. Cu alte cuvinte, România se cuvine să prețuiască un rege bun și să își respecte rangul politic în arena internațională. Iar concluzia este categorică: “Ei, bine, presupuneți că ați refuzat-o [n. n., propunerea pentru proiectul de lege]. Aceasta ar avea următoarea înțelegere: Am făcut independența, am făcut Regatul, Europa a recunoscut acest Regat independent, s-a făcut o propunere în favoarea acestui Regat, introdus în fața Europei, ca să i se dea un mai mare prestigiu, proporțional cu celelalte monarhii; noi la această propunere, noi Camera, care am făcut Regatul, care am arătat că prin acest Regat voim să ne afirmăm ceva mai mari decât eram înainte, refuzăm această propunere și dăm noi înșine, dinăuntru, o lovire prestigiului, cu care voim să ne prezentăm în afară. Ei bine, ce voiți să mai însemnăm pe această cale în străinătate? Și dacă slăbim vaza monarhului nostru în străinătate, cum să ne susținem aspirările noastre legitime și progresul în viitor?”⁴⁴

La puțină vreme, în data de 6/18 iunie 1884, un vot aprobator a dat și Senatul⁴⁵, constituindu-se, începând cu 1/13 octombrie 1884, Domeniul Coroanei,

⁴⁰ Idem, *Discursuri parlamentare cu privire asupra dezvoltării politice a României sub domnia lui Carol I, III: 1881-1888*, București 1899, p. 310-312.

⁴¹ *Ibidem*, p. 314-316.

⁴² *Ibidem*, p. 317.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 318.

⁴⁵ Au fost 43 de voturi pentru, cinci împotriva și două abțineri. Raportorul a fost D. A. Sturza și s-a impus discursul lui I. C. Brătianu (Carol I, *op. cit.*, p. 305).

alcătuit din 12 moșii (Bicazul din județul Neamț, Borca⁴⁶ din județul Suceava, Clăbucetul Taurului și Muntele Caraiman din județul Prahova, Cociocul din județul Ilfov, Dobrovățul din județul Vaslui (azi, Iași), Domnița din județul Râmnicu Sărat, Gherghița⁴⁷ din județul Prahova, Mălini din județul Suceava, Rușetul⁴⁸ din județul Brăila, Sabașa⁴⁹ și Fărcașa⁵⁰ din județul Suceava, Sadova din județul Dolj și Segarcea⁵¹ din județul Dolj). Moșiile domeniului însumau, aproximativ, 100.000 de hectare și aveau un venit de circa 670.000 de franci⁵², dar, adesea, Administrația Domeniului Coroanei oferea sprijin și unor proiecte care erau în afara teritoriului îngrijit, aceasta fiind o constantă a implicării Casei Regale, în special, în susținerea reparațiilor sau a construcțiilor noi pentru școli și biserici. Astfel, în cătunul Călărași din județul Dolj, reprezentanții regali s-au preocupat de construirea, pe lângă școală, a unui atelier de pălării de paie⁵³. De asemenea, în Balta Doamnei din județul Prahova, Casa Regală s-a preocupat, între 1883 și 1888, prin aceeași instituție, de construirea bisericii⁵⁴.

⁴⁶ Comuna are două biserici, una veche, de lemn, a doua din zidărie, cu Hramul Sfinții Apostoli Petru și Pavăl, ridicată prin grija administrației Domeniului Coroanei. Mai există o școală rurală de băieți, cu un învățător plătit de stat, care se bucură de un local cu totul restaurat în 1885, de către aceeași administrație, care a înzestrat-o cu atelier de tâmplărie și strungărie, cu tot mobilierul și aparatele didactice necesare și bibliotecă. În total, s-au cheltuit 8.000 de lei pentru modernizarea ei. O sumă egală s-a cheltuit de către administrația regală în 1890, pentru înființarea unei școli rurale de fete. (George Ioan Lahovari & C. I. Brătianu, & Grigore G. Tocilescu, *Marele dicționar geografic al României*, I-V, București 1899, p. 527, *sub voce: Borca*).

⁴⁷ În comună, sunt patru biserici; de menționat că Biserica Domnească, fondată în 1641 de Matei Basarab, a fost restaurată prin grija administrației Domeniului Coroanei. (*Ibidem*, p. 508-509, *sub voce: Gherghița*).

⁴⁸ Dintre cele două biserici ale comunei, una a fost reparată și zugrăvită în 1885 din inițiativa administrației Domeniului Coroanei. (*Ibidem*, V. București 1899, p. 299, *sub voce: Rușetul/Rușetul-Mărgineni*).

⁴⁹ Pentru exploatarea moșiei, de când aceasta face parte din Domeniul Coroanei, s-a construit o linie ferată îngustă, de 20 de kilometri. Există o biserică de lemn, restaurată în 1889 de către Domeniul Coroanei. (*Ibidem*, p. 304, *sub voce: Sabașa*).

⁵⁰ Are două biserici, dintre care cea cu hramul Sfântu Nicolae, clădită în 1852, a fost restaurată radical în 1885 de Administrația Domeniului, care a înzestrat-o cu odăjdii și toate cele necesare serviciului divin. Mai întâlnim și o școală rurală mixtă, cu învățătorul plătit de stat, dotată cu atelier, sală de gimnastică, ateneu, mobilier, bibliotecă, prin grija Coroanei. (*Ibidem*, III, București 1899, p. 344, *sub voce: Fărcașa*).

⁵¹ Localul școlii a fost construit cu cheltuiala Domeniului Coroanei. (*Ibidem*, V. București 1899, p. 370, *sub voce: Segarcea*).

⁵² Carol I. *op. cit.*, p. 305.

⁵³ G. I. Lahovari *et alii*, *op. cit.*, II, București 1899, p. 233, *sub voce: Călărași*.

⁵⁴ Biserica din Balta Doamnei are următoarea inscripție: "Acest sfânt și Dumnezeuesc locaș, prin îndemnul și ajutorul tuturor locuitorilor comunei, s-a început din temelie, la anul 1883, Iulie 1, în zilele Prea S. Mitropolit Primat al României Calinic și ale Majestaței Sale Regelui Carol I, Reginei Elisabeta, proprietar al Domeniului Coroanei Gherghița, care prin d. Administrator Ioan Kalinderu a ajutat mult la lucrarea acestui sfânt locaș, precum asemenea și cu ajutorul d-lui I. Macedon, arendașul moșiei Gherghița, și s-a terminat în anul 1888, Martie 10, în zilele Prea S.S. Mitropolitului Iosif Primatul României, de Arhitect Calistrat monacul din mănăstirea Caldarușani și de subsemnatul zugrav Costache Popescu din Mizil". (*Ibidem*, p. 227-228, *sub voce: Balta-Doamnei*).

Chiar dacă a susținut un discurs favorabil în Cameră, T. Maiorescu a rămas un observator atent al vieții politice, apreciind că: “Dotația Coroanei a împins agitația la culme. Eu, firește, am vorbit la Cameră pentru și am fost îmbrățișat și sărutat de Brătianu, fiindcă (cum a zis el) aș fi salvat chestiunea, dar oportun n-a fost proiectul acesta. Studenții universitari s-au unit cu lucrătorii, din toate părțile se ațâță, zi cu zi, oră cu oră. Dacă mă voi fi înșelat în această amirosire a revoltei sau dacă va fi reprimată energic (în orice caz, la asta ar curge sânge), ar putea avea ființă atunci tratativele noastre ministeriale cu Brătianu și cu regele”⁵⁵.

După vot, tensiunile se dezamorsează treptat, chiar dacă în data de 7/19 iunie 1884 se mai produc câteva agitații printre studenții antrenați de opoziție. “ziarele opoziției sunt foc și pară împotriva legii”, iar Carol crede că nu lipsesc agitațiile rusești⁵⁶, așa cum îi detaliază și tatălui său⁵⁷.

Pe de altă parte, este mulțumit că I. C. Brătianu a condus abil extrem de “delicata chestiune a Domeniilor Coroanei sprijinit cu căldură de Sturdza și de ministrul de finanțe [Dimitrie] Lecca”⁵⁸.

Astfel, pe 8/20 iunie, când regele merge în Cameră pentru a rosti discursul de încheiere al sesiunii Adunării Constituante, se fac câteva arestări în rândul protestatarilor din Piața Teatrului⁵⁹, iar, într-un final, Carol este primit cu simpatie în Parlament, iar așa cum singur nota “[...] când am vorbit despre Domeniile Coroanei, întreaga Adunare m-a aclamat. În strigăte de «să trăiască» am părăsit sala”⁶⁰, iar ideea este întărită și în cele scrise tatălui său: “În sala de ședință a Camerelor la apariția mea domnea un adevărat entuziasm ce a atins punctul culminant la cuvintele mele din mesajul Tronului anume la pasajul unde am vorbit despre Domeniile Coroanei «Palatul meu este casa națiunii etc.» A durat ceva timp până am putut să citesc mai departe. În urale tunătoare, ce au continuat până în stradă, am părăsit sala [...]. Camerele au votat și două milioane pentru amenajarea Palatului care acum poate fi foarte decent.”⁶¹

Doar agitațiile interesate ale presei de opoziție se mai prelungesc: “Ziarul «România» este infam în problema Domeniilor Coroanei, conservatorii vor să anuleze votul”⁶². Coroborat cu votarea unui mare buget, de aproape două milioane de lei pentru construcțiile de la Palat⁶³, legea din 5/17 iunie 1884, încheia astfel actele fundamentale pentru consolidarea tânărului regat.

⁵⁵ T. Maiorescu, *Însemnări zilnice* cit., p. 301.

⁵⁶ Carol I, *op. cit.*, p. 305.

⁵⁷ “Îmi pare foarte rău că *Indep[endence] Roum[aine]* rus[escă] ajunge mereu în țara voastră [Germania] și astfel ar putea să slăbească buna impresie pe care votul aproape în unanimitate al Camerelor trebuie că a făcut-o în toată Europa. Fiecare rând, fiecare cuvânt este o minciună sau o perfidie cu această foaie murdară condusă de un trio care în orice țară ar fi la închisoare pentru procedee infame. Trebuie încă o dată să menționez că toate veștile de la Curte sunt categoric false și se sprijină pe născociri, la fel ca și știrile despre măsurile poliției, demonstrațiile de aici și din provincie. Chiar și dezbaterile Camerei sunt falsificate.” (S. Cristescu, *op. cit.*, p. 184, doc. 90.)

⁵⁸ *Ibidem*, p. 183, doc. 90.

⁵⁹ Carol I, *op. cit.*, p. 306.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ S. Cristescu, *op. cit.*, p. 184-185, doc. 90.

⁶² Carol I, *op. cit.*, p. 308.

⁶³ *Ibidem*, p. 304.

În concluzie, se observă că, după proclamarea Regatului și încoronare, grija politică pentru Casa Regală nu a încetat, dimpotrivă. Existau situații chiar în jurul României, ca, de exemplu, în Bulgaria și în Serbia, unde suveranii au avut mari probleme să își mențină tronul și să asigure o viață politică stabilă statelor lor. Oamenii politici români au reușit să consolideze poziția Regatului, printr-o serie de legi și hotărâri oportune. Așadar, întărirea statutului de regat al României s-a realizat, mai întâi, printr-o serie de măsuri cu valoare simbolică, și anume: introducerea medaliei *Coroana României*, adoptarea, în actele diplomatice, a apelativului *Votre Majesté* pentru regele Carol, introducerea denumirii oficiale de Regatul României în Constituția revizuită în 1884, schimbarea stemei, prin apariția coroanei regale de oțel deasupra pavilionului, emiterea unei noi monede de 5 lei, cu menționarea titlului regal și cu gravarea noii steme a țării.

Legea Domeniului Coroanei, adoptată în 1884, consolidează poziția financiară a Casei Regale, dar aduce și o mărire a prestigiului ei internațional, accentuând poziția de egal între celelalte regate de pe continent. Deși a fost votată într-o atmosferă destul de tensionată, în timp s-a observat că administrația domeniului s-a implicat în amenajarea pădurilor, în exploatarea lor rațională, în restaurarea unor biserici vechi, a localurilor unor școli sau, mai mult, în construirea unor noi, în dotarea lor, că adesea a acționat și în alte teritorii decât cele pe care le avea în grijă, dacă existau solicitări. Astfel, s-a creat o adevărată instituție, care și-a dovedit eficiența în consolidarea monarhiei și fiind, în același timp, un model social-cultural în societate⁶⁴.

Pe de altă parte, reglarea succesiunii în maniera în care s-a stabilit prin schimbul de scrisori între principii de Hohenzollern, în 1880, s-a desăvârșit în anii 1889-1890, prin stabilirea în țară a prințului moștenitor, Ferdinand, și prin punerea la punct a căsătoriei sale cu Maria de Edinburgh. Se puneau, în felul acesta, bazele apariției unei dinastii naționale, ilustre, stabile, în discordanță cu situația politică din jurul granițelor românești. Întărirea Regatului a avut consecințe benefice în anii care au urmat, România fiind recunoscută ca un pol de stabilitate și chiar de putere în sud-estul Europei și cunoscând o dezvoltare ritmică pe plan intern.

The Significance of the Foundation of the Crown Domains for the Consolidation of the Romanian Kingdom (abstract)

After the proclamation of the Kingdom of Romania and the crowning of King Carol I, the political concerns did not cease for the Royal House, but on the contrary. It was even in the proximity of Romania, in Bulgaria and Serbia, for instance, where the monarchs had great difficulties in preserving their throne and ensuring political stability to their states. The Romanian politicians managed to consolidate the position of the Kingdom by a series of laws and opportune decisions. Therefore, the strengthening of the position of Romania as a Kingdom was made firstly by adopting measures with a symbolical value such as: the establishing of the *Romanian Crown* medal, the adoption of the appellation of *Votre*

⁶⁴ Dinică Ciobotea & Ion Zarzără, *Istoria Domeniului Coroanei de la Segarcea-Dolj*, Craiova 2011, p. 11.

Majesté for King Carol in diplomatic documents, the establishing of the official name of Kingdom of Romania in the revised Constitution of 1884, the changing of the coat-of-arms by means of a royal crown made of steel above the flag, the new coin of 5 lei, in which the royal title is mentioned and the new coat-of-arms is engraved.

Adopted in 1884, the Law of the Crown Estate consolidates the financial position of the Royal House, but also enhances its international prestige, emphasizing the equality position among the other kingdoms in Europe. Although it was voted in an atmosphere full of tension, one could note that the administration of the estate got involved in forest planning, in the rational exploitation of the forests, in restoring some old churches and schools, or moreover in building new ones, in equipping them, often acting in other territories that were not under their care.

Genealogia lui Ștefan Luchian*

Mihai Sorin Rădulescu

Keywords: “*serdar*” Vasile Luchian; major Dimitrie Luchian; Chiriacescu family; Perieți (Ialomița district); Periețeanu boyar family; Doicescu boyar family

Spre deosebire de ceea ce se crede adesea – pe temeiul faptului că pictorul s-a născut la Ștefănești, pe malul Prutului –, Ștefan Luchian nu era originar din Moldova de sus și de fapt nu era moldovean decât pe jumătate. Desigur că, după Unirea din 1859, diferențele dintre Moldova și Muntenia aveau să se estompeze din ce în ce mai mult. Asemănările erau oricum considerabile și înainte. Ne simțim însă obligați să scoatem în evidență faptul că a vorbi de moldoveni, munteni, dobrogeni, olteni, maramureșeni ș. a. nu constituie cătuși de puțin un simptom de “antiunionism”. Această acuzație care pândeste nu este decât rezultatul unor exacerbari naționaliste primitive din zilele noastre, în condițiile în care în realitate discursul intelectual din toate domeniile a cunoscut și cunoaște o considerabilă scădere a nivelului.

Ce să mai spunem și de faptul că pictorul Luchian avea – ca atâtia români de seamă sau din cei neieșiți din anonimat – pe linie feminină foarte probabil și strămoși greci, prin mai multe filiații. *Horribile dictu*, condiția socială a nașterii sale era cea de boier moldovean, desigur în împrejurările în care rangurile boierești fuseseră desființate în 1858, prin Convenția de la Paris și, ulterior, prin Constituția din 1866. Pe linie paternă, spre deosebire de istoricul de artă Theodor Enescu – autorul unor remarcabile studii despre Ștefan Luchian¹ – care mergea până la bunicul său, suntem în măsură să adăugăm o generație în sus: serdarul / stolnicul Vasile Luchian era fiul lui “Dumitrachi Luchian, din ținutul Tutovei”². Din păcate, nu cunoaștem numele soției acestuia. “Luchian” poate fi și o formă pur moldovenească, dar și una de obârșie grecească, derivată din “Lukianos”.

În Vidomostia boierilor Moldovei din 1829 este trecut, așadar, “VASĂLI LUCHIAN, stolnic, născut în Galați, de 42 ani, feciorul lui DUMITRACHI LUCHIAN, din țin. Tutovii; locuiește în Galați; stăpânitor de locuri și binale în Galați”³. Prenumele tatălui pictorului provenea așadar de la bunicul său patern, străbunicul artistului. Așadar, este de reținut că obârșia familiei Luchian era în ținutul

* Comunicare prezentată la Conferința Națională “Ștefan Luchian și epoca sa”, organizată în 28 iunie 2016 de către Institutul de Istoria Artei “G. Oprescu” în Aula Academiei Române, prilejuită de centenarul încetării din viață a pictorului.

¹ Theodor Enescu, *Date noi și precizări privitoare la biografia lui Luchian. Material documentar și scrisori inedite*, în idem, *Scrieri despre artă. Ștefan Luchian și spiritul modern în pictura românească* (ed. Ioana Vlasie), București 2000.

² Alexandru V. Perietzianu-Buzău, *Vidomostie de boierii Moldovei aflați în țară la 1829 (II)*. “Arhiva Genealogică”, serie nouă. 1994, 3-4, p. 288.

³ *Ibidem*.

Tutovei, actualmente împărțit între județele Galați și Vaslui. În orice caz, nu era nici din Botoșani, nici din Galați.

Despre serdarul și stolnicul Vasile Luchian s-a emis ipoteza că ar fi fost rudă cu Alexandru Ioan Cuza, care era pârcălab de Covurlui în aceeași vreme în care bunicul pictorului ocupa și el o funcție de conducere la Galați. Rudenia nu este deslușită, dacă ea a existat.

În afară de Dimitrie – al doilea cu acest prenume din familie –, Vasile Luchian a mai avut doi copii: Gheorghe – tatăl Matildei Rădoi –, Zoe, căsătorită Iconomu⁴, părinții Paulinei, devenită soția lui Ernest Cocea⁵, având o fiică, Laura și doi fii, Vlad și Vintilă. Laura Cocea a fost căsătorită cu Traian Cornescu, pictor scenograf, cei doi locuind în casa pictorului de pe str. Mendeleev nr. 29, după moartea acestuia. Astăzi, în această casă încărcată de amintiri – aflată vis-à-vis de casa părintească a arhitectului P. E. Miculescu – se găsește un restaurant cu specific italianesc.

Un alt loc din București legat de memoria pictorului este str. Popa Soare. Aici, la nr. 15⁶ (vechiul număr, caduc) se afla casa (inexistentă astăzi) în care Ștefan Luchian și-a petrecut copilăria, după plecarea din nordul Moldovei. Anii care au marcat pe pictor ca formație au fost – spre deosebire de ceea ce se crede de obicei – cei petrecuți în București, în ultimele decenii ale veacului al XIX-lea. Memoria pictorului este susținută în acest cartier de numele unei străzi – “strada Pictor Ștefan Luchian” – care se găsește în apropierea fostei case a părinților săi și nu trece chiar pe locul ei. Cartierul – depinzând din punct de vedere parohial de două odihnitoare biserici de secol XVIII – păstrate cu aspectul lor inițial – avea și are încă multe case boierești, de burghezi sau intelectuali. La intersecția cu actuala str. Dr. Burghelie există o frumoasă casă a boierilor Orbescu, care au dat un primar al Bucureștilor în veacul al XIX-lea. La nr. 48 au locuit arhitectul Grigore Călinescu – autorul proiectului Spitalului Obregia din București – și fiul său, sculptorul Alexandru Călinescu.

Sub influența propagandei de dinainte de Decembrie 1989 se pune accentul pe locuințele sale paupere, pe faptul că a domiciliat în mahalaua Filantropia, cu referire picturală la binecunoscutul tablou înfățișând “Ghereta din Filantropia”. În realitate, lumea lui Luchian era format din case mari, prospere, ale unor membri ai clasei de proprietari funciari (unii fuseseră inițial arendași). Mitul artistului este valabil numai legat de boala gravă pe care a avut-o în ultimii ani ai vieții.

Un pasaj din memoriile istoricului de artă Alexandru Tzigara-Samurçaș atestă legătura de rudenie cu pictorul Luchian: “Pe surorile tatei, Sica Tărtășescu, având casa

⁴ Familia Iconomu figurează în *Arhondologia Moldovei* a paharnicului Constandin Sion (ed. a II-a), București 1973, p. 93: “ICONOMU. Sunt mai mulți cu aceste porecle, dar nu toți o familie. fiind feciori de preoți iconomi, unii și greci, ba și bulgari, dar la boierii nici unii nu sunt mai demult rădăcați, decât cel mai vechi, spatariul Iordachi, ce-și zice și Racliș, fecior de iconom din Botoșani, la domnul Calimah, 1817, s-au făcut sluger, la domnul Ioan Sturza căminar, și la Mihai Sturza spatar; iar toți ceilalți sunt boieriți, mai puțini de Ioan vodă și cei mai mulți de Mihai Sturza, ca să-și aibă mai multe glasuri în alegerea dipotaților”.

⁵ *Ibidem*, p.127: “KOCE. Moldoveni, nobili din Bucovina; unul din ei, Dumitrache, este venit aice de pe la 1819 și au fost și în slujbă, iar ceilalți sunt veniți după introducerea Reglementului și s-au rădăcat la boierie de domnul Mihai Sturza”.

⁶ Th. Enescu, *op. cit.*, p. 19.

aproape de a noastră, [care] deveni soacra prof.univ.dr.oculist Vlădescu; *pe mătușa Anica Movilă, din str. Italiană, precum și pe fiica acesteia Lukian* [sic!] *le frecventam ca copii. Cu tânăra vară Matilda Lukian ne jucam ca copii până ce s-a măritat cu avocatul Rădoi* [s. n.]”⁷. Casa Matildei Rădoi mai există și astăzi, la colțul străzii Italiană cu str. Oțetari, lângă Biserica Oțetari și vis-à-vis de actualul sediu al Ambasadei Slovaciei. Construită după planurile arhitectului Alexandru Clavel – între ale cărui realizări arhitecturale mai pot fi enumerate Casa Storck din București, Casa Dissescu (în colaborare cu arhitectul Grigore Cerkez) sau casa artistului gravor Gabriel Popescu de la Vulcana Pandele (jud. Dâmbovița) –, casa acestei verișoare primare a pictorului Luchian constituie un reprezentativ monument de arhitectură⁸, care a fost sediul Comitetului Olimpic Român.

Un portret al Matildei Rădoi, pictat de Ștefan Luchian, este reprodus în volumul antologic citat al istoricului de artă Theodor Enescu⁹, fiind menționat că se află în posesia doamnei Olga Maniu din București. Este vorba de fiica cunoscutului poet Adrian Maniu, care a încetat însă din viață acum câțiva ani, neavând copii. Am încercat să aflăm ce s-a ales de acel tablou, dar nu am avut succes.

Pentru genealogia maternă a pictorului, avem la dispoziție ca izvor *Catagrafia* județului Ialomița din anul 1837¹⁰, aflată la Arhivele Naționale ale României. La satul Perieți figurează toate rudele materne ale lui Ștefan Luchian, atât din partea Periețeanu – a bunicii sale materne –, cât și pe latura Chiriac (Chiriacescu) –, a bunicului său matern. Datele sunt, așadar, de primă mână. Străbunicul pe linia Periețeanu se numea “Costandin Periețeanu” (68 ani), căsătorit cu Maria¹¹ (40 ani), având următorii copii: Scarlat (18 ani), Constandin (11 ani), Ion (6 ani), Gheorghe (5 ani) și Răducanul (3 ani)¹². În rubrica “neam” (adică apartenența etnică) este trecut “rumân”, în rubrica “claca” este scris “proprietari cu de a vâlmășia”, în rubrica “meșteșug” este trecut “fără slujbă”¹³. Averele lor consta în 6 pogoane de grâu, 3 pogoane de porumb, 6 pogoane de orz, 6 pogoane de mei, 7 pogoane de fânează, 50 de cai, zece boi, 15 vaci, 250 oi, 10 “râmători” (= porci), 200 pruni, zece duzi, zece vii, 15 “pometuri”¹⁴.

⁷ Al. Tzigara-Samureaș, *Memorii, I: 1872-1910* (ed. Ioan Șerb & Florica Șerb, prefată de Dan Grigorescu), București 1991, p. 21.

⁸ Petre Oprea, *Vila Matilda*, “Buletinul Monumentelor Istorice” 42 (1973), 4, p. 67-69. Îi mulțumim și pe această cale fostei noastre studente, Alexandra Țânțăreanu, de la Institutul Național al Monumentelor Istorice, care, la rugămintea noastră, ne-a procurat o xerocopie a acestui articol.

⁹ Th. Enescu, *op. cit.*, fig. 19.

¹⁰ ANR, *Catagrafii*, Județul Ialomița, plasa Ialomița, registrul nr. 76/1837.

¹¹ Prenumele soției lui Constandin Periețeanu diferă în această catagrafie în raport cu genealogia alcătuită de regretatul – și priceputul – genealogist Alexandru V. Perietzianu-Buzău (volumul cu genealogia Periețenilor a fost depus de autorul ei la ANR, la Biblioteca Academiei Române și la biblioteca Institutului de Istorie “N. Iorga”). Înclinăm însă, desigur, spre veridicitatea prenumelui consemnat în *Catagrafia* de la 1837.

¹² ANR, *loc. cit.*, f. 124.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

De observat este că, dintre copiii lui Constandin Periețeanu, lipsește fiica sa Anica, măritată Chiriac (Chiriacescu). Explicația rezidă în faptul că ea apare în alt loc al *Catagrafiei*, tot la satul Perieți, în cadrul gospodăriei soțului ei.

Un alt membru al familiei Periețeanu care figurează în *Catagrafia* de la 1837, rudă apropiată cu bunica maternă a pictorului, era "Ioniță sin Răducanu Perețianu" (65 de ani), căsătorit cu Catinca (38 de ani), având următorii copii: Dobre (23 de ani), Dumitrache (6 ani), Manda (18 ani), Maria (17 ani) și Frusina (15 ani) (de etnie românească)¹⁵. Gospodăria lor mai cuprindea pe "Dinul sin Pavel" (40 de ani), "rumân", Ana (12 ani), "rumâncă", Tudora (35 de ani), "țigancă" și Ioana (12 ani), de aceeași etnie. În rubrica "birnic", în dreptul lui "Ioniță sin Răducanu Perețianu" este trecut "proprietari", iar în rubrica "meșteșug" – "plugari", adică agricultori. "Dinul sin Pavel", "[h]oltei", era "birnic", "argat" și lucra "în curte la car". Ana era "slujnică în casă". Tudora, văduvă, "în curte slujește", Ioana fiind fiica ei¹⁶.

Această familie poseda 2 pogoane de grâu, 2 pogoane de porumb, 2 pogoane de orz, 2 pogoane de mei, 3 pogoane de fâneată, un cal, patru boi și cinci vaci¹⁷.

Un alt purtător al numelui "Periețeanu" – amintit în această *Catagrafie*, dar nemenționat în *Genealogia* alcătuită de Alexandru V. Perietzianu-Buzău – era "Zamfirache Periețeanu" (de 37 ani), căsătorit cu "Frusina" (de 28 ani), având doi copii: "Vasilache" (2 ani) și "Costache" (1 an)¹⁸. În rubrica "neamul", în dreptul numelui lui Zamfirache Periețeanu este trecut "rumânu", iar în rubrica "Claca" este scris "moșneanu"¹⁹. În rubrica "meșteșug" este trecut "fără slujbă". Avutul familiei cuprindea 1 pogon de grâu, 2 pogoane de porumb, 2 pogoane de orz, 3 pogoane de mei, în total – 8 ½ pogoane²⁰. La acestea se adăugau șase cai, șase boi, cinci vaci, 90 oi, 50 pruni, patru duzi și cinci pometuri²¹.

Un alt Periețeanu amintit în această *Catagrafie* – diferit de Ioniță, fiul lui Radu Periețeanu²², pomenit mai sus – era "Ionu Periețeanu" (29 de ani), "rumânu", căsătorit cu Sultana (20 de ani)²³. Din gospodăria lor mai făceau parte "Gheorghie" (25 de ani), "mocanu", "olteiu", "Simionu" (23 de ani), "mocanu", "olteiu", "Savul" (18 de ani), "mocanu", "olteiu"²⁴. Faptul că acest "Ionu Periețeanu" făcea parte din familia boierească cu acest nume se vede și din calitatea sa, menționată în rubrica "birnic": "în ostafcă praporgic"²⁵. În rubrica "claca" se precizează "moșnean", iar în rubrica

¹⁵ *Ibidem.* f. 129.

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ *Ibidem.* f. 129v. poziția nr. 111.

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ *Ibidem.*

²¹ *Ibidem.*

²² Faptul că era vorba de două persoane diferite se vede din faptul că ambele locuiau în același timp, în aceeași localitate, Perieți. jud. Ialomița.

²³ ANR, *loc. cit.*, poziția nr. 113. Ne surprinde faptul că nici această persoană nu figurează în *Genealogia* minuțios întocmită de Alexandru V. Perietzianu-Buzău.

²⁴ ANR, *loc. cit.*

²⁵ *Ibidem.*

“meșteșug” este trecut “fără slujbă”; “Gheorghie” era “argat”, iar ultimii doi, ciobani²⁶. Ion și Sultana Periețeanu posedau 4 pogoane de grâu, 6 pogoane de porumb, 5 pogoane de orz, 3 pogoane de mei, în total – 18 pogoane lucrate și 6 pogoane de fâneată; de asemenea, patru cai, patru boi, o vacă, 200 oi, 150 pruni, 13 duzi și 10 pometuri²⁷.

Tot la Perieți locuiau și Chiriaceștii, pe care însă *Catagrafia* nu îi considera greci, ci “rumâni”. Sunt consemnați “Alecsandru Chiriac” (45 de ani) – frate cu bunicul matern al pictorului – și soția sa, Teodora (32 ani), împreună cu copiii lor, Costache (7 ani), Anghelichi (11 ani), Sultana (9 ani) și Maria (4 ani)²⁸. În dreptul numelui lui “Alecsandru Chiriac”, la rubrica “birnic” este trecut cuvântul “neam”, iar în rubrica “claca” stă scris “moșnean”; la “meșteșug” este trecut “arendăș de moșia Șașole [sic!]”²⁹. Averea lor cuprindea 8 pogoane de grâu, 10 pogoane de porumb, 10 pogoane de orz, 8 pogoane de mei, 12 pogoane de fâneată, 60 de cai, 12 boi, 30 vaci, 500 oi, zece capre, patru “râmători”, doi bivoli, 30 stupi, 20 pruni și zece duzi³⁰.

În fine, bunicul patern al pictorului era “Iamandache Chiriac” (36 ani), căsătorit cu Anica (18 ani), având un copil, Savastian (2 ani)³¹. Mama pictorului nu figurează, ceea ce înseamnă că s-a născut **după** data întocmirii *Catagrafiei*. Din alte surse se știe că Iamandache Chiriac(escu) a avut și o fiică, Sevastia, ceea ce ne face să ne întrebăm cum de ea nu apare, ci figurează “Savastian”. Să fi fost acesta un băiețel mort în vârstă fragedă în amintirea căruia a fost botezată Sevastia Mârzescu, o altă fiică, nemenționată în *Catagrafie*, a lui Iamandache? Sau poate este vorba de o greșeală de ortografie și “Savastian” era de fapt “Sevastia”...

În rubrica apartenenței etnice (“neamul”), la Iamandache Chiriac este scris “rumân”. Gospodăria sa mai cuprindea pe “Stanco” (25 ani), “rumân” și el, “vedov”, vizitiu, o țișgancă văduvă (35 de ani), lucrând “în curte”, Dumitra (19 ani), Soltana (14 ani), Nastasiia (11 ani), Maria (3 ani), Catrina (1 an) și Barbul (6 ani), cu toții țișgani³². În rubrica “birnic”, la Iamandache Chiriac este scris “neam”, în rubrica “claca”, este trecut “moșnean”, iar în rubrica “meșteșug”: “arendăș de moșie Șialele [sic!]”³³. Averea familiei cuprindea 10 pogoane de grâu, 12 pogoane de porumb, 12 pogoane de orz, 8 pogoane de mei, 15 pogoane de fâneată, 60 de cai, 12 boi, 30 de vaci, 500 oi, zece capre, patru “râmători”, trei bivoli, 200 pruni, zece duzi, șase vii și zece “pometuri”³⁴.

De observat că numele de familie nu devenise încă la acea dată “Chiriacescu”. Astfel, în *Lista proprietarilor potrivit matricolelor nominale ale locuitorilor*

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*. Lecțiunea numelui “Șașole” este nesigură.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, f. 130. Lectura ultimei litere a prenumelui este nesigură: era vorba de “Savastian” sau mai degrabă de “Savastia”?

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*. Lecțiunea numelui “Șialele” este nesigură. Pare să fie vorba de aceeași moșie ca și în cazul fratelui său Alexandru Chiriac(escu).

³⁴ *Ibidem*.

improprietăriți prin Legea rurală din 1864, sunt trecuți Alexandru și Iamandache Chiriacescu, proprietari la Jugureni, jud. Brăila³⁵.

Originea greacă a familiei este mai degrabă incertă. La apartenența etnică a ambilor frați Chiriac este trecut “rumân”. Prenumele “Iamandache” și “Anghelichi”, ca și însuși numele de familie – “Chiriac” – sunt grecești sau, mai bine zis, de obârșie grecească, dar se întâlnesc frecvent și la români.

Chiriaceștii au arendat și ulterior au devenit proprietari de pământ la Jugureni/Jugureanu³⁶, unde au ctitorit biserica Sf. Nicolae, și la Rușețu, localitate alăturată celei dintâi. Acestea se găseau la hotarul dintre teritoriul Țării Românești și raiaua Brăilei – care a fost, după cum se știe, sub directă stăpânire otomană, din prima jumătate a secolului al XVI-lea și până la 1829.

O ramură Chiriacescu avea casă la Buzău, pe actuala str. Alexandru Marghiloman, la nr. 113. Strada merge din centrul orașului și duce până la vila “Albatros” a lui Alexandru Marghiloman, de unde și numele străzii. Casa Chiriacescu mai este încă în picioare, în ciuda demolărilor masive care s-au făcut la Buzău înainte de Decembrie 1989. Aici a fost arestat, de către autoritățile comuniste, un descendent al familiei pe nume Constantin Chiriacescu³⁷.

În Perieți trăiau la 1837 și purtători ai patronimicului “Doicescu”. Astfel, “Costandin Doicescu” (45 de ani), “fără de slujbă”, era căsătorit cu “Nastasii”³⁸ (36 de ani), având următorii copii: Scarlat (20 de ani), Dumitrache (16 ani), Nicolaie (15 ani), Ioanu (13 ani), Mateiu (8 ani), Zmaranda (18 ani), Marghioala (4 ani) și Sofia (12 ani). Acestora li se adăugau “Gheorghe sin Radu” (18 ani), “rumânu”, “holteiu”, “vizitiu”; “Dumitru al Mari[e]i” (12 ani), “țiganu”, “în curte” și Maria, țigancă, văduvă, “în curte”³⁹. În rubrica “Meșteșugul”, la Costandin Doicescu este trecut “slujba și pomoșnicul”. Avere sa cuprindea 10 pogoane de grâu, 14 pogoane de porumb, 15 pogoane de orz, 8 pogoane de meu, în total – 47 pogoane lucrate și 16 pogoane de

³⁵ Irina Gavrilă, *Baze de date istorice. Marea proprietate funciară potrivit matricolelor nominale ale locuitorilor improprietăriți prin Legea rurală din 1864*, București 2005, p. 76.

³⁶ ANR, fondul *personal M. N. Duilie* (Duiliu N. Marcu, avocat la Brăila), ds. I, vol. III, f. 52, adresă din 10 noiembrie 1876, nr. 22.936, emisă de președintele Tribunalului Județului Brăila, semnat “Piteștianu”, trimisă lui Miron S. Vlasto, prin “M. N. Duilie” din Brăila: “Domnule / În conformitatea Art. 452 pr. Civilă. am onoare a vă trimite copie de pe tabloul de creditorii lui Iamandache Chiriacescu. ca unul ce sunteți și D^{voastră} creditoru spre cele legale. / Priimiți Domnule asigurarea consid[erației] mele”.

Ibidem, f. 53: “Tablou de distribuirea între creditorii a sumei de lei vechi 29 104 – 4/40, proveniți din arenda moși[e]i Juguréan avere a debitorului Iamandache Chiriacescu”. Numele creditorilor erau următoarele: “Marica Dascalov”, “Nicolae Bagdatu”, “Raducan Rusescu” și “Miron S.Vlasto”. Tabloul este semnat de “Membru suplininte”, “S. G. Pavelescu”.

De precizat că avocatul “M. N. Duilie” de la Brăila era un unchi de văr primar al arhitectului Duiliu Marcu și al italianistului Alexandru Marcu; vezi Mihai Sorin Rădulescu, *Memorie și strămoși*, București 2002, p. 208.

³⁷ De existența lui și de acest episod am aflat de la un fost student al Facultății de Istorie din București, Nicolae Videnie, originar din satul Jugureanu și a cărui familie s-a aflat în relații cu familia Chiriacescu.

³⁸ ANR, *Catagrafii*. Județul Ialomița, plasa Ialomița, registrul nr. 76/1837, f. 130, poziția nr. 117.

³⁹ *Ibidem*.

fânează⁴⁰. Se adăugau 16 cai, șase boi, trei vaci, 20 oi, o capră, patru rămători, zece stupi, 40 pruni, zece duzi și opt pometuri⁴¹.

Este de precizat faptul că atât paginile referitoare la satul Perieți, cât și toate celelalte sate din acest registru din anul 1837 au, la sfârșitul capitolului respectiv, iscălitura lui "C. D. Doicescu".

Pe linie maternă, Ștefan Luchian era, așadar, descendent din familiile Chiriacescu (Chiriac), Periețeanu (din județul Ialomița), Doicescu ș. a. Elena Luchian, născută Chiriacescu, era fiica pitarului Iamandache Chiriacescu – așadar, a unui boier cu cin, probabil de origine grecească – și a soției sale Anica Periețeanu, una dintre surorile lui Scarlat Periețeanu, care avea să fie senator și prefect de Ialomița în primul deceniu de după jumătatea secolului al XIX-lea. Acesta din urmă a fost ultimul membru al familiei boierești Periețeanu care a deținut proprietate funciară la Perieți (jud. Ialomița), satul de baștină al familiei. A fost căsătorit cu Ecaterina Poenaru-Bordea, din acea familie care a dat pe primul ofițer căzut în Primul Război Mondial, colonelul Gheorghe Poenaru-Bordea⁴².

Moșia de la Perieți – pe care Luchian o cunoscuse în copilărie și unde și-a petrecut unele veri – a trecut apoi la fratele Ecaterinei Periețeanu născută Poenaru-Bordea, Ion Gr. Poenaru-Bordea, de la care a fost moștenită de către doctorul Ion Stoianovici, primul soț al Leliei Urdăreanu, sora lui Ernest Urdăreanu, mareșalul Palatului în vremea regelui Carol II⁴³. Lelia Urdăreanu – pictoriță – și cel de-al doilea soț al său, Aurel Popescu, au organizat acolo o fermă-model care este păstrată astăzi la Muzeul Agriculturii de la Slobozia.

Despre familia bunicii materne a lui Ștefan Luchian – boierii Periețeni din Ialomița – ar fi multe de spus. Genealogistul familiei, avocatul Alexandru V. Perietzianu-Buzău (1911-1995), le-a consacrat o monografie genealogică⁴⁴ – inedită – care poate fi consultată la biblioteca Institutului de Istorie "N. Iorga", la Biblioteca Academiei Române și la Arhivele Naționale ale României. Reprezintă rodul descifrării și interpretării proprii sale arhive de documente moștenite, pe care le-a păstrat în conacul său de la Beceni (jud. Buzău), deoarece o ramură a Periețenilor de Ialomița (a nu se confunda cu boierii Periețeni din județul Olt)⁴⁵ s-a stabilit încă în veacul al XVIII-lea în județul Buzău. Din neamul Periețenilor provenea Macarie Ieromonahul, unul

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Bunicul numismatului Gheorghe Poenaru-Bordea, cercetător la Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" din București (potrivit unei genealogii alcătuite de același genealogist Alexandru V. Perietzianu-Buzău; de asemenea, autorul prezentei comunicări a avut acum câțiva ani o convorbire pe teme istorico-genealogice cu regretatul numismat).

⁴³ Despre această incercătură am primit informații lămuritoare chiar de la pictorița Lelia Popescu (n. Urdăreanu), sora lui Ernest Urdăreanu, care mai trăia în București în anii '80, când ne-a acordat o întrevvedere. Locuia împreună cu fiica sa Ileana Hariton (n. Stoianovici) și cu soțul acesteia, Șerban Hariton (văr primar cu arhitectul Dinu Hariton).

⁴⁴ Am publicat postum o sinteză a acestei monografii genealogice, sub forma unui articol de Alexandru V. Perietzianu-Buzău, *Familia Periețeanu (Ialomița, Buzău)*, "Istorie și civilizație" 2 (2010), 5 (februarie), p. 56-59.

⁴⁵ Idem, *Familia Periețeanu din județul Olt*, "Historia" 9 (2009), 91 (iulie), p. 38-40.

dintre părinții muzicii psaltice românești, precum și un pașoptist pe nume Dumitru Periețeanu. Boieri de țară, Periețenii au stat, în general, retrași pe moșiile lor din estul Munteniei, neparticipând la viața politică. Unul dintre membrii familiei, care a fost activ în lupta națională, a fost avocatul Ștefan Perietzianu-Buzău – bunicul genealogistului –, care a obținut doctoratul în drept la Paris. Ulterior, a condus organizația Partidului Național Liberal de la Buzău și a fost casierul Ligii pentru Unitatea Culturală a tuturor Românilor.

Pe linia Periețeanu întâlnim o strămoasă din familia Doicescu, ceea ce înnoilează considerabil genealogia pictorului Luchian. Pe Doiceștii vechi – al căror nume este legat de o localitate din județul Ialomița, diferită, evident, de Doiceștii din Dâmbovița unde Constantin Vodă Brâncoveanu și-a înălțat un palat, astăzi o ruină tristă – îi cunoaștem mai ales dintr-un studiu al istoricului I. Ionașcu. Din vechii boieri Doicești provenea marele clucer Colțea, al cărui nume a rămas moștenire spitalului din centrul Capitalei. Potrivit unui arbore genealogic care a circulat la purtători ai numelui “Doicescu” – inclusiv arhitectul Octav Doicescu –, Doiceștii din secolele al XIX-lea-al XX-lea ar fi scoborât – de câteva ori prin femei – din Udrea Doicescu, fratele lui Colțea.

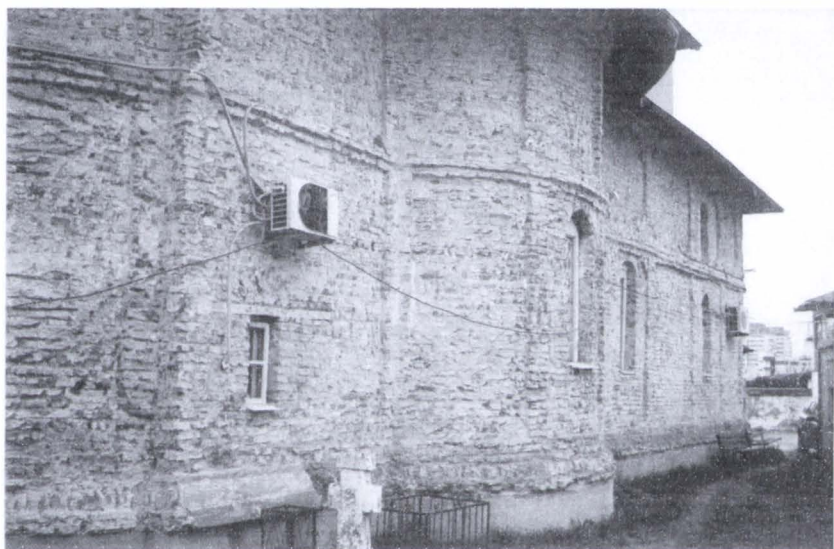
Casa în care a încetat din viață Ștefan Luchian, București, str. Mendeleev 29, martie 2016

Foto: Mihai Sorin Rădulescu

Statuia lui Ștefan Luchian din București, Parcul Ioanid, de sculptorul Ion Vlad, martie 2016.

Foto: Mihai Sorin Rădulescu

Biserica Târcă, București, Calea Vitan, martie 2016.
Foto: Mihai Sorin Rădulescu

Vila Matilda Rădoi, vară primară cu Ștefan Luchian, București, str. Italiană colț cu str. Oțetari, martie 2016.

Foto: Mihai Sorin Rădulescu

Casa ing. Nicolae Poenaru-Iatan, fosta reședință a ambasadorului Canadei, București, str. Polonă 2, martie 2016.

Foto: Mihai Sorin Rădulescu

Genealogy of Ștefan Luchian

(abstract)

On his father's side, the painter Ștefan Luchian (1868-1916) descended from a family of Moldavian low boyars connected to the town of Galați. He was born in the small city of Ștefănești, in the district of Botoșani, because his father, major Dimitrie Luchian, was camped in the garrison there, in a military unit of border guards. Dimitrie Luchian was the son of *serdar* Vasile Luchian of Galați, the son of Dumitrache Luchian, a boyar from the Tutova district. The artist's mother, Elena Luchian, born Chiriacescu, was the daughter of Iamandache Chiriacescu (Chiriac) and of his wife Anica, descended from Periețeanu boyar family, originated in the Ialomița district. Her family branch owned land in Perieți, near Slobozia, prior to the great expropriation of 1949. On the Periețeanu line, the ancestry of the painter – also in the old Doicescu family – can be reconstituted until the 17th century.

Previous contributions to the research of the families that were in the ancestry of Ștefan Luchian were done by the art historian and critic Theodor Enescu (1926-1998), in an article published in "SCIA" in 1959 and by the genealogist Alexandru V. Perietzianu-Buzău (1911-1995), in an unpublished work about the Periețeanu families.

Diplomația britanică și neutralitatea României (1914-1916)

Valentin-Ioan Fușcan

Keywords: *First World War; Modern History of Romania; Modern Diplomacy; Great Britain; Transylvania; Bessarabia; Ion I. C. Brătianu*

Neutralitatea României în anii Primului Război Mondial a făcut obiectul unei bogate bibliografii în istoriografia română. Atenția cercetătorilor s-a îndreptat cu precădere asupra aprinsei dezbateri dintre partizanii Antantei și cei ai Puterilor Centrale, a argumentelor politice și strategice, avansate de către cele două tabere. Intervenția factorilor externi sau, mai exact, mobilurile Franței, Rusiei și Marii Britanii în atragerea României de partea Antantei au fost mai puțin studiate. Între cele trei mari puteri, primele două s-au bucurat de un interes mai mare decât cea din urmă. În studiul de față, ne-am propus să analizăm succint locul ocupat de țara noastră în perioada anilor 1914-1916 în politica externă a Marii Britanii, al cărei guvern era direct interesat să atragă noi aliați în tabăra Antantei, în condițiile în care frontul de Vest se dovedise a fi o necruțătoare “mașină de tocat vieți omenești”.

1. Basarabia sau Transilvania? Opțiunea politico-militară a României între geopolitică și aspirație națională

Întrearea în război a României la 14/27 august 1916 a fost precedată de o intensă activitate diplomatică precum și de o aprinsă dezbatere privind opțiunea politico-militară a țării. Întrucât, în repetate rânduri, cele două planuri s-au interferat și influențat, prezentarea, fie și succintă, a controverselor interne este absolut necesară.

Criza din relațiile româno-ruse, apărută după încercarea Rusiei de a cotropi întreg teritoriul Regatului României după preliminarile păcii de la San Stefano (23 ianuarie/4 februarie 1878), ca urmare a reanexării sudului Basarabiei de către Rusia, a amenințat cu escaladarea până la o confruntare militară¹.

Obsedat de posibilitatea încercuirii Reich-ului de către o alianță franco-rusă, Otto von Bismarck dorise să menajeze Rusia și, mult timp, ezitase să se angajeze în combinații politico-diplomatice îndreptate împotriva Petersburgului. În cele din

¹ Amenințarea țarului Alexandru II că va dezarma armata română și intenția sa de a ocupa Capitala (s-a păstrat manifestul pe care comandantul militar rus al Bucureștiului urma să îl adreseze locuitorilor orașului) au făcut ca fostul aliat din timpul războiului cu turcii să fie perceput ca o amenințare directă și gravă la adresa statului român, abia devenit independent. Pentru evoluția relațiilor româno-ruse în timpul Războiului de independență, vezi, pe larg, Nicolae Iorga, *Politica externă a Regelui Carol I* (ed. a II-a), București 1923; Idem, *Războiul pentru independența României. Acțiuni diplomatice și stări de spirit*, București 1927; informații și comentarii pertinente despre obiectivele Rusiei în Idem, *La Russie en Orient de 1875 à 1878. D'après les confessions de M. Nélidov*, “Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Orientale” 3 (1916), 6-8.

urmă, el a fost obligat să facă o alegere între Austro-Ungaria și Rusia, ale căror interese în Balcani erau în conflict². În această constelație politică, pentru a-și asigura sprijinul Germaniei, regele Carol I, guvernul, precum și cercurile politice de la București au admis alianța cu Austro-Ungaria care stăpânea teritoriile locuite de români (Transilvania, Bucovina, Banat), supuși – în cazul Transilvaniei – unei politici de discriminare și desnaționalizare de guvernul de la Budapesta. Politica lui Bismarck fusese categorică: “Drumul spre Berlin trece prin Viena”. Din unghiul de vedere al aspirațiilor naționale, alianța României cu Puterile Centrale (18/30 octombrie 1883)³ apărea ca fiind împotriva naturii, întrucât cea dintâi se alia cu un stat în care conaționalii săi făceau obiectul unei politici de asimilare forțată. “Incidentul Grădișteanu”, petrecut cu puțin timp înainte de încheierea alianței (5/17 iunie 1883) arătase că Dubla Monarhie era hotărâtă să combată orice manifestare din Regatul român, având ca obiectiv afirmarea solidarității cu românii din fruntariile Imperiului austro-ungar, sub motiv că îi amenința integritatea teritorială.

Izbucnirea Primului Război Mondial a pus în fața României problema unei dificile alegeri: revenirea Transilvaniei la Patria Mamă prin intrarea în tabăra Antantei sau alianța cu Puterile Centrale, pentru reluarea Basarabiei? Clasa politică s-a scindat în fața acestei dileme de ordin moral: pe de o parte cei care voiau liberarea teritoriilor românești aflate sub stăpânirea Austro-Ungariei – Ion I. C. Brătianu, Take Ionescu, Nicolae Filipescu, Nicolae Iorga și alții – și, de cealaltă parte, cei care avertizau asupra amenințării pentru România reprezentate de o Rusie victorioasă în război – P. P. Carp și Constantin Stere etc. (Stere atrăgând atenția și asupra rapidei rusificări a românilor basarabeni, spre deosebire de cei ardeleni, care își păstrasera identitatea etnică, în pofida secolelor de dominație maghiară)⁴.

Opinia publică, în imensa ei majoritate, se exprima pentru Ardeal, ceea ce semnifica, implicit, războiul împotriva Austro-Ungariei. În actul de abdicare, pe care îl redactase întrucât voia să rămână fidel tratatului din 1883 și totodată pentru că era ferm convins de victoria Germaniei, regele Carol I a înfățișat corect puternicul curent favorabil Antantei, consecință a dorinței de a elibera Transilvania.

Consiliul de Coroană, întrunit la Sinaia în ziua de 21 iulie/3 august 1914, a hotărât neutralitatea sau, mai bine zis, expectativa armată. Regele Carol, sesizând importanța evenimentelor care se desfășurau pe continent, și-a exprimat convingerea că: “Se dă marea luptă prin care, pentru o întreagă perioadă istorică se va stabili harta Europei și soarta popoarelor. Desigur că în acest război vor fi învingători și învinși, dar e neîndoielnic că dinainte și irevocabil meniți să fie învinși vor fi neutrii⁵”.

² O analiză interesantă și mai puțin cunoscută a politicii acestor state în Europa de Sud-Est și a poziției ocupate de România, precum și a intereselor Marii Britanii în Balcani, a se vedea la I. C. Filitti, *Rusia, Austro-Ungaria și Germania față de România, până la 1916*, în Ioan C. Filitti, *Omul prin operă* (ed. Georgeta Filitti), București 2004, p. 31-78.

³ Gheorghe N. Cazan & Șerban Rădulescu-Zoner, *Tratatul secret de alianță între România și Austro-Ungaria din anul 1883*, “Revista Română de Studii Internaționale”, 1973. 1, p. 175-194.

⁴ Din bogata bibliografie asupra acestei probleme, semnalăm doar C. Xeni, *Take Ionescu* (ed. a III-a), București 1936, p. 499 ș. u.; N. Iorga, *Istoria Românilor*, X, București 1939, p. 943 ș. u.

⁵ I. G. Duca, *Memorii*, I: *Neutralitatea*, partea I: 1914-1915, București 1992, p. 59.

În acest context, Ion I. C. Brătianu, hotărât să lupte alături de Antantă pentru a înfăptui idealul național, a negociat în secret timp de doi ani condițiile intrării României în război. A făcut-o cu o minuție inginerească în redactarea condițiilor aderării la Antanta. Pentru a înțelege de ce primul ministru român a negociat atât timp condițiile alăturării României de Antantă, este nevoie să se țină seamă de mai mulți factori. El urmărea ca țara să intre în război în cele mai favorabile condiții militare și politice⁶.

În tratativele privind alianța României cu Antanta, cele două părți au avut interese convergente: România urmărea să elibereze teritoriile locuite de români (Transilvania, Bucovina, Banat), stăpânite de Austro-Ungaria; Antanta (în primul rând, Franța) dorea să creeze un nou front de luptă pentru Puterile Centrale, care să le oblige să reducă efectivele de pe celelalte fronturi, cu deosebire de pe cel francez.

2. Începutul negocierilor dintre Antanta și România. Poziția Marii Britanii

Tratatul secret cu Puterile Centrale din 1883 fusese reînnoit de mai multe ori în răstimpul scurs între semnarea lui și izbucnirea războiului. În 1914, România, ținând seama că războiul fusese declarat de Austro-Ungaria, întocmai ca și Italia, nu a considerat, pe drept cuvânt, că era obligată să intre în război alături de Puterile Centrale. Această poziție adoptată de guvernul condus de Ion I.C. Brătianu respecta, de fapt, *ad-litteram*, prevederile tratatului din 1883. Potrivit acestor prevederi, asistența militară reciprocă se producea doar dacă una dintre părți era atacată, fără provocare din partea sa, de o terță putere. În cazul dat, Austro-Ungaria era aceea care atacase Serbia, și nu invers. Austro-Ungaria declarase război Serbiei și nici nu se consultase cu guvernul român “aliat” în timpul crizei provocate de atentatul de la Sarajevo (pe aceeași poziție s-a situat și Italia, care aderase în 1888 la tratatul din 1883). Așa cum s-a remarcat: “Refuzul punerii în practică a tratatului cu Puterile Centrale reprezintă în fond exprimarea oficială a opțiunii României: eliberarea teritoriilor românești anexate de Austro-Ungaria”⁷. Ion I. C. Brătianu a evidențiat, cu multă luciditate, în Consiliul de Coroană din 3 august 1914, faptul că: “Problema românilor din Ardeal domină întreaga situație, ea a fost pururi punctul negru al

⁶ Deși contextul politico-diplomatic și militar din 1914 era diferit de cel din 1877, Ion I. C. Brătianu nu putea uita exemplul tatălui său. Acesta crezuse în promisiunea Rusiei, înscrisă în convenția româno-rusă din 4/16 aprilie 1877, de “a menține și apăra integritatea teritorială a României” [*Relațiile internaționale ale României în documente (1368-1900)* (ed. Ion Ionașcu *et alii*), București 1971, p. 401]. Angajamentul luat de aliatul rus nu l-a împiedicat ca la sfârșitul războiului să reanexeze sudul Basarabiei (județele Bolgrad, Cahul, Ismail), încălcându-și astfel propria semnătură. O lecție dureroasă, desprinsă de primul ministru român, care nu voia să se repete situația din 1878. El considera că maxima rigoare în precizarea obligațiilor asumate de Antantă va feri România de surprize neplăcute. Inginer prin formație, Ion I. C. Brătianu voia să calculeze cu meticulozitate orice demers pentru a nu lăsa întâmplării nicio șansă de a compromite interesele României.

⁷ Constantin Botoran & Ion Calafeteanu & Eliza Campus & Viorica Moisuc, *România și Conferința de Pace de la Paris (1918-1920). Triumful principiului naționalităților*, Cluj-Napoca 1983, p. 53.

alianței... Nu se poate face război în vremurile de astăzi, când acest război nu este aprobat de conștiința națională⁸”.

Vecinătatea nemijlocită a Rusiei l-a determinat pe Ion I. C. Brătianu să clarifice cu prioritate relațiile cu această țară în cadrul creat de război. Acest lucru se explică prin presiunile exercitate de ministrul Austro-Ungariei la București, contele Czernin, în vederea alăturării României la Puterile Centrale, cât și prin “dezghețul” înregistrat în relațiile româno-ruse după vizita țarului Rusiei Nicolae II la Constanța și, indirect, prin vizita președintelui Franței, Raymond Poincaré în Rusia⁹. România avea și cu Rusia un contencios teritorial – Basarabia –, dar în acel moment Ion I. C. Brătianu considera că prioritară era eliberarea teritoriilor românești stăpânite de Austro-Ungaria. La rândul ei, Rusia era interesată ca România să nu ridice problema Basarabiei și, mai ales, să nu devină o bază de atac a Puterilor Centrale împotriva Ucrainei.

Inițiativa primelor contacte diplomatice în vederea determinării poziției României, imediat după declarația de război a Austro-Ungaria împotriva Serbiei, a fost luată de ministrul Afacerilor Externe al Rusiei, Serghei Dimitrievici Sazonov. Printr-o telegramă trimisă la 16/29 iulie 1914 ministrului Rusiei la București, Poklevski-Koziell, acesta și-a exprimat disponibilitatea pentru luarea în considerare a “unor avantaje pentru România dacă ea va lua parte alături de noi la un război împotriva Austriei¹⁰”. Avantajele la care se referea Sazonov au fost transmise în mod explicit la București, acesta solicitând lui Poklevsky-Koziell, prin telegrama din 17/30 iulie 1914, să declare primului ministru român că, în cazul intrării României în război de partea Rusiei, “suntem gata să luăm în considerare alipirea Transilvaniei la România¹¹”.

Preocuparea Rusiei de a-și asigura alianța României în războiul împotriva Austro-Ungariei, a determinat diplomația rusă să obțină acordul Franței și Angliei de a face o declarație comună la București privind asumarea obligației de către Aliați ca: “Tot timpul cât România va lupta alături de Rusia împotriva Austro-Ungariei, Franța (Anglia) se va afla în stare de război cu orice stat care ar ataca România¹²”. Demersurile guvernului rus pe lângă cel român au continuat și în lunile următoare. Astfel, la 4/17 septembrie 1914 a fost transmisă la București solicitarea Rusiei “să i

⁸ I. G. Duca, *op. cit.*, p. 60.

⁹ Vizita țarului rus în România a provocat îngrijorare la Viena, așa cum relatea, la 24 iunie 1914, “Giornale d'Italia”, guvernul austro-ungar suspectând o “posibilă retrocedare a acelei părți din Basarabia luată de Ruși după războiul de la 1877”, ceea ce, evident, nu corespundea realităților. Ziarul italian constata redresarea relațiilor româno-ruse ca urmare a intereselor divergente dintre România și Austro-Ungaria care “întește, prin politica sa, să creeze o astfel de situațiune ca să pună pe Sârbi și acum și pe Români, în condițiunea de-a nu putea nutri aspirațiuni asupra teritoriului austro-ungar și, din contra, să fie nevoiți să se apere împotriva vecinilor lor balcanici”. *Întâlnirea de la Constanța și jocul influențelor Balcanice*, “Giornale d'Italia”, 24 iunie 1914, Biblioteca Națională a României, fond Brătianu, IX/1 (1), ds. 64, f. 2.

¹⁰ 1918 la români. *Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Documente externe (1879-1916)*, I, București 1983, p. 443 (1914 iulie 16/29 <Petersburg>).

¹¹ *Ibidem*, p. 444 (1914 iulie 17/30, Petersburg, S. Sazonov către S. Poklevsky-Koziell).

¹² *Ibidem*, p. 448 (1914 iulie 27/august 9, <Petersburg> S. Sazonov către S. Poklevsky-Koziell).

se alătură pentru a atinge cât mai curând scopul comun”, însoțită de propunerea “să ocupe cu trupele sale, fără întârziere, partea de sud a Bucovinei și a Transilvaniei¹³”.

Oferta Rusiei a fost respinsă de Ionel Brătianu, care dorea menținerea neutralității României în această fază a războiului. Temerile Rusiei față de pretensele promisiuni ale Austro-Ungariei de a acorda autonomia Transilvaniei, în cazul în care România s-ar fi alăturat Triplei Alianței, l-au determinat pe Sazonov să ia din nou în considerare propunerea de alipire a acestei provincii la România¹⁴. În acest scop, ministrul rus transmitea lui Poklevsky-Koziell o nouă telegramă privind proiectul înțelegerii cu România, elaborat de comun acord cu Constantin Diamandy, ministrul României la Sankt Petersburg. Rusia se angaja “să recunoască dreptul României de a anexa provinciile aparținând Austro-Ungariei a căror populație este românească. În Bucovina, delimitarea provinciilor ce urmează să fie anexate de Rusia sau România va avea drept principiu majoritatea etnică a populației”. Realizarea acestor promisiuni nu mai era condiționată, de data aceasta, de cooperarea militară a armatei române: “România va avea dreptul să ocupe aceste regiuni în momentul în care i se va părea cel mai potrivit. De partea sa, România se angajează să păstreze, până în momentul ocupării, o neutralitate binevoitoare față de Rusia¹⁵”. Aceste principii au fost cuprinse în schimbul de note Sazonov-Diamandy din 28 septembrie/1 octombrie 1914.

Rusia se mai angaja “să se opună oricărui atac împotriva statu-quo-ului teritorial al României în limitele actualelor sale frontiere” și să respecte principiul etnic în Bucovina, când, la sfârșitul războiului, soarta acestei provincii avea să fie fixată. Câteva zile mai târziu, Sazonov, prin ministrul Rusiei la București, Poklevsky-Koziel, a comunicat că sprijinul Rusiei pentru România avea să fie exclusiv diplomatic¹⁶.

În paralel cu discuțiile româno-ruse, au fost angajate negocieri cu Italia, aflată într-o situație similară cu cea a României: și ea aderase la tratatul de alianță cu Puterile Centrale în 1888, și ea urmărea desăvârșirea unității naționale prin anexarea unor teritorii din Dubla Monarhie locuite de italieni, și ea, întocmai ca și România, nu considerase că avea obligația să considere drept *casus belli* declarația de război a Austro-Ungariei adresată Serbiei, precedentul creat de ea înlesnind acțiunea partizanilor Antantei în Consiliul de Coroană de la Sinaia în care regele Carol I spera să obțină acordul pentru onorarea tratatului din 1883.

Un prim pas în coordonarea demersurilor celor două țări l-a constituit acordul din 10/23 septembrie 1914. Era vorba de un acord prin care părțile își asumau obligația de a comunica reciproc ieșirea din expectativa armată, cu opt zile înainte, și de a se consulta în problemele de interes comun. România și Italia se

¹³ *Ibidem*, p. 467 (1914 septembrie 3/16, <Petersburg>, S. Sazonov către S. Poklevsky-Koziell).

¹⁴ *Ibidem*, p. 469 (1914 septembrie 4/17 <Petersburg>, S. Sazonov către S. Poklevsky-Koziell).

¹⁵ *Ibidem*, p. 508 (1914 septembrie 13/26 <Petersburg>, S. Sazonov către S. Poklevsky-Koziell).

¹⁶ Glenn Torrey, *Irredentism and Diplomacy: The Central Powers and Romania, August-November, 1914*, în *Romania and World War I. A Collection of Studies*, Iași-Oxford-Portland 1998, p. 63.

angajau să adopte poziții similare în politica lor externă, în problemele neutralității și păcii. Înțelegerea avea un caracter secret, impus de desfășurarea marii conflagrații¹⁷.

Interesul comun al celor două state în destrămarea monarhiei austro-ungare a fost subliniat de către Ion I. C. Brătianu în termeni fără echivoc: “Nu crede guvernul italian că actualul război a ridicat problema dezmembrării Austro-Ungariei? Și, în consecință, nu crede că e util să se arate că acest proces nu poate să se încheie fără participarea României și Italiei, conform intereselor ce le leagă?”¹⁸

Dorința guvernului român de a strânge legăturile cu Italia și de a încheia un acord vizând coordonarea acțiunilor diplomatice ale celor două țări a determinat trimiterea unei misiuni neoficiale la Roma. Ea era alcătuită din deputații C. I. Istrati și G. Diamandy, fratele fostului ministru la Roma, C. Diamandy. Ziarul englez *Daily Telegraph*, comentând vizita, cu caracter neoficial, la Roma a celor doi parlamentari români, sublinia faptul că, pe de o parte, situația dificilă a armatei austro-ungare și, pe de altă parte, posibilitatea unor mișcări interne în Dubla Monarhie, conduc la cooperarea dintre Italia și România, “care au interese comune în această problemă”¹⁹.

Atragerea Italiei în război era considerată ca un obiectiv important de către diplomația de război a Antantei. Nicolae Mișu, într-o telegramă adresată lui Emanoil Porumbaru, transmitea la București faptul că: “Aliații au convingerea că Italia va trebui să intre în campanie, pentru a-și apăra interesele ei speciale și a-și asigura ca beligerant un loc în negocierile pentru pace. [...] participarea italiană la război se dorește nu numai pentru subjugarea definitivă și mai repede a Austro-Ungariei, dar și pentru stabilirea unui echilibru în peninsula balcanică, echilibru amenințat de slavi”²⁰.

Guvernul italian a acceptat, la 10/23 septembrie 1914, semnarea unui acord cu România, cu scopul de a-și întări propria poziție în cursul negocierilor cu Antanta, inducând ideea că intrarea Italiei în război va atrage, pe cale de consecință, și România²¹. Ulterior, acordul dintre cele două țări din 24 ianuarie/6 februarie 1915 “constitua un adevărat pact de asistență mutuală”²², întrucât el prevedea acțiunea solidară, în cazul unui atac austro-ungar neprovocat, a celor două părți “pentru apărarea lor comună”, precum și adoptarea măsurilor necesare, în cazul unei

¹⁷ Cea mai documentată analiză a acordurilor româno-italiene din 1914-1915 o datorăm aceluiași Gl. Torrey, *The Romanian-Italian Agreement of 23 September 1914*, în *Romania and World War I*, p. 75 ș. u.; a se vedea și V. Fl. Dobrinescu & Ion Pătroiu & Gheorghe Nicolescu, *Relații politico-diplomatice și militare româno-italiene (1914-1947)*, Craiova 1999, p. 15-16.

¹⁸ C. Botoran *et alii*, *op. cit.*, p. 62.

¹⁹ *Arhivele Diplomatice*, fond Londra, vol. 29. “Daily Telegraph”. *Roumania and Italy*, 23 Sept. 1913.

²⁰ *Ibidem*, telegrama nr. 768, 12/25 septembrie 1914, Londra. Nicolae Mișu către Emanoil Porumbaru.

²¹ H. James Burgwyn, *A Diplomacy Aborted: Italy and Romania Go Their Separate Ways in May 1915: A Reassessment*, “East European Quarterly”, 21 (1987), 3, p. 307; Anthony di Iorio, *Italy and Rumania in 1914: The Italian Assessment of the Rumanian Situation, 1907 to 1914*, “Rumanian Studies. An International Annual of the Humanities and Social Sciences”, 4 (1976-1979), p. 169-170.

²² C. Botoran *et alii*, *op. cit.*, p. 63; a se vedea și V. Fl. Dobrinescu *et alii*, *op. cit.*, p. 19.

agresiuni²³. Noul acord a rămas neaplicat, ca urmare a intrării Italiei în Antantă, dar tocmai ca urmare a acestui eveniment, România s-a apropiat de Quadrupla Alianță, devenită mai receptivă față de revendicările românești, ce urmau să fie satisfăcute, în cazul intrării României în război.

Un exemplu concludent în această privință l-au oferit discuțiile ministrului României la Londra, Nicolae Mișu, cu prim ministrul britanic Herbert Asquith și cu ministrul de Externe, Sir Edward Grey. Ambii au exprimat dorința cabinetului britanic ca România să coopereze la încheierea rapidă a războiului, cererile ei în privința teritoriilor locuite de români și stăpânite de Austro-Ungaria urmând a fi discutate “în spirit amical”²⁴.

Poziția Marii Britanii față de România a fost determinată de interesul Antantei de a câștiga noi aliați în lupta împotriva Germaniei²⁵. S-ar putea spune că este o lege a războiului ca, odată ostilitățile începute, fiecare parte angajată în conflict să caute aliați împotriva adversarului pentru a-și spori astfel forțele. Neutrii sunt ademeniți cu promisiuni tentante, iar, în cazul ezitărilor de a se angaja în război, asupra lor se exercită presiuni sau chiar se proferează amenințări. În contextul declanșării Primului Război Mondial, datorită poziției geopolitice, a capacității sale militare, dar și a prestigiului de imagine în urma încheierii ultimului război balcanic, România s-a văzut “curtată” de cele două tabere militare adverse, Bucureștiul transformându-se peste noapte într-o adevărată “arenă diplomatică în care agenții puterilor europene se luau la întrecere pentru câștigarea marelui premiu al cooperării României cu partida pentru care lucrau”²⁶.

Astfel, în efortul de a atrage Bulgaria și România în război, guvernul de la Londra a promis ambelor țări achiziții teritoriale: dacă Bulgaria urma să primească teritorii sârbe, guvernului de la Belgrad i se promiteau compensații pe seama Austro-Ungariei; României i se făgăduia, dacă este să dăm crezare lui Harold Nicolson, “practic jumătate din Ungaria”²⁷. Mai târziu, când evoluția operațiilor militare, mai exact, stabilirea unui echilibru de forțe pe frontul de Vest, ilustrat de imobilitatea frontului, a născut dorința unei păci de compromis sau încercarea de a desprinde Austro-Ungaria de Germania, aceste promisiuni făcute României excludeau orice

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, p. 64.

²⁵ Lord Hardinge of Penshurst, *The Reminiscences of...*, Londra 1947, p. 199. Diplomatul britanic releva în memoriile sale importanța pe care guvernul britanic o atribuia României în contextul războiului dintre Antanta și Puterile Centrale. În opinia sa, intrarea României în război de partea Antantei ar fi provocat închiderea căilor de aprovizionare pentru Austria și Turcia, pe de o parte, și ar fi permis Rusiei să invadeze Bulgaria, pe de altă parte, având drept consecință ruperea comunicațiilor dintre Germania și Austro-Ungaria cu aliații săi.

²⁶ Constantin Kirițescu, *Pagini din istoria politică a războiului de întregire. Preludiile diplomatice ale războiului. II. Tratatativele cu Puterile Centrale, “Viața Românească”* 32 (1940), 6, p. 3. A se vedea, de asemenea, și capitolul închinat de același autor perioadei de expectativă armată în care s-a aflat România între anii 1914 și 1916 în lucrarea rămasă până astăzi fundamentală cu privire la participarea României la primul război mondial, Idem, *Istoria războiului pentru întregirea României. 1916-1919* (ed. II-a), I, București 1925, p. 122 ș. u.

²⁷ Apud V. H. Rothwell, *British War Aims and Peace Diplomacy 1914-1918*, Oxford 1971, p. 25.

înțelegere cu Dubla Monarhie sau măcar cu “jumătatea ei maghiară”²⁸. După intrarea României în război și campania din 1916 (în pofida rezultatelor ei dezastruoase pentru România), promisiunile făcute acestei țări au pecetluit soarta Austro-Ungariei. Așa cum a remarcat corect istoricul american Glenn Torrey: “Imperiul habsburgic ar fi putut supraviețui cesiunilor de teritorii promise de Antantă Italiei și Serbiei, dar nu și pierderii Transilvaniei, Maramureșului și Bucovinei”²⁹.

O perioadă îndelungată, scopurile de război ale puterilor Antantei nu au fost limpede precizate. Edward Grey, ministru de externe al Marii Britanii în primii ani ai războiului, în încercarea sa de a evoca acțiunile diplomației aliate din acea perioadă, subliniază în memoriile sale faptul că aceasta nu a avut o politică coerentă³⁰. S-ar putea spune că scopurile de război ale acestor puteri s-au conturat pe măsură ce marea înclăștare solicita eforturi și sacrificii fără precedent. Marea Britanie nu a făcut nici ea excepție. După cum se știe, ezitățile cabinetului de la Londra au fost spulberate de violarea neutralității Belgiei de către Germania. Așa cum a scris A. J. P. Taylor: “Englezii au ezitat până atunci [n. n., ultimatumul german dat Belgiei la 2 august 1914], hotărâți să nu fie atrași în ceea ce ei numeau o «ceartă balcanică» și mulți erau reticenți chiar în privința sprijinirii Franței. Cererea germană prezentată Belgiei a înlăturat toate îndoielile, cu excepția unei subțiri minorități. Marea Britanie a intrat în război ca o națiune unită. A fost singura Putere Aliată care a declarat război Germaniei fără alte preliminarii”³¹.

Inițial, scopul declarat de război al Marii Britanii a fost restaurarea statului belgian, victimă a agresiunii și ocupației germane. Pe măsura desfășurării conflictului, obiectivele de război ale Marii Britanii au căpătat o formă mai amplă. Astfel, la 9 noiembrie 1914, premierul Asquith le-a prezentat astfel:

- restaurarea statului belgian;
- asigurarea securității Franței, împotriva oricărei agresiuni;
- garanții adecvate pentru independența statelor mici;
- distrugerea militarismului prusac³².

Astfel formulate, obiectivele de război ale Marii Britanii se încadrau în tradiționala politică de echilibru (*balance of power*)³³ și nu anticipau în niciun fel marile schimbări politice, teritoriale și militare din 1918. Referirea la distrugerea

²⁸ *Ibidem*, p. 78.

²⁹ Gl. E. Torrey, *The Romanian Campaign of 1916: Its Impact on the Belligerents*, în *Romania and World War I* cit., p. 193-194.

³⁰ Edward Grey, *Mémoires*, Paris 1927, p. 450.

³¹ A. J. P. Taylor, *The First World War*, New York 1980, p. 21.

³² V. H. Rothwell, *op. cit.*, p. 19. Prim-ministrul britanic a fost nemulțumit de declarația lui David Lloyd George, care afirmase că intrarea Angliei în război fusese determinată exclusiv de invadarea Belgiei.

³³ Principiile fundamentale care au definit politica externă a Marii Britanii de-a lungul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, până la declanșarea Primului Război Mondial, au fost analizate cu multă profunzime de Godfrey Davies, *The pattern of British Foreign Policy 1815-1914*. “Huntington Library Quarterly”, 1943 (6), 3, p. 367-377.

“militarismului prusac” – dincolo de stilul retoric, impus de circumstanțe – este de înțeles, ca eliminarea primejdiei reprezentate de voința de hegemonie a Germaniei³⁴.

3. România în fața opțiunii. Contextul politico-diplomatic

Pentru România, declanșarea războiului între Marile Puteri a pus, așa cum am arătat anterior, problema atitudinii de adoptat în fața acestor evenimente. Puterile Centrale beneficiau, în fața Antantei, de un avantaj cel puțin teoretic, determinat tocmai de existența acestui tratat care, deși rămas necunoscut opiniei publice românești, a asigurat țării securitatea de care avea nevoie în fața potențialul pericol reprezentat de puterea vecină de la Răsărit, în speță, Rusia³⁵.

Diplomația britanică a sesizat încă din 1913 răcirea relațiilor dintre Viena și București³⁶. Vizita de la Constanța din 14 iunie 1914 a țarului rus Nicolae II, însoțit de ministrul rus de Externe Sazonov, a fost urmărită cu atenție la Londra. Deși presa engleză s-a mărginit la prezentarea corespondenței oficiale din Viena, Paris și Sankt Petersburg legată de acest eveniment, abținându-se – așa cum informa Nicolae Mișu, de la Londra, pe ministrul Afacerilor Străine, Emanoil Porumbaru – de la orice fel de comentarii³⁷, diplomații britanici au transmis la Foreign Office informația potrivit căreia această vizită a fost percepută de guvernul de la Viena ca o confirmare a faptului că Dubla Monarhie “a pierdut în România poziția pe care o avea în trecut” și, chiar mai mult decât atât, aceasta “s-a hotărât să-și pună soarta alături de Rusia în cazul unui conflict european³⁸”.

De la București, diplomatul britanic Akers-Douglas a sesizat însă cel mai bine, așa cum reiese din nota transmisă la Foreign Office, faptul că este îndoielnică aserțiunea că, în ceea ce privește semnificația imediată a vizitei imperiale, aceasta ar fi marcat “o schimbare în politica generală a României”, guvernul român

³⁴ Lucrarea fundamentală pentru obiectivele de război ale Germaniei rămâne și astăzi Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf 1961; de văzut și observațiile lui Gerhard Ritter, *Staatskunst und Kriegshandwerk, Das Problem des «Militarismus» in Deutschland*, vol. III. *Die Tragödie der Staatskunst. Bethmann-Holweg als Kriigs Kaizer (1914-1917)*, München 1964.

³⁵ C. Kirițescu, *Pagini din istoria politică cit.*, p. 3 ș. u.

³⁶ Cabinetul de la Viena a făcut presiuni la București în primăvara anului 1913, culminând chiar cu amenințări directe, de a nu se implica în noul război balcanic care se prefigura, într-o alianță alături de Grecia și Serbia: “Față de contrastul fătș și adânc între Monarhie și Serbia, o cooperare militară a României cu acest Stat sau cu Grecia, care probabil va fi de partea lui în cazul unui conflict serbo-bulgar, n-ar fi conciliabil cu legătura noastră de alianță, și de aceea trebuie să prevenim în ce privește înțelegeri, fie cu Serbia, fie cu Grecia, care în ultima consecvență ar aduce România neapărat în contrast fătș cu Monarhia” [apud N. Iorga, *România contemporană de la 1904 la 1930. Supt trei regi. Istorie a unei lupte pentru un ideal moral și național*, [București] 1999, p. 126-127]. Regatul român nu a ținut cont de presiunile Vienei și a intervenit în cel de-al Doilea Război Balcanic împotriva Bulgariei, susținută de Austro-Ungariei, ceea ce avea să reprezinte “un prim pas concret ce prevestea ruperea ei de Tripla Alianță” [Eliza Campus, *Din politica externă a României. 1913-1947*, București 1980, p. 20. O opinie similară a se vedea și la Gl. E. Torrey, *Romania and the Belligerents 1914-1916*, în *Romania and World War I cit.*, p. 10.

³⁷ *Arhivele Diplomatice*, fond Londra, vol. 29, telegrama nr. 425, Londra, 6/19 iunie 1914.

³⁸ *British Documents on the Origins of the War. 1898-1914*, XI: *The Outbreak of the War*, Edited by G. P. Gooch, D. Litt. And Harold Temperley, Litt. D., London, His Majesty's Stationery Office, 1926, doc. no. 1, Sir Maurice de Bunsen to Sir Edward Grey, Vienna, June 19, 1914, p. 2.

exprimându-și de altfel dorința de “a menține Tratatul de la București intact și pacea în Balcani netulburată”³⁹. La rândul său, Sir George Buchanan, ministrul Marii Britanii la Sankt Petersburg, a atras cabinetului britanic atenția asupra faptului că, în cursul întâlnirii de la Constanța, “nu s-a pus problema unei alianțe sau a unei convenții de orice fel”, principiul inviolabilității Tratatului de la București din 1913 fiind de “importanță vitală pentru România”⁴⁰. Efectul cel mai important al scurtei întâlniri dintre țarul Nicolae II și regele Carol I avea să fie însă acela că, așa cum remarcă I. G. Duca, “în opinia publică, diplomația rusească a reușit, prin vizita de la Constanța, să mai slăbească legăturile deja atât de slabe cu Berlinul și cu Viena și să stabilească o apropiere sufletească cu marea împărăție de la răsăritul nostru”⁴¹.

Telegrama trimisă la 6/19 septembrie 1914 de către ministrul austro-ungar la Berlin, prințul Hohenlohe, ministrului de Externe Leopold Berchtold, ilustrează deplin importanța pe care Germania o acorda României pentru câștigarea acesteia de partea Triplei Alianțe. Astfel, Wilhelm II și-a exprimat în mod sincer convingerea că “cheia pentru rezolvarea fericită a campaniei se află la București, pe care trebuie să-l câștigăm. Dar chiar dacă acest lucru n-ar mai reuși noi nu trebuie să declarăm război României, în care caz trupele ei ar intra în Transilvania, ci să protestăm doar, în rest, însă să prezentăm lucrurile ca și cum România vrea să apere Transilvania de ruși”⁴².

La rândul său, Antanta a apreciat la justa sa valoare importanța participării României la conflict, inițiativa acțiunilor diplomatice pentru atragerea României de partea sa fiind luată, în mod firesc, de Rusia⁴³. Cu un interes variabil, în funcție de desfășurarea operațiilor militare, la Înalțul Comandament rus exista, însă, temerea că intrarea României în război va aduce creșterea frontului rus cu câteva sute de kilometri pentru apărarea cărora nu existau efectivele necesare.

Pentru Antanta, problema care se punea era aceea de a valorifica sentimentele opiniei publice românești, care cerea realizarea idealului național prin eliberarea Transilvaniei de sub stăpânirea austro-ungară⁴⁴. Relatarea de către contele de Saint-Aulaire, în memoriile sale, a discuției avute cu generalul Louis Lyautey, rezident general al Marocului, cu privire la poziția geopolitică a României în spațiul Europei Centrale și Orientale și direcția pe care o va urma diplomația statului român în contextul conflictului dintre cele două tabere beligerante, este relevantă, credem, pentru a înțelege orientarea politicii externe românești: “Am constatat că România se va extinde mult mai mult prin înfrângerea imperiilor centrale decât prin înfrângerea Rusiei, și, mai ales, se va extinde mai definitiv. Opinia publică românească, destul de puternică pentru a desprinde un Hohenzollern din alianța cu Germania și a-l aduce în

³⁹ *Ibidem*, doc. no. 2. Mr. Akers-Douglas to Sir Edward Grey. Bucharest. June 22. 1914, p. 2-3.

⁴⁰ *Ibidem*, doc. no. 3. Sir G. Buchanan to Sir Arthur Nicolson. St. Petersburg. June 25, 1914, p. 4.

⁴¹ I. G. Duca, *op. cit.*, p. 29-30.

⁴² *1918 la români cit. ... Documente externe (1879-1916)*, p. 477. 6/19 septembrie 1914, Berlin. Telegrama lui G. Hohenlohe către L. Berchtold despre vizita sa la Cartierul General German; convorbirea cu împăratul Wilhelm II.

⁴³ C. Kirițescu, *Preludiile diplomatice ale războiului de întregire. Tratatativele cu Antanta*, “Viața Românească” 32 (1940), 4, p. 4.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 3.

neutralitate, îl va duce mai ușor din neutralitate la intervenție. [...] Balanța va atârna, mai devreme sau mai târziu, în favoarea intervenției⁴⁵”.

4. Negocierile României cu Antanta

În acest context, obiectivele primului ministru român, Ion I. C. Brătianu au constatat în, pe de o parte, recunoașterea revendicărilor teritoriale ale României față de Austro-Ungaria și, pe de altă parte, în asigurarea, în cele mai bune condiții, a cooperării militare cu Antanta, cu Rusia în primul rând: livrarea de armament în flux continuu, precum și asigurarea unui număr suficient de efective ruse. Dacă neîncrederea în vecinul de la Răsărit era legată în mod direct de o memorie istorică bazată pe neîncrederea în angajamentele asumate de Rusia în relațiile sale de-a lungul istoriei cu statul român, punerea la punct a detaliilor privind participarea României la război de partea Antantei era determinată de lipsa capacității armatei române de a susține un război de lungă durată, care presupunea existența unei industrii de război de care România nu dispunea, depinzând astfel de furnizarea materialului de război de către statele Antantei.

Colonelul Rudeanu, atașatul militar al României în Franța, mandatat de Ionel Brătianu să prezinte Aliatilor situația precară în care se afla armata română și necesitatea sprijinirii României în efortul de a se dota cu armament modern și de a asigura aprovizionarea cu munițiile necesare purtării războiului, a expus primului ministru Aristide Briand, în audiența pe care acesta i-a acordat-o la 5 noiembrie 1915, în termeni pesimiști, ce ar reprezenta intrarea României în război fără îndeplinirea condițiilor menționate mai sus: “Dacă prin anumite manevre politice s-ar parveni să se arunce România în război cu armata în starea gravă de nepregătire în care se află, s-ar comite o nouă și formidabilă eroare. Toate considerabilele foloase ce se pot obține cu intrarea României în război, s-ar găsi irosite. Quadrupla Înțelegere ar suferi înfrângeri militare și morale. Puterile Centrale ar pune stăpânire pe o țară care le-ar aduce considerabile avantaje economice și le-ar asigura o nouă și deosebit de favorabilă bază de acțiune înspre Răsărit. Iar pentru România ar fi pur și simplu un dezastru⁴⁶”.

Ionel Brătianu a urmărit ca aspirațiile naționale ale României să aibă în primul rând recunoașterea celor două democrații occidentale, Franța și Marea Britanie. Guvernul de Londra urmărea propriile interese în Europa de Sud-Est. Ministrul României la Londra, Nicolae Mișu, transmitea la București faptul că “o preponderență covârșitoare a Rusiei în Balcani după război nu este tocmai pe placul Angliei⁴⁷”. Diplomația britanică avea în vedere chiar, “pentru înlăturarea unui pericol slav”, menținerea Austriei “ca un factor împreună cu Germania contra Slavismului⁴⁸”. Totodată, Sir Edward Grey, secretar de stat la Foreign Office, considera necesară constituirea unui bloc balcanic format din România, Bulgaria,

⁴⁵ Contele de Saint-Aulaire, *Confesiunile unui bătrân diplomat*, București 2003, p. 26.

⁴⁶ General Vasile Rudeanu, *Memorii din timpuri de pace și de război 1884-1929*, București 2004, p. 129.

⁴⁷ *Arhivele Diplomatice*, fond Londra, vol. 29, telegrama nr. 768, 12/25 septembrie 1914, Londra, Nicolae Mișu către Emanoil Porumbaru.

⁴⁸ *Ibidem*.

Serbia, Grecia și Turcia. Realizarea acestui bloc ar fi implicat însă, din punctul de vedere al ministrului britanic, “sacrificii teritoriale ce Serbia, Grecia și România ar fi dispuse să facă în favoarea Bulgariei”. Cu privire la România, N. Mișu informa Bucureștiul că: “În ceea ce ne privește, Anglia observă o atitudine rezervată și se abține de la orice sugestii⁴⁹”. Condiționată de cedări teritoriale în favoarea Bulgariei pe care atât Serbia, cât și Grecia și România nu le puteau admite, realizarea acestui bloc nu s-a putut concretiza⁵⁰.

Teama unui atac al Bulgariei asupra Greciei a determinat Antanta să solicite guvernului român, la 26 noiembrie/9 decembrie 1914, să adreseze la Sofia o declarație care trebuia – așa cum îi transmitea de la București Emanoil Porumbaru lui Nicolae Mișu⁵¹, ministrul României la Londra – “să garanteze din partea noastră [n. n., a României] Grecia împotriva oricărui atac bulgar în cazul în care aceasta ar merge în ajutorul Serbiei⁵²”. Ion I. C. Brătianu a respins această solicitare, insistând asupra imposibilității României de a ieși din neutralitate în acel moment când pregătirile militare erau încă departe de a se fi finalizat, iar poziția Bulgariei rămânea încă necunoscută. La rândul său, Nicolae Mișu îl informa pe ministrul de Externe român asupra faptului că Franța și Rusia “doresc ca România să se apropie de Bulgaria și să îi promită revizuirea tratatului de la București”, Anglia arătându-se rezervată asupra acestei probleme⁵³.

În această perioadă, situația dificilă a Serbiei a făcut ca reprezentanții Triplei Înțelegeri la București să solicite guvernului român intervenția în război “înainte ca Serbia să nu fie distrusă⁵⁴”. Răspunsul României scotea din nou în evidență faptul că: “1. pregătirile noastre militare nu erau suficient de avansate pentru o campanie lungă [...]; 2. este de mare interes pentru noi de a nu ieși din criza actuală cu un nou conflict armat împotriva Bulgariei și că noi trebuie, înainte de a face un pas, să nu neglijăm nimic pentru ca Bulgaria să se angajeze în același timp cu noi⁵⁵”. O alăturare, însă, a Bulgariei la Tripla Înțelegere, așa cum sublinia Emanoil Porumbaru, nu era posibilă decât cu condiția încheierii unui acord bulgaro-sârb asupra Macedoniei⁵⁶.

Problema înarmării României l-a preocupat în mod deosebit pe primul ministrul român. Eforturile sale în vederea obținerii materialului de război necesar unei campanii de durată au vizat încheierea unor acorduri cu fabricile de armament din țările aliate. Informat despre posibilitatea procurării armamentului, cel puțin în

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Asupra acestei probleme a se vedea Lynn H. Curtright, *Muddle, indecision and setback. British Policy and the Balkan States, August 1914 to the Inception of the Dardanelles Campaign*, Thessaloniki 1986, p. 15 ș. u.

⁵¹ Despre activitatea diplomatică a lui Nicolae Mișu a se vedea Daniel Cain, *Un trimis al Majestății Sale. Nicolae Mișu*, București 2007.

⁵² *Arhivele Diplomatice, fond Londra*, vol. 29, telegrama nr. 300, 9 decembrie/26 noiembrie 1914), București, Emanoil Porumbaru către Nicolae Mișu.

⁵³ *Ibidem*, telegrama nr. 1012, Londra, 8/21 noiembrie 1914, Nicolae Mișu către Emanoil Porumbaru.

⁵⁴ *Ibidem*, telegrama nr. 32929, 15/28 noiembrie 1914, Emanoil Porumbaru către Nicolae Mișu.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

parte, din Anglia, guvernul de la București i-a solicitat lui N. Mișu să intervină la Foreign Office în acest sens⁵⁷.

Începutul anului 1915 a marcat reluarea presiunilor diplomatice ale celor două grupări militare. La 16/19 februarie 1915, Alexandru Beldiman, ministrul României la Berlin, îi trimitea lui Ion I. C. Brătianu scrisoarea ministrului de Externe al Germaniei, Gottlieb von Jagow, în care acesta făcea o expunere a politicii Germaniei față de România, în încercarea de a convinge statul român să se alăture Triplei Alianței, considerând “[...] o necesitate politică ca România să iasă din războiul european astfel întărită în punctul de privire politic, militar, economic și teritorial, încât să-și continue marea misiune la Dunărea de Jos. În acest scop, Guvernul german revine asupra propunerii sale, făcută încă de la izbucnirea războiului de a garanta întregirea Moldovei de la 1812, firește sub condițiunea ca România să-și îndeplinească îndatoririle ei de aliată încă la o epocă, în care cooperarea ei să mai aibă o valoare reală⁵⁸”.

O problemă care a preocupat în mod deosebit atât puterile Triplei Alianțe, cât și Antanta a fost cea a transporturilor militare pe teritoriul țării noastre. Știrile privind tranzitul cu armament spre Turcia au neliniștit Londra, care a protestat vehement prin intermediul reprezentantului său diplomatic la București. N. Mișu, atent la reacția presei engleze, raporta lui Emanoil Porumbaru informațiile publicate privind transportul de muniții de război pentru Turcia prin România care ar fi fost descoperit în Bulgaria⁵⁹. Guvernul român a respins cu fermitate știrile vehiculate în ziarele londoneze, autorizându-l pe ministrul român la Londra să dezmință categoric aceste informații⁶⁰.

5. Accentuarea presiunilor Antantei; poziția Marii Britanii

Aderarea Italiei la Antanta, ca urmare a tratatului de alianță încheiat la Londra la 26 aprilie 1915 și, drept consecință, intrarea Italiei în război, a determinat accentuarea presiunilor diplomatice la București în vederea accelerării preparativelor militare. Primul ministru român, Ion I. C. Brătianu, a condiționat participarea României prin recunoașterea aspirațiilor legitime de alipire a teritoriilor românești aflate sub ocupația Austro-Ungariei. Astfel, la 1/14 mai 1915, ministrul României la Petrograd, C. Diamandy, a prezentat *aide-memoire*-ul guvernului român privind dorința României de a se asocia Rusiei și aliaților săi: “[...] România, este gata să atace Austro-Ungaria imediat ce Puterile [Antantei, n. n.] o vor asigura de alipirea teritoriile austro-ungare la care aspiră⁶¹”.

⁵⁷ *Ibidem*, telegrama nr. 33.339, 19 noiembrie/2 decembrie 1914, Emanoil Porumbaru către Nicolae Mișu.

⁵⁸ ANIC, fond *Casa Regală*, ds. 19/1915, f. 4.

⁵⁹ *Arhivele Diplomatice*, fond *Londra*, vol. 29, telegrama nr. 266, 16/29 martie 1915, Nicolae Mișu către Emanoil Porumbaru; “The Times”, “Daily Mail”, “The Daily Telegraph”, “Westminster Gazette” au publicat în paginile lor articole privind neutralitatea României și transportul de muniții din Germania spre Turcia.

⁶⁰ *Ibidem*, telegrama nr. 7975, 18/31 martie 1915, Emanoil Porumbaru către Nicolae Mișu.

⁶¹ ANIC, fond *Casa Regală*, ds. 24/1915, f. 1.

Dorința României ca tratativele dintre cele două țări să se desfășoare la Londra s-a lovit de opoziția Franței și Angliei care au pretextat că: “[...] doresc să se abțină de a exercita o presiune asupra aliatei lor; cu atât mai mult cu cât ele, mi se afirmă – scria ministrul Belgiei la Londra, Paul Hymans – au reacționat energic față de ea în negocierea înțelegerii cu Italia; ele ar fi determinat Rusia să consimtă la concesiile foarte mari pentru Italia pe coasta orientală a Adriaticii și, de atunci, socotesc că trebuie să se arate rezerve într-o chestiune care nu le afectează direct⁶²”. În contextul ofensivei austro-ungare care a dus la străpungerea liniilor ruse, S. Sazonov îi trimitea lui A. P. Izvolsky, ambasadorul Rusiei la Paris, o telegramă în care arăta “[...] importanța excepțională pe care ar prezenta-o, dat fiind situația actuală din Galiția și din Carpați, intrarea în război a României⁶³”. La rândul său, Franța, interesată să își ajute aliatul rus, a făcut presiuni la București, declarând guvernului român că “dacă nu se hotărăște să acorde sprijinul său aliaților, în momentul în care cooperarea României este necesară, Franța nu va recunoaște convenția ruso-română din luna septembrie a anului trecut și se va opune aplicării ei⁶⁴”.

Tratativele româno-ruse au continuat și, la 5/18 iunie 1915, Poklevsky-Koziell îl informa pe Sazonov că prim ministrul român condiționa intrarea României în război de declanșarea ostilităților împotriva Austro-Ungariei după încheierea unei înțelegeri politice între Antanta și România, dar și o convenție militară cu Rusia privind punerea la punct a colaborării militare dintre armata rusă și cea română, Ionel Brătianu dorind și asigurarea aprovizionării cu muniții din partea Aliaților⁶⁵. Apreciind importanța intrării României în război de partea Antantei, șeful Statului Major General rus, Ianușkevici, a solicitat la Marele Cartier General rus “să nu respingem propunerile lui Brătianu. Este sigur că, un real concurs militar al României ar fi prețios mai ales acum [...]. Părerea mea este că, pentru a ne atinge scopul, putem accepta toate condițiile politice puse de Brătianu [...]⁶⁶”.

Insistența cu care atât Rusia, cât și Franța doreau ieșirea din neutralitate a României și alăturarea ei la Tripla Înțelegere, reiese și din textul telegramei trimise la 16/29 iunie 1915 de A. Izvolsky lui Sazonov referitoare la conversația purtată cu Théophile Delcassé, ministrul de Externe al Franței: “[...] tratativele noastre cu România, care continuă să se prelungească, îl neliniștesc în mod deosebit. [...] În Franța, lumea continuă să aștepte să fie salvată printr-o mișcare de flanc a Italiei și a României, acordând deci o importanță enormă intrării lor în război. [...] Delcassé și colegii săi împărtășesc punctul de vedere al cercurilor parlamentare și anume că, în atare situație, acțiunile militare sunt acelea care trebuie să aibă întâietate și concursul României trebuie cumpărat cu orice preț⁶⁷”.

⁶² 1918 *la români ... Documente externe (1879-1916)*, p. 603 ([5]/18 mai 1915, Londra).

⁶³ *Ibidem*, p. 605 (6/19 mai 1915, <Petersburg>).

⁶⁴ *Ibidem*, p. 616 ([20 mai]/2 iunie 1915, Le Havre. Nouă trimisă de J. Davignon spre informare miniștrilor Belgiei acreditați la Paris și Londra).

⁶⁵ *Ibidem*, p. 618 (5/18 iunie 1915, <București>).

⁶⁶ *Ibidem*, p. 620 ([7]/20 iunie 1915).

⁶⁷ *Ibidem*, p. 625 (16/29 iunie 1915, Paris).

Ocuparea de către armatele Puterilor Centrale a Galiției și Poloniei, precum și continua deteriorare a pozițiilor ruse în vara anului 1915 l-au făcut pe Ionel Brătianu să temporizeze acțiunea României, dar disponibilitatea manifestată de Rusia, la presiunea Franței, dar și în contextul situației de pe front, de a accepta cererile teritoriale formulate de prim ministrul român au marcat o etapă crucială în apropierea României de Antanta⁶⁸. Eforturile lui Ionel Brătianu de a obține angajamente militare cât mai riguroase din partea Antantei pentru momentul intrării în război erau legate de o ofensivă generală / rusă, livrări de armament prin Rusia, efective ruse pe teritoriul României, ofensivă la Salonic pentru a imobiliza Bulgaria.

În toamna anului 1915, diplomația britanică a făcut presiuni la București pentru a determina guvernul român să decidă intrarea în acțiune de partea Serbiei, amenințată de ofensiva trupelor austro-germane și a armatei bulgare. Ministrul britanic la București, Sir George Barclay, a informat cabinetul de la Londra că intervenția României ar fi putut fi obținută “în câteva săptămâni” dacă Aliații ar fi acționat “în forță” în Balcani⁶⁹. La rândul său, atașatul comercial al Marii Britanii a informat Foreign Office-ul că Take Ionescu, liderul Partidului Conservator Democrat, era de părere că “deznodământul războiului va fi hotărât de evoluția evenimentelor în Balcani în următoarele două luni și, în contextul direcției nefavorabile a evenimentelor în Bulgaria și Grecia, nimic decât o acțiune promptă a Aliaților poate salva situația⁷⁰”.

În acest context, George Barclay a transmis ministrului român de Externe că intervenția României este necesară dacă aceasta nu dorea ca “echilibrul balcanic” să fie modificat în avantajul Bulgariei și al aliaților săi. Marea Britanie solicita mobilizarea armatei române la frontiera bulgară și notificarea guvernului bulgar că atacurile asupra Serbiei reprezintă “un gest inamical⁷¹”. La 12 octombrie 1915, Foreign Office-ul a transmis României o propunere privind încheierea unei convenții militare, în baza căreia guvernul britanic se angaja să trimită în Peninsula Balcanică 200.000 de soldați. În schimb, România trebuia să declare imediat război Bulgariei și aliaților săi⁷². Conștient de dificultatea trimiterii în timp util a forțelor promise de către Marea Britanie, Ion I. C. Brătianu a declinat propunerea cabinetului de la Londra, preferând să aștepte un moment mai favorabil participării României la război de partea Antantei. Acesta a comunicat lui Sir George Barclay argumentele care stăteau la baza refuzului României de a da curs propunerii britanice. O acțiune a armatei române în acel moment nu ar fi beneficiat de aportul indispensabil al armatei aliate, care nu ar fi devenit efectiv mai devreme de câteva luni. Semnalele transmise de ministrul român la Atena întăreau convingerea primului ministru că Grecia nu va interveni în război. De asemenea, Ion I. C. Brătianu era reticent cu privire la eficiența trupelor britanice care urma să fie trimise în Balcani, apreciind numărul

⁶⁸ Gl. Torrey, *Romania and the Belligerents* cit., p. 21.

⁶⁹ British National Archives. CAB 24/1, *Precis of Documents and Proceedings connected with the Political and Military Developments in the Balkan Peninsula, October 5 to 14, 1915*, București, no. 637, Oct. 7, p. 8.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*, p. 16.

⁷² *Ibidem*, p. 16-17.

acestora prea mic comparativ cu cel al Puterilor Centrale⁷³. Atașatul militar la București era de părere că, pentru a învinge temerile guvernului roman cu privire la oportunitatea intrării în război, era necesar ca Antanta să forțeze drumul spre Constantinopol, fie prin strămoarea Dardanele sau prin Bulgaria, și invadarea Bulgariei de către forțele sârbe și aliate⁷⁴.

La 22 octombrie 1915, ministrul Marii Britanii la Petrograd, Sir George Buchanan, a transmis la Foreign Office informații potrivit cărora țarul Rusiei ar fi fost favorabil propunerii de a trimite 200.000 de soldați în Balcani, aceștia urmând să traverseze teritoriul României. Apreciind că situația din Peninsula Balcanică ar fi putut fi salvată printr-o acțiune a Rusiei, acesta a solicitat cabinetului de la Londra furnizarea, fără întârziere, a armelor și munițiilor necesare concentrării trupelor ruse în Basarabia⁷⁵. Ca urmare a informațiilor primite de la Petrograd, Foreign Office-ul a trimis lui Sir George Barclay instrucțiuni în baza cărora acesta era autorizat să susțină poziția miniștrilor rus și francez la București în cazul în care aceștia ar fi solicitat guvernului român acordul traversării pe teritoriul României a trupelor ruse. Întrucât era posibil ca România să refuze în acel moment o astfel de cerere din partea Aliaților, guvernul francez a cerut cabinetului de la Londra amânarea acestui demers până la finalizarea pregătirilor armatei ruse⁷⁶.

Ulterior, la 24 octombrie 1915, Sir George Buchanan a informat guvernul de la Londra că Nicolae II a dat ordine privind luarea măsurilor necesare concentrării mai multor corpuri de armată în Basarabia. De asemenea, Sazonov urma să inițieze demersurile necesare pe lângă guvernul român pentru obținerea permisiunii trecerii trupelor ruse prin România. Ministrul rus de Externe nu dorea însă cooperarea armatei române, considerând că o “concentrare a unei forțe ruse atât de mari la frontiera română le oferea acestora [românilor, n. n.] oportunitatea pe care au așteptat-o demult⁷⁷”. Ministrul rus de Externe a transmis o notă guvernului român în care solicita părerea acestuia cu privire la trecerea trupelor ruse prin teritoriul României⁷⁸. În acest context, Sir Edward Grey a transmis lui Sir George Buchanan că “Guvernul Majestății Sale consideră că trupele ruse nu trebuie să intre pe teritoriul României fără un aranjament cu guvernul român⁷⁹”.

6. “Acum sau niciodată!” Alăturarea României la Antanta

În vara anului 1916, situația dificilă de pe frontul de la Verdun a determinat Franța să fie cea mai interesată dintre aliați în intervenția armatei române în război de partea Antantei. Diplomația franceză a acționat pentru a obține intrarea României în

⁷³ *Ibidem*, *Precis of Documents and Proceedings...*, October 14-21, 1915, București, no. 659, Oct. 16, p. 4.

⁷⁴ *Ibidem*, București, no. 660, Oct. 16, p. 5.

⁷⁵ *Ibidem*, *Precis of Documents and Proceedings...*, October 21-25, 1915, Petrograd, no. 1558, Oct. 22, p. 5.

⁷⁶ *Ibidem*, Paris, no. 791, Oct. 23, p. 6.

⁷⁷ *Ibidem*, Petrograd, no. 1567, Oct. 24, p. 9.

⁷⁸ *Ibidem*, *Precis of Documents and Proceedings...*, October 25-30, 1915, Petrograd, no. 1574, Oct. 25, p. 3.

⁷⁹ *Ibidem*, Foreign Office to Petrograd, no. 2449, Oct. 26.

război, în condițiile în care Marea Britanie nu părea foarte interesată de acest lucru. “Aveam impresia – scrie mareșalul Joffre – că la Londra nu se dorea, la fel ca la noi, să se vadă România intrată în acțiune, ceea ce trebuia să antreneze căderea Bulgariei, singura putere capabilă să țină în frâu intențiile rusești în Balcani”⁸⁰. Ea a exercitat presiuni intense, atât la Petersburg, cât și la Londra, pentru a obține consensul aliaților, însoțite de permanente demersuri diplomatice la București în vederea încheierii unui acord politic.

La 4/17 iunie 1916, armatele ruse conduse de generalul Brusilov au declanșat o mare ofensivă în Galiția, iar la începutul lunii iulie armatele anglo-franceze au inițiat un atac puternic pe Somme. În contextul acestor operațiuni militare, Rusia și Franța au solicitat imperativ la București intrarea României în război. Referindu-se, în memoriile sale, la intrarea României de partea Antantei în vara anului 1916, ministrul de externe al Marii Britanii, Edward Grey, a scos în evidență faptul că atunci: “Când România s-a alăturat Aliaților în 1916, acest eveniment a fost considerat ca un succes diplomatic. [...]. Ori, factorul decisiv al intrării în război a României nu a avut nimic de-a face cu diplomația: acesta a constat în succesul armatei ruse împotriva armatei Austrieșilor sub ordinele lui Brusilov”⁸¹.

În iunie 1916, Aristide Briand avea să îi comunice lui Alexandru Lahovary, ministrul României la Paris, că “ora României a sosit”⁸². Într-o notă transmisă la 12 iunie 1916 reprezentantului diplomatic al Franței la București, Charles Blondel, prim ministrul francez aprecia că guvernul de la București nu mai are motive plauzibile ca să amâne intrarea în acțiune a armatei române: “Toate condițiunile puse de d. Brătianu sunt astăzi împlinite. Intervenția României, ca să aibă valoare, trebuie să fie imediată. [...]. Dacă România nu profită de ocazia prezentă, ea nu va avea puțința să devie un popor mare prin reunirea tuturor fiilor săi”⁸³. La rândul său, Rusia, prin atașatul său militar la București, transmitea autorităților române, la 22 iunie 1916, conținutul unei telegrame a generalului Alexeev, șeful Statului Major al armatei ruse. Acesta atrăgea atenția guvernului român că: “Situația poruncește românilor de a ni se alătura nouă acum, sau niciodată”⁸⁴. Telegrama era totodată o solicitare a intervenției imediate a armatei române, cu toate că generalul Alexeev nu considera oportună o alianță între cele două țări.

Intrarea României în război în vara anului 1916 era apreciată în cercurile militare franceze și britanice ca putând avea o importanță hotărâtoare pentru evoluția evenimentelor de pe front în favoarea Antantei. În opinia mareșalului Joffre, ea “putea să determine decizia. Să ne amintim numai – scria el în *Memorii* – că rușii, de la începutul ofensivei lor, făcuseră mai mult de 600.000 de prizonieri austro-germani, și că românii introduceau în luptă în jur de 600.000 de soldați, astfel balanța în favoarea noastră se stabilea la totaluri impresionante”⁸⁵.

⁸⁰ *România în timpul primului război mondial. Mărturii documentare*, I: 1914-1916, București 1996, p. 233-234.

⁸¹ Ed. Grey, *op. cit.*, p. 450.

⁸² C. Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României* cit., I, p. 178-179.

⁸³ *Ibidem*, p. 174-175.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 175.

⁸⁵ *România în timpul primului război mondial* cit., I, p. 232.

La rândul său, mareșalul William Robert Robertson, șeful Statului Major Imperial britanic (1915-1918), considera că România a ratat momentul favorabil intrării în război “când armatele austriece erau în plină retragere în fața ofensivei lui Brusilov și când ofensiva de pe Somme era pe punctul de a fi declanșată”. În opinia sa, în această conjunctură militară, “atacul asupra României nu ar fi fost un mare pericol, iar înfrângerea austriacă ar fi putut fi transformată în dezastru”. Lăsând să scape această ocazie și “continuând să se tocmească asupra teritoriilor care urmau să fie prețul intervenției sale”, România s-a găsit mai apoi – sublinia mareșalul Robertson – în fața unui adversar “în măsură de a concentra forțe considerabile împotriva sa”⁸⁶.

Apelurile ultimative adresate României de către puterile Antantei în iunie și iulie 1916, precum și decizia lor de a da satisfacție cererilor românești au făcut ca tratativele pentru încheierea acordurilor cu țara noastră să se desfășoare în ritm accelerat. Guvernul francez se dovedea a fi cel mai convins de necesitatea intrării în război și folosea toate argumentele pentru a schimba punctul de vedere rus, care, așa cum arătam, era mai degrabă acela al menținerii unei Românie neutre.

Ambasadorul Rusiei la Paris telegrafia la Petrograd că guvernul francez este “extrem de neliniștit și consideră că noi ne arătăm prea refractari” față de cererile României. În Franța, “lumea este sigură că intrarea României în război i-ar reduce cu câteva luni durata și un insucces total ar convorbirilor ar produce o impresie extrem de penibilă asupra opiniei publice franceze, care nu ar pierde prilejul de a ne face răspunzători”⁸⁷.

Principalele probleme pe care s-au axat negocierile au fost, din punct de vedere militar: aprovizionarea României cu armament și muniții, ajutorul rusesc și ofensiva armatelor aliate aflate pe frontul de la Salonic.

Toate cererile României au fost primite, chiar dacă, în opinia înalților comandanți militari ai Franței și Marii Britanii, un atac eficient al Armatei din Orient era imposibil. “Asupra acestui punct, opoziția guvernului britanic nu putuse să fie depășită”⁸⁸, nota mareșalul Joffre. Este interesantă, credem, de asemenea, remarcă învingătorului de la Marna, deranjat probabil de poziția colegilor săi englezi în această problemă care era esențială pentru succesul acțiunii armatei române. Acesta era de părere că “la Londra nu se dorea, la fel ca la noi, să se vadă România intrată în acțiune, ceea ce trebuia să antreneze căderea Bulgariei, singura putere capabilă să țină în frâu intențiile rusești în Balcani. Și această mentalitate explica aparenta lipsă de înțelegere a englezilor privind operațiile Armatei de Orient”⁸⁹. La rândul său, mareșalul Robertson – poreclit de către francezi “generalul Nu! Nu!” din cauza permanentei sale reacții de respingere a oricăror propuneri sau solicitări pe care le primea⁹⁰ – aducea argumente militare, dar și politice, fiind de părere că “trebuie să fim foarte prudenți în ceea ce privește promisiunea de a întreprinde o acțiune

⁸⁶ *Ibidem*, p. 340.

⁸⁷ 1918 la români ... *Documente externe (1879-1916)* cit., I, p. 752.

⁸⁸ *România în timpul primului război mondial* cit., I, p. 233.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 233-234.

⁹⁰ Lloyd George, *Mémoires de guerre*, II, Paris 1935, p. 238.

ofensivă împotriva bulgarilor înainte ca România să intre în război. Înainte ca bulgarii să-și diminueze forțele noi nu avem nici-o șansă să facem ceva bun, promițând o ofensivă prea timpurie am obține tocmai contrariul a ceea ce noi dorim”⁹¹.

Realist asupra faptului că armata de la Salonic nu poate sprijini direct România, David Lloyd George, în acea vreme ministru de Război, nota după ce Bulgaria declarase război țării noastre: “îmi era teamă că, în cazul în care România ar putea fi atacată, noi să nu avem elaborat un plan de ajutorare cu adevărat eficient. Noi nu putem să riscăm o a doua tragedie sârbă”⁹².

Recunoașterea aspirațiilor naționale legitime ale României de către guvernele Quadruplei Înțelegeri au stat la baza desfășurării negocierilor politice. Serghei Dimitrievici Sazonov, ministrul de Externe al Rusiei, aprecia că “cedarea unor părți din Ungaria locuite de români, care doreau să se unească cu România pentru a fi eliberați de sub jugul maghiar, nu prezenta nici o dificultate”. El sublinia complicațiile apărute “din nou atunci când dl. Brătianu a cerut teritorii unde elementul românesc nu era decât slab reprezentat, ca în Bucovina și Banat, unde Rusia și Serbia aveau și ele interese de apărut”⁹³. Interesele militare imediate au dictat Rusiei acceptarea condițiilor românești. Pentru Sazonov, “marea mea preocupare era de a-i priva pe dușmanii noștri de importurile românești [grâne și petrol], iar guvernul imperial era dispus să plătească foarte scump acest serviciu”⁹⁴. Acordul Rusiei față de cererile României era cu insistență cerut și de Franța. Președintele Poincaré se adresa în acest sens țarului pentru “a-l conjura să se arate conciliant”⁹⁵.

Toate exigențele politice și militare ale României fiind acceptate de cei patru aliați, miniștrii Franței, Marii Britanii, Italiei și Rusiei la București, precum și atașatii militari ai acestor puteri au fost autorizați să semneze convențiile politică și militară între Regatul României și Quadrupla Înțelegere, act care se realizează la 4/17 august 1916⁹⁶.

⁹¹ *România în timpul primului război mondial* cit., p. 336-337.

⁹² L. George, *op. cit.*, p. 17.

⁹³ C. Botoran *et alii*, *op. cit.*, p. 374.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *1918 la români ... Documente externe (1879-1916)* cit., I, p. 759.

⁹⁶ O analiză succintă a convențiilor politice și militare cu Antanta a se vedea la Dumitru Preda, *România și Antanta. Avatarurile unei mici puteri într-un război de coaliție. 1916-1917*, Iași 1998, p. 81-85; de asemenea, a se vedea *The Treaty under which Rumania entered the war*, “Current History” (New York), 10 (1919), 1, 2, p. 346-348.

British Diplomacy and the neutrality of Romania (1914-1916)

(abstract)

This article deals with the topic of Romania's neutrality during the First World War and Great Britain's efforts to bring Romania into the Great War along with the Allies. The main interest of the British Government, as well as of its western ally, the French Government, was to reduce the pressure on the Western Front by the entering of the Romanian Army into the war against Austria-Hungary and Germany. This strategy was supposed to oblige the Central Powers to send troops on a new theatre of war. In this period, the British diplomacy acted in the direction of getting Romania's support for Serbia against Bulgaria in order to defend the balance of powers in the Balkans. The Romanian Prime Minister, Ion I. C. Brătianu rejected any intervention of Romania into the war until the end of military preparations and without the conclusion of political and military agreements with the Allies. In the summer of 1916, the Brusilov offensive precipitated the entering of Romania into the war, a decision demanded ultimately especially by France and supported by Russia and Great Britain.

Dezvoltarea industriei constructoare de vehicule și tractoare în România (1948-1989) (I)

Petre Opreș

Keywords: *ARO; Nicolae Ceaușescu; Car; Chausson; Communism; Dacia; FLAT; France; Gheorghe Gheorghiu-Dej; Italy; Renault; Tractor*

Una dintre marotele regimurilor comuniste instalate în țările din Europa Centrală și de Est, ocupate de trupele sovietice în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, a fost dezvoltarea accelerată a industriei grele (din celebrul sector A al economiei) în dauna agriculturii – considerată de către propagandiștii comuniști o “Cenușăreasă” a economiei moderne. Pentru a pune în practică ideea respectivă, Gheorghe Gheorghiu-Dej și principalii săi colaboratori au impus la începutul anilor '50 industrializarea forțată a țării și cooperativizarea treptată a agriculturii. În acest mod, forța de muncă existentă la sate a fost nevoită să caute soluții de supraviețuire și, prin măsurile adoptate, autoritățile de la București au încurajat migrarea masivă a țăranilor dinspre sate spre orașele unde se investea în construirea de fabrici.

Deoarece România avea la începutul anilor '50 o industrie slab dezvoltată, autoritățile de la București au ținut parțial cont de sfaturile liderilor politici de la Moscova și au achiziționat treptat diferite licențe de fabricație străine, care au fost folosite în uzinele din întreaga țară. În studiul de față ne-am propus să valorificăm informațiile inedite descoperite în SUA privind dezvoltarea industriei românești constructoare de tractoare și autovehicule (componentă a grupului A al economiei), având ca subiect cooperarea statului român cu diferite companii străine și să oferim câteva concluzii privind eficiența utilizării în România a unor licențe de fabricație.

Proiecte de autocamioane și automobile, sub licență

În scopul onorării cererilor crescânde de automobile de pe piața internă și dezvoltării economiei naționale (prin crearea de noi locuri de muncă, îmbunătățirea productivității muncii în industrie și reducerea pe termen lung a sumelor în valută care se alocau pentru achizițiile de automobile din străinătate), autoritățile de la București au analizat la începutul anilor '60 posibilitatea fabricării în producție de serie, în România, a 40.000-50.000 de autoturisme de clasă medie, anual. În aceeași perioadă, nivelurile din alte state europene erau de 693.672 (Italia, 1961), 64.325 (Cehoslovacia, 1962) și 32.000 automobile produse într-un an (Iugoslavia, 1962)¹.

¹ Valentina Fava, *Motor vehicles vs. dollars: seeing socialist cars in neutral markets. Some evidence from the Škoda Auto case*, European University Institute, Max Weber Programme, Italy, EUI Working Paper MWP no. 2007/36, p. 7; Idem, *COMECON Integration and the Automobile Industry: the Czechoslovak Case*, European University Institute, Max Weber Programme, Italy, EUI Working Paper MWP no. 2008/18, p. 12, 20; Marko Miljković, *Western Technology in a*

Preocupări privind realizarea de automobile în România comunistă au existat încă din anul 1957, când inginerul Gheorghe Olteanu a încercat să viziteze “*VEB Automobilwerk Eisenach*” – uzina în care se asambla noul autoturism “*Wartburg 311*”. Autoritățile est-germane au respins însă în mod categoric intenția membrului delegației Marii Adunări Naționale care a ajuns în acel an în RDG pentru a întări relațiile de colaborare dintre cele două state (4-16 septembrie 1957)². Atitudinea respectivă poate fi înțeleasă dacă avem în vedere faptul că, în perioada 1953-1954, autoritățile române nu au ținut cont de avertizările liderilor politici de la Moscova și au primit din RDG circa 1.200 de mașini și utilaje industriale necesare fabricării sub licență sovietică a autocamionului ZIS-150, pe care au început să îl producă în toamna anului 1954, sub marca SR-101, la uzina Steagul Roșu din Brașov³. În consecință, statul român nu a mai fost nevoit să achiziționeze masiv autovehicule similare din URSS, Republica Democrată Germană (“*IFA H3A*”, care avea o capacitate de transport de 3,5 tone), Cehoslovacia (“*Praga RN*” și “*Praga S5T*”, de 3, respectiv 5 tone), Polonia (“*STAR C60*” și “*STAR W14*”, de 3, respectiv 3,5 tone) și Ungaria (“*Csepel D-350*”, de 3 tone)⁴.

Prețul SR-ului 101 a fost însă prohibitiv din cauza seriei mici de producție și Anastas Mikoian a reamintit fără menajamente lui Chivu Stoica (Moscova, 8 iunie 1964) situația în care se afla România în 1954, astfel: “Cu privire la camioane, vă spun concret. Când dv. aveți greutate – când ați început să faceți camioane și ceva

Socialist Factory: The Formative Phase of the Yugoslav Automobile Industry, 1955-1962, Budapest 2013, p. 78-79, 96.

În cazul exporturilor de automobile cehoslovace pe piața românească, documentele dezvăluie faptul că niciun autoturism produs în 1964 la uzina de la Mladá Boleslav nu a fost trimis în România pentru a fi vândut. Doar trei automobile noi (probabil “*Škoda 1000 MB*”, tip 990) au ajuns în anul următor la București, iar în 1966 doar cinci exemplare. A urmat o perioadă mai bună pentru uzina respectivă, reușindu-se vânzarea în România a 10.208 autoturisme “*Škoda 1000 MB*”, tip 721 (3.523 exemplare în 1967, 4.761 în 1968 și 1.924 în 1969 – ultimul an în care s-a produs acel model), precum și 7.077 “*Škoda 100*” (4.076 în 1970 și 3.001 în 1971). V. Fava, *Motor vehicles vs. Dollars* cit., p. 21; *Škoda 1000 MB* [= http://en.wikipedia.org/wiki/%C5%A0koda_1000_MB] [accesat în 27 octombrie 2013]; *Škoda 100* [= http://en.wikipedia.org/wiki/%C5%A0koda_S100/110] [accesat în 27 octombrie 2013].

² Cezar Stanciu, *Devotați Kremlinului: alinierea politicii externe românești la cea sovietică în anii '50*, Târgoviște 2008, p. 135.

³ *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al P.M.R. – 1952*, IV, partea a II-a, București 2007, p. 355; C. Stanciu, *op. cit.*, p. 129; 131. Autocamioanele ZIS-150 aveau o sarcină utilă de 4 tone și au fost importate în perioada 1950-1957 pentru unitățile militare române. Asamblarea primului SR-101 în producție de serie s-a finalizat la 12 octombrie 1954.

Documentația autocamionului ZIS-150 a fost solicitată de Chivu Stoica, în timpul unei vizite la Moscova (probabil în anul 1953). Mihai Croitor & Sanda Borșa, *Triunghiul suspiciunii. Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954-1964)*, II, Cluj-Napoca 2014, p. 490.

⁴ În a doua parte a lunii august 1952, o delegație condusă de Dumitru Coliu s-a deplasat la Varșovia în scopul achiziționării de armament, muniții și tehnică de luptă. În timpul discuțiilor, a fost exprimat interesul părții române pentru cumpărarea a 500 de autocamioane “*STAR*”. Polonezii au răspuns că autovehiculele respective puteau fi livrate de-abia în anul următor și tratativele urmau să se desfășoare separat de cele care au permis încheierea la 23 august 1952 a convenției militare speciale dintre cele două state. *Stenogramele ședințelor Biroului Politic* cit., p. 311, 321-322.

motoare – noi v-am dat un sfat. Oare merită să dezvolti industria de camioane dacă faci un număr mic? Dacă faci 5000 de camioane, acestea vor fi de aur. V-am sfătuit. Atunci ai spus: vrem să construim. Ai luat utilaje din R.D.G. și de la noi. Nouă nu ne e teamă de concurență. Puteți face. Noi ne gândeam că mașinile vor fi foarte scumpe. Dar se vede că n-am fost înțelegi just. Noi v-am dat tot ce ai dorit și acum spunei că [:] uite, Rusia ne-a împiedicat să facem una sau alta [s. n.]”⁵.

Pe de altă parte, este posibil ca autoritățile est-germane să nu fi acceptat vizita inginerului Gheorghe Olteanu la uzina din Eisenach în anul 1957, deoarece acestea doreau să protejeze secretele de fabricație ale autoturismului “Wartburg 311” – lansat în producție de serie în 1956, în locul demodatelor IFA F8 (un DKW F8, produs inițial de “Auto Union” din Zwickau, în perioada 1939-1942, apoi de către est-germani, din anul 1947 până în 1955), BMW 321, 326, 327, 340 și IFA F9 (realizat la Zwickau, apoi la “VEB Automobilwerk Eisenach”, în perioada 1949-1956, pe baza prototipului DKW F9, conceput înainte de cel de-al Doilea Război Mondial). Modelul “Wartburg 311” a fost produs în numeroase variante pentru onorarea cererilor existente pe piața est-germană, precum și în scopul exportării sale în diferite state europene (începând din anul 1958).

În timpul vizitei în Republica Democrată Germană a inginerului Gheorghe Olteanu, la “*Fabryka Samochodów Osobowych*” (FSO) din Varșovia se realiza deja autoturismul “Syrena 100”. Producerea acestuia în serie a început la 20 martie 1957 și autoritățile poloneze au dorit să obțină circa 10.000 de exemplare, anual. Modelul polonez a intrat astfel în concurență directă pe piețele statelor comuniste din Europa cu cel asamblat de est-germani la Eisenach. Primul a fost echipat cu un motor cu 2 cilindri (în 2 timpi), mai simplu decât cel instalat pe “Wartburg 311” (3 cilindri, în 2 timpi). Forma caroseriilor era oarecum asemănătoare, dar “Syrena 100” avea doar două uși, iar compartimentele pentru pasageri și bagaje erau mai mici decât cele ale modelului est-german⁶.

Câțiva ani mai târziu, Gh. Gaston Marin nu a fost de acord cu proiectul de fabricare a unor autoturisme în România, deoarece prețul lor era prohibitiv pentru cetățenii români și pe piața externă era dificil de comercializat un asemenea produs din cauza nivelului ridicat al concurenței existente pe plan mondial⁷. De aceea, în perioada 1962-1963, președintele Comitetului de Stat al Planificării a recomandat lui Gheorghe Gheorghiu-Dej să nu fie achiziționată de către statul român o fabrică vest-germană de automobile (posibil “*Lloyd Motoren Werke GmbH*” din Bremen, unde au fost realizate modelele Lloyd 250, 300, 400, 600, “Theodor”, “Alexander” și

⁵ M. Croitor & S. Borșa, *op. cit.*, p. 490.

⁶ A se vedea *FSO Syrena* [= http://en.wikipedia.org/wiki/FSO_Syrena] [accesat în 10 octombrie 2013]; *Wartburg 311* [= http://en.wikipedia.org/wiki/Wartburg_311] [accesat în 10 octombrie 2013].

⁷ Gheorghe Gaston Marin, *În serviciul României lui Gheorghiu-Dej. Însemnări din viață*, București 2000, p. 164.

“Arabella”, în mai multe variante și care a intrat în faliment în noiembrie 1961⁸) și nici uzina propusă de compania franceză “Renault”⁹.

Deoarece Carl Friedrich Wilhelm Borgward – creator a patru mărci renumite de autovehicule germane (“Borgward”, “Hansa”, “Goliath” și “Lloyd”) – a fost obligat de creditori să declare insolvența în anul 1961, Iosif Constantin Drăgan a încercat să profite de situație pentru a cumpăra licența de fabricație a automobilului Lloyd “Arabella” cu un preț foarte mic¹⁰. În acest scop, milionarul român emigrat în Italia a înființat la Napoli compania “*Dragan Borgward Italiana*”, iar în planul său era prevăzută construirea unei uzine la Lugoj, începând din 1963, în scopul producerii a 45.000 de exemplare “Arabella” în anul următor. Pentru a convinge autoritățile de la București, Iosif Constantin Drăgan a propus mărirea la 1.000 cm³ a capacității cilindrice a motorului și cedarea completă către statul român a licenței, brevetelor și patentelor de fabricație pe care firma sa le achiziționa de la Carl F. W. Borgward. Totodată, prin intermediul ofițerilor de Securitate care l-au contactat, milionarul român a solicitat zece milioane de dolari în schimbul asistenței tehnice, utilajelor, planurilor și pieselor detașate pe care le oferea – piese cu care se puteau asambla 3.000 de autoturisme¹¹.

În luna octombrie 1962, generalul-maior de Securitate Nicolae Doicaru era deja implicat în aducerea din Austria în România a două autovehicule puse la dispoziție de Iosif Constantin Drăgan, însă planul a fost abandonat de autoritățile de la București – probabil din cauza prețului prea mare stabilit de milionarul român și a opoziției categorice exprimate de Gheorghe Gaston Marin.

Liderul suprem al PMR a înțeles slăbiciunile acelui proiect și, conștient de faptul că inginerii și muncitorii români nu aveau experiență suficientă în domeniul respectiv¹², a aprobat trimiterea unei grupe de specialiști în străinătate – pentru a

⁸ *Borgward* [= <http://en.wikipedia.org/wiki/Borgward>] [accesat în 9 iunie 2013]; *North German Automobile and Engine* [= http://en.wikipedia.org/wiki/North_German_Automobile_and_Engine] [accesat în 25 ianuarie 2013].

⁹ Gh. G. Marin, *op. cit.*, p. 164.

¹⁰ Iuliu Crăcană, *Proiectul Arabella*, “Magazin istoric”, serie nouă, 45 (2011), 7 (532), p. 26-27.

¹¹ *Ibidem*, p. 27-28.

¹² Opinia respectivă nu constituia o noutate pentru liderul politic român și cei din anturajul său. În gedința din 7 martie 1953 a Biroului Politic al CC al PMR (după două zile de la decesul lui Iosif Stalin), Gheorghe Gheorghiu-Dej a criticat modul defectuos de utilizare a mașinilor agricole în România, în anul 1952, astfel: “Până acum, *SMT-urile și centrele mecanice au fost conduse după cum știți [:] unele mai bine, altele mai prost*. Dar ceea ce este tocmai necesar să subliniem, este faptul că *la Gostaturi foarte mulți bani s-au irosit. Pe de o parte, a dat investiții mari în mașini și tractoare, pe de altă parte, aceste cheltuieli [sunt] departe de a fi dat rezultatele așteptate*.”

Mașinile nefiind conduse de oameni competenți, reparațiile nefiind făcute de oameni calificați, oameni care să cunoască temeinic profesia respectivă, a dus acolo că abia 50% din capacitatea tractoarelor au fost folosite în anul 1953 [sic!] și în unele părți chiar sub 50%.

Vă puteți închipui ce randament poate să fie acesta și ce rezultat practic a avut faptul că 50% din această forță mecanică nu a lucrat sau a lucrat pe jumătate.

Tot din datele [de] care dispunem putem spune că *la noi se consumă de 2, de 3 sau chiar de 4 ori [mai multe] piese de schimb decât scrie norma*.

Acest lucru se întâmplă pentru că *acei care conduc mașina nu o cunosc* [sic!], nu este preocupat, nu este un mecanic priceput, care numai după ureche să-și dea seama dacă funcționează bine

învăța cum se realizează echipamentul electric al unui autovehicul – și a menționat despre hotărârea sa la ședința din 13 noiembrie 1962 a Biroului Politic al CC al PMR, astfel: “Apare acum necesitatea organizării unui departament al industriei electrotehnice. Ați văzut ce greutăți avem cu echipamentul electric la mașinile auto. Am trimis o grupă în străinătate să se specializeze pentru a face o fabrică specializată care să facă echipamente electrice după cele mai reușite instalații care există în străinătate. Această fabrică să livreze totul gata, pentru că se știe că producția pusă pe linie este o producție rentabilă. Au vrut ei să facă proiecte tehnice, însă le-am spus: nu, mergeți în străinătate la cele mai mari firme, indiferent cât ne costă, 200-300 mii lei valută [s. n.]”¹³.

De asemenea, în a doua parte a anilor '50, liderul suprem al PMR a fost de acord să se inițieze colaborarea cu firma “Chausson”. Astfel, inginerii și tehnicienii francezi au participat direct la proiectul de creare a sculelor, dispozitivelor și instrumentelor de verificare necesare fabricării la Brașov a autocamioanelor SR-131 și SR-132, precum și la realizarea designului cabinei acelor autovehicule. Inițial, contactul autorităților de la București cu compania respectivă s-a concretizat în 1957 prin importul unui lot de autocare “Chausson APH 522 Luxe” pentru Oficiul Național de Turism “Carpați”¹⁴ – care le-a utilizat intensiv, până la mijlocul anilor '60, pentru transportul turiștilor străini care vizitau România (în paralel cu autocarele “Ikarus 55”, fabricate în Ungaria), apoi le-a folosit pentru călătoriile cetățenilor români pe diferite rute interne. Tot în a doua parte a anilor '50 s-a primit din Franța un autobuz “Chausson APV 522”¹⁵. Având numărul de înregistrare “501”, acesta a circulat în anii '60 pe anumite trasee din București și a apărut la un moment dat într-o scenă din filmul românesc “S-a furat o bombă”, regizat în anul 1961 de Ion Popescu-Gopo. În plus, liderii comuniștilor români puteau să afle că autobuze identice erau folosite în Franța¹⁶, Spania¹⁷ și Polonia. Versiunea “APV 521” a fost livrată

tractorul sau nu [s. n.]”. Camelia Moraru & Constantin Moraru, *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al PMR – 1953*, V, București 2012, p. 181.

¹³ ANIC, fond CC al PCR. Cămară, ds. 28/1962, f. 16.

¹⁴ Dan Ciachir, “Deschiderea” spre Occident, “9 AM News”, 4 noiembrie 2006 [= <http://www.9am.ro/stiri-revista-presei/2006-11-04/deschiderea-spre-occident.html>] [accesat în 24 august 2013].

¹⁵ În ședința plenară din 12 decembrie 1950 a CC al PMR, liderul comunist Gheorghe Stoica a menționat faptul că 480 tramvaie și 699 autobuze circulau în anul 1939 pe liniile urbane din București, iar în luna decembrie 1950 se utilizau în capitala României 427 tramvaie și 116 autobuze. *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al P.M.R. – 1950-1951*, III, București 2004, p. 408.

¹⁶ Regia Autonomă de Transporturi Pariziene a primit 260 de autobuze urbane și interurbane “Chausson APV 522”, începând din primăvara anului 1954. *La présentation de la mise en service des nouveaux autobus CHAUSSON destinés à la RATP*, “Bulletin de liaison Chausson”, no. 22, april-mai 1954 [= <http://www.crsublille.fr/spip.php?article345>] [accesat în 20 aprilie 2014].

¹⁷ Autoritățile din Barcelona au achiziționat 24 autobuze noi “Chausson APU 53”, echipate cu motoare Hispano-Suiza “Hércules” (6 cilindri și 135 CP). Acestea au intrat în serviciu în luna iulie 1955. Următoarea serie de autovehicule franceze achiziționate de *Urbanizaciones y Transportes* a fost alcătuită din 85 autobuze “Chausson AHH 522”, a căror utilizare a început la 21 decembrie 1957. Trei ani mai târziu s-au primit încă 25 de autobuze noi “AHH 522”, echipate cu motoare Pegaso. *Autobus preservat-Autobús preservado*. Associació per la Recuperació i Conservació

autorităților locale de la Varșovia în anul 1954, mai multe loturi de “APV 522” au ajuns în capitala poloneză în perioada 1956-1959, iar la 31 decembrie 1960 exista o flotă semnificativă de autobuze “Chausson” la Varșovia: 165 exemplare “APV 521” și 192 din versiunea „APV 522”. Coincidența nu s-a oprit aici, deoarece autoritățile poloneze au făcut apel, la rândul lor, la experiența inginerilor și tehnicienilor companiei “Chausson”, în scopul proiectării cabinei autocamioanelor “STAR 28” și “STAR 29” – asamblate în uzina din Starachowice, începând din anul 1968¹⁸.

Pornind de la aceste detalii, putem considera plauzibilă ipoteza noastră cu privire la colaborarea autorităților române cu compania “Chausson” în a doua parte a anilor '50, în sensul stabilirii unui acord confidențial pentru realizarea de către inginerii francezi a designului cabinei autocamioanelor SR-131 și SR-132. În contrapartidă, statul român achita o sumă de bani pentru acel serviciu și importa un lot de autocare “Chausson APH 522” pentru Oficiul Național de Turism “Carpați” (autobuzul urban care a circulat prin București fiind probabil oferit de francezi ca exemplar promoțional sau bonus). În acest fel, afacerea era profitabilă atât pentru firma “Chausson” (aflată în căutare de piețe noi pentru vânzarea produselor sale), cât și pentru autoritățile de la București – care au făcut o concesie ideologică, prin colaborarea lor cu o companie occidentală, pentru a obține un rezultat economic notabil: fabricarea la Brașov a unor autocamioane cu un design modern și vânzarea lor cu succes în străinătate. Sperăm ca, într-o cercetare viitoare, să putem confirma sau infirma ipoteza noastră cu ajutorul unor documente inedite, provenite din arhivele românești și străine. Totodată, se cuvine a fi studiat rolul pe care Gheorghe Gaston Marin (președinte al Comitetului de Stat al Planificării în perioada 1956-1965) l-a avut în stabilirea unor contacte foarte eficiente între autoritățile de la București și reprezentanții companiei “Chausson”, în a doua parte a anilor '50 – fiind bine cunoscută activitatea sa în Rezistența Franceză, alături de profesori universitari, ingineri, studenți și viitori lideri politici comuniști francezi, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, în regiunea Rhône-Alpes (unde se află în prezent o uzină a fostei companii “Chausson”, la Tournon-sur-Rhône), precum și în regiunea de sud-vest a Franței, unde Gheorghe Gaston Marin a fost responsabil interregional (sud-vest) pentru toate organizațiile de Rezistență ale emigranților din Franța (FFI și FTP-MOI)¹⁹.

d'Autobusos [ARCA] [= http://www.arca-bus.org/material/fitxes/Museu_59E.htm#fotosgrafies] [accesat în 21 aprilie 2014]; *100 Years of Buses in Barcelona (1906-2006). Short history* [= http://www.arca-bus.org/centenari/cent_galeriaE.htm] [accesat în 21 aprilie 2014].

¹⁸ *Chausson* [= <http://pl.wikipedia.org/wiki/Chausson>] [accesat în 24 august 2013]; *Star 28/29* [= http://pl.wikipedia.org/wiki/Star_28] [accesat în 24 august 2013].

¹⁹ Gh. G. Marin, *op. cit., passim*. De asemenea, merită evidențiată activitatea lui Gh. Gaston Marin din perioada 1955-1956, la Comitetul de Stat al Planificării, în scopul obținerii licenței de fabricație a locomotivei Diesel-electrice 060-DA, realizată de companiile *Sulzer Frères*, *Brown Boveri* și *Schweizerische Lokomotiv und Maschinenfabrik*. Relațiile sale cordiale cu mai mulți ingineri și specialiști aflați în Elveția (colegi la Politehnica din Grenoble cu Gh. Gaston Marin, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial) și transportul secret de aur românesc în Elveția – pe care l-a însoțit în 1947 sau 1948 – au ajutat probabil la menținerea unui canal de comunicații cu autoritățile elvețiene, după luarea cu asalt a Legației RP Române de la Berna de către Oliviu Beldeanu, Ioan Chirilă, Stan Codrescu, Dumitru Ochiu și Teodor Ciochină (în noaptea de 14 spre 15 februarie 1955).

În a doua parte a anilor '60, autoritățile române au început înlocuirea treptată a autocarelor "Ikarus 55", "Chausson APH 522" și "Škoda 706 RTO LUX", folosite de Oficiul Național de Turism "Carpați", cu modelele "FIAT 306", "Setra S12" și "Mercedes-Benz O 302" (asamblat sub licență vest-germană de către firma "Iran National"). În același timp, autobuzele urbane "Škoda 706 RTO" s-au utilizat pe scară largă deoarece fuseseră importate recent într-un număr mare și calitățile lor tehnice erau apreciate în România. Acestea aveau o motorizare excelentă, în comparație cu propulsorul "SR-211" al autobuzelor "TV-2 U", realizate la uzina "Tudor Vladimirescu" din București, iar janta de tip trilex permitea o intervenție comodă și rapidă a șoferului pentru a rezolva penele de cauciuc. Întreprinderea de Transporturi Brașov a folosit "Škoda 706 RTO" pe ruta Livada Poștei-Poiana Brașov (începând din 1963), în București a circulat din 1962 până la sfârșitul anilor '70 (de exemplu: linia 39 – de la Piața Rahovei la autobaza Întreprinderii de Transport București din cartierul Ferentari; linia 74 – din cartierul Militari spre centrul Capitalei), iar la Constanța s-au utilizat în anii '60-'70, atât pe rutele urbane, cât și pe cele interurbane – în special pentru transportul turiștilor în stațiunile de pe litoral (linia 10: Constanța-Eforie Sud; linia 20: Constanța-Mangalia)²⁰.

Deoarece Gh. Gheorghiu-Dej a dorit ca proiectul de dezvoltare a industriei românești constructoare de autovehicule să evolueze în condiții favorabile, la începutul anului 1965 au fost analizate posibilitățile de producere la București a autoutilitareii "Fiat 1100 TF" și de asamblare la Întreprinderea Metalurgică de Stat din Câmpulung-Muscel a autoturismului de teren "Fiat 1101 Campagnola" – cunoscut și sub numele "Zastava AR-51/AR-55", deoarece primele două versiuni ale sale au fost realizate sub licență la fabrica Steagul Roșu din Kragujevac (Iugoslavia), în aproximativ 9.000 de exemplare, începând din anul 1955²¹.

La 21 martie 1955, Parlamentul de la Berna a ratificat acordul economic încheiat în anul 1951 cu autoritățile de la București (documentul fusese amânat patru ani de către politicienii elvețieni), iar membrii Biroului Politic al CC al PMR au hotărât după două zile ca statul român să nu fie reprezentat ca parte civilă în procesul în care erau judecați cei care l-au ucis pe șoferul Legației, Aurel Șeșu. În același timp, Gheorghe Gheorghiu-Dej dorea să se primească despăgubiri de la statul elvețian pentru acel incident și, cinci luni mai târziu, Gheorghe Gaston Marin a propus trimiterea unei delegații românești în Elveția pentru a discuta despre "întocmirea proiectului, acordarea licenței de fabricație și cumpărarea unui număr limitat de locomotive și agregate separate, pentru experimentarea și asimilarea fabricației în țară". Cf. Petre Opreș, *Industria românească de apărare. Documente (1950-1989)*, Ploiești 2007, p. 72-76; Gh. G. Marin, *op. cit.*, p. 127; *Români în exil, emigrație și diaspora. Documente din fosta Arhivă a CC al PCR* (ed. Dumitru Dobre & Dan Talos), București 2006, p. 116, 121, 129.

Autoritățile de la Berna nu s-au opus acelui plan – deși atitudinea respectivă era opusă politicii anticomuniste a statelor din Occident – și contractul de acordare a licenței de fabricație dorite de Gh. Gaston Marin a fost încheiat în luna aprilie 1956. În concluzie, putem presupune faptul că la mijloc s-a aflat o despăgubire/compensație oferită de către guvernul elvețian pentru incidentul care a avut loc în noaptea de 14 spre 15 februarie 1955 la Legația RP Române de la Berna.

²⁰ *Transportul public în Brașov. Scurt istoric* [= <http://www.ratbv.ro/istoric3.php>]; *Autobuze în Constanța* [= http://ro.wikipedia.org/wiki/Autobuze_%C3%AE_n_Constan%C8%9Ba] [accesate în septembrie 2013].

²¹ A se vedea ANIC, fond *Președinția Consiliului de Miniștri – Consiliul de Miniștri 1956-1966*, ds. 154/1965, *passim*. În perioada interbelică, la uzina din Kragujevac s-au realizat mai multe tipuri

Autoritățile de la Belgrad au sprijinit inițial asamblarea la aceeași uzină, în cursul anului 1953, a 162 de autoturisme Willys-Overland “Jeep”. Acel proiect s-a finalizat brusc, deoarece proprietarii companiei americane au solicitat o redevență în valoare de 100 de dolari pentru fiecare vehicul de teren realizat la Kragujevac și comercializat pe piața iugoslavă, precum și 6% din valoarea pieselor de schimb vândute de “Steagul Roșu”²². Un an mai târziu, aceeași firmă a participat la licitația organizată de autoritățile de la Belgrad, care doreau să achiziționeze licențele de fabricație a unui autoturism și a unui vehicul comercial de 1,5 tone. La licitație s-au înscris și companii renumite din Franța (“Renault” și “Delahaye”)²³, Austria (“Jenbacher”), Italia (“FIAT” și “Alfa Romeo”)²⁴ și Marea Britanie (“Austin” și “Rover”)²⁵. Rezultatul acțiunii respective s-a concretizat prin semnarea de către conducerea uzinei din Kragujevac și de reprezentanții “FIAT” a unui contract de licență valabil zece ani, în care s-a prevăzut asamblarea anuală în Iugoslavia a 7.000 de automobile “Fiat 600” și 1.500 de autoturisme de teren “Fiat 1101 Campagnola” (Torino, 12 august 1954). Capacitatea de producție a fabricii “Steagul Roșu” a crescut ulterior până la 32.000 de autovehicule pe an (majoritatea fiind “Fiat 600”, redenumit “Zastava 750”), cu posibilitatea dezvoltării până la nivelul de 82.000 de

de armament și muniții, precum și câteva sute de autocamioane “Praga RN” (din anul 1939, în paralel cu cele asamblate la fabrica “*Industrija motora Rakovica*” de lângă Belgrad) și “Chevrolet” (în anul 1940). M. Miljković. *op. cit.*, p. 8, 45, 48.

²² *Ibidem*, p. 65.

²³ Firmele franceze au participat la licitație cu “Renault 4CV” (model produs din august 1947 și care semăna mult cu “Volkswagen Tip 1”) și autoturismul de teren “Delahaye VLR”. Conducătorii primei companii aveau deja în plan o reducere a asamblării în Franța a “Renault 4CV” și lansarea în fabricație a modelului “Dauphine” (în 1955-1956). La rândul său, compania “Delahaye” se confrunta cu mari probleme financiare și a fost preluată în luna iunie 1954 de *Société Anonyme des Anciens Etablissements Hotchkiss et Cie* – care a produs sub licență vehicule Willys-Overland “Jeep” pentru armata franceză, începând din anul 1954. *Delahaye 235* [= http://en.wikipedia.org/wiki/Delahaye_235] [accesat în 15 noiembrie 2013]; *Hotchkiss et Cie* [= http://en.wikipedia.org/wiki/Hotchkiss_et_Cie] [accesat în 15 noiembrie 2013]; *Renault 4CV* [= http://en.wikipedia.org/wiki/Renault_4CV] [accesat în 15 noiembrie 2013].

²⁴ Firma “Alfa Romeo” a propus autorităților de la Belgrad fabricarea autoturismului de teren “Alfa Romeo 1900M” (cunoscut și sub numele de “Alfa Romeo Matta”). Vehiculul a fost produs în perioada 1952-1954 în Italia, atât în versiune militară (2.007 exemplare AR-51 pentru armata italiană), cât și în variantă civilă (AR-52). Ministerul italian al Apărării a renunțat în anul 1954 la acel proiect în favoarea “Fiat 1101 Campagnola”, asemănător cu “Alfa Romeo 1900M”, dar mai simplu și cu un preț mai mic. *Alfa Romeo Matta* [= http://en.wikipedia.org/wiki/Alfa_Romeo_Matta] (accesat în 15 noiembrie 2013); *Fiat Campagnola* [= http://en.wikipedia.org/wiki/Fiat_Campagnola] (accesat în 15 noiembrie 2013).

²⁵ Firmele britanice au luat parte la licitație cu autovehiculele de teren “FV1801A” și “Land Rover Seria 1”. Cunoscut și sub numele neoficial de “Austin Champ”, modelul “FV1801A” a fost fabricat în perioada septembrie 1951-martie 1956 într-o fostă uzină de aviație aflată în apropierea orașului Birmingham. Era un vehicul complicat, cu un preț dublu față de cel solicitat pentru un “Land Rover” și un spațiu de transport foarte mic în partea din spate. Din aceste motive, Ministerul britanic al Apărării a redus numărul de “FV1801A” comandate inițial, de la 15.000 la 11.000 de exemplare. A se vedea *Austin Champ* [= http://en.wikipedia.org/wiki/Austin_Champ] [accesat în 15 noiembrie 2013]; *Land Rover Series* [= http://en.wikipedia.org/wiki/Land_Rover_Series] [accesat în 15 noiembrie 2013].

unități (iulie 1962)²⁶. În acel sens, Iosip Broz Tito a declarat lui Nicolae Ceaușescu (București, 18 aprilie 1966) faptul că Iugoslavia cooperează cu firma italiană și “acum ne orientăm spre o producție de circa 80 mii de mașini, aceasta în faza a treia, iar ulterior producția va fi și mai mare. Sunt mașini practice, nu au un consum mare”²⁷.

Tractoare agricole în România

La începutul anilor '60 au avut loc discuții între conducerea firmei “FIAT” și reprezentanții României, ca urmare a hotărârii autorităților de la București de a produce la uzina “Ernst Thälmann” din Brașov, începând din 1963, unele variante mai mari ale tractorului “Fiat 411” – denumite “Universal 520” și “Universal 650” și proiectate integral în România. În acest scop, s-a utilizat și experiența dobândită în realizarea tractoarelor “IAR-22” și “IAR-23” (copiate în perioada 1946-1951 după modelul german “Hanomag R 40”; echipat cu un motor diesel de 38 CP, primul “IAR-22” a fost finalizat la 26 decembrie 1946 și prezentat în ziarul “Scânteia” la 4 ianuarie 1947, împreună cu o fotografie²⁸), “Kiroveț KD-35” (fabricat din 1951, sub licență sovietică²⁹), “UTOS 2” (produs din 1955), UTOS 26, 27, 29 și 45 (abrevierea provenea de la Uzina de Tractoare Orașul Stalin)³⁰.

Primul program a înregistrat probleme deoarece, înainte de naționalizarea uzinei “Forja Poldi” din Brașov (11 iunie 1948), patronul acesteia a comandat în Cehoslovacia o presă și un ciocan special pentru forjarea arborilor cotiți necesari tractoarelor “IAR” și realizarea de piese forjate necesare pentru industria petroliferă. Autoritățile române au insistat pentru ca ambele utilaje să ajungă la Brașov, dar cele de la Praga au blocat comanda respectivă, deoarece doreau să fie despăgubite pentru proprietățile lor din România, naționalizate la 11 iunie 1948³¹. Apoi, la conferința de constituire a Consiliului de Ajutor Economic Reciproc (Moscova, 7-9 ianuarie 1949), ministrul Comerțului Exterior al URSS, Anastas I. Mikoian, a recomandat delegației române ca în uzina de la Brașov să fie produse tractoare numai pentru piața românească – în condițiile în care sovieticii au avut inițiativa creării acelei fabrici pe

²⁶ M. Miljković, *op. cit.*, p. 6, 65-67, 75, 77-79, 96, 113.

²⁷ *Prietenul de la Belgrad. Întâlnirile Ceaușescu-Tito (1966-1970). Documente* (ed. C. Stanciu), Târgoviște 2014, p. 49.

²⁸ ANIC. *Fototeca online a comunismului românesc*, cota 1/1947, fotografia #W052. În 1947, autoritățile de la București au comandat fabricarea a 5.000 “IAR-22” și “IAR-23”. După doi ani, la uzina din Brașov s-a realizat tractorul cu numărul 1.000.

²⁹ *Ibidem*, cota 1/1951, fotografia #W073.

³⁰ În anul 1960, “UTOS-26” era echipat cu o instalație hidraulică pentru acționare la distanță a agregatelor tractate sau purtate, o șaibă de curea pentru acționarea batozelor și motopompelor, precum și o priză de putere independentă pentru acționarea combinelor de recoltat păioase. În paralel cu acel tractor, la aceeași fabrică se realizau motoare Diesel (45 CP) pentru motopompe, generatoare, agregate stabile și alte instalații.

Se poate remarca faptul că profilul și numele uzinei brașovene au fost schimbate de-a lungul timpului, în funcție de ideile unor politicieni, astfel: Industria Aeronautică Română (IAR, 1925-1947); Întreprinderea Metalurgică de Stat (1947-1948); Uzinele “Tractorul” (din august 1948); Uzina de Tractoare “Ernst Thälmann” a Orașului Stalin; Uzina “Tractorul” Brașov.

³¹ *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al P.M.R.* – 1949, II, București 2003, p. 280.

locul fostei uzine de avioane “IAR” și au utilizat planurile de construcții ale unei fabrici din URSS³². O lună mai târziu, la reuniunea Biroului Politic al CC al PMR (16 februarie 1949), Chivu Stoica a recunoscut că “abia peste 3 ani putem da 4.000 de tractoare”, iar Gheorghe Vasilichi a afirmat la 4 martie 1949, în cadrul Plenarei CC al PMR, faptul că erau necesare 30.000 de tractoare pentru efectuarea lucrărilor agricole în România³³.

Deși autoritățile de la București au încercat la începutul anilor '50 să crească numărul de mijloace mecanizate în agricultură, acestea au fost insuficiente. În plus, tractoarele produse la Brașov erau prea ușoare pentru zonele cu pământ greu. De aceea, în timpul vizitei pe care a efectuat-o în URSS (14-29 ianuarie 1953), Gh. Apostol a comandat 150 de tractoare universale (probabil “Stalineț S-80”), mașini de recoltat legume și cartofi, cultivate, două garnituri de prășitoare, zece mașini de recoltat bumbac, semănători și câteva mașini de săpat șanțuri pentru irigații³⁴.

O altă problemă care afecta fabrica de tractoare de la Brașov era prețul mare al produselor obținute. Situația a fost menționată de Miron Constatinescu în ședința din 4 octombrie 1949 a Biroului Politic al CC al PMR, astfel: “După cum s-a arătat, tractorul IAR este un tractor bun, dar este scump. Aici am putea să mai reducem prețul și cred că în 1-2 ani trebuie să producem masiv aceste tractoare și să le înlocuim pe cele vechi, eventual vom putea produce și piesele de schimb în serie. Se pune o problemă, dacă nu ar fi de văzut de a continua paralel cu producerea tractoarelor cu șenile [“Kiroveț KD-35”, n. n.], dacă n-ar fi cazul ca o parte a fabricii IAR să continue să producă tractoare IAR. Din URSS ne vine o fabrică complet [sic!] nouă, aceasta să facă tractoare noi, o parte poate să se adapteze. [...] Cred, totuși, că problema care se pune trebuie studiată, pentru că noi, în 1951, vom avea cca. 5000 tractoare tip IAR, noi, totuși, trebuie să fim buni gospodari ca în 1951, când va începe fabricarea tractoarelor sovietice, să nu considerăm tractoarele existente IAR fier vechi [s. n.]”. Foarte încrezător în oferta făcută de autoritățile de la Moscova, Chivu Stoica a intervenit naiv în expunerea lui Miron Constantinescu, afirmând astfel: “Tractoarele acelea sunt mai ieftine decât cele actuale. Ies tractoare mai simple și mai ieftine. În 5 ani ajungem la prețul sovietic. Tractoarele noastre sunt scumpe pentru că importăm piese. Deci, trecem la fabricarea tractoarelor sovietice pentru că sunt mai ieftine și mai bune. O să avem și piese pentru că o să fabricăm și piese de schimb [s. n.]”³⁵.

În momentul în care a făcut comentariul respectiv, Chivu Stoica nu știa sau nu a ținut cont de faptul că tractorul “Kiroveț KD-35” nu se fabrica în serie în URSS. Acesta era doar un proiect în curs de finalizare la uzina de tractoare de la Lipețk³⁶ și

³² *Ibidem*, p. 8; M. Croitor & S. Borșa, *op. cit.*, p. 490.

³³ *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al P.M.R. – 1949 cit.*, p. 70. 154.

³⁴ C. Moraru & C. Moraru, *op. cit.*, p. 97-102.

³⁵ *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al P.M.R. – 1949 cit.*, p. 495-496.

³⁶ Inspirându-se de la tractorul “Caterpillar Twenty-Eight” (produs în SUA. în perioada 1931-1935 și echipat cu un motor Otto, de 37 CP), proiectanții uzinei de tractoare de la Lipețk (RSFS Rusă) și cei din Institutul de Cercetări “NITI” (URSS) au creat tractorul “Kiroveț KD-35” în perioada 1946-

costul de întreținere tehnică a unui KD-35 urma să fie mai mare decât cel pentru tractoarele pe roți IAR-22 și IAR-23. După cum a menționat la 10 martie 1952 același Chivu Stoica, "la I.A.R. la fiecare 5 ani dai șenilele [sic!] jos, pe când la K.D. în fiecare an"³⁷, iar șenilele uzate erau retopite și se fabricau altele. Mai mult decât atât, Gheorghe Gheorghiu-Dej a afirmat în ședința din 12 iulie 1952 a Biroului Politic al CC al PMR faptul că tractoarele KD-35 asamblate la Brașov erau mai scumpe decât cele realizate la Lipețk și era necesară o analiză a prețului de fabricație pentru a hotărâ dacă produsul respectiv putea fi exportat în anul 1953, cu aprobarea autorităților sovietice (circa 1.000 exemplare). La aceeași reuniune, Miron Constantinescu a amintit despre proiectul de construire a unei fabrici de automobile în Moldova și apoi a propus transformarea unei uzine existente la Roman (jud. Neamț) în fabrică de piese de schimb pentru tractoare. Gheorghe Gheorghiu-Dej a respins acea idee și a hotărât ca piesele de schimb să se realizeze în centrele mecanice din întreaga țară ale Stațiunilor de Mecanizare și Tractoare – deși dotarea tehnică a unor astfel de centre era foarte slabă și, în mod implicit, se ridica prețul de cost al produselor, iar calitatea lor era îndoielnică³⁸.

Deoarece reprezentanții sovietici din societatea Sovromtractor (înființată la 1 noiembrie 1948) nu au avut interesul să ascundă liderilor de la Moscova faptul că asamblarea tractoarelor "Kiroveț KD-35" la Brașov nu era rentabilă economic³⁹ (Gh.

1949, în scopul utilizării sale în agricultură. Proiectul a ajuns și la uzina de tractoare din Minsk, unde a avut loc lansarea în producție de serie (4 noiembrie 1950). După doar nouă luni, fabricarea acelui model a încetat la Minsk, în locul său fiind realizat tractorul forestier "KT-12A", conceput la o uzină din Kirovsk (RSS Ucrainenă). Producerea de "Kiroveț KD-35" a continuat la Lipețk până în anul 1958. *Belarus. Minsk Tractor Works* [= <http://www.belarus-tractor.com/en/main.aspx?guid=1751>] [accesat în 1 decembrie 2013].

În acele condiții, autoritățile sovietice au acordat României dreptul de a produce sub licență "Kiroveț KD-35". Decizia a fost anunțată încă din anul 1949 comuniștilor de la București și, în planul pentru anul 1952, s-a prevăzut trimiterea a 300 de tractoare noi la stațiunile românești de mecanizare a agriculturii. În paralel, armata română a primit aproximativ 650 "KD-35" până la mijlocul anilor '50 pentru tractarea pieselor de artilerie, 45 tractoare "IAR-23" au ajuns la șase batalioane de deservire a aerodromurilor militare, iar obuzierele sovietice "ML-20" (cal. 152 mm) din Corpul 46 Tancuri "Tudor Vladimirescu-Debrețin" erau remorcate din 1950 de tractoare "Stalineț S-65", primite din URSS. *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al P.M.R. – 1952*, IV, partea I, București 2006, p. 363.

Ulterior, motorul "D 35 M" (Diesel, cu 4 cilindri), preluat de la "Kiroveț KD-35", a fost utilizat la tractorul pe roți "UTOS 2" (1955). Apoi, inginerii români au modificat acel propulsor prin creșterea puterii sale de la 37 la 45 CP și l-au montat pe vehiculele din gama "UTOS" (26, 27, 29 și 45). În anul 1963, a început fabricarea motorului "D 103" pentru tractoarele din gama "Universal" (520 și 650). Acestea au fost echipate cu un sistem electric de pornire și o pompă de injecție în linie.

³⁷ *Ibidem*, p. 295.

³⁸ *Idem*, IV, partea a II-a, *op. cit.*, p. 267, 270.

³⁹ Gheorghe Gheorghiu-Dej, Chivu Stoica, Raia Vidrașcu și Ion Vințe au participat la ședința din 3 noiembrie 1951, de la sediul Comitetului Regional PMR Stalin, în scopul schimbării imediate a conducerii tehnice și a comitetului PMR de la uzina de tractoare, deoarece muncitorii erau foarte nemulțumiți de condițiile de muncă și salariile mici pe care le primeau. Maistrul Victor Oprea a fost propus de Chivu Stoica pentru a ocupa funcția de director adjunct, însă reprezentantul sovietic din Sovromtractor s-a opus, considerând că Victor Oprea "este mai folositor în munca lui, ca șef al montajului tractoarelor, fiindcă este foarte experimentat". Totodată, ministrul Industriei

Gheorghiu-Dej a recunoscut în 1953 că prețul produsului românesc era de trei ori mai mare decât cel existent pentru același produs realizat la Lipețk)⁴⁰, iar autoritățile române au dorit să fie analizate rezultatele obținute de societățile mixte Sovrom, sovieticii au fost de acord cu desființarea a nouă dintre acestea, inclusiv Sovromtractor. Primele discuții au avut loc la Moscova, în timp ce o delegație română participa la o reuniune a Biroului Consiliului de Ajutor Economic Reciproc (25 februarie-3 martie 1953) și rezultatul a fost anunțat la ședința din 7 martie 1953 a Biroului Politic de către Miron Constantinescu⁴¹. În consecință, România a fost obligată să răscumpere treptat toate cotele de participare deținute de URSS la acele societăți, în condiții foarte dezavantajoase, deoarece întreprinderile românești care făceau parte din acestea fuseseră subevaluate de către specialiștii sovietici în momentele înființării Sovrombanc, Societății de Transporturi Aeriene Româno-Sovietică “TARS”, Sovrompetrol, Sovromasigare, Sovromtransport, Sovromgaz, Sovromlemn, Sovromfilm, Sovromcărbune, Sovromtractor (Orașul Stalin), Sovrommetal (Reșița), Sovromconstrucții, Sovromnaval, Sovromchim (Ucea), Sovromutilajpetrolier și Sovromquarțit. Pentru acea răscumpărare, autoritățile de la Moscova au solicitat 9.584,2 milioane de lei, sumă considerată enormă la București. După negocierile desfășurate în perioada 1955-1956, aceasta a fost redusă până la nivelul de 5.281,6 milioane lei (cu 44,8 % mai puțin față de suma calculată inițial de către sovietici)⁴².

(to be continued)

Metalurgice și Industriei Chimice a propus și s-a acceptat aducerea în uzină a specialiștilor Constantin Tuzu (șef de uzină la Uzina “23 August” din București) și Andrei Huszar (directorul Institutului de Proiectări de Mașini din București). inginerul Gheorghe Bîrsan a fost numit șef al serviciului tehnologic, liderul de sindicat Chirion Roman a devenit șef al serviciului de protecția muncii și secretarul comitetului PMR din uzină a fost înlocuit imediat din funcție. Cf. *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al P.M.R. – 1950-1951 cit.*, p. 602; Florian Banu, *Asalt asupra economiei României – de la Solagra la SOVROM (1936-1956)*, București 2004, p. 154-156.

În planul de producție pe anul 1951 era stabilită fabricarea a 900 de tractoare de către 6.700 de muncitori. Problemele din perioada ianuarie-septembrie 1951 au redus producția reală cu 5% și Gh. Gheorghiu-Dej a menționat la 3 noiembrie 1951 că noua conducere a uzinei trebuia să analizeze cum s-au realizat pontările fictive – care au provocat creșterea fondului de salarii și favorizarea financiară a unor muncitori și specialiști în 1951. *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al P.M.R. – 1950-1951 cit.*, p. 603-606. 608-609.

Opt luni mai târziu, liderul suprem al PMR a amintit despre un proiect de tractor universal, echipat cu un motor de 120 CP, și a insistat pentru finalizarea sa de către inginerii români. Gheorghe Gheorghiu-Dej știa că prețul său putea fi mai mare decât al unui tractor importat și hotărâse deja că proiectul respectiv nu urma să fie fabricat în serie. Cu toate acestea, liderul comunist a dorit realizarea tractorului pentru că inginerii și muncitorii români să câștige experiență în domeniu. *Stenogramele ședințelor Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al P.M.R. – 1952, IV, partea a II-a, p. 271.*

⁴⁰ Fl. Banu, *op. cit.*, p. 156.

⁴¹ Cf. C. Moraru & C. Moraru, *op. cit.*, p. 135-136, 146-147, 176-179, 186-187, 193-196.

⁴² Alina Ilinca, *Societățile mixte sovieto-române în economia României*, “Studii și materiale de istorie contemporană”, serie nouă, 2 (2003), p. 132.

The Development of the Industry of Vehicles and Tractors in Romania, 1948-1989 (I)

(abstract)

Due to the fact that Romania had a very poor industry in the early '50s, the Romanian authorities followed the advice of Soviet politicians for acquiring foreign manufacturing licenses. These were subsequently used in the new factories built in the country. In this study, we aim to turn some new information to account. This information is found in the United States and refers to the development of Romanian industry of tractors and vehicles, as a result of cooperation of Romania with Chausson, FIAT, and Renault companies. We also aim to present the conclusions on the efficiency of some manufacturing licenses in Romania.

Moldavia and Wallachia in Marino Sanudo's Diaries (IV: 1526-1531)¹

Șerban V. Marin

Keywords: *Marino Sanudo; Venetian History; Diaries; Wallachia; Moldavia; 16th Century*

200. Summary of the letters delivered by the baron of Burges from Buda on January 18 and 19, 1526

[801] [...].

Di Hongaria, dil barone di Burges, date a Buda, a dì 18 et 19 Zener, latine.
Scrive al Datario dil zonzer li uno Paulo vayvoda [lacuna in the text] qual era [802] col Turco, è insieme con uno Stefano che dava avvisi a questo regno. [...]. Riporta, il Turco questo anno ha deliberato tuor l'impresa di quel regno certissimo, et ha fatto Conseio dove lui era, et li fo ditto non ha fatto nulla a tuor Belgrado lassando Buda al Re; e fo parlato di le vie dia far, e chi li diceva venisse per la Transilvania; li fo ditto era montuosa e mal si potrà condur exercito, ma è meio vengi per la via di la Sava e la Drava a dretura a Buda, e non attender a Severin. [...].

[XL, 801-802]

201. Summary of the letter delivered by the Venetian *baillo* in Constantinople, Pietro Bragadino on February 5, 1526

[94] [...].

Da Constantinopoli, di sier Piero Bragadin baylo, date a dì 5 Fevrer. [...].
Scrive si fa exercito grande con celerità per andar a la impresa di la Hongaria. Prima si andarà a la Valachia bassa, poi verso Buda, et il Signor va in persona, prepara fuste 30 per il Danubio, ha mandato comandamento a Belgrado per far ponti, [...].

[XLI, 94]

202. Summary of the events occurred in the Venetian councils in 1526

[119] [...].

Da poi andoe in palazo col Principe i Consieri e parte dil Collegio con Il Capi di X, et additeno uno Zuan di Frangipani fo fiol dil conte Andrea, [...]. Et disse di li gran preparamenti feva il Signor per mar et per terra contra Italia, e *maxime* contra la Puia, et

¹ See "Revista Arhivelor. Archives Review" 87 (2010), 2, p. 158-178; 88 (2011), 2, p. 163-187; 89 (2012), 2, p. 179-210.

vol haver do exerciti uno per Italia l'altro per la Valachia. Disse un numero grandissimo di exercito capitano Imbrain bassà, et questo per tre anni hanno fato promessa a la Franza che non è per Hongaria, perchè ha fatto trieva col re di Hongaria per anni tre. [...].

[XLI, 119]

203. Summary of the letter delivered by the Venetian *bailo* in Constantinople, Pietro Bragadino on March 6, 1526

[189] [...].

Da Constantinopoli fo lettere di sier Piero Bragadin bailo nostro, date a dì 6 Marzo 1526. [...]. Scrive, è venuti messi del duca di Valachia mazor a questo Signor, dicendo che le zente del duca di la Valachia menor con hongari veniva per tuorli il Stado, dimandando aiuto. Et il Signor ha fatto do comandamenti a tutte le so' zente, che per di 15 l'istante siano ad ordine reduti: nel qual zorno vol far la monstra di quelle. [...].

[XLI, 189]

204. Summary of the letters delivered by the Venetian ambassadors to the Holy See, Marco Foscari and Domenico Veniero on April 18 and 23, 1526

[210] [...].

Summario di lettere di Roma di sier Marco Foscari et sier Domenego Venier oratori nostri, lecte hozi a dì 23 April 1526 in Pregadi.

[...].

Sumario di lettere dil Venier orator, solo, dei 18.

[...].

[211] [...]. *Item*, li disse haver avisi di Hongaria dal Vaivoda transalpino et di l'Arciduca, turchi voler invader quel regno certissimo, et haver preparato li ponti per passar il Danubio etc., richiedendo aiuto a li principi christiani. [...].

[XLI, 210-211]

205. Summary of the letter delivered by the Venetian ambassador to the Holy See, Domenico Veniero on April 21, 1526

[223] [...].

Di Roma, di sier Domenego Venier orator nostro, dì 21 April, hore 5, 1526. [...]. Ozi è stato il Papa in congregation con alcuni cardinali per avisi auti di Hongaria e di l'Arciduca che turchi certissimo vien a la impresa di quel regno da tre bande, per la via di Transilvania, per la via di Transalpina e per la vla [sic!] di la Schiavonia, et quel Re domanda aiuto al Papa et a li altri principi cristiani, et par turchi siano zonte 6 mia apresso Nicopoli et preparato li ponti per butar sul Danubio, et esser zonti 300 navilii di turchi a la dita fiumara; [...].

[XLI, 223]

206. Summary of the letters delivered by the Venetian ambassadors in Constantinople, Pietro Zeno and Pietro Bragadino on April 10 and 11, 1526

[407] [...].

Da Constantinopoli, di sier Piero Zen orator et sier Piero Bragadin bailo, date a di 10 April. [...].

Del ditto orator Zen solo, di 10. [...].

Di lui Orator el il Baylo, di 11. [...]. Item, 10 fuste erano a Galipoli è venute qui per intrar in Mar mazor et andar nel Danubio, et sarano al numero de 40. Et per esser venuto nova di Hongaria, che li ponti quali erano stà levati per hongari con occisione di 6000 valenti homini di turchi, questi par che accelera molto l'andata sua a ditta impresa, non temendo de alcuna cosa. Et è zonti di qui 14 presoni hongari, bele teste et alcune teste mandate per il sanzaco di Samandria presi per lui. Era tra loro uno qual mostra bona discretion. Examinato, disse hongari li sarano contra i vayvoda con persone 15 milia, il Carabodam 3000, hongari 48 milia, in tutto 80 milia persone a cavallo. Tamen, questi vanno a ditta impresa tanto più di bona voia, non stimandoli. [...].

[XLI, 407]

207. Summary of the letter of the Venetian ambassador to the Holy See on May 31, 1526

[465] [...].

Di Roma, di l'Orator nostro, lezandosi, vene lettere, di ultimo Mazo, drizate a li Cai del Conseio di X. [...] [466] [...]. Poi disse erano lettere di Hongaria, il Turco esser zà intrato in Hongaria, et che il Vayvoda transalpino eran andato dal Turco in Andenopoli, et zà era zonto; sichè quel regno non si pol difender, per tutto il mexe di Zugno il Turco haverà Buda. [...].

[XLI, 465-466]

208. Summary of the letter of the Venetian *bailo* in Constantinople, Pietro Bragadino, read in the Council of *Pregadi* on June 9, 1526.

Vol. 41, coll. 525, 1526

[525] [...].

Sumario di la relatione di sier Piero Bragadin venuto Baylo di Constantinopoli, fatta in Pregadi a di 9 Zugno 1526.

[...].

Vol. 41, coll. 532, 1526

[532] [...].

Disse l'intrada del Signor et la spexa come ho ditto di sopra; et ha tributo da Ragusei, Syo, dal Carabodan overo ducha Valacho grando, il nostro di Cypro et Zante. La spexa vol 700 milia ducati a l'anno, et vol ogni [lacuna in the text] la sua Porta ducati 1000 di spexa; [...].

209. Summary of the letter delivered from Dubrovnik by Michele Bisognolo on June 20, 1526

[759] [...].

Da Ragusi, di Michiel Bisognolo, di 20 [giugno]. Prima scrive longamente come è servidor di questo Stado, et che è povero, e se avesse facultà aviseria tutti li progressi del Turco adesso che l'è vicino, si chè ogni 20 di si haveria lettere. Pur al presente avisa come l'è gionto a Belgrado, et scrive il viazo l'ha fato col suo exercito. A di 23 April parti la Porta da Constantinopoli per Andernopoli; a di 3 Mazo parti di Andernopoli; a di 10 zonse a Filipopoli; a di 23 parti, a di 30 zonse in Sofia; a di 6 Zugno zonse a Jenischo [= Niş], et a di 9 a Belgrado. Et do bassà capitanii, uno va in Valachia per tenir occupato quelli, aziò non si conzonzi con Hongari et Moldavi. Scrive, in Samandria vien ogni zorno assa' janizaeri del campo, qual è a Jnischo [= Niş]; et si fa uno ponte a Belgrado su 30 botte. [...]. Hongari *etiam* loro hanno uno capitano nominato in le letere con 10 milia cavalli, et uno altro dil ... [lacuna in the text] con 30 milia contra Naradin, et è stà rebatudo da hongari, sichè se hongari saranno uniti, saranno vincitori; et 50 fuste e barche di Filipopoli vien nel Danubio etc.

[...].

[XLI, 759]

210. Summary of the letter delivered by the Venetian *provveditore* in Treviso on July 16, 1526

[152] [...].

Da Trevixo, di sier Vettor Diedo proveditor, di 16 [luglio]. Come, hessendo zonto de li uno mercadante vien per nome di Francesco di Cristofolo fator in Hungaria di Francesco di Zuane Toscan in Rialto novo, qual si parti da Buda a di 2 de l'istante, [...]. [153] [...]. Dice el Signor turco se ritrovava al partir suo con la sua persona et suo exercito, qual è di persone tra piè et a cavallo 200 milia, [...]. El re di Hongaria se ritrovava in Buda et asunava zente, [...]. El qual Re aspectava *etiam* 20 milia bohemi, et ancora el fradello del vayvoda conte Zorzi de Cechussa con 12 milia persone. El capitano del suo exercito era signor conte Palatin, per nome chiamato signor Stefano de Bthator. El ditto Signor turco se dice haver uno altro exercito a la volta de la Transalpina, che sono da persone 70 milia. El vaivoda della Transilvania era già in ordine con persone fra piè et a cavallo 60 milia, et doveva andar a trovar li ditti turchi, et erano già vicini uno di l'altro non più di tre zornate per esser a le man con loro. [...].

[XLII, 152-153]

211. Summary of the letter delivered by the Venetian ambassador in Constantinople on July 6, 1526

[393] [...].

Da Constantinopoli, di sier Piero Zen orator, date a dì 6 Luio. [...]. [394] [...].

For lecto una deposition di uno hebreo vien di Hongaria, parti a dì 4 Avosto da Buda. Come il Signor turco era andato a uno castello mia quaranta da Belgrado nel Sermin ditto Petervaradin con l'exercito, et era entrato nè faceva altro. Il Re d'Hongaria li è andà contra con 60 milia persone a cavallo, et era zonto a Murath [= Mohacs] mia 110 luntan da Buda a 50 del campo del Turco in la Sclavonia, et che veniva altre 20 milia persone di la Sclavonia per passar la Drava et esser con il Re. Et il frate Thebaldo è messo a Valach Bachia etc.

[...].

[XLII, 393-394]

212. Summary of the letter delivered by a Venetian citizen in Petrovia, Francesco Lanteri to a Venetian citizen in Ljubljana, Antonino Lanteri on September 3, 1526

[608] [...].

Capitolo exemplato de una lettera di domino Francesco Lanteri citadin et mercadante de Petrovia, adritta a domino Anlonino de Lanterii, citadin de Lubiana, fatta in Petovia a dì 3 setembrio 1526.

[...] [609] [...]. De li qual ho inteso che li cani turchi havevano fato d'arme con le zente del Re, et fracassato con l'artelleria lo suo campo de grandissima zente morta, et batudo in fuga tutto lo campo de l'Ongaro; morto lo gran conte Paladino et Permio Petter et Banffe Janus et Sezzi Tomaso. [...]. *Item*, più se aspetta a ogni hora lo vayvoda de Transilvania con li doi valachi, vayvoda de Moldavia et quello de Hamos Cholfuz *cum* 70 milia persone. [...].

[XLII, 608-609]

213. Summary of the events on September 10, 1526

[656] [...].

Die 10 Septembris 1526, prima hora noctis Jadrae.

[...]; et che nel campo de l'hongaro era assaissimo numero de homeni d'arme et gran numero de schiopetieri et 300 boche de artellarie. Et che uno vayvoda de Transilvania se aspectava con 30 milia persone, et che'l re de Polonia non poteva vegnir in persona [657] per esser in gran guerra con tartari, ma che havea dato assai de la sua zente al sopraditto vayvoda; [...]. Et che 'l re de Bohemia haveva promesso al sopraditto vayvoda de mantegnir el suo stado et defenderlo da tartari fino a la venuta sua. [...], et che *etiam* de certo si aspectava el vayvoda de Morlachi con grandissimo numero de persone per unirsi *cum* el Re, [...].

[XLII, 656-657]

214. Summary of the letters delivered from Petrovia in September 1526

[754] [...].

Capitolo di lettere haute da Petovia, con nove di Hongaria. [sept.]

[...]. Et per quello se intende, el Signor turco se aparecchia tuttavia per andar a pigliar Vienna, [...]. [755] [...]; et poi de questi paesi haveva assai gente, et farà campo contra il Turco per reconquistar il regno di Hongaria, qual pretende sia suo, cioè erede del Re morto, et *cum* il vayvoda di Transilvania ha più di 50 milia persone adunati insieme. Ma non ardisse partir del suo paese, et questo perchè se dubita dal vayvoda de Valachia che non intrasse in Transilvania per esser mezzo infidele, benchè era sotto il regno di Hungaria.

[...].

[XLII, 754-756]

215. Summary of the letters delivered by the Venetian lieutenant in Udine, Giovanni Moro on October 7 and 12, 1526

[74] [...].

Da Udene, di sier Zuan Moro locotenente, di 12, hore 5. [oct.]. Manda diversi raporti hauti, li quali sono questi:

1526, a dì 7 Octubrio, in Graz, loco di la marca di Hongaria

Clarissimo signor mio,

[...]. Se ha dell'exercito del Signor turco, come si ha levato li ponti su lo Danubio. Li turchi, come furno passati di lì, et se dice vanno verso Transilvania. A iudicio de alcuni de questi hongari son scampati, saranno più difficili che non sono stati li altri loci de Hongaria depredati, si per esser luogi montuosi, si per [75] esser lo Vayvoda pacificato con el duca de Valachia, *ita* che tra transilvani et valachi et quelli de Transalpina saranno da 50 milia, et sono tutti li villani del regno de là del Danubio reduiti a quelli loci de la Transilvania; [...]. Subzonse et dice, che il Vaivoda farà patti *cum* el Signor turco, et che subito da poi fatto el conflitto fo uno del ditto Vaivoda a parlamento in campo turchesco. [...].

[XLI, 74-75]

216. Summary of the letter delivered from Ljubljana on October 9, 1526

[76] [...].

Copia di una altra lettera, data in Lubiana a dì 9 Octubrio 1526.

[...].

[...]. Circa il vayvoda di Transilvania e Vallachia, loro stanno a guardar li soi paesi et non si voleno mover de lì, [...].

[XLIII, 76]

217. Summary of the letter delivered by the Venetian count in Zadar, Vittorio Barbarigo and the Venetian captain in Zadar, Zaccaria Valaresso on September 24, 1526

[82] [...].

Da Zara, di sier Vetur Barbarigo conte et sier Zacaria Valaresso capitano, di 24 Septembrio. Et mandano questo riporto, zoè:

[...] [83] Et li turchi li perseguitavano fino a notte, ma non che li hongari in tutto fuzisseno, perchè sariano stà taiadi a pezi et rotti; ma facevano testa et deseravano artellarie. Et soprazonse la notte, et il Re [84] se retirò indriedo per tre lige. La matina sequente, soprazonse el vaivoda de Transilvania *cum* più de 10 milia persone et il vaivoda de Moroulachi et il vaivoda Legranschi con altra tanti homeni, et che forte haveano represo il Re che i havea fatta la zornata senza di loro, dicendoli: «Non te partir di questo loco dove tu è al presente.». Et che li turchi la matina erano andati a depredar per il paese come signori de la campagna, et li sopradicti vayvodi *cum* grandissimo impeto ritornò ne li stecadi et alloggiamenti del Signor, et butadi per terra li repari introrono dentro con grandissima occision, et preseno tutte le artellarie de turchi et quelle che haveano perse li hongari, et tende et pavioni et cariozi, et che'l Signor fuzite in una montagna con zirca 26 milia che erano sui ianizari; la qual montagna e piccola. [...] [Este vorba de relatarea unui oarecare Jurco Vladanovich *olim* habitador in villa Calcinagoriza, villa de missier Piero de Ventura citadin de Zara - cfr. col. 82] [...].

Nota: Niuna cosa è vera.

[XLIII, 82-84]

218. Copy of the letter delivered from Gemona on October 13, 1526

[88] [...].

Questa è la lettera di Gemona. [ottobre]

Magnifico et clarissime domine.

Post debitam commendationem. Sono zonti hozi qui certi mercadanti taliani li quali usavano traficar in la Ungaria, [...]. [89] [...]. Domandati de la provision che fa el vaivoda de la Transilvania, dicono lui haver uno exercito, sicome hanno inteso, di 130 milia persone con dicto exercito: Dicono ancora haver inteso che lo vaivoda della Moldavia, et lo vaivoda de la Valachia doveano unirse con lo vaicoda de la Transilvania; ma che la quantità di le zente de quelli de non se intende.

Glemonae, 13 Octobris 1526

[...].

[XLIII, 88-89]

219. Summary of the letter delivered by the Venetian ambassador in the German Empire, Carlo Contarini in October 1526

[225] [...].

Di Viena, di sier Carlo Contarini orator, di [lacuna in the text] Octubrio.

Come il signor turco era fermato tra Belgrado et Petrovaradin in uno loco ditto [lacuna in the text], et havia mandato con navilii et la soa armata per il Danubio le spoglie haute in Hongaria a Costantinopoli. In Buda è intrato hongari; boemi hanno electo per loro Re questo serenissimo Principe. Il Vayvoda transilvano contenta, et lui sia re di Hongaria. [...].

Die 12 Novembris 1526.

Depositio unius exploratoris reversi ex Ungaria.

Antonio Boemo, nome supposito, [...], et consignate le lettere a l'orator nostro,

[...]

[228] [...]. Et el Signor turco, expedito questo, era ritornato a Costantinopoli *cum* forsi 8000 captivi da conto et puti senza numero et 2500 zudei de Buda, de Strigonia et altri loci, [...]. *Item*, dice el ditto Antonio, che quando el se parti da Buda, che fu a di 27 de Octubrio, el vene un capitano del vaivoda de Transilvania *cum* 200 cavalli a nome del ditto vaivoda, et che li dicono che'l vaivoda se expectava in Buda quel giorno *cum* un gran tesoro. Et che a di 5 del presente [novembre] el doveva far una dieta in Albaregal, et haveva facto chiamar tutti i baroni de Hungaria, et che l'haveva con sè la corona del regno, et che'l se voleva coronar re de Hungaria et haveva gran seguito de regnicoli. Et che erano *cum* lui li do vaivoda de tutte due le Vallachie, *videlicet* Transalpina et Moldavia. Et che non è vero che turchi siano stati a le mano *cum* esso Vaivoda, anzi se existima che habbi intelligentia *cum* el Turco lui et quelli altri dui vallachi, per il favor che li dà el vaivoda Transalpino tributario del Signor turco, et per questo altro iudicio, che l'hebbe molto a male che certi soi servidori andò a scaramuzar *cum* turchi et ne amazò alcuni.

[...].

[XLIII, 225-228]

220. Summary of the letter delivered by the Venetian lieutenant in Udine on December 3, 1526

[398] [...].

Da Udene, del Locotenente, di 3 [dec.]. Manda una lettera da [lacuna in the text].

Magnifico et clarissimo etc.

Heri zonse in questo nostro luogo Tomaso Comarlich zentilhomo hongaro, [...]. *Item*, dice che el Vaivoda transilvano puol tor la corona de l'Hongaria quando gli piace, perchè l'ha il favor del Vaivoda de Transalpina et della Vallachia, et tutti li baroni hongari el chiamano per Re, excepto il ban della Corvatia et alcuni altri baroni. *Item*, dice che la regina de Hongaria voria el Vaivoda transilvano per consorte, et che esso Vaivoda non la vol se'l Principe suo fratello non li ciede le raxon che'l pretende haver nella Ongaria. Dimandato del Re di Polonia [cel întrebat e T. Comarlich, nu Vaivoda!], non

disse altro, salvo che hongari non voriano el se facesse suo Re; [...]; el qual fiorentino disse che el Vaivoda ha da 25 milia et più combattenti, et che se'l principe Ferdinando gli facesse alcuna movesta, esso Vaivoda gli meteria a foco et fiamma tutta l'Austria. Non altro.

[...].

[XLIII, 398]

221. Summary of the letter delivered by the Venetian *provveditore generale* in Verona, Agostino da Muglia on December 8, 1526

[407] [...].

Di sier Agustin da Mula proveditor zeneral, di 8 [dec.], da Verona. [...].

[...].

Vene uno nunzio del ban di Croatia, zonto l'altra sera in questa terra, nominato Tomaso, [...]. Et disse come il suo signor [= il Ban] l'havia mandato a questa Signoria per haver conseio quello el debbi far, atento al Vaivoda transalpino [= transilvano] si voria farsi re di Hongaria et l'archiduca di Austria principe Ferdinando voria esser lui, [...].

[XLIII, 407]

222. Summary of the events on January 11, 1527

[627] [...].

Die 11 Januarii 1526

Nicolò ungaro mandato per la Illustrissima Signoria in Hongaria per intender quanto è successo da poi che questo serenissimo re Zuan vayvoda de Transilvania venne in Hungaria, reporta che havendo Sua Serenità ordinato la dieta per il giorno quinto de Novembrio passato in Albaregal, mandò prima uno suo nuntio dicto Paulo Maich *cum* 200 cavalli a domandar Albaregal a quelli hongari che si teniano dentro, [...]

[629] [...]. Et che'l serenissimo re di Hongaria non dubita cosa alcuna per haver *cum* se li dui vayvoda de Valachia et el Signor turco. [...].

[XLIII, 627-629]

223. Summary of the information delivered by two Venetian merchants from Buda on June 18, 1527

[446] [...].

Advisi di le cose de Hongaria, habuti da do mercadanti venetiani quali se partirono da Buda a li 18 Zugno 1527, et affirmano come qui sotto, ricevuta a di 3 Luio.

Che la Maestà del re Zuane se atrova in Buda, et che erano venuti a Soa Maestà tre honoratissimi ambasciatori, uno de Polonia, uno de Valachia et uno de Moscovia, et expectavano el ritorno de li oratori di quella Maestà andati a Lomuz terra de Boemia, par esser insieme *cum* li ambasciatori del re de Polonia et del principe Ferdinando, quali

dovevano gionger de hora in hora per intender la resolution de quello haveranno fato, et se iudica che siano venuti ad oferirse in aiuto suo. [...].

[XLV, 446]

224. Copy of the letter delivered by the ambassador of France in Hungary, Antoine Rincon on July 3, 1527 and received on July 27, 1527

[546] [...].

Copia di una lettera di Hongaria, di l'orator di Franza, data a Buda a dì 3 Luio 1527, ricevuta a dì 27 ditto.

[...]. [547] [...]. Li doi Vayvoda, zoè il Moldavo et Transalpino sono in aiuto di questo Serenissimo re, et l'Homo negro che havea grosso exercito nel qual Ferdinando sperava, è profligato, morto de soi più di 7 o 8000 homini; [...].

Budae, 3 Julii 1527.

Di Vostra Serenità obsequentissimo
servitor

ANTONIO RINCON.

A lo illustrissimo et excellentissimo principe signor D. Andrea Griti duce di Venetia, signor clementissimo.

Ricevuta a dì 27 ditto.

[XLV, 546-547]

225. Summary of the letter delivered from Veszprém by Andrea Paribono on October 12, 1527

[244] [...].

Copia di una lettera scritta per Andrea Pariribon [sic!] al Serenissimo, 1527 a dì 12 Octubrio, in lo vescoado di Vesprianio apresso Buda, ricevuta a dì 26 ditto.

[...] [245] [...]. Se ha come lo Vayvoda se ingrossa, et li vien polachi assai et cavalli de Valachia. Ogni zorno arivano zente del campo alemano feriti et amalati. El conte Nicolò capitano di l'exercito ha mandato a domandar zente et danari; ogni zorno ariva qualche barcata de fanti comandati suso per lo Danubio, et quelli che sono pagati ritornano.

[...].

Sottoscritta:

Di Vostra Sublimità humile servitor
ANDREA PARIBON

A tergo: A l'inclito signor Duce de Venecia.

[...].

[XLVI, 244-245]

226. Summary of the letter delivered by the Venetian lieutenant in Udine, Giovanni Moro on November 28, 1527

[272] [...].

Da Udine, di sier Zuan Moro locotenente, di 28 [novembre]. Come heri scrisse con lettere haute dal capitano di Venzon, cerca li progressi de Hongaria.

[273] In questa mattina à hauto altre lettere del ditto copiose de li dicti progressi; [...].

[...].

Io scrivo a vosta signoria una (*de*) la quale ne ho grandissimo gaudio, sì perchè havemo più lettere scritte zerca a le cosse del Vayvoda che in ogni nostra scritta a vostra signoria, che'l Vayvoda è per prevalerse (*sic*). Prima in questa sera è zonto qui in Venzon uno missier Zuane fiorentino. [...]. Dize in brevità li turchi sono a le Cinquechiesie, et lo Vayvoda si è sulla Tissa et aspetta zente de Polonia, et lo Vayvoda de Moldavia, e'l Valaco, et che arente la persona del Vayvoda se atrova lo ambassador del Turco; et dize ditto fiorentino, se dize certo che venirano a li danni de la Alemagna. Et dize che'l Vayvoda tiene ogni cossa de là de la Tisa verso Polonia et verso Transilvania et Valachia, et poi dize che hongari lo voleano assassinar et darlo in man del Principe, et che 4 vescovi che lui li havea dati danari a far zente, sono andati dal Principe, exceto lo vescovo de Sagabria el qual se atrova con lo Vayvoda, et uno principal baron che ha nome Bati Farenc; et che'l non si fida de hongari; ma solamente de transylvani et valachi et poloni; et dize che l'è fato re, et re vole morire. [...]

[274] [...].

Venzoni, die 26 Octubris 1527.

Sottoscritta:

ANTONIO BILEZAMESO
Capitano et *Comunitas Venzoni*

[...].

[XLVI, 272-274]

227. Summary of the letter delivered by the Venetian lieutenant in Udine on December 27, 1527

[422] [...].

Da Udene, di sier Zuan Moro lochtenente, di 27 [decembrio], fo leto una lettera qual mandò con una inclusa di la comunità di Venzon a lui drizata di 23 di l'istante, la qual dice cussi:

[...]. Hozi sul tardi sono passati per questo nostro luogo certi ebrei ben a cavallo, [...]. Dimandati del Vayvoda, dicono che se atrova in Moldavia, et per quanto se dice, potente et [423] molto ben in ordine. Dimandati se lo re di Polonia li presta favor, dicono che Sua Maestà sia più presto favorevole che altramente al prelibato Vayvoda. *Item*, dicono divulgarse lo Turco far grandissimi apparati a la volta di Belgrado, et minaza alla ruina di quella misera et lacerata Hongaria.

[...].

[XLVI, 422-423]

228. Copy of the letter of the Hungarian ambassador in Venice to the Doge of Venice on December 30, 1527

[424] [...].

Copia di una lettera di l'orator ungarico, scritta al Serenissimo adi 30 Decembrio 1527.

Serenissimo Principe,

Heri parlai con uno il qual viene da Buda et partì alli 7 de Decembre. Et dice che alli 19 di de Novembre la Maestà del mio Re *cum* li dui Vayvodi, zioè di Moldavia et Valachia minore, et multi altri suoi capitani et zente assai si ritrovò in uno luoco qual si domanda Tallo longe da Buda lege 20, [...]. Et che'l ditto Serenissimo mio re al presente si ritrova tra ungari, vallachi, tartari et poloni, tra pedoni et cavalli più numero non havea la bona memoria del *quondam* re Ludovico contra turchi; et che son ben da 40 milia persone, et che Ferdinando si è levato da Buda [...] et vassene a Vienna, [...]; et che tutti li signori quali sequitavano Ferdinando, parlo de li hungari, sono partiti da la corte malcontenti et murmurando. La Maestà del mio Re fece troncàre il capo a lo episcopo di Transilvania, et per quello il popolo di Transilvania par che un puoco si sublevasse et volesse impedire che quelli dui Vayvodi vallachi non passassino a favore del Re. Li quali Vayvodi sono passati et hanno facto conflictu *cum* dicti transilvani et domatili talmente che tutti sono alla obedientia del Re, et tutte le terre et fortezze sono in mano del Re. [...].

[XLVI, 424]

229. Abstract of the events related to the dispute over the crown of the Kingdom of Hungary in 1527

[434] [...].

Compendio de li successi del Serenissimo re Ferdinando a lo acquisto del regno de Hongaria.

Non habbiandosi per modo o via alcuna potuto concordar, non obstante la interpositione del serenissimo re di Polonia quale in questo molto si è affatichato, li serenissimi principi Ferdinando et Joanne, *olim* Vayvoda transylvano, *tandem* si vene a le arme. [...].

[436] [...]. Et così in esso solo castelo furno lassati hongari in nome di Soa Maestà, che in tutti li altri sono posti todeschi a la guarda. De là Soa Maestà devene ad Buda ne la qual era il Vayvoda, il qual partendo quel giorno da esso loco *cum* sua gente passò il Danubio et pigliò il camino di Transilvania overo Polonia, et il giorno sequente la maestà del Re intrò in Buda con lo exercito; [...]. Soa Maestà ha fatto alto in Buda, et ivi convocato dieta generale qual comenzaria al primo di Ottobre; a la quale se aduna tutta Hongaria et integralmente tra la Sava et Drava, dove il Svizman havia occupato la più parte in aiuto del re Ferdinando. Il simile Albaregale et tutte le terre, baroni et prelati del regno concorono a la obedientia; et cussi ancor il Vayvoda vallacho ha mandato; et ancora Poder novo vayvoda di Transilvania, el qual ha la corona del regno in mano, [437] ha promesso

venir et portar la corona, *adeo* che compita ditta dieta si farà la coronation solene ad Albaregale gloriosamente, che la città di Buda è tutta disfatta et brusata, [...], che per esser in le ruine di Babilonia. [...]. Et cussi dito Vayvoda se retirò [438] apresso la Treissa overo Tissa, fra due aque che si congiungono in ditto fiume, dove si è fatto forte et ingrossato di gente tra piedi et cavallo, fra polachi, valachi, hongari et transylvani circa 15 fino 19 milia. [...]. *Tandem* furno constretti vayvodeschi a fugir tra quele palude, dove il giorno seguente li furno con l'artelaria insmaltati in quele fangaresche acque. [...].

[XLVI, 434-440]

230. Summary of the events on January 13, 1528

[483] [...].

Die 13 Januarii 1527

Domenego Zaratin mandato in Hongaria per intender li successi di quele bande, [...], et da Viena andò a Buda, che fu a di 12 del preterito, dove è stato giorni 10 in expection di la venuta del serenissimo re Zuane *olim* Vayvoda, qual *tandem*, al suo partir, che fu a di 22 del preterito, zonse apresso Agria *cum* 20 milia persone; nel qual exercito sono assaissimi ursari che sono cavalli lizieri, come dicemo nui, stratioti, et il resto sono aydo che sono fanti a pè: dove li aspectava che'l se giazasse el Danubio per venir di qua *cum* el suo exercito a trovar el serenissimo archiduca de Austria, qual è a Strigonia *cum* 3000 persone, parte cavali, parte fanti, [484] quali lui haveva assoldati adesso per lo advento del serenissimo re Zuane; perchè prima lo Archiduca havea licentiatto tutte le sue gente. [...]. Et dice che l'erano venuti 4 ambascatori del duca de Moscovia al prefato Archiduca ad denotar bona amicitia, et che lui Domenego li ha veduti in Viena; dove gionti, uno di essi si fece baptizar secundo la nostra fede. Et che *etiam* per innanzi, quando el Principe era in Buda, li vene uno ambascator Valacho ad esso Principe, per quanto si diceva per il vulgo, per indicarli bona amicitia; ma non scia el certo per qual causa, nè scia dir de qual Valachia el fusse. Et che il magnifico Petro Pereni, fu fiol del qu. Palatin morto che era sta facto Vayvoda de Transylva= [485] =nia per el re Zuane Vayvoda, havea rebellato ad esso Vayvoda et venuto da l' Archiduca, et li havea dato la vera corona de San Stefano del regno de Hongaria, *cum* la qual esso Archiduca si coronò a di 3 di Novembrio in Alba regal, [...]. Interogato [486] se'l serenissimo re di Polonia dà soccorso al Vayvoda, dice de non, et che'l sta neutrale, ma ben se dice che li valachi tieneno dal Vayvoda, et che'l re di Polonia è vivo. [...]. Dice ancora, che se quelli signori hongari non havesseno tradito, el Vayvoda restava vincitore contro l' Archiduca [...].

[XLVI, 483-486]

231. Summary of the report delivered by the Venetian messenger in Hungary, Francesco Depintore in 1528

[121] [...].

Questa è la relation di Francesco Depentor, mandato per la Signoria nostra in Hongaria.

Dice, come a dì 6 Febraro arrivò a Buda, dove vide lì il principe Ferdinando il qual havia fatto Francesco Bachiani Ban de la Crovatia, che è la prima dignità in Hongaria poi Conte palatino, et havia *etiam* fatto Valentin Turcich conte di Themisvar; il contà del quale è sotto re Zuane, *olim* Vayvoda. [...]. [122] [...]. Le qual zente passava il Danubio per andar contra il Re. Et sono attorno Casovia ditto re Zuane con 14 in 15 milia persone, et 60 bocche di artellarie da batteria et da campo et con lui è ratiani, polani, valachi; i qual ratiani habitano in Hongaria et tieneno la fede greca, sono fideli a ditto re Zuane, con il qual è uno orator del re Christianissimo, [...]

[XLVII, 121-123]

232. Copy of the letter delivered by the Hungarian ambassador in Venice to the Venetian secretary, Francesco Massaro on June 27, 1529

[124] [...].

[...].

Copia di una lettera scritta da Belgrado, de 27 luio (Zugno) 1529, per l'orator del re Zuane, fo in questa terra, directiva a Francesco Masser secretario, in Venetia.

[...]

[125] [...]. Et perchè vostra signoria ancora intenda tutti li successi de le cose de Ungaria, li dico, come Ferdinando è ancora in Germania, et in Ungaria non ha pur uno homo, et li partiali suoi tutti sono disperati et tutti cercano misericordia, la qual forsi a qualcuno si concederà. Li vaivodi di Moldavia et Transalpina sono, di commissione di la maestà regia, entrati in Transilvania, la qual havea facto assà novitate, pensandosi che'l Turco non dovesse venire, et l'hanno in tutto et per tutto domata et reduta a la obedientia regia. Di qua dal Tibisco solo vi resta Temesvar, il qual non ha vittuaria, et mangiano herbe, nè speranza vi è de haverne. [...]. [126] [...].

Data in Belgrado, a li 27 de junio 1529.

[...].

Sottoscritta:

Dominationis vestrae bonus frater
JOANNES BAPTISTA BONZAGNUS *electus*
chanadiensis.

A tergo: Spectabili et generoso domino Francesco Massario, illustrissimi Domini Venetiarum secretario meritissimo, uti fratri honorando. Venetiis.

[LI, 124-126]

233. Copy of the letter delivered by the Venetian captain in Bergamo, Giusto Goro on August 4, 1529

[259] *Di Bergamo, di sier Justo Guoro capita*= [260] =*nio, di 4 [agosto].* Scrive di qui habbiamo, per lettere di Viena di 12 del passato, [...]; et da Vienna havea mandato

verso l'Hongaria fanti 20 milia. El Vayvoda de Moldavia et Valachia sono in arme contra quel di Transilvania, et li ha dato una rotta et morto gente assai, et che lo archiduca li manda soccorso assai aziò non sia cazado. Zerca il Turco dice non dubitar vengi in persona per questo anno. [...]. Nota: questa relation è falsa.

[...].

[LI, 259-260]

254. Summary of the information delivered from Krakow on October 12, 1530

[123] [...].

De Cracovia alli 12 di ottobre 1530

[...].

[125] [...]. Soprascritto Astan è fuggito in Valachia non se fidando stare in uno castello chiamato Occiakoff. [...].

[LIV, 123-125]

255. Summary of the letters delivered by the Venetian *provveditore* in Cividale del Friuli, Gregorio Pizzamano on January 2 and 3, 1531

[214] [...].

Da Cival di Friuli, di sier Gregorio Pi= [215] *=zamano proveditor, di 2 et 3 zener.* [...].

Dil dito, drizate a li Cai di X, di tre ditto, hore 6. [...] [216] [...] Che in Buda è il signor Zuanne, il reverendo domino Alvise Gritti, [...]. Che era venuta nuova a Viena che'l Signor di Moldavia havea presa una terra del re di Polana, dimandata Colonia [= Kolomea?], ne li confini di Russia, et haver 30 milia persone de tartari, turchi et valachi, et hebbela per tradimento de terrazani. Et questo è quanto si havea insino alli 27 di decembrio, nel qual giorno esso relator partì da Viena.

[LIV, 214-216]

256. Summary of the letter delivered by the Venetian *provveditore* in Cividale del Friuli, Gregorio Pizzamano on February 4, 1531

[285] [...].

Da Cival di Friul, di sier Gregorio Pizamano, di 4 fevrer. [...].

[...]. Che'l Signor turcho havea chiamati tutti li primarii di Sechyl, paese de Ongaria tra la Transil= [286] =vania et Transalpina [la index: Sechy - v. Siebenbürgen, provincia dell'Ungheria] che fa sempre per la guerra 40 milia persone, et erano andati a Constantinopoli, [...].

[LIV, 285-286]

257. Summary of the letter delivered by the Venetian ambassador in Poland on October 2, 1531, including the copy of the letter of the King of Poland to his ambassador in Venice

[26] [...].

Et per lettere dil dito orator nostro, di 2 [ottobre], manda una lettera, zoè la copia, à scritto il re di Polana al suo orator lì in Corte, di una vittoria auta contra il Valacho, la qual dice cussi:

Sigismundus Dei gratia rex Poloniae, dux Lituaniae, Rusiae, totiusque Prusiae ac Mazoviae etc. dominus et heres.

Magnifice, sincere nobis dilecte.

Non poterit spectabilitatem tuam quo temerario ausu quibus viis insidiis valachus hostis noster, contra foedera et jus jurandum suum, provintiam regni nostri Pokucznae invaserit, et indefensam, propter non speratam perfidiam, occupaverit. Quia [27] iniuria nos provocati, cum suasu consiliariorum nostrorum, ad eripendam provintiam ab hoste nostrum paulo ante exercitum misisemus. Factum est ope Divina et fortuna nostra, quod capitaneus nostri exercitus, spectabilis et magnificus Johannes comes de Tarnos, palatinus terrarum Russiae generalis, partim stratagemate, partim sua militumque bellica virtute primo adventu valachos hostes nostrae e sedibus dictae provintiae, non parva strage facta, eiecit. Ad quem casum exercitus perfidus hostis, et si valida manu atque pregrandibus copiis comparatis recens denuo adversus nostros aciem instruxisset, Dei tamen omnipotentis auxilio, cui fraus et iniustitia ipsius probe erat cognita, et ductu ca(pi)tanei atque fortitudine militum nostrorum iterum de illo duplicem victoriam cum altera, quae fuit sabato post Assumptionis Mariae, sex milia hominum, altera die martis ante Bartholomei circiter viginti milia profligati sint, sumus consecuti, ita quod is, susceptis et vexillo suo potissimo atque tormentis bellicis circiter quinquaginta amisis, coactus sit cum legionibus suis fuga sibi consulere, de quibus magna pars ecsi, pars in captivitatem ducti sunt. Quo optatissimo nuntio cum nos maiorem in modum sumus consolati, letitiae eius nostrae et publicae tanti gaudii participem quoque spectabilitatem tuam facere volumus, quam pro sua erga nos fide et officio senatorio in hoc nobis congratulaturam esse et Divinae Maiestati supplicaturam confidemus, ut quam victoriam nobis et cristiano subiectionis noster populo de perfidis scismaticis tribuere incepit, misericorditer prosequi ad gloriam nominis sui dignetur. Bene valeat spectabilitas tua.

Datum Cracoviae, feria quarta, die Sanctorum Felicis et Aneti, anno domini millesimo quingentesimo tricesimo primo, regno vero nostri anno 25.

Subscriptio ex commissione Regiae Maiestatis propriae.

[...].

[LV, 26-27]

258. Summary of the letter delivered by the Venetian ambassador in the German Empire, Nicolò Tiepolo on September 29, 1531

[48] *Sumario di lettere di sier Nicolò Tiepolo el dottor, orator nostro, date in Brusele a dì 29 setembrio 1531, tenute fino a dì 30 ditto.*

[...].

Che erra venuto nova dal re di Polonia che il giorno di Nostra Donna di questo mexe erra stato a le man con valachi et quei rotti, et il capitano con pochi erra salvato.

[...].

[LV, 48]

259. Copy of the letter delivered from Rome to the Duke of Mantua on October 7, 1531

[50] [...].

Copia di lettere di Roma, de 7 ottobre, scritte al signor ducha di Mantua.

[...] [51] [...]. Hoggi ho inteso dal signor Andrea Borgo, orator dil Serenissimo re di Romani, che, per lettere dil re di Polonia scrite a Nostro Signor et a sua signoria, se intende la rotta ch'el prefatto re ha dato alli valachi. [...].

[...].

[LV, 50-51]

260. Summary of the letter delivered by the Venetian vice-bailo in Constantinople, Pietro Zeno on December 7, 1531

[326] [...].

A dì 12, [...].

[...]. *Et gionse lettere da Constantinopoli di sier Piero Zen vicebailo, di 7 decembrio*, qual fo lete. Avisa coloqui auti con domino Alvisse Gritti: come non sequendo la paxe col re di romani, quest'anno che vien il signor uscirà, vol far tre exerciti. Prima per terra, in uno andarà la sua persona verso Hongaria et Alemagna, in l'altro capo Imbraim Bassà [327] alla Valona per passar in Puia, il terzo sarà l'armata da mar, di la qual farà capitano Aias Bassà. Et come per le feste di Nadal esso Gritti si dovea partir per andar in Polana a sedar le discordie fra ditto re et Stefano Carobodan, che Moscoviti et ditti polani è venuti alla guerra, et za erano venuti li a Constantinopoli ambasciatori dil ditto Carabodan per voler far la paxe; il qual poi Gritti passerà in Hongaria [...].

[LV, 326-327]

261. Copy of the letter delivered by the King of Hungary to Paolo Casale on October 9, 1531

[362] *Copia da una lettera dil re Zuanne ditto Voyvoda, scritta a Roma al magnifico missier Paulo Casale che alhora se reputava vivo.*

Johannes dei gratia rex Ungariae, Dalmatiae, Croatiae etc.

Reverende et magnifice nobis sincere dilecte. [...]. Supravenit postea externo die Tranquilleus Adronicus secretarius noster a potentissimo turchorum imperatore, cum

optatissimo responso super illis pro quibus illuc per nos missus fuerat, atque inter alia super negotio provinciae transalpinae qua eandem nonnulli Vallachiam maiore dittitant, quae cum in magno periculo foret ne expulso inde Vayvoda seu principe Christiano religionis in provinciam rediferetur et in praefecturas seu zangiagatur divideretur dederamus acuratissime operam ne id fieret, atque Deo volente ab invictissimo principe impetravimus et eodem tempore ac labore liberavimus a simili periculo Moldaviam alteram Valachiam cui idem periculum imminabat. Praeterea quia superiori estate comissa fuerant ut in magna colluvie hominum ac diversitate contingere solet prope Budam civitatem nostram regalem, quaedam latrocinia quae ab hiis turcis quae in ibidem tunc erant facta putabantur; [...] [363] [...].

Bene vos valere optamus.

Ex cenobio fratrum Heremitarum prope Albam Julam Transilvanam 9 octubris 1531.

JOHANNES REX
manu propria.

[...].

[LV, 362-363]

Comuniști în ilegalitate: cazul Bernard Zukerman

Ionuț Filipescu

Keywords: *Communist Party of Romania; Bernard Zukerman; Illegality; Communism; Aiud Prison*

În urma instituirii legii Mârzescu, în decembrie 1924, Partidul Comunist din România avea să suporte – timp de 20 de ani – rigorile activității clandestine, sub toate aspectele sale. În acest sens, are loc o transformare dintr-un partid (și așa foarte firav) într-un grup complotist, care milita prin orice mijloace în vederea obținerii puterii politice în România.

Pe lângă biografiile unor personalități marcante dinaintea sau după instaurarea regimului comunist în România, dorim să supunem cercetării viața și activitatea unui membru al Partidului Comunist din România în perioada ilegalității. În ciuda faptului că acesta nu a făcut parte din rândurile elitei conducătoare de la București după accederea la putere a comuniștilor, el surprinde prin zelul arătat în lupta pentru cauza comunismului.

Bernard Zukerman¹ reprezintă unul dintre comuniștii care au activat în perioada ilegalității și care se poate înscrie, fără putință de tăgadă, în rândul persoanelor cu un destin plin de suișuri și coborâșuri deopotrivă. Prin studiul de față, dorim să evidențiem activitatea sa în segmentul temporal în care Partidului Comunist din România s-a aflat în ilegalitate (1924-1944).

Bernard Zukerman s-a născut la data de 11 martie 1906, în orașul Bârlad. Trecutul său politic numără câteva date capabile să îl includă în rândul comuniștilor înveterați. Până în timpul studenției (a urmat cursurile Facultății de Științe din București în perioada 1923-1924, pe care le-a reluat în intervalul 1934-1936²), personajul de față nu a intrat în evidența organelor de Siguranță. Din documentele întocmite de organul de control mai sus numit reiese faptul că Bernard Zukerman a fost unul din capii Uniunii Tineretului Comunist ilegal, care a conceput și șapirografiat mai multe manifeste și broșuri subversive pentru organizațiile din țară, în vederea coagulării nucleelor tineretului comunist din teritoriu, făcând apel la țărani și soldați – și care, de asemenea, a răspândit manifestul comunist intitulat “Încotro” în rândurile tineretului universitar³.

¹ Deși numele apare sub mai multe forme, noi am preferat-o pe aceasta datorită faptului că însuși personajul îl utiliza.

² ANIC, fond CC al PCR. Secția Cadre, ds. Z/196, f. 1.

³ Idem, fond 95, ds. 59, f. 23.

Dintr-un raport al Siguranței din data de 28 noiembrie 1924, aflăm care au fost cauzele care au determinat arestarea sa. Cu trei zile înainte de împărțirea unor manifeste, Bernard Zukerman a fost înștiințat de fratele lui (de asemenea, activist comunist) că trebuie să se întâlnească la librăria Alcalay cu cineva, fără a-i spune pentru ce. El a mers în locul indicat, la ora 16, la vitrina din dreapta, cu cărți franceze, și a început să bată încetîșor cu degetele în geam. Curând a venit un tânăr înalt, cu o pălărie de culoare deschisă și cu palton negru, care a început să bată la fel în geam. Pentru a-l recunoaște cu siguranță, a pronunțat cuvintele “Dar scumpe mai sunt cărțile”, la care el i-a răspuns: “Mai scumpe ca în Turcia”. Apoi s-a depărtat de vitrină și s-a apropiat de Zukerman și i-a spus că trebuie să se întâlnească a doua zi la aceeași oră, pe Str. Sărindar, lângă Cercul Militar. A doua zi s-au întâlnit și acel activist a predat un pachet cu manifeste următorilor: Aron Cuperman, Burach Kahane și Iancu Nathazohn, însă cel din urmă, după ce a luat manifestele, a refuzat să le împartă. De altfel, nici Zukerman nu a distribuit niciun manifest, fiindu-i teamă să nu fie văzut, întrucât ideile sale erau demult cunoscute. La sfârșitul lunii noiembrie 1924, Zukerman a fost prezentat de către Liza Dijur unui tânăr care s-a recomandat Sasea, care s-a oferit să îi corecteze câteva articole în limba română. Tot de la acesta a primit bani ca să cumpere două șapirografe și hârtie pe care le-a dus în str. Popa Nan nr. 44, la Vasile Dodan, unde au început să alcătuiască materiale cu caracter comunist. Mai târziu, fiind mult de lucru, l-a adus și pe colegul Burach Kahane și

astfel au lucrat revista "Tânărul Leninist", pe care au scris-o Zukerman, Kahane și Sasea, iar Liza Dejur scria rusește⁴.

Ca o consecință a acestui raport, au avut loc percheziții la adresa precizată anterior, unde au găsit material incriminatoriu, ceea ce a condus la arestarea lui Bernard Zukerman și Burach Kahane. Pe 28 februarie 1925, ca urmare a grevei foamei pe o durată de 36 de zile, aceștia au fost puși în libertate (rămânând însă sub supraveghere pentru a putea fi puși la dispoziție în caz de cerere), cerând să fie transportați cât mai repede la Bârlad⁵.

În urma procesului intentat, la data de 9 februarie 1926, Consiliul de Război al Corpului II Armată l-a declarat vinovat de crimă contra siguranței statului și ultraj la adresa guvernului, fiind condamnat la 7 ani reclusiune pentru fapta imputată⁶. De asemenea, a mai primit o pedeapsă de 5 ani de închisoare, însă acestea au fost contopite, rămânând să o săvârșească pe cea de 7 ani.

Bernard Zukerman a început să execute pedeapsa la 16 octombrie 1926, iar în urma Î. D. Regal nr. 1.468/1929, i s-a redus din pedeapsă ¼, iar odată cu Î. D. Regal nr. 1.960/1931, i s-a redus o lună și 24 de zile, urmând a se elibera în ziua de 19 noiembrie 1931. La data de 22 mai 1926 a fost înaintat (alături de Avram Fichel) către Închisoarea Militară Jilava⁷, unde a executat 3 ani din detenția primită, după care a fost transferat la închisoarea Aiud. Aici a fost supravegheat atent, deoarece era cunoscut faptul că se afla în legătură cu Boris Ștefanov, și el deținut în aceeași închisoare. Însă nu există informații în legătură cu discuțiile dintre cei doi.

Zukerman a stat în lagărul de la Aiud până în data de 10 iulie 1930, când a fost transferat de la Aiud la Brașov⁸. De aici a fost transferat la Tutova, în regim de arest preventiv, acesta fiind și locul de unde s-a eliberat, la data de 19 noiembrie 1931, stabilindu-se cu domiciliul în casa părinților săi de pe strada Anastase Panu nr. 16 din Bârlad⁹.

După eliberare, Siguranța a continuat să îl urmărească, fiind cunoscut faptul că activa, în continuare, în organizația clandestină a partidului comunist¹⁰. De altfel, chiar și Zukerman era conștient de faptul că Siguranța organiza filaje asupra activității sale¹¹. În cadrul partidului, Zukerman a devenit membru al Comitetului "Ajutorul Roșu", responsabil cu strângerea de fonduri și ajutoare pentru hrană, îmbrăcăminte și materialul de agitație, în folosul condamnaților comuniști și de a face legătura cu complici nedescoperiți¹².

Pe 20 mai 1933, a fost arestată Gusta Kummelfelt (Kimenfeld) pentru fapta de a fi primit și păstrat la domiciliul său, cu scopul răspândirii în public, a unor manifeste clandestine cu caracter subversiv. Alături de aceasta, a fost arestat și

⁴ *Ibidem*, f. 23-24.

⁵ *Ibidem*, f. 27.

⁶ *Ibidem*, ds. 59/15294, f. 5.

⁷ *Ibidem*, ds. 59, f. 34.

⁸ *Ibidem*, ds. 59/197, f. 71.

⁹ *Ibidem*, ds. 59/121, f. 20.

¹⁰ *Ibidem*, ds. 59, f. 46.

¹¹ *Ibidem*, ds. 59/22467, f. 4.

¹² *Ibidem*, ds. 59, f. 26.

Bernard Zukerman împreună cu Sarah Zukerman (cumnata sa), însă celor din urmă nu li s-a intentat proces, fiind eliberați pe 9 iunie 1933¹³.

În calitate de lider al MOPR-ului din Capitală, Zukerman a participat la conferința internațională convocată la Paris în perioada 28-30 aprilie 1935 de către Comitetul mondial de luptă contra fascismului și războiului, ținută sub președinția lui Henri Barbusse, liderul "Ajutorului Roșu" din Franța¹⁴. În ciuda faptului că Siguranța avea informații cu privire la activitatea pe care o desfășura în țară, lui Zukerman i-a fost acceptată cererea de a primi pașaport străin în vederea participării la conferința mai sus amintită, ceea ce ne face să credem că informațiile pe care Siguranța le putea dobândi în urma proiectatei participări a acestuia la conferință aveau o importanță sporită.

Astfel, delegația României la conferință a fost compusă din Bernard Zukerman și Iosif Schraer (din Biroul juridic al Partidului Comunist din România). Aceștia au susținut un raport în care erau prezentate în culorile cele mai negre măsurile de represiune ale autorităților românești efectuate cu ocazia dizolvării organizațiilor comuniste din țară. Respectivul raport a avut un ecou deosebit în lumea comunistă, fiind publicat și în numărul din mai al revistei "*Rundschau*" – organul de publicitate al Kominternului – fără a se arăta autorul. După întoarcerea delegației comuniste în România, a luat naștere o nouă organizație comunistă camuflată intitulată Blocul pentru apărarea libertăților democratice, menită să înlocuiască comitetul antifascist dizolvat¹⁵.

Bernard Zukerman a fost eliberat din funcția pe care o deținea în MOPR la 6 octombrie 1937 pentru lipsă de activitate, acesta fiind nemulțumit și trimițând un memoriu Kominternului. Conducerea MOPR a fost încredințată comunistei Seiva Averbuch, soția lui Marcel Pauker¹⁶.

La data de 12 iulie 1940, lui Zukerman i s-a fixat domiciliu obligatoriu, fără a fi stabilit exact temeiul pentru această acțiune. Neavând nicio ocupație și fiind considerat un "element periculos pentru siguranța statului român", acesta a fost internat în lagărul de la Caracal¹⁷, în ciuda faptului că în intervalul de timp scurs de la data eliberării și până în momentul internării sale pentru aceeași faptă nu i s-au putut imputa activități incriminatorii care să conducă la condamnarea sa.

În acest sens, deținutul a adresat mai multe cereri de eliberare, aducând în discuție netemeinicia internării sale în lagăr. În perioada scursă de la eliberarea sa (1931), Zukerman și-a luat licența în Matematică în cadrul Facultății de Științe din București și s-a căsătorit (dobândind și doi copii). După izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, familia acestuia s-a mutat în Basarabia, lucru pe care dorea să îl facă imediat și el odată ce ar fi fost eliberat¹⁸. Într-un raport din 30 iulie 1942 cu privire la situația lui Bernard Zukerman, se preciza că acesta a fost condamnat pentru fapta de a fi făcut parte din Comitetul Central al Partidului Comunist, fiind

¹³ *Ibidem*, ds. 15294, f. 14, 17.

¹⁴ *Ibidem*, ds. 59, f. 71.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, f. 115.

¹⁷ *Ibidem*, ds. 15294, f. 37.

¹⁸ *Ibidem*, ds. 59/57, f. 3.

caracterizat ca un permanent instigator în lagărul de la Târgu Jiu, aceasta venind pe fondul internării sale în data de 25 martie 1941 în acest lagăr¹⁹. Nu se cunoaște data exactă a eliberării sale, însă prin referatul întocmit la data de 5 august 1942 se recomanda să nu fie eliberat datorită activității sale, fiind considerat unul dintre cei mai periculoși agitatori și doctrinari comuniști revoluționari²⁰.

Odată cu ascensiunea comuniștilor în România postbelică, Bernard Zukerman a profitat din plin de acest lucru, fiind apreciat datorită activității sale din timpul ilegalității și a detențiilor suferite. Astfel, în 1945, la cererea Ministerului Învățământului, a realizat primul manual de economie politică din România. A fost profesor și șef al Catedrei de Economie Politică la Universitatea din București (1948-1955); director al Editurii Politice (1948-1955); rector al Institutului de Limbă și Literatură Rusă "Maxim Gorki"; ministru extraordinar și plenipotențiar al României în Argentina (1955-1956); ambasador în Turcia (1956-1959), China și RPD Vietnam (1959-1961). După revenirea în țară, și-a reluat munca didactică, din 1970 devenind profesor consultant. A fost membru al CC al PCR (1955-1974) și membru al Comisiei Centrale de Revizie (1974-1984).

Din întreaga perioadă petrecută de către Bernard Zukerman în închisoare, reține atenția descrierea pe care o face închisorii Aiud, document ce datează din 2 noiembrie 1967 și pe care îl redăm integral în cele ce urmează. Pentru o lectură mai accesibilă, unele erori au fost îndreptate tacit. Pentru celelalte, am marcat prin paranteze drepte intervenția editorului.

La închisoarea Aiud pe timpul guvernării maniste

Printre închisorile care au fost folosite cu predilecție în trecut de guvernele reacționare ale „istoricilor” pentru a înăbuși gândul liber al militanților clasei muncitoare, se află și închisoarea centrală din Aiud. Prin grija unui guvern brătienist am poposit și eu în această închisoare timp de aproape trei ani din cei șapte, cât am fost ținut închis de guvernele democratice „brătienist-maniste”. Căci pe atunci nu se pomenea încă de dictatura regală și Hitler, nu venise la putere în Germania pentru ca să justifice guvernarea legionaro-antonesciană. Era prin anii 1928-[1]930.

Închisoarea Aiud e un mare edificiu, construit special pentru această destinație. Clădirea, în forma unui T. mare, are trei etaje de celule înșirate în lungul unor balcoane care permit supraveghetorilor să îmbrățișeze dintr-o singură privire toate celulele unui etaj și toate trei etajele închisorii. E o alcătuire ideală pentru a putea ține pe cineva izolat ani de zile, de orice contact cu semenii săi. Prin anii aceia, în închisoarea Doftana nu era încă introdus regimul celulelor. Deținuții politici – dar direcția închisorilor nu-i considera politici, ci numai comuniști, categorie periculoasă și care trebuie trata[t]ă deosebit de sever –, la Doftana erau ținuți în camere mari, comune, și lucrau în tot timpul zilei în diferite ateliere. Cei mai buni, cei mai hotărâți, care pentru diferite motive, știute numai de sbirii Siguranței, erau considerați ca trebuind să fie mai riguros supravegheați, erau trimiși la Aiud.

Aveam 21 de ani atunci când am fost adus la această închisoare. Eram tânăr și toată energia mea se cerea cheltuită. Cei trei ani anteriori îi petrecusem la închisoarea din

¹⁹ *Ibidem*, ds. 59/22467, f. 2-3.

²⁰ *Ibidem*, f. 4.

Jilava, unde deținuții politici purtasera lupte foarte înverșunate pentru un regim omenesc. Între alte motive, fusesem trimis la Aiud și pentru ca „să mă astâmpăr”. Trimiterea mea n-a împiedicat, desigur, ca lupta pentru regim să se ducă la Jilava mai departe și sbirul comandant al Jilavei a înscenat tovarășilor rămași acolo după mine un proces de rebeliune în închisoare. Printre „rebeli” se aflau și redactorii de azi ai Scânteii, Alexandru Buican și Ștefan Voicu, așa încât la câteva luni după mine a venit la Aiud și Ștefan Voicu „să se liniștească”. Aiudul era într-adevăr bine alcătuit pentru a „liniști” pe cineva.

Vagonul-dubă cu care am fost adus era atașat la un tren personal, care oprea în gara Aiud numai un minut. Timp insuficient pentru debarcarea unor deținuți în lanțuri. Așa încât, împreună cu alți condamnați pentru crime de drept comun, am fost și eu mai mult azvârlit din tren decât debarcat într-o noapte de la începutul anului 1928, pe peronul gării Aiud. O echipă de gardieni ai închisorii ne aștepta pentru ca să ne escorteze. Eram încă novice în purtatul lanțurilor. Mai fusesem ținut la Jilava în carceră și cu lanțuri de picioare câteva zile, dar în carceră nu mă puteam mișca, așa încât lanțurile nu mă împiedicau prea mult. La închisoarea din Chișinău, cu câteva luni mai înainte, de asemenea, călăul care era director acolo, Ermil Manariu, mă pusese în lanțuri timp de câteva săptămâni, dar în celulă nu umblam prea mult. Acum însă trebuia să fac pe jos drumul de la gară la închisoarea din Aiud, cu lanțuri la picioare și fără a [a]vea experiența necesară. Deținuții vechi își luau precauții deosebite la purtatul lanțurilor. Își fabricau un sistem special de curele și manșete de piele, care să țină cătușele pe picior și să apere piciorul de rosătura fierului. Eu însă nu eram pregătit și nu aveam „manșete” și nici curele.

Drumul până la închisoare, noaptea, pe străzile orașelului adormit, nu-l voi uita niciodată. Gardienii ne grăbeau: „Mai repede, mai repede!”. Cu o mână țineam lanțul ca să nu se târă[i]e pe jos. În cealaltă mână aveam micul pachetel cu rufe pe care mi se permisesse să-l iau cu mine în dubă. La fiecare mișcare, cele două cătușe nituite care-mi cuprindeau gleznele ca niște brățări, se răuceau și-mi sfășiau piciorul. Iar gardienii strigau: „Haide, mai repede!”. Am ajuns pe la ora 2 noaptea în închisoare, șchiopătând și cu sângele șiruind pe picioarele zdrelite.

Închisoarea era adormită. Am fost băgați, toți cei aduși cu noul „transport”, într-o cameră mare dintr-o clădire separată, fără etaj, în care se afla[u] birourile administrației. Acolo am stat pe podea până dimineața. Dimineața am fost repartizat singur într-o celulă de la etajul al treilea al închisorii propriu-zise. Am cerut imediat să fiu scos la raport la director și mi s-a spus să aștept pentru că mă va chema dânsul singur ca să facă cunoștință cu mine. În celulă nu era nici pat și nici un fel de așternut. Era o celulă de carantină. Acolo am fost pus sub observație. Trebuia să se știe ce fel de element sunt. Observația a durat opt zile. În tot timpul acesta n-am fost scos din celulă nici la plimbare. Numai în prima zi am fost dus la fie[ră]rie unde mi s-au tăiat cu o daltă niturile de la cătușe și mi s-au scos lanțurile de pe picioare, iar apoi, la cererea mea, am fost dus la infirmerie pentru ca să mi se panseze picioarele rănite.

De fapt, cererea aceasta o făcusem cu intenția de a lua contact cu ceilalți tovarăși care se aflau la închisoare. Doctorul venea o dată la 3-4 zile și atunci erau aduși odată toți cei care se cereau la medic. Într-adevăr, odată cu mine au mai venit la medic doi deținuți politici, țărani revoluționari din Tatar-Bunar, pe care-i cunoscusem mai înainte cu doi ani la Jilava. Gardienii au avut, bineînțeles, grijă ca să ne împiedice să stăm de vorbă, dar contactul era făcut.

Opt zile izolat în celula de carantină. După aproape 4 ani de închisoare, în care, cu toate torturile, carcerile, greva foamei pe care fusesem nevoit să le fac – cel puțin luptasem cot la cot – cu alți tovarăși, pentru prima dată eram singur. La ora mesei se deschidea pentru o secundă numai un mic oblon practicat în ușă, atât cât să poată încăpea un vas de tablă, mare cât o cutie de conserve. Vasul cu supă era așezat de o mână pe o mică poliță bătută chiar în ușă, după care oblonul se închidea repede, iar eu îmi luam porția de mâncare. Era mereu aceeași mâncare: o apă în care pluteau câteva foi de varză sau două-trei bucățele de cartofi sau de „caralabe”, adică de gullii bătrâne și lemnoase.

Într-un colț al celelei se afla o tinetă de tablă acoperită cu un capac, o mătură, o cofiță cu apă și un mic hârdău de lemn.

Dimineața, la ora șase, suna clopotul care comanda deșteptarea. Imediat venea gardianul cu cheile și descuia ușile, iar un condamnat mai vechi în închisoare, îmbrăcat în hainele vărgate de rigoare și însărcinat cu slujba de „ordonanț” intra în celulă, lua tineta pentru ca să o golească, strângea gunoiul din colțul celelei și aducea apă proaspătă. Pe urmă, liniște. Peste o oră, coridoarele închisorii se însuflețesc iarăși. Erau scoși din celule cei ce lucrau la ateliere. Se auzea zgomotul cheilor în broască și al ușilor deschise în toate trei etaje[le]. Deținuții [i]leșeau în pragul ușii. N-aveau vo[i]e să vorbească unul cu altul. La încrucișarea coridoarelor fiecărui etaj se afla un gardian care dintr-o singură privire putea să cuprindă tot etajul. La un semn al lui, fiecare coridor se punea în mișcare în monom. Nu se auzea decât tropăitul sandalelor pe scândura de lemn a balcoanelor și apoi pe scările de piatră.

Iarăși liniște. Până la amiază închisoarea era cufundată în tăcere. Apoi venea prânzul, deținuții erau aduși înapoi în celule pentru o oră și iarăși scoși la ateliere. Venea seara și închiderea. Deasupra ușii se aprindea un bec alb, gardienii își scoteau bocancii și în papuci de pâslă se furișau pe coridoare și își puneau ochiul la vizeta celelei. Pe la 8 seara, se stingea și becul anemic și nici un zgomot nu se mai auzea. Întins pe podea închideam ochii și mă sileam ore întregi să nu mă gândesc la nimic, pentru a chema somnul care nu mai venea.

Timp de 8 zile am fost ținut în această celulă. Eram sub observație. Directorul voia să știe ce fel de „pramatie” sunt. Au fost unele din cele mai grele zile din viața mea. Nu există pedeapsă mai groaznică decât să n-ai ce face, să nu vezi un om, să nu te poți mișca. Celula o parcurgeam din patru-cinci pași. Mă învărtam în ea ca o fiară în cușcă. Îi cunoșteam toate scândurile și crăpăturile dintre ele. Știam că într-un anumit loc este un cui ieșit din podea de care se agăța mătura de câte ori făceam toaleta celelei. Examinam pereții care nu mai erau la prima lor curățenie și pe care erau urme vizibile de pl[o]șnițe. În colțul din dreapta ușii erau afișat un regulament. Îl citisem de atâtea ori încât îl cunoșteam pe dinafară. Se spunea acolo că deținuții sunt obligați să muncească sub regimul tăcerii. Erau înșirate apoi o serie de lucruri care nu sunt permise și prevăzute „expresis verbis” pe deasupra cu bătaia. Regulamentul acesta m-a surprins foarte mult. Bătaia, considerată ca fiind ruptă din rai, nu era o raritate în închisorile românești și o simțisem pe propria mea piele, dar în regulamente era interzisă. Am aflat mai târziu că regulamentul închisorii din Aiud nu era decât Vechiul regulament austro-ungar tradus în românește. Închisoarea se păstrase ca republică autonomă în împărăția temnițelor de dincoace și de dincolo de Carpați, cu regulamentul ei propriu și cu bătaia legalizată.

De altfel, bătaia nu era numai afișată pe pereți. Ea se practica după toate regulile artei. Era, însă, reglementată. Gardienii nu loveau cu gârbaciul sau cu pumnii când li se năzărea, așa cum se practica la Văcărești sau la celelalte închisori. Acest privilegiu îl

aveau numai primul gardian sau comandantul gardienilor. Bătaia se dădea cu oarecare solemnitate. Seara, după închidere, sau duminică, atunci când toți deținuții rămăneau închiși în celule, un pluton de gardieni în frunte cu primul sau comandantul veneau să-l scoată din celulă pe cel osândit la pedeapsa cu bătaia și-l duceau la subsol. De acolo străbăteau țipete înfiorătoare care făceau să răsunе imensul hol al edificiului celulelor și să se încrețească carnea pe oricine le auzea. Pricinile pentru care se aplicau aceste pedepse puteau fi cele mai diferite: un deținut a fost prins vânzându-și cămașa altuia, sau jucând barbut în atelier în timp ce gardianul lipsea pentru câteva minute, sau altele de același fel. În timpul șederii mele la carantină am auzit de mai multe ori urletele celor maltratați la subsol.

În partea opusă ușii era fereastra cu gratii. Destul de mare pentru ca celula să fie luminată, ea era totuși mai înaltă decât un stat de om, așa încât nu mă puteam uita pe fereastră stând în picioare pe podea. Mai târziu, când am primit o celulă în care se afla un pat, am putut, urcându-mă pe pat, să privesc în curtea închisorii. Fereastra nu se deschidea în lături ca o fereastră obișnuită. Cam 1/3 din mărimea ei era ocupată de un geam fix, iar partea de sus în jos ca un unghi de circa 45 grade, așa încât celula putea fi aerisită, dar nu se putea scoate nimic pe fereastră.

Primele două zile mi-au trecut cu inspectarea amănunțită a celulei și cu familiarizarea mea cu zgomotele închisorii. Apoi totul a devenit cunoscut și am început să-mi pierd răbdarea. Mi-am reglementat timpul după orele diferitelor evenimente ale închisorii căutând să fac tot ce se putea face. Dimineața, după deșteptare și până să vină „ordonanțul” să-mi scoată tineta și să-mi aducă apă proaspătă, măturam celula și mă spălam până la brâu în micul hârdău de lemn pe care-l umpleau cu apă din cofă.

După ce curățirea celulei era terminată și provizia de apă pentru toată ziua reînnoită, mă apucam să fac gimnastică. Îmi reaminteam toate mișcările pe care le făcusem vreodată la școală, repetam sistemul lui Müller și tot ce mai văzusem pe la alți gimnaști. După o oră de [e]xercițiu eram obosit și leoarcă de nădușeală, mă întindeam pe podea cu o pătură sub mine și pachetul de rufe sub cap.

Apoi nu mai știam ce să mai fac. Măsuram celula de sute de ori în lung și în lat, gândindu-mă la câte în lună și în soare. Încercam să rezolv probleme de matematici pe care mi le propuneam singur, zgâriind pereții cu coada periutei de dinți. E greu de spus cât de chinuitoare este pentru un om normal, sănătos, izolarea și condamnarea la o inactivitate mai îndelungată. Sunt dintre cele mai grele încercări prin care am trecut în închisoare. La Jilava fusesem pedepsit să stau împreună cu alți 15 tovarăși timp de 40 de zile în carceră. Nefiind atâtea carceri câți pedepsiți, au fost băgați și câte doi într-o carceră. Dar, cu tot chinul, nu mi s-a părut carcera mai grea decât izolarea celulară la care am fost supus la venirea mea la Aiud.

După opt zile, în sfârșit, am fost chemat în fața directorului închisorii. I-am declarat că sunt condamnat politic și că cer să fiu pus la un loc cu ceilalți deținuți politici, să mi se dea dreptul să citesc ziare, să primesc vizite, scrisori, în sfârșit o serie de revendicări pe care le credeam mai urgente. Mi-a răspuns că el nu are condamnați politici în închisoare, că Aiudul este o închisoare în care se execută numai pedepse grele și că trebuie să mă supun regulamentului. Și deoarece am declarat că refuz să lucrez în condiții de muncă silnică așa cum lucrau condamnații de drept comun în ateliere, a dispus să fiu trecut în aceeași secție cu ceilalți condamnați care refuzaseră și dânsii să execute numai munci forțate și cereau dreptul de a lucra în ateliere proprii.

Comuniștii erau ținuți pe un coridor separat, mai bine zis pe un balcon separat, de la etajul trei al clădirii. Alături de acești tovarăși mi s-a rezervat și mie o celulă, care se deosebea de celula pe care o locuisem primele zile prin aceea, că avea un pat de fier cu o saltea de paie. Restul era la fel. Regimul nu se deosebea de altfel cu nimic de cel anterior. Stăteam cu toții închiși, fiecare în celula lui separată, și eram scoși de două ori pe zi la plimbare, fiind siliți să ne plimbăm în cerc, unul după altul, fără a avea voie să vorbim între noi. Fără îndoială, aceste interdicții nu ne-au împiedicat să comunicăm unul cu altul și să ne organizăm lupta pentru un regim mai bun. După 15 zile de greva foamei, am obținut dreptul ca în orele de plimbare să nu ne mai rotim ca niște cai la arie, unul după altul, ci să putem vorbi între noi. Am folosit această posibilitate pentru a organiza educația noastră politică. Țineam referate despre diferite probleme politice la ordinea zilei, plimbându-se în curte doi câte doi pentru ca gardienii să nu ne observe. Am reușit să organizăm primirea clandestină a ziarelor, punându-ne altfel la curent cu cele ce se întâmplă afară. În sfârșit, cu ajutorul unui gardian care ne simpatiza pentru că în timpul Primului Război Mondial fusese prizonier în Rusia și cunoscuse primele manifestări ale Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, am reușit să-mi procur și literatura ilegală. Prin acest gardian am scris partidului, cerând să mi se trimită materialul ilegal pe care-l edita pe adresa lui. Într-adevăr, timp de câteva luni am primit cu poșta, în pachete bine închise, pe adresa prietenului nostru, toate publicațiile clandestine ale Partidului Comunist Român și chiar publicații comuniste străine: *L'Humanite*, *Rote Fahne* și altele. Acum aveam ce face. Închis în celulă, citeam cu înfrigurare materialul primit și pregăteam referate pentru tovarăși, referate pe care le țineam în orele de plimbare. Din nenorocire, printr-o întâmplare stupidă, gardianul care ne făcea aceste servicii a fost prins. Aiudul este un orașel mic, unde toți oamenii se cunosc. Factorul poștal care-i aducea gardianului nostru pachetele cu publicații pentru noi, s-a gândit într-o zi că nu e nevoie să i le ducă numai acasă și a trecut pe la închisoare să i le predea. Comandantul gardienilor, care a luat pachetul în primire, l-a deschis și, văzând ce era înăuntru, a dus imediat pachetul la director. Gardianul nostru a fost arestat imediat și a mărturisit că primea aceste publicații pentru mine. Mi s-a făcut imediat o percheziție, care n-a dat însă nici un rezultat, pentru că eu distruseam materialul primit îndată ce îl citeam.

Ca pedeapsă, am fost izolat de ceilalți tovarăși, fiind mutat pe un alt coridor și scos singur la plimbare într-o curte separată. Chinul izolării începu din nou. Între timp, la București s-a schimbat guvernul și la putere au venit Național-Tărâniștii, în frunte cu Maniu. În închisoare, cu toată paza strașnică, zvonul schimbării de guvern a pătruns și a aprins iluzii în mințile multora. Maniu și partidul lui se lăudaseră doar în timpul opoziției că vor introduce un regim de libertate și democrație. Îndată după venirea guvernului Maniu la putere, am reușit să-mi procur un ziar din Capitală, care publica reportajul unei mari întruniri publice ținută la București în sala Dacia și în care mii de oameni ceruseră amnistie politică. Guvernul, pentru a împiedica manifestațiile, a dat un comunicat prin care anunța că pregătește un decret de amnistie. Noi îl așteptam cu sufletul la gură. Poate, cine știe... Nu aveam încredere în Maniu și democrația lui. Eram comuniști și știam să facem diferență între demagogie național-tărâniștă care promitea orice fără nici un scrupul numai să câștige masele și politica lor de fapt reacționară.

Dar totuși, fără voia noastră, ne gândeam – cine știe? Poate că sub presiunea opiniei publice, național-tărâniștii se vor hotări să dea o amnistie cât de redusă. Deocamdată însă, în regimul nostru de temniță nu se vedea nici o îmbunătățire cu tot regimul „democrat” înscăunat la București. Regimul nostru celular, de izolare strictă care

ne ruina sistemul nervos, continua, deși el era în contradicție chiar cu regulamentul închisorilor românești, destul de reacționar și el – slavă Domnului. Aceleași predici la primirea vizitelor ca și în trecut. Nu puteam fi vizitați de către familiile noastre decât odată la trei luni, potrivit regulamentului austro-ungar care, în ciuda oricărei logici, mai era la Aiud în vigoare. Iar torturarea deținuților, conform regulamentului, continua la fel ca mai înainte și urletele celor bătuți umpleau, ca și mai înainte, clădirea celulelor, seara după ce deținuții din ateliere erau încuiați în celulele lor.

Veni, în sfârșit, și farsa de amnistie. Nu era vorba de vreo amnistie politică. Se amnistiau o serie de infracțiuni de tot felul. Dar, și aici a fost formidabila tragere pe sfoară a opiniei publice de către „democratul” Maniu, erau amnistiați numai cei care nu fuseseră încă condamnați. Cu alte cuvinte, amnistia se aplica numai acelor al căror proces era încă în curs. Maniu amnistia oameni care, fiind în curs de judecată, mai aveau, cel puțin în parte, șansa de a fi achitați. Cât despre cei ce erau condamnați și închiși, aceia puteau rămâne mai departe închiși. O soluție demnă de Tartuffe. Dând decretul de amnistie, Maniu a făcut-o cu speranța că nici un comunist nu va beneficia de dânsul. S-a întâmplat însă ca la Cluj să existe un grup de tovarăși, care să nu fi fost încă condamnați definitiv deoarece procesul lor se mai afla în recurs la Curtea de Casație. Aceștia, guvernul lui Maniu a refuzat să le dea drumul, deși li se aplica decretul de amnistie. A trebuit ca dânsii să facă peste 40 de zile greva foamei și să moară în grevă una din cele mai devotate luptătoare pentru cauza clasei muncitoare – Haia Lifșit – pentru ca sub presiunea opiniei publice revoltate, acești militanți comuniști să fie puși în libertate. Printre ei se afla și actualul secretar al Confederației Generale a Muncii, tovarășul Alexandru Sencovici.

Aceasta a fost ipocrita amnistie a lui Maniu. Eu, fiind condamnat definitiv, n-am beneficiat de ea. Am continuat să rămân mai departe în celula democrației maniste de la Aiud, să mănânc ciorba de „calorabe” bătrâne și lemnoase și să-mi sparg capul cum să-mi umplu cele 24 ore de izolare de tovarăși, de frați, de prieteni, de oameni de orice fel.

Am stat la Aiud până la sfârșitul anului 1930, când familia mea, îngrijorată de starea zdruncinată a sănătății mele și, mai ales, de halul de nervi în care mă adusese regimul de acolo, a făcut demersuri și a reușit să obțină transferarea mea la închisoarea din Brașov. Aici regimul nu prea diferea de cel din Aiud, dar eram mai aproape de București și puteam fi vizitat mai des de fratele meu și soția lui.

După încă un an de ședere la închisoarea centrală din Brașov, expirându-mi termenul condamnării, am fost eliberat la 19 noiembrie 1931, după 7 ani petrecuți la închisorile Jilava, Chișinău, Aiud și Brașov. Fiind transferat pentru ultima oară cu duba de la Brașov la Văcărești pentru a fi pus în libertate în localitatea mea de origine, am avut prilejul de a suferi și ultima bătaie din partea sbirilor închisorii, chiar în halta Grivița, pe când mă dădeam jos din vagon. Deși cu gestul meu riscam un proces de rebeliune și deci o nouă prelungire a închisorii pentru cine știe cât timp, nu m-am putut reține și, la palmele pe care mi le-a aplicat un gardian din escortă fără să aibă nici un motiv, i-am răspuns înapoiindu-le cu vârf și îndesat. S-a încins între noi o băta[i]e în toată regula și, desigur, aș fi fost maltratat foarte grav, căci în ajutorul gardianului bătauș au mai sărit vreo 5 gardieni, dacă n-ar fi intervenit muncitorii ceferiști care treceau în dimineața aceea peste șine, ducându-se la atelierele Grivița din apropiere. Cu instinctul lor de clasă, ei au înțeles că este maltratat un frate de-al lor, un luptător pentru cauza lor și au început să protesteze și să-i huiduiască pe gardieni. Aceștia, de frică, au încetat imediat bătaia.

Peste câteva zile eram liber. Liber să-mi duc mai departe lupta pentru idealurile clasei muncitoare, în condițiile de teroare și ilegalitate pe care guvernarea manistă nu făcuse decât să le agraveze, liber să înfrunt din nou sbirii Siguranței, care mă filau pas cu pas și mă arestau oricând li se năzărea. Eram îmbogățit de experiența câpătată și însuflețit de dorința arzătoare de a-mi face cât voi putea mai bine datoria de comunist.

[ANIC, fond 95, ds. 59 (număr vechi 283/1), f. 23-30]

Inventarierea averii familiei regale române.

Primele măsuri ale noului regim (III)*

Mirela Tîrnă

Keywords: *Romanian Royal House; King Mihai of Romania; Communist Romania*

9. <1948, aprilie, 2, Sinaia>. Raportul final al Comisiei de expertiză și inventariere a bunurilor artistice foste regale, semnat de prof. George Oprescu – președinte și Radu Bogdan – secretar.

COMISIUNEA DE EXPERTIZĂ ȘI INVENTARIERE A BUNURILOR ARTISTICE FOSTE REGALE Sediul Central Castelul Peleş-Sinaia

RAPORT

În ordinul Comisiunei de Expertiză și Inventariere a bunurilor artistice ale fostei case regale, subsemnații Profesor universitar George Oprescu în calitate de Președinte și Radu Bogdan în calitate de Secretar General al sussemnatei Comisiuni, înaintăm prin cele ce urmează raportul nostru final de activitate.

Comisiunea noastră și-a început lucrările în ziua de 19 Ianuarie 1948 și le-a încheiat în ziua de 2 Aprilie 1948.

În tot acest interval Comisiunea a depus o activitate intensă pe domeniul Peleş-Sinaia cu cele trei castele, pe domeniul Bran cu anexele și parțial pe domeniul Săvârșin, Au fost, de asemenea, rapid trecute în revistă, pentru o viitoare orientare fostele palate regale aflate în București, în Calea Victoriei, la Cotroceni, pe Șos. Kiseleff, precum și imobilul din str. Andrei Mureșanu No. 3.

Comisiunea și-a încheiat integral activitatea în două din unitățile menționate și anume: pe domeniul Castelului Peleş-Sinaia și pe domeniul Castelului Bran cu anexele.

Privitor la activitatea depusă pe domeniul Peleş-Sinaia, subsemnații menționăm în numele întregii Comisiuni următoarele:

Operațiunile efectuate de Comisiune aveau drept obiectiv:

1) Cercetarea și expertiza obiectelor de artă;

2) Inventarierea obiectelor de artă;

3) Întocmirea de fișe de studiu pentru fiecare obiect important în parte;

4) Referire asupra condițiilor necesare unei bune păstrări a respectivelor obiecte de artă;

5) Acordarea concursului necesar organelor de control și inventariere ale D.G.C.E. din M.I.C. aflate pe domeniul Castelului Peleş-Sinaia.

În cadrul îndatoririlor mai sus menționate putem preciza:

* A se vedea "Revista Arhivelor. Archives Review" 88 (2011), 1, p. 251-269; 89 (2012), 1, p. 218-238.

Au existat 20 de sectoare doferind prin obiect, în ceea ce privește operațiunile de inventariere. Comisiunea noastră, luând notă de situația impusă de teren, s-a împărțit deci în 20 secțiuni grupate după caracteristica materialului ce urma să fie cercetat. Am avut astfel secțiunile:

1) Pictură principală cu simbolul P. întrunind picturile de mare valoare universală precum și operele mai însemnate din câmpul artei noastre naționale.

În cadrul acestei secțiuni au lucrat ca experți Dnii: Prof. George Oprescu, K. H. Zambaccian și Dna Teodora Voinescu, asistentă universitară, ultima îndeplinind totodată și funcția de secretară a secțiunei respective.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş.....	301
- Pelișor.....	279
- Foișor.....	17

Total..... 597

2) Pictură secundară cu simbolul P.S. întrunind picturile de mai mică însemnătate dar totuși vrednice de luat în seamă.

În cadrul acestei secțiuni au lucrat ca experți Dna Teodora Voinescu și Dl. Costin Ioanid, secretariatul respectiv îndeplinindu-l dl. Costin Ioanid.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş.....	233
- Pelișor.....	69
- Foișor.....	42

Total..... 344

3) Pictură fără valoare cu simbolul F.F.V., întrunind picturi, desene, gravuri, litografii, fără altă valoare decât aceia în măsură să le-o confere materialul privind pânzele, rama și sticla. Comisiunea noastră s-a ocupat de aceste obiecte în urma dorinței exprese formulată de organele de control și inventariere din D.G.C.E. din M.I.C.

În cadrul acestei secțiuni a lucrat ca expert Dl. Costin Ioanid, asistat fiind în operațiunile de secretariat de Dra E.L. Siegler și de Dna Liana Maxy.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş.....	1160
- Pelișor.....	283
- Foișor.....	14

Total..... 1457

4) Gravură cu simbolul G. întrunind operele vrednice de menționat în câmpul gravurii universale.

În cadrul acestei secțiuni au lucrat ca experți Dnii: Prof. George Oprescu, Costin Ioanid, operațiile de secretariat efectuându-le Dra E.L. Siegler.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş.....	261
- Pelișor.....	25
- Foișor.....	20

Total..... 306

5) Icoane cu simbolul I., întrunind toate icoanele aflătoare pe domeniul respectiv.

În cadrul acestei secțiuni au lucrat ca experți Dl. Prof. George Oprescu și Dna Asistentă Teodora Voinescu, ultima îndeplinind și operațiunile de secretară.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş.....	161
- Pelişor.....	40
- Foişor.....	32

Total.....233

6) Alămuri şi argintărie cu simbolul A., întrunind obiectele de argint, aramă, alamă sau alte metale însemnate prin valoarea lor artistică.

În cadrul acestei secţiuni au lucrat ca experţi Dl. Prof. George Oprescu şi Dna Teodora Voinescu, ultima şi în calitate de secretară, fiind secondată pentru o parte din operaţiuni de Dna Liana Maxy.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş.....	301
- Pelişor.....	89
- Foişor.....	125

Total.....515

7) Vase de cositor cu simbolul Cos., întrunind vase de cositor din diverse epoci.

În cadrul acestei secţiuni au lucrat ca experţi Dl. Prof. George Oprescu şi Dna Teodora Voinescu, ultima şi în calitate de secretară.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş.....	233
- Foişor.....	5

Total.....238

8) Mobilier cu simbolul M., întrunind diferite mobile de preţ sau cu caracter artistic.

În cadrul acestei secţiuni şi-au dat concursul ca experţi Dnii Prof. George Oprescu şi Mac Constantinescu, Jean Baras, funcţiunile secretariatului îndeplinindu-le la început Dna Santa Iordan şi mai apoi Dna Elena Constantinescu.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş.....	429 plus Casa Cavalerilor 4
- Pelişor.....	19
- Foişor.....	83

Total.....535

9) Vitralii cu simbolul V. întrunind vitraliile mai importante ale Castelului Peleş.

În cadrul acestei secţiuni au lucrat ca experţi Dnii Prof. George Oprescu şi Mac Constantinescu, funcţia de secretară îndeplinind-o Dna Elena Constantinescu.

- Peleş.....210

10) Secţia lămpi, ceramice, fildeşuri, jaduri, semi preţioase, etc. cu simbolul L.C., întrunind obiectele de mare valoare sau cu caracter artistic deosebit, precum şi cele pentru care organele de inventariere şi control ale D.G.C.E. din M.I.C. şi-au declinat competenţa.

În cadrul acestei secţiuni şi-au dat concursul ca experţi dl. Jean Baras, asistat fiind în prima lună de zile de Dna Santa Iordan ca secretară, iar mai târziu, când o parte din operaţiunile acestei secţiuni au trebuit să fie reluate, de Dna Leonie Bogdan, care a încheiat toate operaţiunile de secretariat ale acestei secţiuni.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş.....	893
- Pelişor.....	216

- Foișor.....235

Total.....1344

11) Obiecte de vitrină cu simbolul C.V. întrunind diverse obiecte de vitrină comportând un caracter artistic sau indicând o valoare comercială ridicată precum: bijuterii de familie, medalioane, miniaturi, decorații, precum și toate obiectele de vitrine sau sertarele din cuprinsul respectivelor castele.

În cadrul acestei secțiuni și-au dat concursul Dnii Prof. George Oprescu, Jean Baras, Prof. Emil Condurachi, secretariatul îndeplinindu-l dl. Prof. Emil Condurachi pentru obiectele expertizate de dl. Prof. George Oprescu și Dna Leonie Bogdan pentru obiectele expertizate de dl. Jean Baras.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş.....636

- Pelișor.....4

- Foișor.....11

Total.....651

12) Ceramică populară cu simbolul C.P., întrunind diverse vase și căni nu de mare valoare comercială, dar nu lipsite de interes artistic, mai ales din punct de vedere folcloric.

În cadrul acestei secțiuni au lucrat Dl. Prof. George Oprescu ca expert și dna Liana Maxy ca secretară.

Totalul numerelor e inventar înregistrate:

- Peleş.....163

13) Covoare și tapiserii cu simbolul C., întrunind toate covoarele de valoare aflătoare pe domeniile Sinaia, Bran și Săvârșin, precum și cele pentru care organele de control și inventariere ale D.G.C.E. din M.I.C. și-au declinat competența.

În cadrul acestei secțiuni și-au dat concursul Dl. T. Tuduc ca expert și Dna Leonie Bogdan ca secretară.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş.....346

- Pelișor.....144

- Foișor.....35

Total.....525

14) Costume naționale cu simbolul C.N., întrunind toate costumele naționale, țesăturile și broderiile aflătoare în castelul Pelișor.

În cadrul acestei secțiuni și-au dat concursul Dl. Teodor Tuduc ca expert și Dna Liana Maxy ca secretară.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Pelișor.....156

15) Arme fără simbol, întrunind armurile și obiectele din sala de arme a Castelului Peleş precum și cele asemănătoare din Castelele Pelișor și Foișor.

În cadrul acestei secțiuni a lucrat ca expert și secretar Dl. Prof. Emil Condurachi

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş.....287

- Pelișor.....5

- Foișor.....12

Total.....304

16) Medalii cu simbolul Med., întrunind medaliile aflătoare pe întreg domeniul Castelului Peleş – Sinaia.

În cadrul acestei secțiuni a lucrat ca expert și secretar dl. Prof. Emil Condurachi
Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş.....	331
- Pelișor.....	6
- Foișor.....	3
Total.....	340

17) Sculptura cu simbolul S. pentru sculptura interioară și S.E. pentru sculptura exterioară, întrunind toate sculpturile din interioarele celor trei Castele precum și cele din exteriorul lor aflătoare pe întreg domeniul Peleş – Sinaia, cât și la Bran și Săvârșin.

În cadrul acestei secțiuni și-au dat concursul dl. Prof. George Oprescu, dl. Ioan Jalea și dl. Mac Constantinescu ca experți, Dna Liana Maxy și Elena Constantinescu (pentru operațiunile de la Bran) îndeplinind funcțiunea de secretare.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş S. și S.E.....	331
- Pelișor idem.....	34
- Foișor S.....	23
Total.....	388

18) Biblioteca cu simbolul B., întrunind toate cărțile și revistele aflătoare pe domeniul Peleş – Sinaia și Bran.

În cadrul acestei secțiuni și-au dat concursul Dnii Radu Bogdan pentru operațiunile de expertiză și evaluare și Dnele și Dnii Constanța Nicolescu, Teodora Soreanu, Alexandra Condurachi, Gretta Ștefănescu, asistent universitar Edgar Papu Prof. Dragomirescu Gheorghe, pentru acțiunile de biblioteconomie și inventariere.

Totalul numerelor de inventar înregistrate pentru 19839 cărți, broșuri și reviste aflătoare pe întreg domeniul Sinaia, precum urmează:

- Peleş.....	7392
- Pelișor.....	1284
- Foișor.....	1740
- Casa Arh.....	374
Total.....	10790

19) Manuscrise regale cu simbolul M.....(urmează inițiala regelui respectiv), întrunind literatura manuscrisă a fostelor regine ale României, Elisabeta și Maria, precum și alte scrieri manuscrise în legătură cu preocupările lor literare.

În cadrul acestei secțiuni a lucrat Dna Constanța Nicolescu.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş.....188 plus 1 plic conținând scrisorile autografe ale lui Frederik cel Mare și Frederik Wilhelm al Prusiei, în număr de 26 buc.

20) Fotografii cu simbolul F. și F.D. (fotografii, documente, clișee și hărți), întrunind, fie fotografiile de familie, fie fotografii documentare.

În cadrul acestei secțiuni au lucrat Dnii Costin Ioanid, Dna Constanța Nicolaescu, Dna Liana Maxy și Dra E.L. Siegler, toți aceștia îndeplinind și funcția de secretari.

Totalul numerelor de inventar înregistrate:

- Peleş (F.D.).....	32
- Pelișor (F.).....	257

- Foișor (F.).....184

Total.....473

Totalul general al numerelor de inventar înregistrate numai pe domeniul Peleş-Sinaia se ridică la cifra 19758. În această cifră nu sunt cuprinse toate obiectele pe care le-am cercetat având în vedere că sub un singur număr de inventar pot figura uneori chiar și câteva zeci de obiecte, atunci când este vorba de piese perechi, asemănătoare sau făcând parte dintr-un același serviciu.

Ajutați de secretarii respectivi, experții Comisiunii noastre au întocmit în total 7280 fișe de studiu privind operele de artă mai importante din punct de vedere al valorii sau al caracterului lor.

În plus, au fost executate peste 850 de fotografii privind obiectele de interes și caracter artistic deosebit. Toate operațiunile de fotografiere au fost îndeplinite de dl. Aurel Bauh, membru al Comisiunii noastre. În legătură cu aceasta ne îngăduim să atragem forurilor respective atențiunea asupra faptului că fișele de studiu nu au valoare integrală fără anexarea fotografiei în cauză, și nici fotografiile depozitate de fișe nu-și îndeplinesc rostul, de aceea menționăm că este absolut necesar ca atunci când toate fotografiile vor fi executate, subsemnații să supraveghem operațiunile de anexare a acestor fotografii la fișele respective, operațiuni ce nu pot fi îndeplinite decât de un specialist (un legător de cărți).

Cu ocazia operațiunilor efectuate pe teren, Comisiunea noastră a constatat că o bună parte din picturi mai cu seamă, dar și din mobilier, ceramică, jaduri, fildeșuri, covoare, cărți, documente etc., sunt demne de un muzeu național. Operele prezentând această calitate au fost îndeobște specificate în fișele întocmite de experți.

Comisia noastră constată de asemenea, lipsa din actualul patrimoniu artistic al fostei coroane a o seamă de piese de artă importante printre care menționăm îndeosebi: șase tablouri de El Greco, un tablou atribuit lui Francois Clouet, unul atribuit lui Tintoretto, un tablou de Rembrandt precum și alte câteva opere mai puțin importante.

Comisiunea atrage de asemenea atențiunea asupra faptului că etichetele de metal aflătoare pe ramele diverselor picturi din interiorul castelelor Peleş, Peleşor sau Foișor, nu trebuie luate în considerare, indicațiile lor cu privire la atribuțiunea operei respective fiind de cele mai multe ori eronate.

În ceea ce privește modul de conservare al obiectelor de artă asupra cărora Comisiunea a avut ocazia să-și îndrepte cercetările, ne îngăduim să atragem luarea aminte a forurilor competente asupra condițiunilor de îngrijire și conservare cu totul neprielnice la care sunt supuse în prezent obiectele de artă (în deosebit picturile) din castelele pe care le-am cercetat. Întrucât aerisirea și curățirea nu se mai efectuează zilnic ca în trecut și deoarece încăperile în care se află aceste opere de artă sunt uneori ermetic închise sau sigilate pe perioade mari de timp, variațiunile de temperatură și umiditate atmosferică, cât și insectele, moliile, liliecii, șoarecii etc. riscă să deterioreze bunuri de excepțională valoare.

Am constatat de pildă deteriorarea, deocamdată numai ușoară, a unui tablou de mare valoare din castelul Peleş, unde se află covorul cel mai de preț pe care l-a posedat fosta coroană, am găsit moli. În sala maură a castelului Peleş zboară liliecii în voie. În subsolul aceluiași castel am găsit un tablou de mari dimensiuni și foarte important, de Ribera, acoperit de un început de mucegai. În lăzi au fost găsite cărți roase de șoareci. Praful care se depune constituie și el un agent distrugător.

În consecință, în deplinul asentiment al tuturor experților Comisiunii noastre, credem că se impune cu imperioasă necesitate luarea unor cât mai judicioase și rapide măsuri pentru conservarea tuturor acestor bunuri de artă și pentru prevenirea eventualei lor deteriorări, fapt care ar provoca pagube imense Statului.

În aceeași ordine de idei, ne îngăduim să menționăm necesitatea ca toate operele a căror restaurare a fost întreruptă, să fie cât mai urgent și definitiv restaurate iar cele a căror restaurare nu a fost încă începută, dar se dovedește necesară, să fie și ele supuse acestor operațiuni. În caz contrar aceste opere vor continua să se deterioreze, pierzându-și pentru totdeauna valoarea.

Opinia noastră indică drept persoana cea mai competentă a continua și întreprinde noi operații de restaurare pe expertul restaurator Vermeer (stabilit în Italia), care a procedat și în trecut la restaurarea tablourilor provenind din colecția fostei coroane, îndeplinind aceste operațiuni în optime condițiuni.

Ne îngăduim să sugerăm onor. Forurilor superioare să dispună o repartizare a obiectelor de mai puțină importanță dar nu lipsite de un interes cultural artistic (de ex. copii după tablouri celebre, reproduceri, litografii, etc.) către Instituții de învățământ și cultură cum ar fi seminariile universitare, școlile de toate gradele, ateneele populare, bibliotecile sau orice alte instituții de cultură asemănătoare.

Credem de asemenea că este indicat să atragem luare aminte asupra faptului că o necontinuare la timp a inventarierii și cercetării bunurilor aflate pe domeniile foste ale coroanei, pe care încă nu am avut răgazul să le cercetăm, ar putea să dăuneze condițiilor de conservare și de întreținerea acestor bunuri.

Rezultatele activității noastre sunt consemnate în dosarele privind castelele: Peleş, Pelișor, Foișor și Bran.

Pentru fiecare din aceste unități, au fost întocmite inventare pe materii și pe camere, fiecare din ele în câte șase exemplare (1 original și 5 copii).

În urma dispozițiilor stăruitoare primite din partea dlui Subinspector General Alexandra Panaitescu, Președintele comisiei locale de inventariere Peleş-Sinaia, delegatul M.I.C.-ului, inventarele pe materii sunt lipsite în dreptul câtorva secțiuni de filele respective, întrucât la cererea Dsale, ele au trebuit să fie atașate inventarelor pe camere, pentru care fusese prevăzută numai indicația numerică a obiectului cu referire specială la inventarul pe materii (ne gândisem a recurge la această soluție, întrucât o a doua baterie la mașină a scriptelor anumitor secții ar fi necesitat un timp de care nu am fi putut dispune). Astfel încât, deși Comisiunea noastră înaintază câte 12 dosare pentru fiecare Castel în parte, șase dintre aceste dosare și anume, cele pe materii se prezintă incomplet, ceea ce va îngreuna consultarea lor cu folos.

Coordonarea scriptelor, evidența lor, repartizarea lor în dosare și în general toate operațiunile de secretariat privind ansamblul operațiunilor efectuate de Comisiune, au fost gîrate de subsemnatul Radu Bogdan, Secretarul General al comisiei.

Toate dosarele și documentele operative ale Comisiunii noastre poartă semnătura președintelui Comisiunii și a Secretarului General al Comisiunii, fiind sigilate cu ștampilă metalică încredințată nouă de onor. Organele Ministerului Industriei și Comerțului prin Direcțiunea Generală a Controlului Economic. Această ștampilă a servit conform dispozițiilor primite și la ștampilarea tuturor cărților aflătoare pe domeniile Peleş – Sinaia și Bran. Ea poartă antetul Comisiunii noastre înscris într-o circonferință, având gravate în centru inițialele Republicei Populare Române.

PREȘEDINTELE COMISIUNEI

George Oprescu
(semnătură)

SECRETARUL GENERAL AL
COMISIUNEI

Radu Bogdan
(semnătură)

[ANR, fond *Ministerul Artelor și Informațiilor. Direcția Arte Plastice*, ds. 147/1948, f. 14-23.]

10. <1948>. Referat privind instalarea unui Muzeu Național de artă plastică în aripa Kretzulescu a Palatului Regal.

REPUBLICA POPULARĂ ROMÂNĂ
MINISTERUL ARTELOR ȘI INFORMAȚIILOR
DIRECȚIUNEA ARTELOR
CONSILIUL SUPERIOR AL MUZEELOR

REFERAT

DOMNULE SECRETAR GENERAL,

Potrivit dispozițiilor primite de la Domnia Voastră, subsemnații G. Oprescu, Inspector General Lelia Rudașcu, Inspector General Radu Bogdan, arh. Diaconu, arh. N. Cucu, arh. Haber și arh. Rodica Alexandru, am vizitat aripa numită Kretzulescu a palatului din Piața Republicei, în vederea instalării eventuale a Muzeului Național de artă plastică, în acel local.

La această cercetare la fața locului, au mai luat parte și D-nii:

Arh. Nenciulescu, arh. N. Lupu, arh. Dinu Ignătescu, din partea Biroului Tehnic al construcției palatului;

Arh. M. Pompei din partea Serviciului Tehnic al Primăriei Municipiului București;

Inginer Ioanid din partea M.L.P., Direcția construcției și refaceri;

De asemenea, au luat parte și D-nii Racu și Vlăduț, din partea administrației palatului.

Am constatat:

1. Această aripă a palatului se poate izola perfect de restul palatului.

Ea este constituită din 2 corpuri distincte:

Unul aproape complet terminat, având nevoie numai de mici reparații și amenajări;

Altul ridicat de roșu, terminarea căruia există parte din materialul necesar: piatra pentru fațadă, fierăria pentru deschideri (ferestre, luminatoare etc.)

2. Partea imediat utilizabilă din această clădire putea încă de pe acum să servească de Muzeu pentru operele de artă ce ar trebui să fie alese din diversele palate ale fostei dinastii.

Nefiind însă clădite în vederea unui muzeu, vom întâmpina oarecari greutăți, care pot fi înlăturate, așa încât prezentarea obiectelor să se facă în condițiuni destul de bune.

Totuși, numai atunci când se va termina și cealaltă porțiune a aripei Cretzulescu, care a fost inițial proiectată și construită în vederea creerii unui Muzeu, vom putea realiza acest muzeu în condițiunile cerute de muzeografia modernă.

Terminarea porțiunii de roșu, atât de indispensabilă Muzeului, poate fi adusă la îndeplinire chiar în campania anului acestuia, dacă ni se dau fondurile necesare.

În cazul acesta, vom dispune pentru instalarea Muzeului, de săli spațioase și luminoase, de toate anexele absolut necesare unui Muzeu modern, adică ateliere de restaurare, fotografiere, încadrări, montări și tâmplărie, precum și de localurile pentru depozit.

3. Pentru instalarea imediată a Muzeului în porțiunea utilizabilă (mici reparații, amenajări, transportul obiectelor de artă în București și aranjarea lor) este necesară o sumă de aproximativ 12 milioane lei.

Pentru terminarea porțiunii, actualmente de roșu, o apreciere sumară a arhitecților și inginerilor specialiști, este nevoie de o sumă aproximativ variind între 90 și 100 milioane lei.

G. Oprescu
Radu Bogdan
arh. Nicolae Cucu
arh. R. Alexandru
(semnături)

[ANR, fond *Ministerul Artelor și Informațiilor. Direcția Arte Plastice*, ds. 135/1948, f. 1.]

11. <1948>. Propunere de transformare a Castelului Peleş în muzeu.

REPUBLICA POPULARĂ ROMÂNĂ
MINISTERUL ARTELOR ȘI INFORMAȚIILOR
DIRECȚIUNEA ARTELOR

Domnule MINISTRU,

Prin referatul de față Dl. Prof. G. Oprescu, Directorul General al Muzeului Național și Președinte al Comisiunii de inventariere și evaluare a obiectelor de artă din Castelul Peleş, arată că – prin caracterul arhitectonic și prin valoarea istorică a obiectelor încastrate sau făcând parte din îmbrăcămintea zidului, precum și prin faptul că în acest Castel se păstrează o mulțime de obiecte de mai mică valoare artistică dar totuși demne de a forma un Muzeu – Castelul Peleş (fără anexele care se pot utiliza în alt scop) constituie un Muzeu.

Castelul Peleş, însă, a fost repartizat Președinției Consiliului de Miniștri.

Întrucât socotim că cele expuse de Dl. Prof. G. Oprescu în referatul D-sale sunt întemeiate, avem onoarea a vă ruga să binevoiți a aprecia dacă nu este cazul ca

Departamentul nostru să facă intervențiile necesare pentru a i se repartiza Castelul Peleş, în scopul înființării unui Muzeu.

DIRECTOR
ss/indescifrabil

INSPECTOR GENERAL
ss/indescifrabil

[ANR, fond *Ministerul Artelor și Informațiilor. Direcția Arte Plastice*, ds. 135/1948, f. 2]

12. <1948>. Lista tablourilor ridicate de la Peleş pentru a fi expediate Pinacotecii RSR

Lista tablourilor ridicate din Peleş pentru a fi expediate la București pentru Pinacoteca Republicii

Autorul și titlul lucrării	Tehnica	Dimensiunile	La da nr.
Suardi BARTOLOMEO, Il BRAMANTINO Călăreți și personaje într-un peisagiu venețian	Ulei pe lemn	1,020 x 0,830	63
ȘCOALA LUI CARPACCIO	Tempera	0,606 x 1, 010	543
BRONZINO AGNOLO Venus și Amor	Ulei	0,550 x 0,830	1a
ȘCOALA LUI CARPACCIO Vulcan făurind aripile lui Amor	Tempera	0,680 x 0,780	36
ȘCOALA LUI DURER Răpirea Anymonei	Ulei	0,675 x 1,078	74
VENEZIANO DOMINICO Fecioara cu pruncul	Tempera	0,832 x 0, 532	100
SALIBA ANTONELLO Fecioara cu pruncul	Tempera	1,080 x 0,694	306
ZAMPIERI DOMENICO, numit DOMENICHINO Isus copil cu crucea în brațe	Ulei	0,978 x 0,733	56

ALLEGRI ANTONIO, numit CORREGIO, Cei patru Evangheliști	Ulei	0, 758 x 1,095	89
ȘCOALA OLANDEZĂ, La marginea drumului	Ulei	0,719 x 0,662	2 a
ȘCOALA FLAMANDĂ, SEC. XVIII, Portret de magistrat	Ulei	0,878 x 0,734	539
ZOPPO MARCO, Madona cu Sfinții	Tempera	0,264 x 0, 221	plecat la Buc. cu DI Prof. Oprescu
FONTANA LAVINIA, Noli me tangere	Ulei	1,285 x 0,973	1b
ANONIM SEC. XVIII, Portret împ. Ecaterina	Ulei	0,985 x 0,815	303
GRIGORESCU NICOLAE, Vedere din Câmpu-Lung	Ulei	0,334 x 0,235	48
RICCIARELLI DANIELE da VOLTERA, Coborârea de pe cruce	Ulei	0,430 x 0,300	50 a
ATRIBUIT LUI RAFAEL (?) Cap de madonă	Desen peniță	0,130 x 0,120	53
RAFFAELLINO DEL COLLE (?), Buna Vestire	Tempera	2,100 x 1,492	311
Atribuit lui VASARI GIORGIO sau lui BRONZINO AGNOLO, Sfânta Familie	Tempera	1,520 x 1,280	309
HEMESSEN JAN van, Chemarea Sf. Matei	Ulei	1,110 x 1,407	69
Barbieri Giovanni Francesco: Il Guercino-Agar În deșert	Ulei	1,320 x 1,695	37
Romano Giulio – Triumful Galateei	Desen	0,327x0,453	68
Școala Olandeză sec. XVII	Ulei	1,950x1,620	310

David Louis Jacques; Andromaca Lângă cadavrul lui Hector	Ulei	0,323x0,792	7
Prud Hon Pierre – Lecția de Pictură	Ulei	1,440x1,100	307
Teniers David – Chermesă	Ulei	0,845x1,085	304
Grigorescu Nicolae, Fată cosând	Ulei	0,350x0,195	7
Luchian Ștefan – Femeie pe canapea	Ulei	0,420x0,650	7
Luchian Ștefan – Peisaj	Pastel	0,552x0,460	67
Zurbaran Francisco – Îngerul păzitor	Ulei	1,360x0,960	57
Luchian Ștefan – Flori de câmp	Pastel	0,580x0,440	30
Luchian Ștefan – Flori	Pastel	0,495x0,695	67
Luchian Ștefan – Natură moartă cu flori și mere	Ulei	0,450x0,560	30
Zurbaran Francisco – Sfântul Blazius	Ulei	0,925x0,324	110
Juanes Vincente Juan – Triumful Fecioarei Înconjurată de îngeri	Ulei	2,340x1,875	2 bis
Cano Alonso – Flagelația lui Cristos	Ulei	1,300x1,070	75
Dyck Antonio van sau Cornelis de Vos – Portret de femeie	Ulei	2,470x1,470	90
Navarrete Juan Fernandez – Sfânta familie	Ulei	2,160x1,510	121
Școala Spaniolă – Grup de Femeie cu copii	Ulei	0,750x0,990	65

Velasquez Diego Rodriguez da Silva – Portretul lui Filip al IV-lea	Ulei	0,445x0,370	1 bis
Leal Valdes – Capul Sf. Ioan Botezătorul	Ulei	0,490x0,760	1 bis
Morales Luis – Pieta	Ulei	0,580x0,455	1 bis
Pereda Antonio – Imaculata concepție	Ulei	2,010x1,600	121
Rincon Antonio – Încoronarea Fecioarei	Ulei	1,170x0,770	98
Antolinez Juan – Extazul Sf. Magdalena	Ulei	2,077x1,450	10
Poussin Nicolae– Sine Cerere et Baccho friget Venus	Ulei	0,380x0,428	41
Claudee Lorrain Le Gellee – Peisagiu italian cu figuri	Ulei	0,700x0,900	38
Atelierul lui Lancret Nicolas – Scenă câmpenească	Ulei	0,630x0,460	1 bis
Atelierul lui Lancret Nicolas – Scenă câmpenească	Ulei	0,730x0,506	50
Atelierul lui Lancret Nicolas – Scenă câmpenească	Ulei	0,730x0,506	50
Atelierul lui Lancret Nicolas – Scenă câmpenească	Ulei	0,570x0,408	50a
Atelierul lui Lancret Nicolas – Scenă câmpenească	Ulei	0,570x0,405	89
Atelierul lui Lancret Nicolas – Scenă câmpenească	Ulei	0,730x0,516	50
Atelierul lui Lancret Nicolas – Scenă câmpenească	Ulei	0,758x0,495	53
Atelierul lui Lancret Nicolas –	Ulei	0,507x0,837	50

Scenă câmpenească

Atelierul lui Lancret Nicolas – Scenă câmpenească	Ulei	0,568x0,410	89
Atelierul lui Lancret Nicolas – Scenă câmpenească	Ulei	0,570x0,408	81
Tischbein Johann Heinrich – Portretul unui copil	Ulei	0,600x0,500	25
Brueghel Jan. – Vas cu flori	Ulei	1,045x0,760	53
Brueghel Jan. – Vas cu flori	Ulei	1,610x1,180	64
Școala franceză sec. XIX	Ulei	0,400x0,320	305
Dyck Anton Van – Isus în grădina măslinilor	Ulei	1,020x0,850	88
Thulden Theodor Van – Triumful unui general victorios	Ulei	1,550x2,600	301
Delacroix Eugene – Studiu pentru Barca lui Dante	Ulei	0,640x0,780	20
El Greco – Adorația păstorilor	Ulei	3,460x1,370	302
Anonim Toscan – Cap Sf. Ioan Botezătorul	Frescă	0,450x0,360	48
El Greco – Logodna Sf. Fecioare	Ulei	1,100x0,830	94
Signorelli Luca – Predelă cu trei scene	Ulei	0,200x1,400	48
Garboni Giovanni Bernardo – Portret	Ulei	2,410x1,590	96
Tristan Luis – Coborârea Sf. Duh	Ulei	1,830x1,100	98
Bassano Jacopo – Crucificarea	Ulei	1,940x1,365	85
Castelli Valerio – Madona cu Pruncul	Ulei	1,380x0,960	54
El Greco – Sf. Mauriciu	Ulei	1,450x1,070	1
Bassano Jacobo – Mater dolorosa	Ulei	0,660x0,570	16

Velasquez Diego – Portret	Ulei	1,540x1,140	112
Douffet Gerard – Coborârea de pe cruce	Ulei	1,160x1,180	91
Tintoretto Jacopo – Portret	Ulei	1,240x1,020	24
Tintoretto Jacopo – Portret	Ulei	1,120x0,910	66
Anonim Toscan – Fragment de predelă	Tempera	0,270x0,420	1a
Anonim German – Sf. Familie	Ulei	0,310x0,250	543
Dolci Carlo (?) – Mater dolorosa	Ulei	0,140x0,110	543
Wael Corelis – Scenă militară	Ulei	0,755x0,630	31
Valentin Jean – Grup petrecând	Ulei	0,460x0,560	3a
Elsheimer Adam – Adorația păstorilor	Ulei	0,267x0,315	435
Lingelbach Johannes – Piața Quirinalului	Ulei	0,735x0,603	99
Poelenburgh Cornelis – Peisaj cu personaje	Ulei	0,620x0,880	28
Guercino – Sf. Francisc în extaz	Ulei	2,630x1,840	92
Reni Guido – Sf. Magdalena	Ulei	0,780x0,670	31
Atelierul lui Murillo – Imaculata concepție	Ulei	1,970x1,230	70
Sebastiano Del Piombo – Un miracol al Fecioarei	Ulei	2,540x1,960	56
Frangelico – (maniera) Noli me tangere	Tempera	0,250x0,185	543
Zuccaro Federico – Răstignirea	Ulei	0,739x0,516	2
Dolci Agnese – Adorația păstorilor	Ulei	0,580x0,440	2a

Zuccaro Teddeo – Cristos mort	Ulei	2,460x1,660	138
Becker August – Peisaj	Ulei	0,870x1,480	34
Barbarini F. – Peisaj	Ulei	0,600x0,790	47
Ruysch Rachel – Flori într-un vas	Ulei	1,420x1,119	35
Corregio Antonio – Madonă	Ulei	0,460x0,340	3a
Anonim Italian – Circumcizie	Ulei	0,400x0,360	31
Kranach Lukas – Venus și Amor	Ulei	1,040x0,570	17
Kranach Lukas – Tăierea capului Sf. Ioan	Ulei	0,855x0,560	9
Eckhout Gerbrand – Toaleta Estherei	Ulei	0,830x0,640	9
Schoor Nicolas van – Un concert	Ulei	1,550x1,680	60
Rembrandt – Haman implorând iertarea Estherei	Ulei	2,360x1,860	168
Bonifacio Veronese – Întoarcerea Fiului risipitor	Ulei	1,710x2,440	300
Procaccini Camillo – Samson dărâmând templul	Ulei	1,440x1,920	120
Carboni Giovanni – Portret	Ulei	2,110x1,420	300
Voltera Daniele – Coborârea de pe cruce	Ulei	1,270x0,845	86
Greuze – Portretul lui Mozart elev	Pastel	0,290x0,330	53
Cuyt Albert – Plecarea la vânătoare	Ulei	0,760x1,010	63
Velde Van De – Scenă de bătălie	Ulei	0,870x1,490	301
Anonim în maniera lui Salvador Rosa – Marină	Ulei	1,000x1,520	69
Foppa Vincenzo – Punerea în Mormânt	Ulei	0,560x0,315	50a

PROCES-VERBAL

Astăzi anul 1948 luna Septembrie ziua 24.

Noi Teodora Vonescu și Dumitru Brăiculescu, Delegați ai Ministerului Artelor și Informațiilor cu împuternicirea Nr. 3869 din 26 August 1948, în calitate de delgați primitori, am preluat de la Dl. Angelescu Grigore, custode predător al bunurilor foste regale din castelul Peleş din Sinaia, Jud. Prahova, icoanele și tablourile de pictură principală specificate în listele anexate, numerotate de la 1-5, care se expediază la București cu al patrulea transport.

Drept care am încheiat prezentul Proces-Verbal în șapte exemplare.

Am predat

Custode

Angelescu Grigore

(semnătura)

Am primit

Ministerul Artelor și

Informațiilor

Delegat :

Voinescu Teodora (semnătura)

Brăiculescu D – tru (semnătura)

[ANR, fond *Ministerul Artelor și Informațiilor. Direcția administrativă*, ds. 430/1948, f. 18-28]

REVIEWS, BIBLIOGRAPHICAL NOTES

Anuarul Arhivelor Mureșene, serie nouă, 2 (6) (2013), 380 p.

Având scopul de a gestiona informația istorică și de a o pune la dispoziția publicului interesat, precum și de a asigura conservarea documentelor, în orice format s-ar afla acestea, Arhivele Naționale ale României au făcut deja o tradiție din publicarea de documente și studii despre ce conțin arhivele noastre. Rolul acestei instituții este acela de a garanta conservarea informației pentru viitor. În toate statele cu tradiție democratică, arhivele dețin cheia accesului la informație și își pun fondurile de documente la dispoziția cercetătorilor sau iată, vin în întâmpinarea acestora și a tuturor celor pasionați de domeniu cu diferite programe, proiecte, dezbateri sau publicații de specialitate, așa cum este și cazul *Anuarului Arhivelor Mureșene*, ajuns în 2013 la nr. VI (II, serie nouă).

Editat de Arhivele Naționale, Județul Mureș și Asociația Arhiviștilor "David Prodan", filiala Târgu-Mureș, nr. II (VI) al *Anuarului Arhivelor Mureșene* s-a bucurat de colaborarea a numeroși cercetători în domeniul istoriei nu numai din județul Mureș, dar și din Timiș, Cluj, Covasna, Vâlcea, Bistrița-Năsăud, Argeș, Mehedinți, București, precum și din străinătate – Roma sau Budapesta. Materialele inedite publicate în acest număr al *Anuarului* dovedesc deschiderea instituției către public – principalul beneficiar al informațiilor ce se regăsesc printre rafturile cu documente prăfuite de trecerea anilor, fiind binecunoscut faptul că Arhivele Naționale ale României, prin toate cele 42 de servicii județene, dețin documente istorice din secolul al XIII-lea până în prezent, pe diferite suporturi (hârtie, pergament, microfilm etc.).

Structurat în următoarele secțiuni: Arhivistică, Istorie, Documente și Arhiviști ardeleni, *Anuarul Arhivelor Mureșene* încearcă să surprindă prin ineditul informațiilor conținute și propune subiecte deosebit de interesante, precum:

Locurile de adevărire din Transilvania (Rita-Magdolna Bernád) – analizează apariția, dezvoltarea și decăderea locurilor de adevărire, caracteristicile activităților lor, studiază locurile de adevărire care și-au desfășurat activitatea pe teritoriul Transilvaniei, acele instituții care îndeplineau funcțiile ce reveneau notarilor publici în teritoriile romanizate. Începând cu sfârșitul secolului al XII-lea, principalele "locuri de adevărire" erau bisericile episcopale, precum și capitlurile mai importante, care aveau între altele rolul de a înregistra diversele afaceri de drept privat și de a emite documente. Ele prezentau avantajul că, bucurându-se de încredere în rândul comunității, erau solicitate atât de către fețe bisericești, cât și de către laici. Pe teritoriul Transilvaniei medievale au funcționat două astfel de locuri de adevărire: capitlul transilvan și conventul de la Cluj-Mănăstur.

Societatea petrolieră «Naphta Română», 1920-1948 (Dan-Ovidiu Pintilie și Ionela Nițu), ale cărei baze au fost puse în 1920 de către opt acționari, prin contribuții financiare proprii, cărora li s-a alăturat suportul financiar venit din partea societății lichidate "Cobălcescu". Întrucât piața petroliferă românească avea nevoie de societăți puternice, "Naphta Română" a beneficiat de sprijinul financiar al unor investitori străini, precum englezul David Kerman, principalul și de fapt unicul creditor al societății, dar care a transferat toate acțiunile sale în 1942 lui Ion Z. Filotti, ca urmare a solicitării de românizare în totalitate a consiliului de conducere.

Companiile petroliere sunt cele care pun lumea în mișcare și o vor face încă multă vreme de acum înainte, drept pentru care materialul de față vine să confirme că importanța lor era înțeleasă încă din cele mai vechi timpuri. Țiteiul era cunoscut pe teritoriul României încă din secolul I î. Hr., de când datează obiectele descoperite pe teritoriul cetății dacice de la Poiana (Nicorești, Galați): podoabe din smolă întărită și acoperită cu un strat subțire de argint. Exploatarea masivă a petrolului a început în secolul al XIX-lea, ca urmare a răspândirii folosirii petrolului în iluminat: dădea o lumină mai bună, producea mai puțin fum în comparație cu lămpile cu ulei de balenă sau lumânările de ceară.

Faptul că România s-a preocupat foarte mult de exploatarea petrolului a avut ca rezultat trei premiere mondiale:

- Prima țară din lume cu o producție de țiței, oficial înregistrată în statisticile internaționale (*The Science of Petroleum* atestă în 1938 o producție de petrol de 275 tone). Au urmat Statele Unite ale Americii în 1859, Italia în 1860, Canada în 1862 și Rusia în 1863.

- Prima rafinărie din lume – construită în 1856, la periferia orașului Ploiești, de către Marin Mehedințeanu, arendașul unor întinse zăcăminte de țiței pe moșia Păcureți, Prahova. Era o rafinărie, cu o dotare primitivă, dar care a însemnat un mare pas spre civilizație, care a influențat pozitiv dezvoltarea societății românești.

- București, primul oraș din lume iluminat public cu petrol lampant (1 aprilie 1957). Petrolul oferit de frații Mehedințeanu pentru iluminatul public avea calități incontestabile: incolor și fără miros, ardea cu o flacără luminoasă, de intensitate și formă constantă, fără fum și fără să lase cenușă sau compuși rășinoși în fitil.

Istoricul Societății SARIM (Societatea Anonimă Română pentru Întreprinderi Miniere) 1938-1948 (Dan-Ovidiu Pintilie și Ionela Nițu). De-a lungul celor zece ani în care a funcționat, Societatea a avut în exploatare minele de la Mănăileasa, Gorj sau Voineasa, Vâlcea, de unde se extrăgeau pegmatite: mică, feldspat și cuarț. Mica reprezintă un zăcămant deosebit de valoros și a fost exploatat în perioada interbelică la noi în țară de către germani, aducând profituri considerabile economiei românești. Din punct de vedere calitativ, ea se poate compara cu cea produsă în Indii. În 1941, minele de mică ale SARIM ocupau locul 3 în Europa, iar Germania era interesată în cumpărarea întregii sale producții pe următorii trei ani, indiferent care ar fi fost volumul acesteia. Din producția proprie, societatea exporta în Italia și Germania mică brută în bucăți și forme inegale sau obiecte din mică de culori diferite.

România a dispus de importante bogății miniere, pe baza cărora s-a dezvoltat de-a lungul timpului o industrie extractivă de mare însemnătate. Industria minieră a fost cea mai importantă ramură industrială a țării, iar între 1929 și 1939 industria extractivă dispunea de peste 50% din valoarea totală a capitalului investit. Investițiile românești sau străine au creat baza financiară necesară pentru aplicarea metodelor tehnologice moderne în industria minieră și metalurgică. Deși mineritul putea oferi numeroase beneficii și oportunități de dezvoltare pentru economia țării, iar România dispunea de resurse bogate, dificultățile întâmpinate în exploatarea zăcămintelor de mică, fondurile insuficiente și limitarea pieței externe (numai Germania) au influențat în mod negativ activitatea minelor SARIM, care a fost absorbită de către Sovrompetrol după 1948.

Crearea fondului de arhivă specială la Arhivele Cluj. Premise și consecințe (Paula Ivan). Este vorba de un fond constituit în 1974, despre care mulți dintre cei care au lucrat se feresc de cele mai multe ori să vorbească și care este constituit din documente ce au ca subiect teme sensibile, precum lupta de emancipare a românilor din Transilvania,

activitatea liderilor politici în secolele al XIX-lea-al XX-lea, diverse probleme demografice, statistici și elemente despre propaganda extremei drepte din România sau referiri la mișcarea legionară. Toate aceste subiecte erau considerate "periculoase" pentru societate în perioada comunistă și, după cum se știe, au cunoscut o adevărată explozie după 1989. Rezultat al unei decizii politice a vremii, tratat cu destul de multă discreție la acel moment, fondul de "arhivă specială" a reprezentat de fapt una dintre metodele de falsificare a istoriei, o falsificare prin omisiune, din dorința de a justifica derapajele regimului comunist.

Un alt material deosebit de interesant este cel semnat de Peter Moldovan: *Ghid pentru utilizarea fondurilor arhivistice create de primăriile rurale din cadrul județului Mureș*, al cărui conținut poate fi extins la întreg sistemul rural românesc, mai ales că acest tip de fonduri arhivistice suplinesc cu succes informațiile referitoare la tradițiile și obiceiurile populare din diverse sate românești, conținute în lucrările cu caracter monografic ce au început să apară după 1989. Arhivele create de primării pot constitui un element deosebit de important în încercarea cercetătorilor de a reconstitui trecutul localităților rurale. În această categorie de fond arhivistic se numără documente precum ghidul topografic, registrele agricole, inventarul mobil și imobil al comunei, evidența cadastrală a comunei, actele privind predarea cotelor obligatorii, deciziile și hotărârile Sfatului Popular Comunal, documente care consemnează adunările consiliilor locale etc. Toate acestea, coroborate cu informațiile existente în arhivele instituțiilor administrative locale, ajută la conturarea unei imagini mult mai clare privind viața socială a localităților rurale românești în diferite perioade istorice.

Materialele reunite în secțiunea Istorie vorbesc printre altele despre «*Casa cu piloni*» din Târgu Mureș – monument baroc din sec. XVIII-XIX (Ioan Eugen Man) sau despre «*Nuntiatu*» ca surse privilegiate pentru istoria modernă (Giordano Altarozzi), dar tot aici se regăsesc informații referitoare la Andrei Șaguna și restaurarea Mitropoliei ortodoxe a Transilvaniei de la Sibiu (Florin Bengean) sau despre proiectul de regionalizare a României din 1921 (Adrian Onofreiu).

Construită din ordinul călugărilor iezuiți la începutul secolului al XVIII-lea, «*Casa cu piloni*» a servit drept școală și a devenit o importantă instituție de învățământ, care a funcționat în perioada 1782-1895. Ca o caracteristică aparte, această construcție se remarcă prin pilaștri din cărămidă sau piatră, legați prin arcade datorită cărora partea exterioară a clădirii rămâne liberă sub forma unui coridor care proteja pietonii și oferea acces la micile prăvălii situate la parter. De extinderea și amenajarea clădirii în care își desfășura activitatea școala s-a arătat interesată însăși împărăteasa Maria Terezia, ceea ce dovedește calitatea actului de învățământ prestat aici.

Sub titlul *Un proiect de «regionalizare» a României din anul 1921*, Adrian Onofreiu trece în revistă momentele de organizare/reorganizare administrativă din Transilvania celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, precum și momentul 1918, care a însemnat începutul procesului de integrare a Transilvaniei, Basarabiei și Bucovinei în sistemul instituțional și organizatoric al României întregite. Istoria a dovedit că acesta nu a fost un proces ușor, ci dimpotrivă. El s-a desfășurat pe o perioadă extinsă de timp și a fost favorizat de elementele comune ale tradițiilor, precum și de sprijinul autorităților de la București, care au încercat să ajungă la un sistem unitar de organizare administrativă și instituțională pentru toate teritoriile locuite de români. Astfel, în 1920 s-au creionat ca unități administrative comuna, plasa, județul (48 conform proiectului de organizare

teritorială), municipiul și regiunea. De reținut este faptul că, deși nu a devenit lege, acest proiect a servit ca bază viitoarelor legiferări din domeniul administrativ.

Deosebit de interesantă este secțiunea dedicată arhiviștilor ardeleni, care aduce în atenția publicului interesat nume precum Károly Benkő, István Biás Jun, Ioachim Miloia, Ioan I. Rafiroiu, Liviu Moldovan, Dumitru Crișan sau Viorel Grama, care s-au remarcat de-a lungul activității lor prin contribuțiile aduse la punerea în valoare a patrimoniului istoric și cultural românesc, ghidându-se după principiul că un stat modern, democratic și puternic își are rădăcinile într-o istoriografie solidă, riguroasă și complexă.

Prin toate materialele pe care le conține, *Anuarul Arhivelor Mureșene* este un instrument științific de informare, dovadă că arhivele stau la baza disciplinelor științifice importante, dar și a dezvoltării gândirii și civilizației, un real sprijin în cunoașterea trecutului care este foarte important pentru prezent, așa cum este și pentru viitor.

Dorina Litră

The State of Editing of the Venetian Chronicles. Around some Recent Editions

From the 11th century onwards, Venetian historiography became cognizant of the emergence of a new literary genre known by the name of chronicle¹. This is in fact a natural phenomenon, given that, according to Marco Foscarini, “*non v'è ormai si può dire castello, non che città d'Italia, che non abbia alla luce qualche sua istoria particolare, antica o recente*”². The Venetian chronicles³ have often exercised attraction, raising questions and

¹ As N. Iorga, *Les commencements de Venise*. “Académie Roumaine. Bulletin de la section historique” 18 (1931). p. 101-143 (104), argued: “*il n'y a pas de chronique de Venise plus ancienne comme rédaction que le XI-e siècle, et, avant, le XI-e siècle, il n'y a absolument rien que ce qui a pu passer dans les compilations ultérieures, sans rien conserver du caractère contemporain.*” On the other hand, Marco Foscarini, *Della Letteratura Veneziana ed altri scritti intorno ad essa* (introd. by Ugo Stefanutti), [Bologna 1976] [reprinted of Venice 1854] [first ed.: 1752], p. 119 expressed his conviction that the oldest chronicles were lost, thus keeping the door opened to other possibilities to write chronicles prior to the 11th century; also *Ibidem*. p. 128 and note 2, refers to the alleged chronicle of the patriarch Fortunatus of Grado, according to a testimony of Bernardo Trevisan; see also *Ibidem* referring to other two alleged 11th century chronicles potentially attributed to the abbot Zeno of San Nicolò di Lido (cf. *Ibidem*. p. 123 note 4 and 124 note 1).

² Cf. *Ibidem*. p. 226 note 3. On a different occasion, in *Ibidem*. p. 152, Foscarini shows that in matters of publishing these chronicles, the Italians were not as zealous compared with the Germans or the Frenchmen. “*benché fossero stati i primi a diradare le tenebre delle età barbariche*”.

³ I therefore use the term **chronicle** in the narrow sense of the word, which automatically discards the diaristic content of writings. Let us return to what I mentioned above: what I am actually seeking is not the evidence, not the historical fact itself, not the fact that the author might be contemporary with certain events and implicitly their eye witness, but the political mythology, the construction of certain myths in relation with an event or another, as well as their evolution. I am pursuing the **representation** and not the **perception**. From this perspective, the dissociation between **chronicles** and **diaries** becomes conclusive (see Dorit Raines, *Alle origini dell'archivio politico del patriato: la cronaca «di consultazione» veneziana nei secoli XIV-XV*, “Archivio Veneto”, 5th series, 150 (1998), p. 5-57 (33-36). As a remarkable recent study on the Venetian diaristic writings, I should mention Christiane Neerfeld's thesis «Historia per forma di diaria». *La cronachistica veneziana*

offering work approaches from the most diverse. Yet, this attraction was backed by a feeling of helplessness due to both the immense number of Venetian chronicles and the vastness of codices and issues addressed. Besides, the existence of a great deal of copies and especially compilations carried out over centuries has always encumbered the access to originals and led to restraints in the scope of investigation.

Undoubtedly, not even the wide scale investigation undertaken by Antonio Carile⁴ could exhaust the entire range of codices providing matter related to the Venetian chronicles. A. Carile assumes that there are approximately 1,000 such codices altogether⁵,

contemporanea a cavallo tra il Quattro e il Cinquecento. Venice 2006. See also the observations of M. Foscarini, *op. cit.*, p. 192 on the typology of these *Diarii*. For other incidental considerations on the chronicles/diaries balance, see Șerban Marin, in *Addenda et Corrigenda*. "Studii și Materiale de Istorie Medie" 23 (2005), p. 320-326 (320-322 in particular), which is in fact a review of Eugen Denize, *Ștefan cel Mare în I Diarii lui Marino Sanudo*. "Studii și Materiale de Istorie Medie" 22 (2004), p. 137-151. Certainly, the case of E. Denize is not singular, as a broader sense of the term "chronicle" is also used by Hellmut Wohl. *The Aesthetics of Italian Renaissance Art. A Reconsideration of Style*, [Cambridge] 1999, p. 51, who, speaking of the literary style of the Venetian chronicles, makes reference to *De origine, situ et magistratibus urbis Venetae* of the same Sanudo, or by Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, 2002, p. 276, who mentions Domenico Malipiero's Venetian **chronicle**, but in fact refers to the **annals** attributed to the latter. Also Freddy Thiriet, *Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Roumanie gréco-vénitienne*, "Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, publiés par l'École Française de Rome", 1954, p. 241-292 (242), introduces the diary of Domenico Malipiero when listing the published chronicles. For the chronicles/diaries balance, see also Chr. Neerfeld, *op. cit.*, p. 16-17.

Meanwhile, it is not my intention to unravel the debate around the difference between **chronicle** and **history**, given that I consider the so-called "transition" from chronicle to history as relative. For example, the argument of Antonio Carile. *La cronachistica veneziana (secoli XIII-XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*. Florența 1969, p. 203, that the work of Paolo Ramusio the Young would represent the transition from chronicle to history seems to be rather metaphorical. For the difficulties related to separating the chronicles from histories in the Venetian historiography, see also Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes*, "Revue des questions historiques" 31 (1882), p. 512-555 (513), who relies on the transition from the 15th to the 16th century as a separation point between chroniclers and historians, without taking into account that chronicles will still be written in the following centuries. For these matters, see James Condamin, *La composition française*. Lyon 1898, p. 107-108; Bernard Guenée, *Histoires, annales, chroniques. Essai sur les genres historiques au Moyen Âge*. "Annales. Economies. Sociétés. Civilisations" 28 (1973), p. 997-1016. Idem. *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*. Paris 1980, in particular pp. 203-207, but also the scepticism manifested by Kate J. P. Lowe. *Nuns' Chronicles and Convent Culture in Renaissance and Counter-Reformation Italy*. Cambridge 2003, p. 7 towards the dissociation between "chronicle" and "history".

⁴ A. Carile, *op. cit.*

⁵ Idem. *Note di cronachistica veneziana: Piero Giustinian e Nicolò Trevisan*. "Studi Veneziani" 9 (1967), p. 103-125 (104): "Nessuno ha calcolato il numero dei codici, [...], ma non sarà arrischiato fissare attorno a 1000 la consistenza dei codici di cronache, anonime o d'autore."; see also Idem, *Aspetti della cronachistica veneziana nei secoli XIII e XIV*, in *La Storiografia veneziana cit.*, p. 75-126 (81); Frederic C. Lane, review of A. Carile. *La cronachistica cit.* and of *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi* (ed. by Agostino Pertusi). Florence 1970, in "Speculum" 47 (1972), 2, p. 292-298 (293), p. 292; Eric Cochrane, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*. Chicago-London 1981, p. 62; Guillaume Saint-Guillain, *Les conquérants de l'Archipel. L'empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades*, in

while Eric Cochrane stresses that “almost no two copies of what purports to be the same chronicle are exactly alike”⁶. This is an observation that I agree with. On the other side, the American scholar states that “it is not surprising, therefore, that the similarities among these many chronicles are far more striking than their differences”⁷. Carile himself speaks about “*mostruosità filologica che è questa trama ininterrotta di trascrizioni, completamente, aggiornamenti, in una moltiplicazione di testi irriducibili all'unità di una forma archetipa*”⁸.

Faced with the vastness of this material, the historian or the philologist finds himself suddenly in the situation of not being capable to grasp it all and thus opts for a more convenient solution, such as selecting a few chronicles representative for the scope of his research⁹. A comparative study covering all the chronicles is highly improbable, whereas the scholar who addresses to the Venetian chronicles phenomenon on the whole is lost early on his way, perhaps when classifying the chronicles and codices upon different criteria¹⁰. Such is the case of Antonio Carile¹¹, who happened to be criticised¹² for having classified the chronicles based on one single event criterion: *Partitio Romaniae*¹³. These

Quarta crociata. Venezia-Bisanzio-Impero latino (ed. by Gherardo Ortalli & Giorgio Ravegnani & Peter Schreiner), I, Venice 2006, p. 125-237 (134). During the debates on the occasion of the international workshop organized at Centro Tedesco di Studi Veneziani on May 7-8, 2014 (entitled *The Transition from the Byzantine to the Ottoman Era in the Romania in the Mirror of Venetian Chronicles*), the distinguished scholar reconsidered this figure to 2,000 codices all around the world. The tremendous number of Venetian chronicles gave way to observations by other scholars starting with Antonio Rossi, *Sulla Cronaca Altinate. Commentario*, in *Chronicon Venetum quod Altinate nuncupatur e bibliotheca Patriarchalis Seminarii nunc primum editum* ..., “Archivio Storico Italiano” 8 (1845), p. 1-228 (3); however, it has only A. Prost, Fr. Thiriet, R. J. Loenertz, and ultimately A. Carile been endeavoured to propose, more or less successfully, general studies on this colossal material. A. Carile is currently coordinating an on-line project meant to gather all the Venetian chronicles and called *Progetto cronache veneziane e ravennati (secoli VI-XIX)* [= <http://137.204.185.153:8080/Cronachistica/home/index.jsp>]. The project was launched in 2003.

⁶ E. Cochrane, *op. cit.*, p. 62.

⁷ *Ibidem*, p. 63.

⁸ A. Carile, *Aspetti della cronachistica cit.*, p. 81.

⁹ See Fr. Thiriet, *op. cit.*; A. Carile, *Le origini di Venezia nelle più antiche cronache veneziane*, in *Memoria Antoniadis*, Venice 1974, p. 27-40; etc.

¹⁰ Consider the rhetorical questions of F. C. Lane, loc. cit., p. 293: “How is a modern scholar with a particular subject in mind to decide which among the thousand manuscripts he should study? How can he tell which copied which?”. These questions remain unanswered.

¹¹ A. Carile, *La cronachistica veneziana cit.*

¹² Silvana Collodo, *Note sulla cronachistica veneziana. A proposito di un recente volume*, “Archivio Veneto”, 5th series, 91 (1970), p. 13-30; Girolamo Arnaldi & Lidia Capo, *I cronisti di Venezia e della Marca Trevigiana*, in *Storia della cultura veneta*, 2: *Il Trecento*, Vicenza 1976, p. 272-307 (301 ff.).

¹³ In matters of rejecting these critiques, beyond the manifest anti-Collodo and pro-Carile stances taken by Nicola Flocchini, review of A. Carile, *La cronachistica veneziana cit.*, in “Studi Veneziani” 14 (1972), p. 385-396 (*passim*), and the positive comments of F. C. Lane, *The enlargement of the great council of Venice, in Florilegium Historiale. Essays presented to Wallace K. Ferguson* (ed. by J. G. Rowe & W. H. Stockdale), [Toronto] 1971, p. 236-274 (261 note 2), who appreciates “his [emphasis mine, Carile’s] Herculean labour”, I should highlight the interrogation mark raised by G. Saint-Guillain, *Les conquérants cit.*, p. 135, who asks himself rhetorically “*mais était-il pensable de procéder autrement, sauf à se noyer totalement?*” when referring to the exclusive use of the chronicles by Carile for the *Partitio Romaniae* episode. In essence, the French scholar operates the

observations strictly related to methodology can be supplemented by certain obvious inaccuracies linked with the inconsistent dating of a great number of codices. Moreover, within the presentation of genealogical codices, some later codices are placed before others dated from a previous century.

Considering the great number of chronicles, it may be argued that their investigation is still at an incipient stage, notwithstanding several urges mainly from Fr. Thiriet¹⁴, Aug. Prost¹⁵, and A. Carile¹⁶ to edit some of them. To a great extent, the reasons must lie in the obstacles and difficulties presented earlier.

The result of this reality was that even their editing could not enjoy the attention they deserved. In this context, I should point out that until now only the chronicles written by known authors were reserved the right of publication. Among these, the histories by Flavio Biondo¹⁷, Marcantonio Sabellico¹⁸, or Bernardo Giustiniano¹⁹ – belonging to the so-called “major historiography” – were printed as early as the 15th century, i. e. the century when they were written. The same is the case with Pietro Marcello, Pietro Giustiniano, Francesco Sansovino, G. N. Doglioni, Paolo Morosini, A. M. Vianoli, Giacomo Diedo²⁰. Also, the works of Biondo and Sabellico enjoyed many re-editings, either in the Latin original or translated into Italian²¹.

Anyhow, the Venetian chronicles editing was resumed in the 18th century. First and foremost, it is about the issue of the corpus of L. A. Muratori, which included the chronicles of Dandolo, Caresini, Sanudo and Navagero²², but also about the chronicle of

same way when dealing with the particular episode related to the conquest of the Cyclades by the Venetians, but his references to the Venetian chronicles are incomparably fewer than Carile's.

¹⁴ Fr. Thiriet, *op. cit.*, p. 290: “[...] Il est donc souhaitable de voir publier ces témoins avisés de leur temps [...]”, reiterated in Idem, *La Romanie vénitienne au moyen âge. Le développement de l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*. Paris 1959. p. 17.

¹⁵ Aug. Prost, *op. cit.*: Idem, *Les chroniques vénitiennes. Second mémoire*. “Revue des questions historiques” 34 (1883). p. 199-224.

¹⁶ A. Carile. *La cronachistica veneziana cit.*

¹⁷ Flavio Biondo, *De origine et gestis Venetorum*. Verona 1481.

¹⁸ Marcantonio Sabellico, *Rerum Venetarum ab urbe condita*. Venice 1487.

¹⁹ Bernardo Giustinian, *De origine urbis Venetiarum, rebusque ejus ad quadringentesimum usque annum gestis historia*. Venice 1492.

²⁰ Petri Marcelli de Vitis Principum et gestis Venetorum Compendium, Venice 1502; Petri Justiniani parviti Veneti Aloysii f. Rerum Venetarum ab urbe condita historia. Venice 1560; Francesco Sansovino, *Venetia, città nobilissima et singolare*. Venice 1581; G. N. Doglioni, *Historia Venetiana scritta brevemente da (...) delle cose successe dalla prima foundation di Venetia sino all'anni di Christo MDXCVII*, Venice 1598; Paolo Morosini, *Historia della Città, e Repubblica di Venetia*, Venice 1637; Alessandro Maria Vianoli, *Historia Veneta*, 2 volumes. Venice 1680. 1684; *Storia della Repubblica di Venezia dalla sua fondazione sino l'anno 1747*, 4 volumes. Venice 1751.

²¹ For Biondo's editions, see Ș. Marin, *Flavio Biondo's Venetian History and the Debatable Beginnings of the 'Public Historiography' in Venice*. “Revista Istorică”, new series. 25 (2014). 1-2, p. 101-121 (102). For Sabellico's ones, see Idem, *Marcantonio Sabellico's Rerum Venetarum and "the Definitive History of Venice"*. *The Beginnings of the Official Historiography in Venice?*. “Revista Arhivelor. Archives Review” 90 (2013). 1-2, p. 134-173 (134-136).

²² Andreae Danduli venetorum ducis, *Chronicon Venetum a pontificatu sancti Marci ad annum usque MCCCXXXIX*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 12 (ed. by Lodovico Antonio Muratori). Milan 1728, p. 1-524; *Marini Sanuti Leonardi filii Patricii Veneti De Origine Urbis Venetae et vita omnium Ducum feliciter incipit*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 22 (ed. by L. A. Muratori). Milan 1733. p. 399-1252; *Storia*

Lorenzo de' Monaci published by Flaminio Corner²³ and the first edition of the work that is now ascribed to Giovanni Diacono²⁴.

This editing process would be taken again into consideration around the middle of the 19th century, along with the initiative of *Archivio Storico Italiano*²⁵ and continued either through the agency of *Monumenta Germaniae Historica* collection²⁶ or by Rinaldo Fulin and Giovanni Monticolo²⁷.

During the next one hundred years, the publishing of the Venetian chronicles registered is rather sporadic. Beside the new edition of Muratorian corpus – that included four Venetian chronicles²⁸ –, one could conclude that the number of published chronicles is no more than four²⁹. On the other hand, this long period of scarce activity also corresponds to the one in which A. Carile published his fundamental work about the Venetian chronicles, in 1969.

All of the cases above refer to those chronicles published entirely. One could add here those that had been published only partially³⁰.

della Repubblica Veneziana scritta da Andrea Navagero patrizio veneto, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 23 (ed. by L. A. Muratori), Milan 1733, p. 923-1216.

²³ *Laurentii de Monacis Cretae Cancellarii Chronica de rebus venetis ab U. C. ad Annum MCCCCLIV, sive ad conjurationem ducis Faledro* (ed. by Flaminio Corner), Venice 1758.

²⁴ *Chronicon venetum omnium quae circumferuntur vetustissimum et Johanni ...* (ed. by Girolamo Francesco Zanetti), Venice 1765.

²⁵ *La cronaca veneta detta Altinate di autore anonimo in latino* (ed. by Antonio Rossi), "Archivio Storico Italiano" 8 (1845), p. 20-22, 41-61, 81-103, 116-129, 152-184, 192-198, 204-216, 220-228; maistre Martin da Canal, *La Cronique des Veniciens* (ed. by Filippo-Luigi Polidori, transl. by Giovanni Galvani), "Archivio Storico Italiano" 8 (1845), p. 268-707; *Cronichon Venetum vulgo Altinate quod prius editum an. MDCCCXLV iuxta codicem Patriarch. Veneti Seminarii demuo prodit ex ms. codice Reg. Bibliothecae Dresdensis* (ed. by L. Polidori), "Archivio Storico Italiano" 5 (1847), appendix, p. 12-128.

²⁶ *Iohannis Diaconi chronicon Venetum usque ad a. 1008* (ed. by Hans Georg Pertz), in *Monumenta Germaniae Historica*, 7, Hannover 1846, p. 4-38, but especially *Chronicon Venetum quod vulo dicunt Altinate*, *Annales Venetici breves*, and *Historia Ducum Veneticorum* (all three of them ed. by H. Simonsfeld), in *Monumenta Germaniae Historiae. Scriptores*, 14, Hannover 1883.

²⁷ *La Cronaca di Raffaino Caresini tradotta in volgare veneziano nel secolo XIV* (ed. by Rinaldo Fulin), Venice 1877; *Cronache veneziane antichissime* (ed. by Giovanni Monticolo), I, Rome 1890. See also *Annales Veneti. Saec. XII* (ed. by H. V. Sauerland), "Nuovo Archivio Veneto" 7 (1894), I, p. 5-8.

²⁸ *Andreae Danduli Duci Veneticorum Chronica per extensum descripta aa. 46-1280 d. C.*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 12 (ed. by Ester Pastorello), Bologna 1923, p. 5-327; *Raphayni de Caresinis Cancellarii Venetiarum, Chronica, aa. 1343-1388*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 12, part II (ed. by E. Pastorello), Bologna 1923; *Andreae Danduli, Chronica brevis*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 12, part I (ed. by E. Pastorello), Bologna 1938, p. 351-373.

²⁹ *Origo Civitatem Italiae seu Veneticorum (Chronicon Altinate et Chronicon Gradense)* (ed. by R. Cessi), Rome 1933; *Historia vulgo Petro Iustiniano Iustiniani filio adiudicata* (ed. by Roberto Cessi & Fanny Bennato), Venice 1964; Martino da Canal, *Les estoires de Venise. Cronaca veneziana in lingua francese dalle origini al 1275* (ed. by Alberto Limentani), Florence 1972; *Cronaca veneziana di Giovanni diacono* (ed. by Mario De Biasi), 2 volumes, 1986, 1988.

³⁰ Leaving aside the many partial versions of the chronicles above, we only note here the partial editions of the following chronicles: the one ascribed to a certain Marco (due to A. Zon in 1845, to E. Simonsfeld in 1880 and 1881, G. Monticolo in 1900, A. Carile in 1969 and 1970, A. Limentani in 1972); the chronicle of Antonio Morosini (edited by G. Lefèvre-Pontalis in 1898-1902); the anonymous in M 2034 (H. Baron in 1968 and A. Carile in 1969); Pietro Delfino's work (R. Cessi and P. Sambin in 1943, A. Carile in 1969), the one written by Nicolò Gussoni and ascribed to Giorgio Delfino (G. M. Thomas in 1864 and 1868, A. Carile in 1969, J. Melville-Jones in 1972, R. Loenertz

All in all, the number of Venetian chronicles that had been published is rather scarce. Under these circumstances, the editing activity during the last 15 years is even more impressive. In this recent period, many chronicles have been published and it seems that a new trend is imposed, imposing the optimism that this activity would continue in the same rhythm. The research centre founded by A. Carile at Bologna and Ravenna made possible that three Venetian chronicles be edited³¹, while another one, *Centro di Studi Medioevali e Rinascimentali "Emmanuele Antonio Cicogna"* settled in Venice and led by Angela Caracciolo Aricò published other three³². On its turn, *Archivio del Litorale Adriatico* promotes English translation for the Venetian chronicles³³. Beside them, one could note several independent endeavours³⁴. Today, some other chronicles are under preparation³⁵.

A first observation should be the priority given to the older chronicles, which is rather connected with the natural disposition of the historian to go to the origins. As it can be easily noticed, an inclination as such did not shun the editing of Venetian chronicles.

I should equally draw attention to the preference granted to the works written in Latin, and mainly to the complete editions. As a matter of fact, the only writings in the Venetian dialect that have managed so far to be taken into consideration are those of Antonio Morosini Nicolò Gussoni (considered as being written by Zorzi Dolfin), G. G. Caroldo, while Muratori's first edition included only and those ascribed to Andrea Navagero and Marino Sanudo. Among the non-Latin chronicles, one could add the one of Martin da Canal, written in Medieval French.

At the same time, one can note the preference for the chronicles considered to belong to a specific author. Such, after the 18th century, the activity of publishing have aimed at the complete editions of Giovanni Diacono – although, according to our opinion, this paternity is doubtful –, Martin da Canal, the two chronicles regarded as belonging to

in 1975), Giovanni Giacomo Caroldo (J. Chrysostomides in 1969. A. Carile in 1969, R. Loenertz in 1975), pseudo-Daniele Barbaro (A. Carile in 1969. R. Loenertz in 1975), along with the many families of chronicles in A. Carile's work in 1969.

³¹ *Cronaca «A Latina»*. *Cronaca veneziana del 1343* (ed. by Caterina Negri de Montenegro), Spoleto 2004; *Il Codice Morosini. Il mondo vista da Venezia (1094-1433)* (ed. by Andrea Nanetti), Spoleto 2010; *Cronica di Venezia di Giovanni Tiepolo fu de Agostin patrizio Veneto*, 2 volumes (ed. by Emilio Aleo), Bologna 2012.

³² The partial edition of Marin Sanudo il giovane. *Le vite dei Dogi 1423-1474*, 2 volumes (ed. by Angela Caracciolo Aricò), Venice 1999, 2004; Giorgio Dolfin, *Cronica dela nobil cità de Venetia et dela sua provintia et destretto, Origini-1458* (ed. by Angela Caracciolo Aricò), 2 volumes, Venice 2007, 2009; *Cronica di Venexia detta di Enrico Dandolo. Origini-1362* (ed. by Roberto Pesce), Venice 2010.

³³ By now, we note the English versions for the chronicles of Martino da Canal [Martin da Canal, *Les Estoires de Venise* (ed. by Laura K. Morreale), Padua 2009] and partially of Antonio Morosini [*The Morosini Codex* (ed. by Michele Pietro Ghezzi & John R. Melville-Jones & Andrea Rizzi), 3 volumes, Padua 1999, 2000, 2005]. This latter initiative was interrupted after the issue of Andrea Nanetti's edition of the same chronicle.

³⁴ Giovanni Diacono, *Historia Veneticorum* (ed. by Luigi Andrea Bertò), Bologna 1999; and two anonymous chronicles (*Historia Ducum Venetorum* and *Annales Venetici breves*), published in *Testi Storici Veneziani (XI-XIII secolo)* (ed. by L. A. Bertò), Padua 2000 [1999]; Giovanni Giacomo Caroldo, *Istorie veneziene*, 5 volumes (ed. by Șerban V. Marin), Bucharest 2008-2012.

³⁵ It is about the chronicle attributed to Marco (prepared by L. A. Bertò), the one written by Pietro Delfino (under the care of Chiara Frison) and the one ascribed to Daniele Barbaro (to be partially edited by Ș. Marin).

Doge Andrea Dandolo, Lorenzo de' Monaci, R. Caresini, Antonio Morosini, Zorzi Dolfin, G. G. Caroldo, Marino Sanudo. As for the anonymous chronicles, so far only those known by the names of *Altinate* chronicle, *Annales Venetici Breves*, *Historia Ducum Venetorum*, *Venetiarum Historia* and the chronicle attributed to Enrico Dandolo had a similar fate, and that was mainly due to their age – up to the 14th century. As for the anonymous chronicle attributed to A. Navagero, it was edited only because it was assumed that it belonged to the “official historiographer” bearing this name³⁶.

Yet, in addition to the signed chronicles, a vital contribution to my investigation was brought by the anonymous chronicles subsequent to the 14th century. As Marco Foscarini, future Doge, observed in the 18th century: “*Ma le cronache di questa città rimasero senza nome, perchè gli uomini di essa non si presero cura di farle conoscere.*”³⁷ In essence, the unsigned chronicles give the author greater independence, in the sense that they enable the fantasy to liberate from any restraints and responsibilities. The historian should continuously intend to give equal chances to both the anonymous chronicles and those attributed to one author or another. In fact, nothing should lead to favouring the latter, granted that not few are the cases when their paternity is subject to misjudgement and, on their turn, they are ultimately transformed into anonymous writings.

Șerban V. Marin

Apariții editoriale despre Casa Regală a României

Pentru partea a doua a anului 2013, semnalăm apariția editorială a două lucrări bazate pe documente de arhivă: Diana Mandache, *Regele Mihai. Album Istoric*, tipărit la Editura Litera și primul volum din lucrarea *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare 1877-1914* (studiu introductiv, traducerea, adaptarea și notele: Sorin Cristescu), apărut la Editura Paideia și care cuprinde perioada 1877-1896, precum și volumele în limba germană *Die Briefe König Karls I. Von Rumänien an seine Familie* (Herausgegeben von Sorin Cristescu), band I (1878-1888), band II (1888-1895), band III (1895-1912), de asemenea publicat de către Editura Paideia.

Diana Mandache, autoarea albumului despre regele Mihai, a folosit surse documentare și fotografice din fondurile Arhivelor Naționale, Arhivelor Ministerului Afacerilor Externe, Arhivelor Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Bibliotecii Naționale a României, Muzeului Național de Istorie a României și din colecții private. Albumul reunește imagini cu aspecte din viața celui care în decursul istoriei este cunoscut drept Regele Mihai al României, numit în copilărie, în familie, Miky, apoi Michael, iar mai târziu, de către Securitatea comunistă, Mihai de Hohenzollern, cu numele de cod Rex, Leon sau Străinul. Fotografii cunoscute, dar și inedite din toate perioadele vieții Regelui Mihai, alături de părinți, bunici, alte rude și apropiați, apoi cu propria familie acoperă diferite aspecte importante ale vieții și personalității acestuia: educația și anii de formare, ceremoniile și solemnitățile la care a participat în calitate de principe și de suveran al țării, modurile de petrecere a timpului liber și hobby-urile sale, dar și viața în exil.

³⁶ Actually, this latter was not published again in the new edition of Muratorian corpus!

³⁷ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 153-154.

În finalul lucrării, în cadrul anexelor, autoarea prezintă documente din fondurile Arhivelor Naționale ale României: cuvântări, conferințe, programul școlii palatine, programul primirii în țară a MS Regina-Mamă Elena în 1940, dar și documente din arhiva CNSAS, respectiv note informative și telegrame aflate în rapoartele Securității române din perioada exilului Regelui Mihai, un Extras din fișa personală a regelui și o Notă privind colegii de clasă ai acestuia văzuți ca o posibilă sursă de obținere de informații.

Acest album a fost lansat la Târgul de Carte Gaudeamus 2013 și s-a bucurat de aprecierile specialiștilor, Casei Regale și publicului.

În cazul celei de-a doua lucrări, editate de către Sorin Cristescu, baza documentară a constituit-o fondul arhivistic de copii dactilografiate de către istoricul Octavian Beu, consilier la ambasada României din Viena la sfârșitul anilor '30, aflat la Arhivele Naționale, dar și la Secția de Manuscrise a Bibliotecii Academiei Române, care cuprinde rapoartele diplomaților austro-ungari acreditați la București în perioada 1877-1916.

Sorin Cristescu, cel care a realizat studiul introductiv, traducerea și adaptarea documentelor, a ales să cerceteze numai acele rapoarte care relatează discuțiile diplomaților respectivi, cu rang de ministru plenipotențiar, cu principele și ulterior regele Carol I. La acestea se adaugă și documentele diplomatice germane, care relatează discuțiile suveranului cu diplomații Berlinului, publicate în colecția *Die grosse Politik der europäischen Kabinette*, Berlin, 1922-1925 (60 de volume). Miniștrii plenipotențari au discutat în egală măsură cu președinții Consiliului de Miniștri în funcțiune, cu miniștrii Afacerilor Străine, cu liderii opoziției parlamentare, din care aflăm informații importante despre situația internă și externă a României.

Mirela Tirnă

Octavian Buda, *România fără anestezie. Discurs medical și modernitate în vremea lui Carol I, 1872-1912*, București, Editura Vremea, 2013, 492 p.

Autorul, Octavian Buda, licențiat în medicină și filozofie, doctor în științe medicale, conferențiar la Facultatea de Medicină a Universității "Carol Davila" din București, s-a remarcat prin publicarea de studii și cărți de istoria medicinei, psihiatrie judiciară, antropologie. *România fără anestezie* este o culegere de discursuri ale unor personalități ale României anilor 1872-1912, cu diferite specializări (medicină, drept, istorie), susținute în momente deosebite: primirea în Societatea Academică, inaugurarea unor instituții, deschiderea unor cursuri medicale. Așadar, lucrarea nu este un studiu istoric clasic, informațiile nu sunt probate prin trimeri la sursă, ci sunt expuneri personale, deosebit de interesante și valoroase, din domenii variate – științele naturii și cele sanitare, sociologie, histologie, fiziologie, neuropatologie, psihiatrie – cu privire la instituții medicale, precum Spitalul Brâncovenesc, Institutul de Fiziologie, Morga, Facultatea de Medicină din București, dar și la Ateneu.

Lucrarea începe cu o prefață a academicianului Dan Berindei, care apreciază eforturile autorului privind selecția celor 17 texte demonstrative, a discursurilor care ilustrează problemele, soluțiile, progresele înregistrate de personalitățile care au creat

instituțiile moderne ale României de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea.

Apoi, autorul își prezintă lucrarea, argumentând importanța discursurilor de recepție, valența istorică a medicinei, modernizarea în sensul sincronizării instituțiilor românești cu cele europene. Autorul menționează că textele selectate sunt discursuri, conferințe sau interpellări, care au fost susținute la București în anii 1872-1912, unele chiar în prezența regelui Carol I, și au fost publicate în analele academice, în tipografia Curții Regale și alte tipografii, în presă.

Octavian Buda subliniază opțiunea sa pentru păstrarea trăsăturilor specifice și a stilului fiecărui autor, dar și folosirea ortografiei moderne, grafia actualizată a unor antroponime și toponime, îndreptarea tacită a unor greșeli de punctuație, notele editorului privind sensurile actuale ale unor cuvinte. Pentru a întregi tabloul personalităților creatoare a acestor discursuri de recepție la Academia Română, autorul a realizat la sfârșitul lucrării scurte biografii.

Primul medic admis în Societatea Academică a fost doctorul Anastasie Fătu. La 27 august 1872, el ținea un amplu și foarte argumentat discurs: *Despre încercările făcute pentru dezvoltarea științelor naturale în România*. Cuvântarea sa conține un scurt istoric al genezei științelor naturale în România, în corelație cu evoluția europeană, cu precizări privind realizările geologilor Gr. Cobălcescu, Gr. Ștefănescu, Mihailic de Hodocin ș. a. A prezentat apele minerale ca avuție mineralogică națională, instituțiile de științe existente, personalități care au scris despre științele naturale, presa și situația școlilor autohtone.

După un asemenea impresionant discurs, autorul lucrării a expus și răspunsul foarte apreciativ al academicianul V. A. Urechia, care a subliniat calitățile și realizările doctorului Anastasie Fătu de-a lungul vieții, contribuția lui la înființarea și evoluția Societății pentru încurajarea tineretului la învățătură, a Ateneului Român, a presei, a învățământului.

O analiză aprofundată, documentată, despre evoluția populației României aparține medicului Iacob Felix, care a susținut în Academia României, la 4 aprilie 1880, discursul de recepție *Despre mișcarea populației Românie*. A vorbit despre patologia socială – anomalii ale nașterilor și deceselor, în contextul unei relative scăderi a populației României, în paralel cu creșterea ei în Occident. Iacob Felix susținea, cu numeroase date statistice, că populația României creștea într-o proporție mică, prin imigrație și nașteri. El evidenția totuși un deficit pentru populația urbană, iar pentru analiza emigrației apela la *Studiile economice* ale lui Al. D. Xenopol și *Convorbirile economice* ale lui Ion Ghica. Doctorul considera că lentoarea creșterii populației României era determinată de numărul mic al nașterilor în raport cu numărul mare al deceselor. Decesele erau cauzate de diferite boli, prezentate de medic pentru orașele cu statistici medicale ca București și Iași. Durata medie a vieții calculată de acest medic în România era atunci de 35,5 ani.

Iacob Felix și-a continuat expunerea cu o analiză comparativă a evoluției populației din România și alte 12 țări europene, țara noastră fiind clasată pe locul al 9-lea în domeniul nașterilor, mortalității, nivelului mediu de viață. Totodată, în contextul unei imigrații importante a evreilor în România modernă, Iacob Felix a realizat și analize comparative privind situația acestei etnii din România și din alte state europene.

În finalul discursului său, Iacob Felix analiza cauzele creșterii lente a populației României (luxul, concubinajul, lipsa de igienă, bolile palustre, gradul de cultură) și susținea necesitatea aplicării unor remedii: educația morală și intelectuală, creșterea gradului de civilizație, creșterea producției. Discursul științific, amplu argumentat al lui Iacob Felix

poate fi luat ca model în România contemporană, caracterizată tot de scăderea populației, dar și de emigrație.

Academicianul P. S. Aurelian, în răspunsul său adresat emeritului medic, îl cita pe filozoful și economistul englez Th. Robert Malthus și cel german W. G. F. Roscher, prin care susținea convingerile și teoriile lui Iacob Felix.

Un exemplu de discurs istorico-medical este oferit de profesorul doctor Mihail Petrini Galatz, care a ținut lecția de deschidere a cursului de histologie și tehnică microscopică la Facultatea de Medicină din București (1881). Discursul său este o lecție de istorie a științelor anatomice din antichitatea elenă, egipteană și romană, până în secolul al XIX-lea. Doctorul Petrini Galatz a vorbit în termeni medicali despre histologia umană, dezvoltarea țesuturilor și histologie generală.

Un alt discurs selectat aparține lui Constantin Esarcu, profesor de fiziologie, de istorie naturală, director în Departamentul Cultelor, diplomat, inițiator al construcției palatului Ateneului. Discursul său, din 26 octombrie 1866, era despre punerea pietrei de temelie a palatului Ateneului. Autorul evidențiază societăți care au fost fondate sub protecția Ateneului: Societatea Filarmonică, Societatea Amicilor de Bele Arte, precum și asociații care au funcționat în clădirea Ateneului: Societatea Geografică, Societatea Corpului Didactic, Societatea Politehnică, Societatea Științelor Medicale. Totodată, discursul cuprinde mulțumiri adresate Regelui Carol I pentru sprijinul și protecția sa, precum și unor doamne caritabile din epocă.

Urmează un discurs al doctorului Nicolae Kalinderu – *Introducere la Clinica medicală din Spitalul Brâncovenesc*. Acesta a subliniat că o a doua catedră de clinică medicală a fost votată în unanimitate de Corpurile Legiuitoare, apoi a definit și a descris clinica – serviciu spitalicesc, unde se consultau bolnavii și se educau elevii –, a prezentat medici români importanți: Davila, Polizu, Marcovici, Obedenaru, Babeș și doctori străini: Pasteur, Cornil. Tot în anul 1887, doctorul George Ion Stoicescu a ținut o lecție de deschidere a cursului de clinică internă la Facultatea de Medicină din București.

Numeroase și importante informații istorice a transmis Grigore Romniceanu, medic, profesor, decan al Facultății de Medicină din București, prin discursul de la 15 octombrie 1888 despre istoria acestei instituții. Menționează pentru început inițiativele doctorului Nicolae Kretzulescu, care a făcut un curs gratuit de anatomie la Spitalul Colțea și a propus guvernului înființarea unei școli de medicină. Un alt fondator, doctorul Carol Davila a înființat o școală de medicină în 1854, iar în 1860 elevi merituoși au fost trimiși la școli din Franța și Italia. A treia perioadă menționată de Grigore Romniceanu începea la 1869, când școala s-a transformat în Facultate de medicină. El a subliniat rolul important al Eforiei Spitalelor în dezvoltarea învățământului medical și a prezentat evoluția Facultății de medicină, profesorii, studenții, menționând numeroase date statistice.

Un discurs selectat a fost *Cugetări despre situația actuală a țării*, a medicului Nicolae Kretzulescu, inițiator al învățământului medical în Muntenia, politician, academician renumit. Este un altfel de discurs, mai mult politic, o analiză a căderii guvernului Manu-Lahovary, discuțiile parlamentare privind o nouă lege a învățământului, opiniile lui Nicolae Kretzulescu referitoare la situația de criză și declin a instituțiilor naționale.

Alexandru Vitzu, un alt medic important, rostea, la 14 octombrie 1892, un discurs cu ocazia inaugurării Institutului de Fiziologie, primul institut experimental creat în România.

Doctorul Mina Minovici a ținut o cuvântare cu ocazia deschiderii morgii, cu participarea ministrului Justiției, Alexandru Marghiloman și a primarului Capitalei, Pache Protopopescu, la 20 decembrie 1892. El a vorbit despre importanța medicinei legale, practica acestui domeniu descriind-o ca *martiraj*, în contextul lipsei unui laborator de necropsii, a instrumentelor necesare, a unui salariu foarte modest al medicului legist. Explică faptul că morga este necesară pentru conservarea cadavrelor prin aparate frigorifice, deși a fost achiziționat un aparat de răcire, care trebuia să funcționeze 8 luni pe an, patru luni fiind temperaturi foarte scăzute. Morga era formată din săli de expunere a cadavrelor, sala de autopsie, sala de fotografiere, un laborator de microscopie, un laborator de chimie. Mina Minovici a organizat și un muzeu al morgii, cu prezentări a diverse piese anatomice. Pleda pentru rolul educativ al morgii, în cazul studenților la medicină, pentru necesitatea unui amfiteatru.

Un alt doctor inovator a fost Constantin Dumitrescu Severeanu, care a inaugurat cursul de clinică chirurgicală pentru anul 1899-1900, iar la 27 octombrie 1900, profesorul Nicolae Paulescu a ținut lecția de deschidere a cursului de fiziologie la Facultatea de Medicină din București. În ședința Academiei Române din 19 aprilie 1901, Victor Babeș a prezentat, în prezența regelui Carol I, comunicarea *Prejudecățile sanitare din punct de vedere al științelor sanitare*. El a comentat despre prejudecăți înrădăcinate la popor, la țărani, precum străinul ca inamic, ascunderea bolii și rușinea de boală.

Thomas Ionescu, fratele lui Take Ionescu, a fost unul dintre marii chirurghi români, care, în ședința Camerei Deputaților din 27 ianuarie 1906, a ținut o interpelare despre starea sanitară grea a țării. Natalitatea în România era mare, de 44%, fiind depășită doar de Rusia (48%), dar și mortalitatea era mare (29%). Analiza viza și cauzele scăderii calităților fizice: boli grave, precum pelagra și paludismul. Pentru eradicarea lor, medicul recomanda educarea țăranilor să nu mai consume porumb necopt sau alterat, secarea bălților insalubre. În partea a doua a cuvântării, prezenta organizarea Serviciului sanitar la sate și orașe, precum și a serviciului sanitar central. Doctorul Thomas Ionescu considera că de la 1874, când s-a organizat serviciul sanitar rural, acesta nu s-a mai îmbunătățit. Sunt analizate diferite situații particulare, bugetul spitalelor și al medicilor rurali, situația medicală a comunei București.

La 29 ianuarie 1906, profesorul de psihiatrie Alexandru Sutzu a ținut o cuvântare la inaugurarea Societății de Neuropatologie și Psihiatrie, iar la ședința Academiei Române din 10 martie același an, profesorul Gheorghe Marinescu, specializat tot în domeniul psihiatriei, și-a prezentat discursul de recepție: *Progresele și tendințele medicinei moderne*. Gheorghe Marinescu a evidențiat realizările medicale ale lui Iacob Felix, întrebuintarea agenților naturali – aerul, lumina, căldura, electricitatea, apa și mișcarea – în tratamentul bolilor diferitelor aparate și organe, în special ale sistemului nervos. A susținut, detaliat și foarte argumentat, numeroase măsuri de preservare a societății de diferite boli sociale (tuberculoză, pelagră, sifilis, alcoolism): salubritatea locuinței, îmbunătățirea culturii porumbului, igienă socială. Multe dintre aceste idei sunt viabile și în zilele noastre.

Victor Babeș a formulat un răspuns la discursul lui Gheorghe Marinescu, susținându-l în privința valorii medicului Iacob Felix, evidențiind colaborarea științifică în cadrul Institutului de bacteriologie, cele 150 de lucrări publicate, date biografice.

La 2 martie 1912, într-un discurs aniversar la Academia Română, istoricul Alexandru Xenopol îl omagia pe Nicolae Kretzulescu. Istoricul a amintit de originea boierească a lui N. Kretzulescu, de influența profesorilor săi greci și francezi, de relațiile și educația sa medicală de la Paris. Al. Xenopol sublinia că N. Kretzulescu a fost primul

medic român din Muntenia, în anul 1840, iar în anul 1843 a tipărit cel dintâi manual de anatomie, a făcut un curs gratuit de anatomie la Spitalul Colțea și a propus guvernului înființarea unei școli de medicină. A participat la Revoluția din 1848, apoi a îndeplinit mai multe funcții politice (ministru din Lăuntru, al Justiției). În anul 1865, a alcătuit un regulament pentru înființarea Societății Literare, viitoarea Academie Română. În același an, a sprijinit înființarea Ateneului Român.

În final, autorul a adăugat scurte biografii ale acestor personalități, unde evidenția realizările profesionale și o bibliografie selectivă. Este de remarcat și coperta adecvată: fotografie din 1877, din arhive, cu numeroase persoane caritabile, nominalizate; de asemenea, fotografia fiecărei personalități selectate.

Lucrarea este așadar o culegere de discursuri ale unor medici reprezentativi în epoca Regelui Carol I – profesori, chirurghi, oameni de știință, academicieni – cu diverse inițiative medicale și instituționale reformatoare. Credem că trebuie să acordăm credit și să ne lăsăm inspirați de informațiile și opiniile enunțate de aceste personalități din trecutul nostru istoric, unele demonstrate cu numeroase date statistice.

Monica Negru

Alexandru-Murad Mironov, *Vremea încercărilor. Relațiile româno-sovietice 1930-1940* (cuvânt înainte de Constantin Bușe), București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2013, 484 p.

În 2013, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului a publicat lucrarea *Vremea încercărilor. Relațiile româno-sovietice 1930-1940* a lui Alexandru-Murad Mironov. Încă din perioada studenției, autorul a fost preocupat de istoria Uniunii Sovietice și de relațiile acesteia cu România, fapt concretizat în lucrarea de licență cu titlul *Stalinismul, model de dezvoltare a U.R.S.S. și în disertația elaborată în urma studiilor de masterat cu tema Percepții românești despre U.R.S.S., 1934-1939.*

Potrivit autorului, "[...] lucrarea de față încearcă să contribuie la formularea unui răspuns la vechea întrebare, ce astăzi pare abandonată, în ciuda faptului că nu are o rezolvare convingătoare: cine poartă vina prăbușirii României Mari?..." (p. 16). Ca atare, lucrarea este structurată în jurul a trei mari probleme: politica externă a României și debutul relațiilor de vecinătate cu "patria proletarietului" în perioada 1918-1934; ultimii ani ai păcii, cuprinzând epoca Titulescu și perioada de căutări politice și permanentă degradare a situației internaționale care i-a urmat, 1934-1940; manifestările societății românești în fața dilemei iscate de posibila alianță cu URSS și de cunoașterea și apropierea de noul sistem social instaurat de comunism (p. 17).

Bibliografia lucrării se bazează, în mare parte, pe cercetarea fondurilor de arhivă din ANIC: *Direcția Generală a Poliției*, 1908-1940; *CC al PCR. Secția Propagandă și agitație*, 1922-1932; *CC al PCR. Dosarele Personale ale Luptătorilor antifasciști*; *CC al PCR. Amicii URSS*; *Ministerul Propagandei Naționale*; *Președinția Consiliului de Miniștri*; fondurile familiale *Acterian, Brătianu, Bosie, Cantacuzino*; fondurile personale *Alexandru Averescu, Alexandru Boldur, Armand Călinescu, Grigore Gafencu, Ion Antonescu, Onisifor Ghibu*. La acestea se adaugă fonduri din Arhiva Diplomatică a MAE, colecții de la Cabinetul de manuscrite al Bibliotecii Academiei Române, precum și

corespondență politică și diplomatică din Arhiva diplomatică a Ministerului francez al Afacerilor Externe și Europene, documente publicate, memorii, jurnale, corespondență, lucrări speciale și generale, presă și beletristică.

Despre relațiile româno-sovietice de după 1918, autorul precizează că "...inițiativa a aparținut, de cele mai multe ori, sovieticilor. Aceștia s-au ghidat în propunerile lor strict după situația internațională și după avantajele imediate pe care le-ar fi putut câștiga Rusia sovietică de pe urma relațiilor cu România. Niciodată dreptul internațional sau simpla dorință de bune relații cu vecinii nu au constituit intențiile care i-au animat. România a fost întotdeauna considerată o țară de mână a doua, cu care nu se trata, ci căreia trebuia să i se impună" (p. 31). Pomind de la aceste considerații, autorul face o trecere în revistă a relațiilor româno-sovietice de la începutul perioadei interbelice, axându-se pe punctele sensibile ale acestor relații: situația Basarabiei, problema tezaurului, despăgubirile de război, situația prizonierilor, neamestecul în treburile interne, stabilirea de relații diplomatice, reglementarea situației Nistrului¹. Mai mult decât atât, sintetizează politica externă a României, timp de un deceniu, prin încercările constante și repetate de recunoaștere a unirii, a frontierelor, politica externă a lui Nicolae Titulescu, singurul cu un proiect privind redefinirea rolului României în regiune, prin constituirea unui sistem de alianțe.

Începând cu partea a doua a cărții – *Epoca încercărilor. Ignorarea dușmanului: relațiile româno-sovietice între 1934 și 1940* –, se intră propriu-zis în subiectul enunțat în titlul lucrării. Potrivit autorului, un deceniu și jumătate de inamicități determinase o evoluție a situației, unele divergențe dispărând de la sine – Basarabia era tot parte a României, starea tezaurului a rămas incertă, la despăgubiri renunțaseră ambele părți, soarta prizonierilor a rămas nerezolvată, amestecul în treburile interne se făcea de către partea sovietică prin Comintern, iar situația pe Nistru era aceeași, adică statutul juridic al frontierei era nerecunoscut de către sovietici (p. 153-154).

După 1934 și după reluarea relațiilor diplomatice româno-sovietice, autorul sesizează o dezvoltare constantă a unui discurs pozitiv în mediile politico-diplomatice, la care se adaugă interesul economic. Este perioada ministeriatului lui Nicolae Titulescu, când apare și ideea unui pact româno-sovietic, la care se adaugă și alte puncte ale diplomației românești: alianța cu Polonia, relații bune cu Germania, păstrarea vechilor prietenii.

După demiterea lui Titulescu, autorul analizează relațiile cu URSS până la guvernarea de dreapta a lui Octavian Goga (decembrie 1937-februarie 1938), apoi ministeriatul de la externe al lui Grigore Gafencu (decembrie 1938-iunie 1940)² și Pactul Ribbentrop-Molotov cu urmările lui imediate, încercările de salvare din 1939-1940 de la un deznodământ sigur: pierderea Basarabiei. În încheierea acestei părți, sunt identificate trei cauze majore ale pierderii Basarabiei: motivele externe, erorile comise de România în politica sa externă și mentalitatea societății românești în anii '30, dar și anterior, cu o concluzie dură și realistă: "Dacă evoluția generală ține de cauze neimputabile vreunei instituții sau vreunui om politic român, lipsa unui proiect clar de dezvoltare, atât națională, cât și diplomatică, dar și înconștiența și lipsa de responsabilitate, tipice personalului guvernamental de aici, s-au resimțit negativ din plin" (p. 313).

¹ Aceste aspecte litigioase între România și URSS au fost reliefate de către Ion Calafeteanu pe baza documentelor diplomatice într-o lucrare rămasă nepublicată.

² În vara lui 1940, Grigore Gafencu și-a dat demisia și a fost trimis ministru plenipotențiar la Moscova. Ulterior s-a stabilit la Geneva.

În ultima parte a lucrării, intitulată *Concluzii*, Alexandru-Murad Mironov face o analiză obiectivă asupra eșecului relațiilor româno-sovietice pentru perioada analizată, asupra greșelilor făcute de ambele părți, asupra intențiilor URSS, concluzii care merită a fi luate în seamă nu numai de istorici, dar și de politicieni și diplomați, pentru ca, pe viitor, greșelile să nu mai fie repetate. Am aminti câteva din aceste concluzii: legăturile dintre români și ruși/sovietici au fost minate de o necunoaștere totală a celuilalt; relațiile proaste au început în momentul în care Țările Române au dat semne de independență, adică sfârșitul primei jumătăți a secolului al XIX-lea; oscilația politicii sovietice față de România strict în funcție de interesul de moment al acesteia. “Atunci când situația sa internă sau internațională o cerea, U.R.S.S. devenea amabilă și era dispusă să discute soarta Basarabiei. În rest, cel mai adesea își acuza micul vecin sud-vestic că are intenții agresive, dorind să cucerească Transnistria, să atace Uniunea Sovietică, etc” (p. 319). Și societatea românească s-a dovedit la fel de neștiutoare la adresa sovieticilor și astfel, după cum spune autorul în încheiere, “când lovitura fatală, de proporții cataclismice, a sosit, românii au privit paralizați de necunoscutul ideologic ce se abătea asupra lor” (p. 323).

În finalul lucrării, autorul acordă un spațiu considerabil Anexelor documentare și de studii, foarte interesante, drept pentru care am ales să le menționăm: Anexa I: *Diplomația la nivel uman: reprezentanții României la Moscova și ai U.R.S.S. la București*; Anexa a II-a: *Mihail Ostrovski, Sărbătorirea păcii*; Anexa a III-a: *Pe Nistrul liniștit. Viață și moarte la granița româno-sovietică, 1918-1940*; Anexa a IV-a: *Scrisori din/spre U.R.S.S. Autori/adresați și “atentarea” la siguranța statului*; Anexa a V-a: *Presă sovietică și cititorii ei din România anilor '30*; Anexa a VI-a: *Tabel cu vânzările de ziare și reviste sovietice în perioada 27 octombrie 1936-31 decembrie 1938*; Anexa a VII-a: *Intellectualii, opinia publică și imaginea U.R.S.S. în anii '30*; Anexa a VIII-a: *Declarațiile lui Mihail Ostrovski, reprezentant plenipotențier și trimis extraordinar al U.R.S.S. la București, făcute de Legația Sovietică din Capitală, cu prilejul încheierii misiunii sale diplomatice în România, 3 februarie 1938*; Anexa a IX-a: *Mișcări de populație și zvonuri la fosta frontieră poloneză cu România, 1939-1940*; Anexa a X-a: *Notă a Direcției Generale a Poliției, cuprinzând relatarea trecerii fostei frontiere româno-poloneze de către refugiatul Nichifor Melniciuc, iunie 1940*.

Mirela Tirnă

***“Cursul deosebit” al României și supărarea Moscovei. Disputa sovieto-română și campaniile propagandistice antiromânești din RSSM (1965-1989). Studiu și documente* (ed. Elena Negru & Gheorghe Negru), Chișinău, Centrul Editorial-Poligrafic al Universității de Stat din Moldova, 616 p.**

Anul trecut, Centrul Editorial-Poligrafic de la Chișinău al Universității de Stat din Moldova a scos de sub tipar volumul întâi al cărții istoricilor basarabeni Elena și Gheorghe Negru – conferențieri universitari și cercetători științifici la Institutul de Istorie, Stat și Drept al Academiei de Științe a Moldovei –, volum intitulat *“Cursul deosebit” al României și supărarea Moscovei. Disputa sovieto-română și campaniile propagandistice antiromânești din RSSM (1965-1989)*.

Cei doi sunt autorii mai multor cărți, studii și articole dedicate istoriei Basarabiei și a Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești¹. În paralel, Gheorghe Negru este redactor-șef al revistei cultural-istorice “Destin Românesc”, editate de către Institutul Cultural Român “Mihai Eminescu”, filiala Chișinău. De la apariția ei în anul 1994, publicația a abordat o gamă vastă de subiecte de interes pentru românii dintre Prut și Nistru, fiind condusă vreme de zece ani de către profesorul Alexandru Moșanu; suspendată apoi pe motiv că ar fi suportat “o lungă și complicată procedură de înregistrare juridică la Ministerul Justiției de la Chișinău”², publicația a fost resuscitată începând din 2006, astfel încât seria nouă a “Destinului Românesc” grupează contribuții ale mediului academic basarabean referitoare la istoria minorităților naționale din Republica Moldova și din spațiul european în general, reprezentând așadar unul dintre principalele mijloace de diseminare a rezultatelor cercetării de specialitate. Alături de alți prestigioși cercetători basarabeni din generația sa, Gheorghe Negru și-a împletit preocupările academice cu activitatea în cadrul *Comisiei pentru studierea și aprecierea regimului comunist totalitar din Republica Moldova*. Supranumit “Comisia Cojocar”, după numele președintelui său, istoricul Gheorghe Cojocar, acest organism a fost instituit în 2010 prin decret prezidențial³, iar membrii ei, istorici, juriști, sociologi, politologi, au avut ocazia, în condițiile parțialei deschideri a Arhivelor, să studieze documentele și materialele despre principalele instituții și foruri implicate în instaurarea și menținerea regimului comunist totalitar sovietic în spațiul dintre Prut și Nistru în a doua jumătate a secolului al XX-lea; concluziile unor astfel de investigații alcătuiesc deja substanța cărților ori a studiilor și articolelor publicate în reviste de specialitate⁴; de asemenea, a fost elaborat un raport analitic referitor la “aprecierea istorică și politico-juridică a regimului comunist totalitar”, astfel că *Hotărârea 191/2012*⁵, adoptată în baza acestui raport, a condamnat regimul comunist totalitar din RSS Moldovenească și a învederat că el a comis crime împotriva umanității.

Volumul supus recenzării constituie valorificarea unui demers absolut necesar pentru istoria recentă a României și a Basarabiei (fosta *Republică Sovietică Socialistă Moldovenească*), o analiză riguroasă ce dezvăluie capcanele istoriei contemporane și schimbă perspective statomcitate privind raporturile dintre URSS și Republica Socialistă România și cercetarea perioadei Războiului Rece în ansamblul ei. Lucrarea este prefațată

¹ Exponențiale sunt: Gheorghe Negru, *Politica etnolingvistică în RSS Moldovenească*, Chișinău 2000; Idem, *Țarismul și mișcarea națională a românilor din Basarabia*, Chișinău 2000; Elena Negru, *Politica etnoculturală în RASS Moldovenească (1824-1940)*, Chișinău 2003; Eadem & Gh. Negru, *PCM și naționalismul (1965-1989). Documente adunate în cadrul programului de cercetări efectuate de către Comisia pentru studierea și aprecierea regimului comunist totalitar din Republica Moldova*, “Destin Românesc” (ediție specială), 2010, 5-6 (69-70); E. Negru & Gh. Negru, “Cursul deosebit” al României și supărarea Moscovei. Disputa sovieto-română și campaniile propagandistice antiromânești din RSSM (1965-1989). Studiu și documente, 1: 1965-1975, Chișinău 2012.

² A fost relansată revista de istorie și cultură “Destin Românesc”, 13 ianuarie 2007, 13 (46) [= <http://uni.md/nAc>].

³ *Decretul Președintelui interimar al Republicii Moldova nr. 165-V din 14.01.2010*, în “Monitorul Oficial” al Republicii Moldova, nr. 5-7 din 19 ianuarie 2010.

⁴ A se vedea E. Negru & Gh. Negru, *PCM și naționalismul cit*.

⁵ *Hotărâre nr. 191 din 12.08.2012 privind aprecierea istorică și politico-juridică a regimului comunist totalitar din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească*, “Monitorul Oficial” al Republicii Moldova, nr. 181-184 din 31 august 2012, art. nr. 610, Chișinău [= <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=344634&lang=1>].

de profesorul Larry L. Watts de la Universitatea Washington din Seattle, specialist în problemele statelor socialiste din Europa de Est, familiarizat cu realitățile istorice și politice românești încă dinainte de 1989⁶ și cunoscut prin lucrările în domeniu, dintre care cele mai recente tratează o problematică tangență⁷. Istoricul american laudă efortul “de pionierat” al autorilor de a dezvălui specialiștilor și publicului larg o pagină foarte vag elucidată a Războiului Rece: situația de la frontiera dintre URSS și România socialistă în contextul evoluției relațiilor sovieto-române, sovieto-moldovenești și româno-moldovenești din deceniile al șaselea și al șaptelea ale secolului trecut, evoluție marcată de campania de dezinformare fără precedent lansată la adresa României de către Moscova și autoritățile sovietice subordonate din RSSM, purtată în scopul combaterii oricărei tendințe de reafirmare a identității etnolingvistice, în esență a istoriei comune românilor de pe ambele maluri ale Prutului. În “Cuvântul înainte” pe care îl semnează, L. Watts evidențiază prejudecățile politicii externe nord-americane în ceea ce privește impactul hotărâtor al ideologiei și presupusa uniformitate a comunismului în țările lagărului socialist. În opinia sa, preconcepțiile generate de îngrijorarea SUA față de probabilitatea izbucnirii unui conflict militar la hotarul dintre Germania de Est și Germania de Vest au determinat erorile înțelegerii de către Washington a situației de la granița sovieto-română, conducând astfel la neimplicarea Americii în problemele regiunii⁸.

Culegerea de față cuprinde în cea mai mare parte documente inedite și parcurge campaniile propagandistice antiromânești derulate în RSSM începând din anul 1965, moment perceput de către autori drept unul de început al “cursului de distanțare de Moscova al conducerii de la București”⁹. Unele serii de documente sau piese de arhivă singulare au mai fost publicate în diverse reviste sau lucrări, cum ar fi: *Hotărârea Biroului C.C. al PCM. din 16 noiembrie 1970 privind măsurile de intensificare continuă a muncii ideologice în rândul populației RSSM*¹⁰ sau *Stenograma consfăturii din 20 noiembrie 1970 a primilor-secretari ai comitetelor orășenești, raionale de partid, șefilor de secții ale C.C. al Partidului Comunist al Moldovei, conducătorilor ministerelor, comitetelor de stat*¹¹.

“Studiul introductiv” al volumului descrie principalele etape ale procesului distanțării României de Moscova: disputele economice româno-sovietice din anii 1962-1963 din cadrul CAER, “planul Valev”, rolul de *mediator* asumat de către liderii comuniști români în timpul conflictului sovieto-chinez, optica Bucureștilor asupra problemelor mișcării comuniste și muncitorești internaționale, exprimată în timpul Plenarei lărgite a CC al PMR din 15-22 aprilie 1964, controversele pe tema teritoriilor ocupate de către Rusia țaristă în 1812, apoi de către URSS în 1940 și, mai ales, în privința tezaurului românesc evacuat în 1917 în Rusia. Ca efect al schimbărilor de paradigmă în politica și istoriografia

⁶ Larry Watts a fost consultantul Corporației RAND în anul 1989, iar în perioada 1991-2004 consilier în probleme de democratizare la Ministerul Apărării Naționale al României și la mai multe autorități administrative românești.

⁷ A se vedea Larry Watts, *Ferește-mă, Doamne, de prieteni. Războiul clandestin al blocului sovietic cu România*, București 2011; Idem, *Cei dintâi vor fi cei din urmă: România și sfârșitul Războiului Rece*, București 2013.

⁸ E. Negru & Gh. Negru, “Cursul deosebit” al României, 1 cit., p. 6-7.

⁹ *Ibidem*, p. 8.

¹⁰ În Alexandru Moraru, *Inedit din arhivele de la Chișinău*, “Magazin istoric”, februarie (2008), p. 5-9.

¹¹ Gheorghe Cojocaru, *Confruntarea sovieto-română pe frontul ideologic în RSS Moldovenească (1968-1979). Studii și documente*, Iași 2011, p. 215-252.

românească de la mijlocul anilor '60, PCUS și PCM au declanșat un adevărat război propagandistic împotriva României "naționaliste" și a "naționalismului românesc" din RSSM. Scopul campaniei a focalizat: dezavuarea noilor tendințe politice ale conducerii PCR și a interpretărilor istoriografiei românești cu privire la evenimentele din 1812 și 1940, interzicerea în RSSM a abonamentelor la publicații românești, contracararea recepționării și vizionării posturilor de radio și de televiziune românești și occidentale pe teritoriul RSSM și, în sfârșit, restrângerea contactelor socioumane între românii de pe ambele maluri ale Prutului. Declanșarea războiului propagandistic din RSSM s-a produs după cel de-al III-lea Congres al Scriitorilor din RSSM (14-15 octombrie 1965), eveniment pe parcursul căruia s-a protestat hotărât împotriva politicii de rusificare promovate de PCM și s-a cerut adoptarea grației latine în republică. "Studiul introductiv" a schițat contextul general și momentele de vârf ale campaniei antiromânești prin prisma hotărârilor (în marea lor majoritate, secrete) emise de organul superior de conducere a Comitetului Central al Partidului Comunist Muncitoresc, anume Prezidiul CC al PCM, apoi (din 1966) Biroul CC al PCM – documente ce prezintă resorturile politicii antiromânești ale PCM și PCUS, permit analizarea modului de înfăptuire a obiectivelor sovietice și pun în lumină mecanismele de cultivare a românofobiei în RSSM.

Cartea valorifică documente din perioada 1965-1975, iar actul care, din punctul de vedere al autorilor, "a dat start ostilităților" împotriva României și "naționalismului moldovenesc" din RSSM este *Hotărârea* strict secretă emisă la 13 decembrie 1965 de Prezidiul CC al PCM, intitulată *Cu privire la măsurile de intensificare a educației internaționaliste a oamenilor muncii din republică*¹². Prim-secretarul CC al PCM de atunci, Ivan Ivanovici Bodiul, a dispus și primele măsuri: blocarea pătrunderii literaturii românești pe teritoriul RSSM prin restrângerea drastică a abonamentelor românești pentru publicațiile moldovenești; contracararea istoriografiei din RSR prin desemnarea unui grup compus din membri ai Prezidiului CC al PCM care să studieze trecutul Basarabiei, insistând pe "prietenia istorică a poporului moldovenesc cu popoarele rus și ucrainean" și care "să înainteze propuneri corespunzătoare pentru informarea opiniei publice în această chestiune"¹³. De asemenea, comitetele raionale și orașenești de partid au fost obligate "să intensifice educația în spirit internaționalist a oamenilor muncii din republică, atrăgând în acest scop cele mai bune forțe din domeniul propagandei, pe cei mai buni agitatori", iar în activitățile de propagandă "să aplice pe larg materialele ce caracterizează creșterea economiei și culturii, sporirea bunăstării oamenilor muncii, legăturile de prietenie de nezdruccinat între popoarele sovietice, importanța colosală a ajutorului oferit R.S.S. Moldovenești în procesul dezvoltării sale de către popoarele frățești..."¹⁴.

În anii următori, în baza acestei hotărâri, Prezidiul CC al PCM a adoptat o serie de alte documente "strict secrete", stabilind sarcini precise Ministerelor Culturii și Învățământului, Academiei de Științe a RSSM, Institutului de Istorie a Partidului de pe lângă CC al PCM, Universității de Stat din RSSM, Comitetului de Stat pentru Radiodifuziune și Televiziune de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM, Direcției pentru Turism Străin de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM, Comitetului de Stat pentru Presă de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM, precum și altor instituții centrale ideologice și de propagandă. Dintre acestea, sunt demne de a fi pomenite: *Hotărârile Prezidiului C.C.*

¹² *Ibidem*, p. 74-75.

¹³ *Ibidem*, p. 74.

¹⁴ *Ibidem*, p. 75.

al P.C.M. din 1 februarie 1966 *despre literatura care vine în republică din străinătate și despre măsurile C.C. al P.C.M. cu privire la propaganda și sărbătorirea datelor și evenimentelor marcante din istoria poporului moldovenesc*, Hotărârea Biroului C.C. al P.C.M. din 15 septembrie 1966 *despre studierea și interpretarea pe viitor a problemelor referitoare la istoria relațiilor româno-sovietice*, Hotărârile Biroului C.C. al P.C.M. din 22 august 1967 *despre difuzarea materialelor Radioului unional destinate României, precum și cu privire la măsurile de intensificare a propagandei și studierea pe viitor a chestiunilor ce țin de istoria Moldovei, națiunea și organizarea de stat moldovenească, relațiile seculare de prietenie ale poporului moldovenesc cu poporul rus și alte popoare ale U.R.S.S., internaționalismul proletar și patriotismul sovietic*.

Criza cehoslovacă din primăvara anului 1968, polemica dintre L. I. Brejnev și Nicolae Ceaușescu pe marginea problemelor cehoslovacă și chineză, vădită în timpul întâlnirii de la 16 mai 1969 a celor doi lideri politici, apoi vizita președintelui american Richard Nixon la București (2-4 august 1969), petrecută fără consultarea prealabilă a Moscovei, toate acestea au înrăutățit relațiile sovieto-române și au influențat amploarea și intensitatea propagandei antiromânești din RSSM. Hotărârea "strict secretă" din 16 noiembrie 1970 a Biroului CC al PCM *despre măsurile de intensificare continuă a muncii ideologice în rândul populației R.S.S.M.* a acoperit întregul spectru al raporturilor politice și socioculturale dintre cele două republici și, spre deosebire de actul din 1965, a fost adusă la cunoștință întregului activ de partid și responsabililor pentru ideologie și propagandă de la centru și din raioane. Ținta documentului era de această dată populația RSSM, căreia trebuia să i se explice deschis "scopul și orientarea antimarxistă, antisovietică și antimoldovenească a politicii promovate de conducerea R.S.R."¹⁵ În acest fel debutează, pe axa periodizării trasate de către cei doi cercetători, a doua etapă a campaniei propagandistice antiromânești desfășurate în RSSM, care avea să dureze până la începutul anului 1975.

Elena și Gheorghe Negru și-au asumat să scoată în relief campania propagandistică antiromânească din RSSM în concordanță cu efectul de atenuare ori de intensificare produs de evoluția tensionată a relațiilor bilaterale de la sfârșitul deceniului al șaptelea; pusă în slujba acestui demers, selecția mărturiilor a fost atentă și relevantă, însă, ca aspect ce eclipsează încununarea operei lor, autorii au ales să le publice doar în traducerea românească din limba rusă. Corpusul celor 146 de acte cuprinse *in extenso* în volum – hotărâri și stenograme de ședință ale Prezidiului și Biroului CC al PCM, note informative, rapoarte ale Consiliului de Miniștri al RSSM și ale altor instituții centrale, corespondența CC al PCM cu CC al PCUS – provine din Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova (fondul 51: *Comitetul Central al Partidului Comunist al Moldovei*) și din Arhiva Națională a Republicii Moldova (fondurile: *Consiliul de Miniștri al RSSM*; *Direcția pentru turism străin de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM*, *Agenția «Presa unională»*, *Direcția generală pentru protecția secretelor de stat în presă de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM*).

¹⁵ A se vedea *ibidem*: 419-423 (doc. 100: *Hotărârea Biroului Comitetului Central al Partidului Comunist al Moldovei* din 16 noiembrie 1970 *despre măsurile de intensificare continuă a muncii ideologice în rândul populației RSSM*) și 423-433 (doc. 101: *Anexă la Hotărârea Biroului Comitetului Central al Partidului Comunist al Moldovei* din 16 noiembrie 1970: *Măsurile C.C. al Partidului comunist al Moldovei privind intensificarea muncii ideologice și educarea oamenilor muncii în spiritul patriotismului sovietic și internaționalismului proletar*).

De bună seamă, colecția probelor documentare ar fi fost în mod oportun întregită dacă i s-ar fi adăugat actele păstrate în fondurile arhivistice ale Ministerului Afacerilor Interne (fost NKVD – Comisariatul Poporului pentru Afacerile Interne al RSSM) și ale Serviciului de Informații și Securitate al Moldovei (fost KGB – Comitetul Securității de Stat al RSSM, ulterior MGB – Ministerul Securității de Stat al Republicii Moldova). Până în anul 1991, anumite categorii de informații din fondurile documentare deținute de către toate instituțiile de arhivă au fost clasificate drept “secrete de stat”, iar după proclamarea suveranității statului, prin Legea 880/1992¹⁶ a fost legiferată înființarea Fondul Arhivistic al Republicii Moldova, supus unei parțiale desecretizări în anii '90, când s-au adoptat legile specifice; în ceea ce privește însă arhivele deținute de MAI și SIS, acestea au rămas închise sau puțin tangibile chiar în condițiile creării cadrului juridic de accesibilizare compatibil cu reglementările internaționale și în pofida dispozițiilor Președinției și ale Guvernului Republicii Moldova¹⁷. Mai mult, din cauza unor inadvertențe între prevederile *Legii privind accesul la informație*¹⁸ și ale *Legii privind protecția datelor cu caracter personal*¹⁹, înseși documentele recent predate Arhivei Naționale a Republicii Moldova de către instituțiile amintite nu pot fi consultate²⁰. Istoricii au identificat deja soluții pentru depășirea impasului, dependente totuși de concursul factorului decizional politic: revizuirea cadrului legal ce reglementează problema accesului la documentele Fondului Arhivistic al Republicii Moldova sau adoptarea unei noi legi în acest sens; revizuirea vechilor acte normative care stabilesc procedura de atribuire a nivelului de clasificare “secret de stat”²¹, pornind de la premisa că acestea “nu corespund, de cele mai multe ori, imperativelor *Legii cu privire la accesul la informație*, adoptată ulterior, și sunt depășite

¹⁶ *Legea nr. 880 din 22.01.1992 privind Fondul Arhivistic al Republicii Moldova*. “Monitorul Parlamentului Republicii Moldova”, nr. 1 din 1 februarie 1992 [= <http://lex.justice.md/md/312887/>].

¹⁷ Mihai Tașcă & Alexandru Postică, *Accesul la Arhive în Republica Moldova. Studiu și jurisprudență*. Chișinău 2011 [= http://www.bessarabia.ru/Access_arhive_RM_tipar.pdf], p. 5, 99-103.

¹⁸ *Legea nr. 982-XIV din 11.05.2001 privind accesul la informație*. “Monitorul Oficial al Republicii Moldova”, nr. 88-90/664 din 28 iulie 2000 [= <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=311759>].

¹⁹ *Legea nr. 133 din 08.07.2011 privind protecția datelor cu caracter personal*. “Monitorul Oficial al Republicii Moldova”, nr. 170-175 din 14 octombrie 2011 [= <http://lex.justice.md/md/340495/>].

²⁰ A se vedea pe larg Petru Vicol, *Accesul la dosarele SIS și MAI va fi posibil în luna martie*. “Jurnal de Chișinău”, 4 ianuarie 2011 (interviu de Svetlana Corobceanu) [= <http://jurnal.md/ro/news/interviu-cu-petru-vicol-director-al-arhivei-nationale-a-rm-215701/>]; Idem, *Deschiderea arhivelor depinde de cei care au inițiativă legislativă*. “Jurnal de Chișinău”, 5 februarie 2012 (interviu de Ilie Gulcă) [= <http://jurnal.md/ro/news/interviu-cu-petru-vicol-director-al-arhivei-nationale-a-rm-215701/>].

²¹ A se vedea *Legea cu privire la secretul de stat nr. 245 din 27.11.2008*. “Monitorul Oficial al Republicii Moldova”, nr. 45-46 din 27 februarie 2008 [= <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=330847>]; *Legea securității statului nr. 618 din 31.10.1995*. “Monitorul Oficial al Republicii Moldova”, nr. 10-11 din 13 februarie 1997 [= <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=311700>]; *Legea privind organele securității statului Nr. 619 din 31.10.1995*. “Monitorul Oficial al Republicii Moldova”, nr. 10-11 din 13 februarie 1997 [= <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=311701>] și *Legea privind Serviciul de Informații și Securitate al Republicii Moldova nr. 753 din 23.12.1999*. “Monitorul Oficial al Republicii Moldova”, nr. 156 din 31 decembrie 1999 [= <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=311721>].

de timp”; definirea exactă a noțiunilor de “secret militar”, “secret de serviciu”, “secret profesional”, “secret de activitate”, “informații cu caracter confidențial a căror divulgare ar putea prejudicia securitatea statului”²².

Octavian Dascăl

Stéphane Courtois, *Comunism și totalitarism* (trad. de Ana Ciucan Țuțuianu), Iași, Editura Polirom, 2011

Volumul *Comunism și totalitarism*, semnat de renumitul istoric francez Stéphane Courtois, reia o serie de articole, studii, comunicări și recenzii publicate anterior, în care autorul încearcă o veritabilă relansare a dezbaterilor ideologice asupra naturii, originii și evoluției fenomenului totalitarist.

Încă de la începutul cărții, Stéphane Courtois propune o serie de teze privitoare la originea și evoluția totalitarismului, ceea ce produce intrarea în opoziție cu tezele tradiționale ale Hannei Arendt și ale lui George Mosse (care identifică rădăcinile totalitarismului în statul nazist și în cel stalinist), subliniind rolul fundamental al lui Lenin și al bolșevismului în apariția acestui fenomen politic.

În prima parte a cărții, *Lenin, inventatorul totalitarismului*, Stéphane Courtois supune analizei problema apariției totalitarismului, considerat ca efect al dublei mișcări de contestare a democrației și pieții, favorizată însă de Primul Război Mondial. Totodată, istoricul francez încearcă stabilirea mobilurilor și demersurilor întreprinse de Lenin pentru reușita revoluționară, încercând astfel să evalueze cauzele și caracteristicile apariției fenomenului totalitar. Vorbind despre esențialul cărții, Courtois însuși se referă la repunerea în discuție a figurii lui Lenin, pe care îl consideră important pentru înțelegerea apariției totalitarismului care a marcat secolul al XX-lea. Autorul este de părere că se poate identifica o continuitate între practicile propuse de Lenin și urmașul acestuia, Stalin¹. Autorul opinează că Lenin este cel care a conceput întregul sistem totalitar, el este cel care l-a pus în practică și l-a dezvoltat odată cu preluarea puterii și instituirea partidului-stat. Vocația revoluționară a tânărului Lenin și-a făcut apariția încă din anul 1902, odată cu publicarea lucrării sale, *Ce-i de făcut?*, în care acesta propune o serie de principii după care avea să fie organizată mișcarea comunistă din Rusia țaristă. Astfel, unul din punctele centrale este reprezentat de apariția “revoluționarilor de profesie”, prin care acesta înțelegea un grup restrâns, clandestin, secret, puțin numeros, foarte centralizat și specializat în acțiuni subversive.

Primul Război Mondial avea să radicalizeze discursul leninist. Cu câteva luni înaintea Revoluției din octombrie 1917, Lenin redactează unele texte prin care încearcă să își convingă apropiații de posibilitatea implementării unui nou sistem politic în Rusia țaristă, precum și modurile prin care dorea să realizeze acest deziderat. Accederea la putere a lui Lenin produce un val de decrete prin care este naționalizată întreaga economie, uzinele trec sub controlul muncitorilor, în primăvara anului 1918 ajungându-se chiar la confiscarea recoltelor țăranilor. Din acest moment are loc declanșarea războiului civil permanent, un

²² M. Tașcă & Al. Postică, *op. cit.*, p. 95-96.

¹ Stéphane Courtois, *Oamenii politici să nu confunde istoriile*, interviu acordat lui Ștefan Popescu, “Sfera politicii”, 162 (august 2011).

concept prin care Lenin definea lupta deschisă între revoluționari și cei care doreau revenirea la situația antebelică. Pentru noul conducător al statului, războiul civil era unul fără limite și fără restricții, fiind generalizate metodele brutale de obținere a puterii absolute precum tortura, luarea de ostatici, deportarea și asasinarea în masă.

În numai șase luni de la preluarea puterii, partidul bolșevic își sporește numărul la 100.000 de membri, acțiune care are loc pe fondul unei bune organizări a armatei sale, dar și a demagogiei și propagandei întreprinse. Ultimul bastion care stătea în calea preluării puterii depline a lui Lenin era inteligența rusă, lucru sesizat rapid de către acesta. Astfel, are loc o brutală expulzare și abuzare a acestei categorii sociale care era definită drept un adversar ireductibil de natură ideologică. În accepțiunea lui Stéphane Courtois, procesul obținerii puterii absolute a lui Lenin s-a petrecut în mai multe faze, prima fiind cea a creării unui nucleu de revoluționari de profesie, urmată de transformarea acestui nucleu în organizație de masă în cursul anului 1917, devenirea totalitară a noului regim politic impus și, în fine, cristalizarea partidului-stat din anii 1922-1923. Sfârșitul absolut al acestui proces este lichidarea societății civile ce dădea semne de renaștere după încheierea războiului civil.

Partea a doua a cărții, *Stalin și victoria totalitarismului*, se concentrează asupra perioadei în care succesorul lui Lenin a condus statul sovietic timp de aproape trei decenii. Istoricul francez propune o grilă de interpretare care să ajute la o mai bună înțelegere a fenomenului stalinist. Astfel, în opinia acestuia, teroarea a fost principalul mijloc de guvernare care a permis comunizarea rapidă a societății sovietice, cea mai importantă condiție de care depindea eficacitatea acestui proces fiind secretul care înconjură starea de teroare generalizată. Prin publicarea *Cărții negre a comunismului* în anul 1997, istoricii comunismului au început să își îndrepte atenția asupra fenomenului terorii ca mijloc de cucerire, păstrare și gestionare a puterii. Cu toate acestea, autorul prezentului volum atrage atenția asupra eventualității ratării unui fenomen pregnant în societatea sovietică, acela al terorii de mică intensitate criminală, un mijloc eficient de inoculare a sentimentului de frică și insecuritate, cu scopul dezintegrării structurilor societale și controlării rămășițelor acestora. La fel ca mai toate sistemele comuniste de mai târziu, cel din Uniunea Sovietică a stabilit o rețea de o densitate remarcabilă de supraveghere a societății, un veritabil control (pe imobil, grupuri de case, întreprinderi) care avea la bază poliția politică și Partidul Comunist, dar și organizațiile "sociale", a căror adeziune era obligatorie sau recomandată cu prisosință: sindicate, mișcări ale tineretului.

Mai mult decât predecesorul său, Stalin a înțeles natura regimului totalitar implementat în Uniunea Sovietică, fapt ce a dus la sistematizarea și stabilizarea acestuia, precum și la masiva sa exportare după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial. Regimul stalinist este definit de Stéphane Courtois prin trei tipuri de monopoluri: politic, mental (din perspectiva monopolului asupra gândirii) și economic, completate în momentul accederii la putere de binomul propagandă-represiune. Definiția capătă nuanțe sistemice, autorul efectuând o divizare a acestuia în trei subsisteme, cel al partidelor comuniste, al partidelor-stat comuniste și al alianțelor cu Uniunea Sovietică și Partidul Comunist al Uniunii Sovietice (p. 124).

Totodată, autorul se apleacă asupra modificărilor produse în timpul lui Stalin, permițând sistemului comunist să supraviețuiască timp de aproape patru decenii după dispariția celui care avea să capete numele de "tătucul popoarelor". Istoricul francez aduce în dezbatere rolul Kominternului în menținerea laolaltă și perpetuarea puterii comuniste în lume. Creat în martie 1919 cu scopul unei delimitări clare față de vechea Internațională

Socialistă, Kominternul a devenit rapid, odată cu al doilea congres al său (din anul 1920), locul de adunare al tuturor celor care contestau formulele socialismului existente înainte de izbucnirea Primului Război Mondial și care doreau aplicarea dogmelor leniniste. Însă Kominternul și-a pierdut rapid principiul liberei exprimări, transformându-se într-un forum capabil să ofere legitimitate, evident sub conducere sovietică. Cu toate acestea, mișcările și efectele – de natură geografică, socială, funcțională – generate de elita kominternistă au fost stopate de Stalin, prin dizolvarea acestei structuri în anul 1943.

Dobândindu-și renumele de pe urma controverselor iscate de publicarea *Cărții negre a comunismului*, Stéphane Courtois reia o serie de problematici care încă orbitează în jurul rezolvării blocajului dezbaterii despre comunism. În această ordine de idei, a treia parte a cărții, *Comunism, crimă împotriva umanității, genocid*, dezbate implicațiile naturii represive a regimurilor comuniste din întreaga lume.

Istoricul francez precizează o serie dintre criticile și polemicile care au urmat publicării *Cărții negre*, încercând o relativă justificare a expunerilor din acel volum. Mai mult decât atât, dezbaterile ideologice iscate pe fondul posibilității comparării comunismului și nazismului sunt reluate de Stéphane Courtois, fără a trage însă o concluzie concisă. De asemenea, constatăm o curajoasă încercare a bilanțului regimurilor comuniste, ajungându-se la aproximarea în jurul cifrei de 100 de milioane de morți, chiar dacă acest subiect încă face obiectul unor cercetări.

Unul din capitolele cele mai interesante prin natura noutăților pe care le aduce în discuție este cel destinat unuia dintre cei mai sângeroși funcționari ai regimului stalinist, Nikolai Ejov. Aici este retrasat parcursul politic al lui Ejov, de la modestele funcții deținute, până la ascensiunea puterii sale, cea de șef al NKVD și responsabil direct cu aplicarea și organizarea Marilor Epurări. Fără niciun temei juridic, acesta a fost însărcinat să “curețe” țara de “dușmanii poporului”, conform cotelor primite și unor procedee care cuprindeau două categorii: împușcații și deportații. Însă după efectuarea operațiunilor, Ejov însuși avea să dispară aidoma victimelor sale. Tot în cadrul acestei părți, autorul pune problema caracterului genocidar al unor acțiuni (precum Cambodgia, Lituania, Letonia, Basarabia, Marea Foamete din Ucraina ș. a.).

Ultima parte a cărții, *Istoria și memoria comunismului*, supune analizei o serie de subiecte atractive din punct de vedere istoriografic, precum revoluția documentară generată de prăbușirea regimurilor comuniste, experiența proprie a autorului în cadrul participărilor sale succesive în cadrul Memorialului Sighet, problema negaționismului foametei din Ucraina anilor 1930, dar și încercările de manipulare a istoriei. Cu toate acestea, reține atenția analiza realizată de Stéphane Courtois asupra Raportului secret din 1956 al lui Hrușciiov, pe care îl consideră catalizator al evenimentelor din același an. Astfel, istoricul francez intră în culisele pregătirii și expunerii acestui document care avea să propună – la insistențele lui Hrușciiov – o diabolizare a lui Stalin și o reabilitare/preamărire a lui Lenin. În accepțiunea sa, Raportul reprezintă un exercițiu extrem de periculos pe care Hrușciiov a reușit să îl treacă prin capacitatea sa de a fi reușit să spună destul, dar, totodată, evitând să spună prea puțin.

Cu toate acestea, subiectul acestei cărți nu este unul nou nici pentru autor, nici în dezbateră academică sau publică, palidul protest al lui Courtois producând o relativă orientare a istoriei comunismului și/sau totalitarismului pe critica discursului ideologic promovat de statele comuniste. Unul dintre elementele cu totul inovative din punct de vedere metodologic este acela în care se ocupă de subiectul ales dintr-o altă perspectivă, anume dinspre societatea pe care o consideră “masificată și atomizată”, în capitolele în care

acesta prezintă ori recenzează jurnalele intime ale cetățenilor sovietici. În acest sens, precizăm recenzia lucrării semnate de Jochen Hellbeck unde, în ciuda caracterului descriptiv, Courtois reușește să surprindă tezele centrale ale volumului ce orbitează în jurul felului în care cetățenii Uniunii Sovietice au devenit participanți activi sau pasivi ai stalinismului, oferind, voluntar sau involuntar, plusvaloarea necesară cultivării valorilor și mecanismelor de funcționare ale statului sovietic.

Volumul de față demonstrează faptul că formulele de analiză clasică a comunismului prin instrumentele teoriilor totalitarismului s-au complicat, generând un nou val interpretativ, care persistă deopotrivă în aprecierea și contestarea predecesorilor.

Ipotezele și argumentația propuse de către autor fac din cartea de față una de referință pentru istoriografia privitoare la comunism. În ciuda faptului că istoricul francez consideră comunismul – atât din punct de vedere ideologic, cât și practic – ca neavând o esență, ni se pare important să menționăm anumite elemente caracteristice acestui fenomen totalitar. Una dintre caracteristicile asupra căreia Courtois insistă în cartea sa este dimensiunea criminală a comunismului. În fapt, la sfârșitul cărții, el afirmă că și-a dorit să expună tocmai practicile violente, crimele politice, masacrele și genocidurile organizate de regimul comunist în Uniunea Sovietică. Dacă înainte de 1991 existau simple ipoteze și supoziții față de teroarea din anii '30, marile epurări, foametea din Ucraina, precum și despre gulag, deschiderea arhivelor a făcut ca istoricii să beneficieze de date exacte, capabile să ateste dimensiunea masacrelor orchestrate de comuniști în Uniunea Sovietică și nu numai. Este vorba, în primul rând, despre desecretizarea unei însemnate părți a arhivelor Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, arhivele Kominternului și arhivele KGB.

Ionuț Filipescu

Coreea de Nord: gulagul “sângelui dușman”

Blaine Harden, *Evadare din Lagărul 14. Incredibila odisee a unui om din Coreea de Nord până în lumea liberă* (trad. Adriana Ciorbaru, cuvânt-înainte de Marius Oprea), București, Editura Corint, 2013, 239 p.

Blaine Harden este jurnalist american, colaborator la PBS *Frontline* și *The Economist*. În trecut a fost corespondent al *The Washington Post* pentru Asia de Sud-Est, Europa de Est și Africa. A scris, între altele, reportaje importante despre asediul orașului Sarajevo (din perioada războiului sârbo-bosniac) și cu privire la Africa. Totodată, este autorul cărților *Africa: Dispatches from a Fragile Continent* (1990) și *A River Lost* (1996), despre poluarea fluviului Columbia. În 2012, pentru cartea de față, a fost răsplătit cu *Grand prix de la biographie politique*, un important premiu francez. În prezent lucrează la o altă carte despre Coreea de Nord¹.

Deținuții ajung în lagărele nord-coreene în urma arestărilor omnipotentei și omniprezentei Securități (*Bowibu*), fără a trece, în general, printr-un proces juridic, ci prin simple decizii “administrative”, iar internarea “prin asociere” a rudelor celui declarat

¹ A se vedea, în acest sens, pagina sa web la adresa: <http://www.blaineharden.com/>.

dușman al regimului este regula. Scopul sistemului de detenție a fost definit de Kim Ir-sen, în 1972, astfel: "Seminția dușmanilor de clasă, oricare ar fi aceștia, trebuie distrusă până la a treia generație." (p. 31)

Pentru a epura societatea de dușmani, în 1957 Kim Ir-sen a împărțit societatea, care numără 23 de milioane de locuitori, în trei mari categorii, care cuprind 51 de subcategorii, în funcție de originea socială și fidelitatea față de regim. Prima este nomenklatura, care ocupă posturile cele mai importante în Partid, stat, armată și poliția politică, și care numără între 100.000 și 200.000 de persoane. Cea de-a doua este categoria intermediară sau "neutră", care include inteligența tehnică. În fine, ultima categorie este cea a suspecților de activități dușmănoase, care sunt deposezați de atributele umanității, iar oficialitățile îi numesc, sugestiv, "câini și porci" (p. 60).

Lagărele de muncă nord-coreene adăpostesc o populație între 154.000 (estimări oficiale sud-coreene) și 200.000 de persoane (după datele Departamentului de Stat al SUA și ale organizațiilor pentru apărarea drepturilor omului) și sunt situate, în principal, în zona de nord a țării, în regiunea muntoasă. Există șase astfel de lagăre în acea zonă, iar două dintre ele (numerele 15 și 18) sunt, în același timp, și lagăre de reeducare. Exceptându-le pe cele din urmă, care vizează recuperarea ideologică a deținuților, restul unităților penitenciare exploatează munca forțată pe viață.

În genere, condițiile de detenție sunt asemănătoare celor din lagărele românești ale anilor 1950-1960. La fel ca în alte lagăre comuniste, deținuții sunt hrăniți cu terci de porumb și ciorbă de varză murată doar cât să nu moară de foame și sunt folosiți la munci extenuante timp de 12-15 ore pe zi. Ei își primesc rația de hrană doar dacă își îndeplinesc normele epuizante, iar pentru a suplini necesarul de proteine mănâncă insecte, șobolani, șerpi, broaște și, în general, orice poate fi consumat. Situația alimentară a lagărelor nord-coreene este însă doar o formă extremă a problemei statului care, începând din 1990, odată cu prăbușirea Uniunii Sovietice care îl susținea, nu mai reușește să își hrănească populația, cauză a un milion de decese înregistrate la mijlocul aceluiași deceniu.

Nicolae Ceaușescu și Kim Ir-sen, Phenian, 1978
ANR, *Fototeca online a comunismului românesc*, cota: 163/1978.

Coreea de Nord este o țară săracă în resurse, fără petrol și nici teren arabil, incapabilă de o agricultură modernă, iar o treime din populație suferă de foame cronică (circa două treimi de subnutriție). Ideea lui Kim Ir-sen despre comunism, sintetizată în doctrina *Ciuce*, care spune că mândria națională merge mână în mână cu independența (un fel de ceaușism asiatic), este sacrosanctă și stă la baza propagandei oficiale².

Ca orice utopie, ideologia oficială este o uriașă minciună și înșelătorie, căci fără ajutor extern regimul s-ar prăbuși. Fără sprijinul Chinei, aflată în luptă cu SUA, Nordul ar fi pierdut războiul coreean, la fel cum până în 1990 țara a depins de subvențiile sovietice. Foametea de la mijlocul anilor 1990 a fost atenuată prin ajutoarele SUA, Japoniei și Coreei de Sud, iar în anii 2000-2008 Coreea de Sud a plătit o anume "coexistență pașnică" cu uriașe cantități de îngrășăminte și alimente, livrate fără nicio condiție, ca și prin investiții importante. În consecință, țara a devenit din ce în ce mai dependentă de China, care susține dinastia Kim nu din simpatie ideologică, ci din rațiuni strategice: prăbușirea Nordului ar duce la unificarea Peninsulei Coreene sub controlul SUA, ceea ce ar elimina tamponul util dintre ea și Sud și ar putea genera naționalismul în zona sa de frontieră, locuită de o numeroasă populație de origine coreeană. Iată de ce China încalcă convențiile internaționale asumate cu privire la statutul refugiaților, nepermițând Înaltului Comisariat al ONU pentru refugiați să își desfășoare activitatea la frontieră și nici nord-coreenilor să ceară azil politic, pe care îi întoarce sistematic Phenianului.

Înființat în 1959, în zona centrală a țării, în Kaechon, provincia Pyongan, Lagărul 14 este socotit a avea regimul de detenție cel mai sever dintre toate aceste unități de muncă. Asemeni tuturor lagărelor comuniste, deținuții sunt obligați să respecte regulamentul care, în accepția extremă, conține un fel de decalog de-a-ndoaselea (reprodus în Anexă), a cărui încălcare se pedepsește cu moartea, în concret fiind vorba despre: evadare, asociere, furt, afrontul adus gardienilor, tănuire, nerecunoașterea culpei și neparticiparea la "lupta ideologică" (demascarea celorlalți și autodemascarea), neîndeplinirea normei de muncă, contactul nepermis cu deținuții de sex opus, precum și orice altă încălcare a regulamentului considerată suficient de gravă. Dacă din contactul sexual nepermis între deținuți sau între gardieni și deținute rezultau copii, aceștia sunt uciși împreună cu mamele lor, tocmai pentru a nu da naștere încă unei generații de dușmani ai regimului.

Shin In-geun, eroul cărții lui Harden, s-a născut în 1982 în lagărul de muncă care poartă numărul 14. Este fiul lui Shin Gyung-suh (tatăl) și al lui Jang Hye-gyung (mama). În legătură cu mama sa, Shin fiul nu cunoaște motivul pentru care a fost încarcerată. În schimb, tatăl său a fost trimis în detenție pentru că era fratele a doi tineri care, în timpul războiului coreean, s-au refugiat în Sudul necomunist. Căsătoria părinților și nașterea micului Shin au fost rezultatul selecției gardienilor, un privilegiu pentru îndeplinirea normelor de muncă și respectarea regulamentului. Copilul a fost privat de dragostea părintească – un cuvânt care nu știa ce înseamnă –, mama, cu care a împărțit domiciliul din lagăr până la 12 ani, îl bătea, iar el o vedea ca un concurent în lupta pentru mâncare, întotdeauna insuficientă. Tatăl, căruia i se permitea să petreacă alături de soție cinci nopți pe an (situație de comparat cu "vorbitoare familial" din lagărele Canalului Dunăre-Marea Neagră), îl ignora, iar fratele, Shin He-geun, se comporta față de el ca un străin.

² Nu întâmplător, în 1989, la Facultatea de Filosofie din București, am avut colegi coreeni care o propagau și care, la momentul Revoluției, au fost repatriați tocmai pentru a nu fi contaminați de capitalismul local renăscut.

Semnificativ, traumatic: primele sale amintiri, de la vârsta de patru ani, sunt legate de o execuție.

A urmat școala din lagăr, ai cărei profesori erau gardieni (*bowijidowon*), iar instruirea sa școlară se rezuma la noțiuni de citit și socotit, la respectarea regulamentului și amintirea permanentă că trebuia să își spele, prin muncă epuizantă, păcatele. Muncă forțată în condiții de sclavie. Spre deosebire de elevii din afara lagărului, Shin nu a fost învățat cine era Iubitul Conducător (Kim Jong-il), nici Eternul Președinte al țării (Kim Ir-sen) și nici actualul dictator Kim Jong-un, cam de aceeași vârstă cu el. Rolul său era să își dea ultima suflare muncind pentru regim. A fost educat însă să își toarne familia și colegii (modelul Pavlik Morozov) și să îi bată, alături de educatorii gardieni, pe copiii care nu se ridicau la același nivel (modelul Makarenko). Ca recompensă, primea suplimente de mâncare, însă atunci când greșea era el însuși turnat de colegi și bătut de aceiași alături de gardieni. Adevărații săi părinți au fost gardienii educatori, care se adresează deținuților cu apelativul “curvă”, iar copiii deținuți cu cel de “pui de curvă”. Pedepsele pentru greșeli minore sunt draconice, de pildă: să stai în genunchi, cu mâinile în sus, timp de o oră și jumătate (pedeapsă similară “poziției de demascare” din reeducarea de tip Pitești). Apoi, deținuții care încalcă regulamentul sunt subiecții ședințelor de “luptă ideologică” (“de demascare” în România, “de ură” în China), iar restul participanților sunt obligați să îi înfiereze, de aici termenul “a-i lupta”, adevărate ședințe de ură colectivă (comparabile cu “demascarea internă” de la Pitești). Acesta este contextul în care copilului i s-a inculcat sistemul de valori al Coreei de Nord comuniste.

La școală, micul Shin a asistat la uciderea în bătaie a unei colege, în urma descoperirii de către gardianul educator, în cursul unei percheziții, a ... cinci boabe de porumb, semn că viața deținuților nu are niciun preț. Totodată, el a fost educat să creadă că bătăile care li se administrează copiilor, la fel ca și moartea care poate surveni, sunt din pricina “sângelui lor trădător” moștenit de la părinți. Copiii luau și ei parte la muncile mai ușoare din lagăr (situație de comparat cu “munca voluntară” a școlarilor din comunismul autohton). Între ei nu exista nici solidaritate, nici încredere, ci o luptă permanentă pentru supraviețuire și o denunțare reciprocă. Odată cu vârsta, munca devenea și ea mai grea. Uneori aveau loc accidente, ca în cazul unei fete careia un vagonet i-a zdrobit degetul mare de la picior, care i-a fost amputat fără anestezie și tratat cu apă sărată. În fiecare seară aveau loc ședințe de autocritică, în cursul cărora un număr de circa zece copii trebuia să își recunoască o vină anume (a se compara situația cu “demascarea permanentă a gândurilor” din reeducarea de tip Pitești).

La 14 ani, Shin a asistat la execuția mamei și a fratelui său mai mare, pe motiv că plănuiseră să evadeze. Micul Shin este la originea morții celor doi, căci, educat conform regulilor lagărului, odată ce a aflat despre intenția celor doi, i-a turnat gardianului din schimbul de noapte în dorința de a obține suplimente de mâncare și postul de șef al clasei. Caraliul a căutat să își asume meritul descoperirii intențiilor de evaziune, tăgăduind rolul elevului turnător, motiv pentru care, ca rudă a celor doi, Shin a fost ridicat, înmormântat în închisoarea subterană a lagărului și torturat atroce (alături de tatăl său), înainte de a putea să articuleze cât de atașat legii locului se dovedise. Simptomatic, teribil, nu a simțit atunci nimic altceva decât că mama și fratele său meritau să moară.

Ulterior, la școală, Shin a devenit ținta batjocurii sistematice a gardianului educator (furios că elevul nu îi raportase lui evenimentul pentru a se remarca prin vigilență) și a colegilor săi, care îl băteau, urgiseau, îi luau mâncarea și nu îl scoteau din “pui de curvă reacționar”, căci trebuia să muncească și să sufere pentru a spăla păcatele mamei și fratelui

său. Ca pedeapsă suplimentară, nu avea voie la WC întreaga zi, ceea ce îl făcea să își umple pantalonii de urină și fecale (a se compara cu demascarea Pitești, unde pedeapsa era urmată, invariabil, de consumarea dejecțiilor). Era furios pe părinți, care îi dăduseră viață într-o astfel de lume, și în special pe mamă, din pricina căreia găsea că fusese torturat, era înfometat și suporta bătaile și umilințele. După circa patru luni, odată cu schimbarea gardianului educator, s-a schimbat și regimul care i se aplica lui Shin, căci altfel, aflat deja într-o stare jalnică, ar fi murit.

În 1998, când Shin avea 15 ani, împreună cu cei 200 de elevi de gimnaziu și cot la cot cu cei circa 5.000 de deținuți din lagăr, a participat la construirea barajului de pe râul Taedong. Pe lângă mâncarea obișnuită, deținuților li s-a dat voie să prindă pește și broaște din râu. A fost pentru prima oară în viața lui când, timp de un an, mâncarea i-a fost de ajuns.

În 1999, la vârsta de 16 ani, a terminat gimnaziul și a fost repartizat la ferma de porci din lagăr. Prin comparație cu alți elevi, care au fost trimiși la minele de cărbuni și urmau să piară secerati de accidente și boli până la 40 de ani, Shin a fost chiar norocos: munca la "GAZ" nu era nemaipomenit de grea, la fel cum putea găsi cereale de furat din belșug. În martie 2003, el a fost transferat la întreținerea mașinilor de cusut în fabrica de confecții din lagăr, o unitate în care 2.000 de femei și 500 de bărbați lucrau uniforme militare. Mașinile sunt mai prețioase decât deținuții, motiv pentru care, în momentul în care Shin a scăpat una pe scări, distrugând-o iremediabil, a fost pedepsit prin tăierea mijlociului unei mâini. Tratatul urmat a fost cel "clasic": degetul i-a fost spălat cu apă sărată, cusut fără anestezie și pansat cu o cârpă. La locul de muncă eroul nostru a fost turnat și a turnat la rândul său pe alții, după obicei, iar pedepsele celor care încălcau regulamentul erau însoțite de ședințe de "luptă ideologică" (de demascare și bătaie în colectiv).

În octombrie 2004 lui Shin i-a fost dat ca ajutor un deținut născut și educat în afara lagărului, fost antrenor de *taekwondo* pentru membrii nomenclaturii, pe nume Park Yong-chul, cu scopul de a-l trage de limbă, întrucât administrația aștepta de la el să își facă demascarea. Nou-venitul i-a descris viața din afara lagărului, deschizându-i astfel o fereastră către un univers în care putea mânca pe săturate felurite mâncăruri. Astfel, tânărul nostru a luat prima hotărâre liberă din viața lui: să nu îl toarne pe deținutul care se comporta întotdeauna cu decență, și aceasta nu pentru că ar fi învățat între timp ce e rău și ce e bine (nu avea nici cum și nici de la cine), ci pentru a nu se priva de poveștile lui, care îl fascinau.

În această stare de halucinație, Shin i-a propus lui Park să evadeze. Planul era absurd, căci din câte se știe doar doi foști deținuți politici au reușit să evadeze din lagărele nord-coreene și să ajungă în Occident, iar paza draconică a Lagărului 14 făcea acțiunea practic imposibilă. Și totuși, pe 2 ianuarie 2005 prilejul s-a ivit: deținuții au fost trimiși să strângă vreascuri, iar la un moment dat cei doi s-au făcut nevăzuți. Park nu a reușit să treacă prin gardul conectat la înaltă tensiune, a rămas între sârme și a murit, iar Shin s-a folosit de corpul inert pentru a se elibera, nu înainte însă de a se arde grav la picioare.

S-a îndreptat către nord și, după o lună de peripeții, a ajuns la granița cu China unde, mituind grănicerii, a reușit să treacă frontiera. Pe scurt, a avut un noroc imens. În China a lucrat mai întâi la un țăran de origine nord-coreeană, apoi la ferma unui chinez, iar banii câștigați i-a folosit să ajungă la Shanghai. Acolo a întâlnit un ziarist sud-coreean care l-a ajutat să ajungă în Coreea de Sud. A fost interogată de serviciul secret local, apoi de CIA, care a găsit mărturia sa interesantă, deși aceasta nu a acordat niciodată "prea multă atenție lagărelor" (p. 186). La Seul, eroul nostru și-a schimbat numele în Shin Dong-hyuk, semn al procesului de metamorfoză a fostului captiv în om liber. Șocul cultural a fost teribil.

În 2006 Shin a fost internat pentru depresie și a început să țină un jurnal care a stat la baza biografiei sale, *Evadare în lumea exterioară*, scrisă în coreeană și publicată la Seul în 2007. Avea coșmaruri legate de moartea mamei sale și a lui Park, ca și de posibilele consecințe nefaste asupra tatălui său, semn al remușcărilor care își făceau apariția.

Metamorfoza de la subumanitatea la care fusese adus la statutul de om liber a fost extrem de dificilă și lentă (și probabil că nu va fi niciodată completă), iar lipsa de încredere în sine și în oameni este un efect al modului în care a fost format. Teama sa că lumea îl va condamna și nu va putea/ nu va dori să îi înțeleagă drama a fost trăită de toți supraviețuitorii detenției comuniste, și în special de către cei care au fost zdrobiți în anchete și reeducări (precum Gheorghe Calciu sau Traian Popescu).

Mărturia publicată nu a stârnit niciun ecou, căci societatea sud-coreeană – obsedată de succes, de statut social și de educație, concentrată asupra păstrării standardelor sale de viață – este mai degrabă indiferentă la soarta oamenilor din lagăre și nu dorește o unificare imediată cu Nordul din pricina costurilor ridicate pe care nu este gata să le plătească. Aceasta explică de ce relațiile dintre cele două Corei oscilează între o conciliere limitată și o confruntare prudentă. Iată partea întunecată a relațiilor intracoreene. Relația “bolnăvicioasă” (p. 203) dintre Nord și Sud este contestată periodic, într-un soi de teatru oriental, de către refugiați care, la graniță, lansează baloane cu manifeste în care îl fac cu ou și cu oțet pe dictatorul nord-coreean și cărora, sistematic, li se opun unioniștii și intelectualii pacifiști, adepții coexistenței pașnice.

Iată de ce, la scurt timp, Shin s-a mutat în sudul Californiei pentru a lucra ca ambasador al organizației americane pentru apărarea drepturilor omului intitulată *Liberty in North Coreea*, convins că misiunea sa era să vorbească despre lagărele nord-coreene și despre brutală dictatură care le făcea posibile. Șocului cultural prim i s-a adăugat însă un al doilea, la fel cum eroul nostru nu a putut decât să ducă cu sine problemele de identitate (ura de sine) și remușcărilor: “Evoluez de la starea de animal”, i-a spus autorului, “Dar este un proces foarte lent. Uneori încerc să plâng și să râd ca alți oameni, doar ca să văd cum este, dar nu-mi vin lacrimile, nu-mi vine râsul.” (p. 208) Ca și în cazul reeducațiilor de la Pitești, teroarea comunistă aduce cu sine o alterare nu doar a modului de a gândi, ci și de a simți al victimelor.

Mărturia lui Shin a stat la baza acestei cărți, iar meritul său a fost să arate modul în care dinastia Kim se menține la putere: prin crime, sclavie și (re)educare. Niciun deținut născut în lagăr nu mai reușise să evadeze până la el, iar de atunci nu a mai făcut-o nimeni.

În prezent, Shin Dong-hyuk ține conferințe în SUA și în alte părți ale lumii, în scopul trezirii conștiințelor asupra situației lagărelor și a regimului nord-coreean. Are un cont de Facebook, prin intermediul căruia face cunoscute aceste acțiuni³.

În fine, vom spune un ultim cuvânt despre traducere și redactare, care sunt, în general, cursive și corecte. Astfel, *defector* este tradus prin *transfug* sau *refugiat*, în funcție de context, dar și, alteori, prin barbarismul *defector*; apoi, termenul *confession* este echivalat corect, uneori, prin *mărturisire*, alteori greșit, prin calcul *confesiune* (știut fiind că în română distincția dintre cei doi termeni este similară celei din franceză: *confession / aveu*). În fine, nu vom insista asupra altor noțiuni, care trimit la vocabularul reeducării, însă le-am folosit sistematic în relatarea sinistrei povești de față.

Mircea Stănescu

³ Cf. <https://www.facebook.com/NKSDH?fref=ts>.

“KOMTEC”: gulagul khmerilor roșii

Rithy Panh & Christophe Bataille, *Eliminarea: povestea unui supraviețuitor din infernul khmerilor roșii* (trad. Cătălina Mihai, cuvânt-înainte de Marius Oprea), București, Editura Corint, 2013, 205 p.

Rithy Panh este cineast și scriitor francez de origine cambodgiană, autor al unor filme și cărți care au ca subiect genocidul khmerilor roșii, între care: *Bophana, une tragédie cambodgienne* (documentar, 1996), *S21, la machine de mort Khmère rouge* (documentar, 2002), *Duch, le Maître des forges de l'enfer* (lungmetraj, 2011) și *L'image manquante* (lungmetraj, 2013). Parte dintre peliculele sale sunt dublate de cărți cu același titlu: *La machine khmère rouge: Monti Santésok S-21* (împreună cu Christine Chaumeau)¹ și *L'Image manquante [Imaginea lipsă]* (împreună cu Christophe Bataille)². La acestea se adaugă, desigur, cartea de față.

La rândul său, Christophe Bataille este scriitor și lucrează la Editura Grasset. A publicat romanele *Annam*³ și *Absinthe*⁴ [*Absint*], precum și cărțile *Le Maître des heures*⁵, *Vive l'enfer*⁶, *J'envie la félicité des bêtes*⁷, *Quartier général du bruit*⁸ și *Le Rêve de Machiavel*⁹.

Cartea de față este concepută asemeni unui film, în care se îmbină două istorii, cea personală, a lui Rithy Panh, și cea a tortionarului, iar narațiunea este punctată de meditații și de spații albe, cadre în care tăcerea este lăsată să vorbească. Deși are doi autori, ea este scrisă la persoana mărturisorului, care este Panh.

Kang Kek Ieu, alias tovarășul Duch (se citește Doic), a fost șeful Securității din Kampuchia Democrată, calitate în care a condus centrul de tortură și de execuție Tuol Sleng (codificat: S21), din centrul capitalei Phnom Penh (un fel de arest al Ministerului comunist de Interne român). Fiu al unui negustor sărac, a fost un elev strălucit. În timpul studiilor universitare, a fost recrutat pentru mișcarea comunistă de către Kek Pauk (un personaj renumit pentru violența sa, a cărui unitate a arestat-o ulterior pe tânăra Bophana), apoi a luat legătura cu Son Sen (după cucerirea puterii de către khmerii roșii, membru al Comitetului Central al Partidului și superior al lui Duch), iar ulterior a fost profesor de matematici. Închis trei ani pentru activități subversive, în 1970 s-a alăturat gherilei comuniste de la frontiera cu Thailanda, perioadă din care datează numele său de ilegalist, unde a fost șeful serviciului de securitate din Zona Specială și a condus centrul de detenție, de reeducare și de execuție din junglă, codificat M13, care se ocupa, în cea mai mare parte, cu depistarea, anchetarea și reprimarea nu a dușmanilor comunismului, ci a membrilor

¹ Paris 2003.

² Paris 2013.

³ Paris 1993.

⁴ Paris 1994.

⁵ Paris 1997.

⁶ Paris 1999.

⁷ Paris 2002.

⁸ Paris 2006.

⁹ Paris 2008.

gherilei. În cei patru ani cât a durat regimul khmerilor roșii (17 aprilie 1975-7 ianuarie 1979), la S21 au fost torturate – și ucise – cel puțin 12.380 de persoane.

Per ansamblu, bilanțul genocidului cambodgian se ridică la 1,7 milioane de morți, prin execuții în masă și foamete – cea mai economică manieră, așa cum spune autorul: “Privațiunea este mijlocul cel mai simplu de exterminare, cel mai eficient, cel mai ieftin și cel mai puțin explicit: fără armă, fără slogan; nici orez, nici apă.” (p. 97) Semnificativ, khmerii roșii au creat cuvântul *komtec*, care înseamnă să distrugi, apoi să ștergi orice urmă; pe scurt: *să faci praf și pulbere*. “Limbajul crimelor stă într-un singur cuvânt. Să nu mai rămână nimic nici din viață, nici din moarte. Moartea însăși să fie ștearsă de pe fața pământului.” (p. 87) În cazul morților, responsabilii nu anunțau familia, căci regimul nu dădea socoteală nimănui (la fel făceau și comuniștii români).

Ca în toate regimurile comuniste, obsesia secretului era tradusă de obsesia codificării: aparatul terorii și crimei era compus, la vârf, din “Biroul 870”, denumirea codificată a Comitetul Central al al Partidului, al cărui Comitet permanent (executiv) cuprindea pe: Pol Pot (Fratele Numărul Unu), Noun Chea (Fratele Numărul Doi), Ieng Sary și Khieu Samphân. Sub această structură de comandă era Son Sen (și el cu nume de cod, chiar mai multe: 89, dar și tovarășul Khieu), coordonatorul Securității Kampuchiei Democrate, denumită *Santebal*, o titulatură desprinsă parcă din Orwell, care în khmeră înseamnă “păstrătoarea păcii”, termen al limbii de lemn comuniste folosit în opoziție cu cel tradițional pentru “poliție” (*nokorbal*). În fine, centrul S21 se subordona direct Biroului 870 și era condus de tovarășul Duch, care superviza anchetele – cu smulgerea prin tortură a mărturisirilor și redactarea lor minuțioasă – membrilor de partid epurați și dușmanilor revoluției.

Regimul se numea pe sine *Angkar* (Organizația), ordinele erau degrevate de orice caracter personal (*Angkar* a zis, *Angkar* a dres...), iar liderii săi nu apăreau în public; sugestiv, Pol Pot s-a prezentat ca numărul 1 al regimului abia după un an de la pierderea puterii.

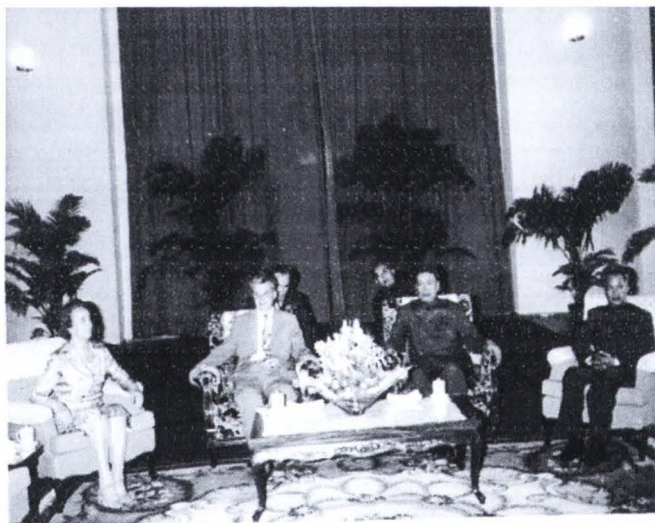
La rândul său, Rithy Panh, copil în vârstă de 12 ani în 1975, când khmerii roșii au preluat puterea, a trăit ororile dislocării din capitală în regiunile rurale, asemeni întregii populații a orașului. Tatăl său, Panh Lav, a fost șeful de cabinet al mai multor miniștri ai Educației, iar în acel moment era pensionar și senator. Fiul său îl descrie ca având “o puternică banalitate a binelui” (p. 56).

Khmerii roșii au împărțit societatea în două: “poporul vechi” (sau “poporul de rând”) – în terminologia lui Duch: “țărani, muncitori și tehnicieni ai revoluției”, și “poporul nou”, adică grupurile “exploatare”, care trebuia să fie reeducate la țară sau exterminate – în expresia lui Duch: “capitaliști, feudali, funcționari, clase mijlocii, intelectuali, profesori, studenți”. Scopul lor era ca până în 1980 țara să aibă doar două clase sociale: muncitorii și țăranii. Acest grup al revoluționarilor de profesie a ajuns la putere întrucât populația era epuizată de corupția și acțiunile abuzive ale regimului Lon Nol, susținut de americani, ca și de bombardamentele celor din urmă în zonele rurale. Prin urmare, explicația este cum nu se poate mai prozaică: bombardamentele avioanelor B-52 îi făceau pe țărani să se alăture khmerilor roșii, singurii capabili – prin disciplina și ideologia lor – să se instituie într-o forță de rezistență și de opoziție.

Micul Rithy descrie contactul cu revoluționarii: “Am fost înspăimântat de această primă întâlnire și de lipsa sufletului.” (p. 33) Agenții revoluției executau tinerii cu părul lung, posesorii de cravate și de ochelari, la fel cum au abolit moneda, generând un haos economico-social care a proiectat țara în primitivism. 40% din populația țării a fost

dislocată la țară, într-o operațiune surprinzătoare de inginerie socială la scară mare, iar în capitală au rămas doar Partidul, guvernul, câteva ambasade și S21. Întreaga țară a fost transformată în lagăr. Între dislocați au fost Panh și familia lui: părinții, două surori, un cumnat și doi nepoți. În zonele rurale, ei au fost supuși muncii forțate sub supravegherea gardienilor, care erau numiți, în noua limbă, *kamaphibal* – “gardianul muncii”, termen care a înlocuit tradiționalul *phibal* – “gardian”. Seara, tinerii dislocați urmau cursuri de reeducare (se spunea: să fie “formați”), care nu aveau, desigur, nicio legătură cu educația: ele constau în cuvântări revoluționare și intonarea cântecelor sângeroase (timp de patru ani, Rithy a participat doar la cinci cursuri de alfabetizare). Programul era unic: lupta claselor sociale. Într-o lună, în urma acestor ședințe de ideologizare care aveau ca scop trezirea conștiinței de clasă, Phal, un copil pe care familia Panh îl înfiase în timpul călătoriei, în bună tradiție khmeră, a devenit de nerecunoscut și a sfârșit prin a-și denunța părinții adoptivi ca “sclavagiști” care trebuiau pedespiți (modelul Pavlik Morozov). Curând, scene ca aceasta vor deveni curențe.

Toate hainele populației au fost vopsite în culori sumbre (maro închis, gri sau bleumarin) și a fost impusă o tunsoare model Pol Pot (păr scurt, tăiat drept după ureche). Asemeni ochelarilor (marcă a reacțiunii), au fost interzise căsătoriile din dragoste (sentiment burgez), la fel, cuvintele “soț” și “soție”, și au fost schimbate toate prenumele (Rithy a devenit Thy sau, când s-a ras în cap din pricina păduchilor, pur și simplu “tovarășul chel”). Viața socială a fost organizată conform celor 12 porunci revoluționare extrase dintr-o variantă a lui Pol Pot la *Cărticica roșie* a lui Mao Țe-dun, într-o acțiune de depersonalizare, de ștergere a identității individuale și sociale, și de reconstruire a altora “de tip nou”, operațiune proiectată însă într-un trecut mitologizat, cu care doctrina khmerilor roșii se identifica (a se compara cu “dacismul” și “tracismul” ceaușiste). Nu mai exista lege, căci *Angkar*-ul era legea supremă.

Elena, Nicolae Ceaușescu, Pol Pot și Khieu Samphân, Phnom Penh, 1978
ANR, *Fototeca online a comunismului românesc*, Cota: 173/1978.

Rithy a suferit de foame și a mâncat șopârle, șerpi, șoareci, melci, a băut apă din bălți, a fost supus muncii forțate la săpat pământul – cu norme de 3 m. c., la început, apoi ridicate la 5 m. c. (a se compara cu munca la Canalul Dunăre-Marea Neagră) –, a fost demascat și și-a făcut autocritica, a fost rănit grav la picior și s-a îmbolnăvit de dizenterie – de care a scăpat cu fiertură din scoartă de guava (asemeni deținuților de la Canal, care au folosit fiertura de scoartă de salcâm) – și paludism, a lucrat ca gropar pentru morții unui spital și a scăpat de cel puțin trei ori de execuție. Preocupările sale de căpătâi au devenit găsirea hranei și rămânerea în viață.

Iată bilanțul, atroce, al dislocării asupra familiei lui Rithy Panh: tatăl său a murit, la fel, mama sa; soțul surorii mai mari, medic, a fost executat; cei doi nepoți (copiii uneia dintre surori, aflată la studii în Occident) au murit și ei de foame; sora mai mică, în vârstă de 16 ani, a murit bolnavă, la fel, băiețelul surorii mai mari; în fine, unchiul său, care studiasse în SUA și se întorsese în Cambodgia pentru a ajuta la reconstrucția țării, a fost torturat și ucis la S21.

În legătură cu realitatea cruntă relatată, Panh meditează: “Am văzut lucruri de neuitat. Le povestesc aici dintr-un motiv simplu: trebuie să le înțelegem și să ni le amintim, să nu renunțăm în numele corectitudinii – mai rău: în numele ideologiei.” (p. 154) El respinge termenul “traumă” pentru experiența teribilă prin care a trecut: “Nu-mi place cuvântul «traumă», folosit mereu. În ziua de azi fiecare individ, fiecare familie are trauma sa. În cazul meu, este un chin fără de sfârșit” (p. 14).

Titlul cărții vine din spusele lui Duch: “khmerii roșii însemnau eliminarea. Omul nu avea niciun drept.” (p. 66) Timp de câteva luni, Panh l-a intervievat pe tovarășul Duch, chiar în perioada procesului în care era judecat pentru crimele săvârșite. Metoda sa constă în a pune față în față victimele și torționarii, pentru ca primele să își spună durerea, iar cei din urmă să o asculte și să mediteze la ce au făcut. El le pune călăilor aceleași întrebări de 10, de 20 de ori dacă este nevoie, îi face să spună detalii sau să se contrazică, și nu îi lasă să se ascundă în dosul cuvintelor. Camera urmărește să surprindă în egală măsură tăcerile, fețele și gesturile tuturor. Filmul recrează situațiile mărturisite prin deplasarea autorului la locul faptelor și cererea adresată tovarășilor gardieni nu să joace, ci să facă gesturile de atunci, un mijloc sugestiv de a prelungi cuvântul. Prin urmare, Panh nu dorește o reconstituire, ci o expunere a exterminării în metoda și în adevărul ei.

La fel procedează și cu Duch, care a fost de acord să vorbească în fața camerei, și căruia îi arată neconținut fotografiile celor încarcerați, torturați și uciși la S21, tocmai pentru că vrea să îl asculte în numele celor uciși. Nu caută niciodată să îl încolțească, ci îi pune în față istoriile victimelor, ale celor forțați să își mănânce excrementele cu lingura (a se face legătura cu Piteștiul), legați între cauciucuri și arși de vii, electrocutați la urechi sau la organele genitale, cărora li s-a recoltat sânge până la moarte, ale femeilor violate, ale copiilor dușmanilor (numiți “copii dușmani”), care erau zdrobiți de trunchiul copacilor sau aruncați de la etaj în fața părinților, ale celor cărora li se înfigeau ace sub unghiile mâinilor, pentru a fi lovite cu rigla sau bățul (a se face legătura cu același Pitești), ale bicicuiților până la sânge sau sufocați cu un sac de plastic sau ale celor asupra cărora s-au făcut experimente cu medicamente. Sinuciderea era interzisă la S21, căci ea împiedica mărturisirea, justiția populară și execuția (a se compara, încă o dată cu Piteștiul). Deținuților nu li se dădea aproape nimic să mănânce, așa încât aveau scaune odată la cinci zile (a se compara, iarăși, cu Piteștiul perioadei dure de detenție).

La intrarea vietnamezilor în capitală, Duch și oamenii săi au părăsit în grabă S21, lăsând în urmă o mare cantitate de documente, dovezi covârșitoare ale crimelor lor.

Dosarele care le conțin erau clasificate pe culori: albastru – deținutul nu a fost încă interogat, negru – sub tortură, roșu – *Angkar*-ul a obținut mărturisirile (a se compara cu dosarele Securității române, care foloseau culorile pentru a codifica grupările politice, sistem care, așa cum ne-a spus istoricul Igor Cașu, nu este de origine sovietică). Torturatul trebuia să fie agent KGB, CIA sau vietnamez cotropitor.

Panh indică “contractul” pe care l-a stabilit cu interviuevatul: “Nu căutam să-l înțeleg pe Duch, nici să-l judec: voiam să-i las șansa de a explica în detaliu procesul morții pe care îl organizase el.” (p. 22) A fost o propunere cinstită, de care practicianul revoluției, dialecticianul ideologiei s-a folosit în propriul scop. La început, Duch a spus că nu își aduce aminte cutare sau cutare eveniment; treptat, și-a recăpătat memoria, însă “doar ca să mintă” (p. 24). Iată meditațiile provocate autorului de contactul cu tortionarul: “faptul că nu recunoaște *în detaliu* ceea ce a făcut sau a ordonat să se facă ani la rând îl împiedică să facă parte din comunitatea umană. Rămâne departe de noi. Or eu vreau ca el să se apropie, ca și cum discuția cu mine i-ar putea oferi o fărâma de omenie. Sunt foarte naiv. O parte din mine a rămas în acei ani. / Am căutat săptămâni la rând o privire, un cuvânt. Aș fi renunțat la filmul meu pentru câteva cuvinte: dar Duch nu s-a apropiat.” (p. 193)

Treptat, Panh și-a dat seama de motivele care l-au împins pe Duch să accepte să vorbească, să fie înregistrat: “După sute de ore de filmat, adevărul mi s-a arătat crud: devenisem instrumentul acestui om, într-o oarecare măsură, consilierul său, antrenorul lui. [...] Doream să se nască cuvântul. Cel al lui Duch era un refren, un joc cu minciuna, un joc dur, o epopee neclară. Participasem, cu întrebările mele, la pregătirea procesului.” (p. 25) Tortionarul își pregătea apărarea pe care avea să o dezvolte în proces.

Iată cum autorul îl caracterizează pe Duch, cu care a fost în contact, pe care l-a studiat: “Nu, nu e un monstru, cu atât mai puțin un demon. Este omul care caută și exploatează slăbiciunea celuilalt, omul care își disimulează omenia, omul înfiorător. Nu îmi amintesc să ne fi despărțit vreodată fără să-mi ofere un surăs.” (p. 37) Adevărul, până la urmă unul singur, este construit prin montajul regizorului, care reprezintă, în același timp, “o politică și o morală” (p. 192).

Când în ianuarie 1979 vietnamezii au invadat țara, discursul regimului a devenit radical naționalist, iar distincția “popor vechi” / “popor nou” a fost abandonată, poporul întreg fiind contrapus ocupantului străin (după modelul rezistenței sovietice împotriva Germaniei naziste, în 1941). După căderea khmerilor roșii de la putere, Rithy Panh și-a reîntâlnit sora mai mare (doar ei au scăpat cu viață din toată familia) și s-au refugiat la granița cu Thailanda. Avea 17 ani. Thaiandezii i-au bătut, i-au alungat. Au trăit în preajma frontierei până ce un ziarist i-a descoperit în junglă și a alertat Crucea Roșie. Astfel au fost salvați, căci alte două convoaie de refugiați au dispărut fără urmă. Având rude în Franța, ei au beneficiat de programul de reîntregire a familiei.

Iată profesiunea de credință a autorului, stela funerară ridicată în memoria celor morți: “munca de cercetare, de explicare, care nu reprezintă o pasiune tristă, ci o luptă împotriva eliminării.” (p. 128) Și încă: “Am înfruntat această istorie pornind de la ideea că omul nu este rău în esență.” (p. 201) Binele și răul sunt o chestiune de alegere.

După căderea regimului, Duch și-a schimbat numele și s-a refugiat la frontiera cu Thailanda, apoi a făcut parte din tabăra lui Pol Pot. După 1989, a devenit evanghelist. În 1999 a fost arestat de autoritățile cambodgiene, iar în anul 2007 a fost inculpat de către tribunalele penale de sub egida ONU (Camerile extraordinare ale Curților de Justiție din Cambodgia) pentru crime de război, crime împotriva umanității, tortură și omor cu premeditare. Asemeni altor criminali din regimurile totalitare, a folosit apărarea “clasică”:

și-a justificat crimele susținând că era el însuși terorizat. În 2010 a fost condamnat la 30 de ani închisoare, pentru ca în 2012 să fie condamnat, într-un al doilea proces – pentru omor, tortură, viol și crime împotriva umanității –, la închisoare pe viață. Condamnarea a fost, conform lui Panh, “foarte relativă” (p. 201), iar condamnatul nu este nici măcar ceea ce pretinde că a fost: “Dacă ar fi fost un revoluționar și un om curajos, ar fi spus adevărul. Nu justiția trebuie să-l scoată la iveală – justiția nu deține adevărul – ci Duch însuși. Să spună adevărul, apoi să moară, asta înseamnă să faci un pas spre umanitate.” (p. 201)

Nuon Chea, superiorul lui Son Sen – șeful direct al lui Duch, care își aștepta propriul proces în aceeași închisoare – nu a fost chemat ca martor al fostului șef de la S21, nici Ieng Sary (tovarășul Van), căruia îi erau înaintate unele dintre mărturisirile smulse prin torturi.

În cursul procesului, tribunalul a tradus *komtec* prin “anihilare”, ceea ce este nu doar altceva, ci o echivalare profund greșită, care pierde din vedere esența genocidului khmerilor roșii. Tot atunci, Duch și fostul său adjunct, Mâm Nay, au susținut că nu își amintesc nimic din crimele făcute la M13 și S21, iar instanța le-a permis să mintă sub jurământ: “Președintele tribunalului a continuat: «Aceste evenimente au avut loc acum 30 de ani și este foarte greu să vi le amintiți. Suntem oameni, iar memoria noastră este limitată». Pornind de la acest schimb fals, adevărul n-a mai putut ieși la iveală.” (p. 127) La fel, tribunalul nu l-a întrebat pe Sours Thi, responsabilul cu registrele de la S21, nimic despre subiectul recoltării sângelui până la moartea deținutului, o metodă sistematică, barbară de ucidere. Mai mult, ignoranța unuia dintre judecători a fost dezolantă: el a întrebat o victimă cum defeca la S21, dat fiind că era legată, sau dacă în detenție deținuții aveau plase de țânțari. Lipsa explicațiilor tribunalului față de fotografiile prezentate, ca și reconstituirile făcute sunt socotite de autor inacceptabile, mai ales că probele și mărturiile erau la îndemână și din abundență. La rândul său, procurorul nu a folosit registrele în trei culori întocmite meticulos la S21, care ar fi trebuit prezentate acuzatului pentru a i se cere explicații.

Investigarea, urmărirea, inclulparea și condamnarea responsabililor khmerilor roșii s-a dovedit a fi o acțiune limitată. Tipic, un fost tortionar la S21 este în prezent mediator în satul său. Există apoi membri ai actualei puteri care au ei înșiși mâinile pline de sânge. De altfel, puțini dintre angajații crimei de la S21 au fost anchetați, și cu toții sunt astăzi liberi, inclusiv adjunctul lui Duch, Mâm Nay. Per ansamblu, tribunalul a limitat cercetările la procesul lui Duch și al altor patru lideri ai khmerilor roșii: Nuon Chea, Khieu Samphân, Ieng Sary și Ieng Thirith (detaliu: avocatul lui Khieu Samphân a fost Jacques Vergès, cel care i-a apărat și pe Carlos “Șacalul” și Slobodan Miloșevići). Ele au fost deci un fel de Proces al grupului CPEx din România anilor 1990, dar (circumstanță agravantă) sub control internațional.

Construirea unei narațiuni conforme cu faptele este extrem de importantă, iar în această acțiune tribunalul pare să fi eșuat. Ca fapte pozitive sunt menționate desfășurarea proceselor la Phnom Penh, cu participarea victimelor, la fel ca și urmărirea lor de către populația cambodgiană, în presă și la televiziune. Apoi, fostul centru de lichidări de la Tuol Sleng (S21) a fost transformat în muzeu.

Schimbând versantul juridic cu cel istoric, vom indica faptul că, de multe ori, istoricii spun ei înșiși prostii necinstite, asemeni celor de la Centrul Universității Yale, care susțin că numărul victimelor khmerilor roșii s-ar ridica undeva la peste 20.000 de morți, sau spusele unor Alain Badiou or Noam Chomski (p. 176-177), care afirmă că genocidul cambodgian ar fi “o crimă specifică” (p. 193-194), deci cambodgienii s-au masacrat între

ei (parcă am asculta “explicațiile” Securității cum că la Pitești “studenții s-au bătut unii pe alții”). Măsuri ale justificării, ale confuziei? “În aceea ce mă privește – spune autorul –, cred în universalitatea crimei khmerilor roșii, la fel cum khmerii roșii au crezut în universalitatea utopiei lor.” (p. 194) Lui Panh, termenii “sinuciderea unei națiuni”, “democid”, “politicid” îi displac profund, mai ales că ei mulțumesc pe toată lumea, la fel cum formula “banalitatea răului” nu îi inspiră încredere. “Or, în crimele din Kampuchia Democratică, ținta a fost omul – în universalitatea lui, în întregul lui, în istoria și în politica lui”. În consecință, termenul de folosit este “genocid”.

O narațiune istorică autentică presupune și investigarea lanțului de complicități internaționale. De pildă, în aprilie 1975 Franța i-a predat khmerilor roșii pe înalții demnitari cambodgieni condamnați la moarte, care s-au refugiat în ambasada sa de la Phnom Penh. Apoi, sunt de indicat relațiile îndelungate ale Chinei și SUA cu criminalii Kampuchiei Democratice, și faptul că până în 1991 acest stat a fost membru al ONU. Alt exemplu: un “raport demografic” al CIA din 1980, publicat de reputatul cercetător de la Universitatea Yale, Ben Kiernan, susține că în ultimii ani ai regimului lui Pol Pot nu a avut loc nicio execuție (perioadă în care au fost ucise circa o jumătate de milion de persoane). În fine, când s-a refugiat în Franța, Panh i-a scris o lungă scrisoare secretarului general al ONU de atunci, Kurt Waldheim, căruia i-a relatat ce a îndurat, pentru a-l întreba de ce nu a făcut nimic în legătură cu Cambodgia. Acest om, pe care îl asociază cu compromisul și lășitatea, nu i-a dat niciun răspuns.

Întrucât cineastul lucrează, asemeni istoricului, cu sursele, cel din urmă poate învăța de la primul: publicarea interviurilor cu responsabili Partidului sau Securității, asemeni istoriei scrise (și) pe bază de documente oficiale, trebuie să arate asemeni unui “montaj”, fapt care trimite la o anume etică: cu ideologia nu se discută, ea se analizează, se disecă, se explică, la fel ca și implicarea practicienilor ei¹⁰.

În demersul său, autorul respinge abordările facile pentru o moștenire atât de grea: “Se folosește termenul reconciliere pentru ceea ce este un refuz. În ceea ce mă privește, nu accept această cădere în uitare.” (p. 120) Și continuă: “Mă gândesc la cei patru ani care n-au fost un coșmar: nici vis, nici coșmar, deși mai am și acum coșmaruri. Să zicem că a fost un capitol complicat al vieții mele și că nu aş putea niciodată să iert. Pentru mine, iertarea este ceva foarte intim. / Doar politicienii își arogă dreptul de a grația sau de a ierta în numele tuturor – ceea ce este de neconceput pentru o crimă în masă sau un genocid. Nu cred în reconcilierea prin decret. Și tot ceea ce aplanează prea repede mă sperie. *Împăcarea sufletului* aduce reconcilierea, nu invers. / Cred în pedagogie mai mult decât în justiție. Cred în lucrarea în timp, în lucrarea timpului. Vreau să înțeleg, să explic, să-mi amintesc – în această ordine strictă.” (p. 185)

Filmele lui Rithy Panh, *Bophana* (despre o tânără torturată și ucisă pentru că îi scria iubitului scrisori de dragoste, iar acesta îi răspundea cu citate din Shakespeare) și *S21*, difuzate și în Cambodgia, se înscriu în acest demers care are ca scop recăpătarea memoriei unei țări.

În final, vom spune un cuvânt despre traducerea română a cărții: *nom de guerre* ori se păstrează ca atare, ori se traduce prin *nume de ilegalist*, în niciun caz prin calcul *nume de război*; la fel, *clandestinité* (în care au plonjat khmerii roșii înainte și după căderea regimului lor) se echivalează în română prin *ilegalitate*, nu prin

¹⁰ Aviz istoricilor aflați în căutarea revelațiilor, care se fac portavocea foștilor responsabili ai Partidului sau Securității.

calcul *clandestinitate*; în fine, *déportation*, în context cambodgian, nu se traduce prin *deportare* (în străinătate: Uniunea Sovietică, de pildă), ci prin *dislocare* (în interiorul țării: în Bărăgan, spre exemplu), știut fiind că traducerea este o operațiune de trecere a conținuturilor culturale dintr-o limbă în alta.

Mircea Stănescu

ADDENDA ET CORRIGENDA

Despre subiectivitatea documentelor. Tentativă de clarificare

„În prima jumătate a secolului al XIX-lea, Leopold von Ranke propunea scrierea istoriei «așa cum a fost ea», susținând permanenta întoarcere la document. Cu timpul, o asemenea viziune și-a dovedit limitele, pe măsură ce se extindea constatarea că documentul (și, prin extensie, arhivele) **nu constituie tocmai un element de analiză obiectiv, iar elaborarea lui (lor) este dictată de o sumă întreagă de interese, inclusiv politice.** Ca urmare, prindea contur ideea că, într-o bună măsură, **politicul este cel care poate dicta conținutul unui document.** Mai departe, **arhivele așteaptă să fie prelucrate de către istoric: se ivește un nou mănunchi de interese, de această dată mai puțin politice și mai degrabă intelectuale, iar documentul servește cauzei istoricului care îl utilizează pentru a-și confirma propriile teorii.** Riscul crește în momentul în care istoria însăși cade sub incidența interpretării sale de către factorul politic, iar abordarea istorică își pierde rațiunea căutării adevărului, subordonându-se deseori politicului. Iar politicul produce în continuare documente, ciclul părând să continue imperturbabil. Tonul voit sceptic al rândurilor de mai sus nu trebuie însă generalizat și nici preluat stricto sensu. El nu se dorește a fi decât o provocare. Una care să incite la dezbateri în jurul triungiului preconizat mai sus: Arhive-Istorie-Politică. [s. n.]”

Iată un citat care a stârnit dileme colegului nostru Bogdan-Florin Popovici¹. Partea bună este că același citat s-a constituit totodată și într-un punct de pornire pentru diferite concluzii și explicații, asigurând astfel domnului Bogdan Popovici posibilitatea de a se angrena într-o largă plajă de considerente.

Asumându-ne paternitatea textului respectiv, elaborat cu consimțământul ulterior al conducerii de atunci a Arhivelor Naționale cu ocazia conferinței organizate de către Arhivele Naționale în septembrie 2012, ne exprimăm, așadar, bucuria de a fi contribuit la declanșarea acestui noian de aprecieri, pe care domnia sa le transformă într-o strălucită demonstrație. Prin urmare, caracterul provocator al textului incriminat și-a atins cel puțin unul dintre obiective².

Scepticismul pe care l-am produs în mod cu totul accidental domnului Bogdan Popovici este exprimat de domnia sa prin formula următoare: “Citatul de mai sus, care se

* Extras din *Invitația de participare la Conferința “Arhive, istorie și politică în România secolelor XIX-XXI”, 21-22 septembrie 2012, București.*

¹ A se vedea Bogdan-Florin Popovici, *Despre calitatea surselor arhivistice și rolurile autorului-creatorului-deținătorului de documente*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 89 (2012), 1, p. 256-264.

² Desigur, apreciem că scopul principal, anume acela de a asigura o bună și destul de numeroasă participare la conferința amintită (inclusiv a domnului Bogdan Popovici), a fost de asemenea îndeplinit.

dorea o incitare metaforică pentru participarea la această conferință organizată de Arhivele Naționale, reprezintă pentru mine un text care putea fi la fel de bine plasat într-un material cu titlul: *Inutilitatea arhivelor*.³ Premisa vine să dea frâu liber unor interogații retorice, de tipul: “de ce să mai păstrăm arhivele? *Cui prodest?* — oricum totul e acoperit de interese mistificatoare...”⁴

Desigur, “întoarcerea la document” constituie o sintagmă care, dincolo de apelul lui Leopold von Ranke, a identificat numeroși aderenți, devenind chiar o dogmă, venită să acopere o arie largă de arhiviști, care și-au însușit-ofără drept de apel.

Ne permitem, cu sfula de rigoare, să ne întrebăm, la fel de retoric: oare documentele nu sunt perfectibile? Oare în spatele lor nu se îngrămădește o serie întreagă de elemente subiective ale creatorului, fie el/ea în postura de instituție publică, fie în cea de simplu funcționar, mai mult sau mai puțin înalt?

Căutând un posibil răspuns, după câteva decenii (*o tempora!*) de lucru direct cu diverse categorii de documente ne permitem să conchidem: da, în spatele fiecărui document se află un mănunchi de interese și elemente subiective.

Pentru a oferi un simplu exemplu, ne permitem să întrebăm: consultând documentele administrate de Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, vom descoperi oare un adevăr istoric gol-goluț? Sau ne vom confrunta cu ceea ce fie Securitatea ca instituție a statului, fie ofițerii care au întocmit diferite rapoarte a(u) dorit să se păstreze întru veșnicie?

De asemenea, în măsura în care considerăm izvoarele narrative drept documente de arhivă⁵, nu ne lovim la tot pasul de considerente și aprecieri privind trecutul, a căror subiectivitate este mai presus de orice îndoială?

Practic, în rândul arhiviștilor noștri, asistăm la un fenomen de terorizare în fața documentului, care este parcă urcat pe un piedestal și consacrat în deplinătatea sa. În acest sens, în urma parcurgerii a nu puține rezumate întocmite de arhiviștii noștri, am putut constata cum, luați de valul prosternării în fața Măriei Sale Documentul, aceștia au ajuns cel mai adesea în situația de a prelua ca atare și erorile din documente, în special cele de transcriere a diferite antroponime și toponime străine.

Personal, ne permitem să considerăm documentul de arhivă ca pe un element viu, oricând deschis interpretărilor și, implicit, subiectivităților!

Mai mult decât atât, cu riscul de a dezamăgi tagme întregi de arhiviști, facem un anunț (la fel de subiectiv, firește): istoria adevărată nu există! Ceea ce există sunt mai multe istorii (adevărate sau nu), a căror origini rezidă în multitudinea de unghiuri de vedere.

Cu toate acestea, în fața acestei avalanșe de adevăruri elaborate vizavi de un eveniment sau altul, arhivele nu își pierd nicidecum utilitatea. Domnul B. Popovici nu are, așadar, motive de îngrijorare. Atâta doar că un document în sine nu are un caracter definitoriu. În spatele textului în sine, el are parte de o întreagă încărcătură, cu toate subiectivitățile sale, mai mult sau mai puțin vizibile.

Șerban V. Marin

³ B.-F. Popovici, *op. cit.*, p. 256.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Părerile sunt relativ împărțite sub acest aspect, însă tendința precumpănitoare este totuși aceea potrivit căreia memoriile, jurnalele sau cronicile se încadrează și ele în categoria “documentului”.

Repunere în drepturi *versus* “reabilitare”

Deunăzi, pe *Facebook* am făcut o trimitere la articolul de presă de mai jos, care se rezumă astfel:

“Partidul Liberal Reformat, cere președintelui R[epublicii]. Moldova, Nicolae Timofti, crearea unui institut care va avea drept scop studierea crimelor comunismului. Acesta ar activa sub patronajul Președinției R[epublicii]. Moldova și s-ar ocupa cu cercetarea istorică și *reabilitarea* [s. n.] neamului românesc din Basarabia. Ideea a fost lansată de către reformatori în cadrul unei conferințe de presă. / Astfel, potrivit Anei Guțu [n. n., membră a conducerii partidului respectiv], *reabilitarea* [s. n.] memoriilor [sic!] se va afecta în baza cercetărilor de arhivă, documentelor scrise[,] audio, video, care demonstrează amploarea monstruoasă a genocidului organizat împotriva locuitorilor din fosta RSSM.”¹

Trimiterea (iar nu “postarea”, cum barbar ne îndeamnă utilul mai sus citat!) am însoțit-o de următoarea remarcă: “O băgare de seamă, dacă relatarea de presă este exactă [corectă]: termenul «REABILITARE» face parte din bagajul «limbii de lemn» (a comunismului de aparat), cel adecvat – pentru o memorie justă și o istorie adevărată – fiind «REPUNERE ÎN DREPTURI» (cu corolarul său juridic «casarea sentințelor» / ștergerea condamnărilor politice), confuzie frecventă și pe malul drept al Prutului.”

La acestea am primit o binevenită reacție din partea profesorului de științe politice Lavinia Stan: “Mircea, asta este o clarificare necesară. Pe de altă parte, sunt oameni ca mine care folosesc «reabilitarea» din comoditate, pentru că sună congruent cu *rehabilitation*, un termen pe care îl știu toți cei din *transitional justice*². Nu e rea voință în acest caz, nici neapărat nostalgie comunistă, e pur și simplu lene să gândești un pas mai mult și să te expui nevoii de a clarifica, în cazul în care folosești «repunere în drepturi» (care i-ar băga în ceață pe toți latin-americanii).”

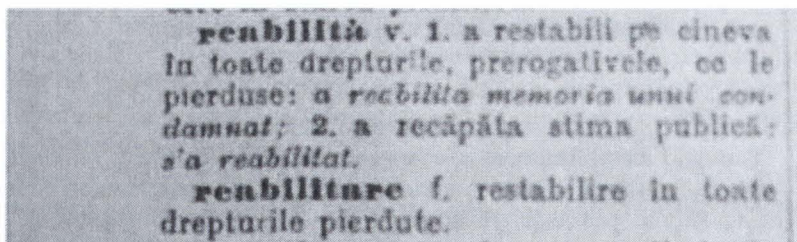
Devenind astfel conștienți că ar fi nevoie de precizări suplimentare, vom căuta să le dezvoltăm în cele ce urmează.

În limba engleză (americană inclusiv), termenul “*rehabilitation*” traduce perfect “repunerea în drepturi”, prin urmare, în acest spațiu cultural nu este absolut nicio problemă de înțelegere a realității căreia i se aplică. Același lucru este de spus și dacă trecem în spațiul cultural european, în speță cel francez, de unde cuvântul a fost preluat în limba română. O simplă căutare în oricare dicționar al celor două limbi lămurește pe deplin subiectul și, în consecință, nu vom mai insista.

Problemele apar însă în ceea ce privește sensurile din limba română.

¹ Cf. <http://www.evz.ro/detalii/stiri/evz-chisinau-plr-cere-un-institut-de-investigare-a-crimelor-comunismului-1056939.html>.

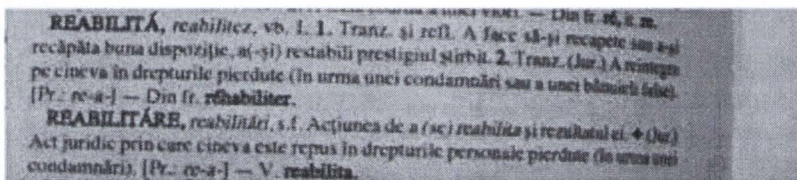
² Termen anglo-saxon din științele politice care vizează totalitatea măsurilor luate de către un stat pentru a repara încălcările sistematice ale drepturilor omului, făcute de regimul politic anterior, și care nu are echivalent în spațiul cultural european. Cu privire la regimurile comuniste, el ar putea fi tradus, *grosso modo*, prin “istoria și memoria comunismului”, expresie care vizează ansamblul măsurilor de decomunizare.

DULR, 1925

Astfel, pe de o parte, conform *Dicționarului universal al limbei române* (DULR) de Lazăr Șăineanu (ed. a V-a, 1925), "(a) reabilita" înseamnă: "1. a restabili pe cineva ÎN TOATE DREPTURILE, PREROGATIVELE CE LE PIERDUSE [s. n.]: a reabilita memoria unui condamnat; 2. a recăpăta stima publică: s'a reabilitat." În consecință, "reabilitarea" este definită ca: "restabilire în TOATE DREPTURILE PIERDUTE [s. n.]"

Pe de altă parte, conform *Dicționarului Explicativ al limbii române* (DEX) (ed. 1998 / prima ed. 1975), "(a) reabilita" înseamnă: "1. A face să-și recapete sau a-și recăpăta buna dispoziție, a(-și) restabili prestigiul știrbit. 2. A reintegra pe cineva ÎN DREPTURILE PIERDUTE [s. n.] (în urma unei condamnări sau a unei bănueli false)." În consecință, "reabilitarea" este definită ca: "[1.] Acțiunea de a (se) reabilita și rezultatul ei. – adică – [2.] Act juridic prin care cineva este repus în drepturile personale pierdute în urma unei condamnări."

DEX, 1998

Prima observație: în limba română tradițională, "primul sens", cel propriu, privește repunerea în drepturi a unei persoane. Această restaurare a drepturilor, pierdute anterior, poate acoperi întreaga gamă posibilă, sfera juridică (în speță, penală) fiind doar una dintre ele, în ciuda faptului că exemplul dat, la îndemână, este din domeniul respectiv. Ca exemple putem da sferele disciplinară, administrativă și, de ce nu?, educațională. "Cel de-al doilea sens", figurat, privește registrul simbolic, care presupune refacerea prestigiului unei persoane în fața comunității. După cum vom vedea, ne interesează ambele sensuri.

A doua observație: Limba anilor 1970-1980, cel puțin așa cum este atestată de dicționare (și aici vom spune, pentru corectitudine, că există numeroase cazuri în care ea poate fi pusă la îndoială), suferă, față cu atestările anterioare, o răsturnare de sens. Mai întâi, "primul sens" înregistrează o stare psihologică (cheful!?) – neatestată până atunci –, alături de dimensiunea simbolică a redobândirii stimei publice. Apoi, "cel de-al doilea sens" înregistrează doar sfera de aplicare juridică, indiferent de motivul acesteia (condamnare or simplă bănuială). În consecință, sensurile propriu și figurat au fost nu

doar inversate, ci și îmbogățite cu o semnificație nouă (primul) ori reduse la o singură dimensiune (cel de-al doilea).

A treia observație: dacă în prima definiție (cea din *DULR*) era vizat un **ansamblu complet** de măsuri reparatorii, care porneau de la cele practice pentru a încheia cu cele simbolice, în cazul celei de-a doua (din *DEX*) frapază tocmai faptul că acțiunea la care trimite reprezintă un demers **parțial**.

A patra observație: în *DEX* este introdusă explicit, prin folosirea tranzitivului, autoritatea care generează procesul reparator, situație care indică binomul **agent al acțiunii / subiect care suferă respectiva acțiune**.

A cincea observație: vom elimina din start, fără a o examina, ipoteza unei erori de apreciere a colectivului autorilor *DEX*, întrucât ne apare ca fiind neverosimilă, la fel ca și din rațiunile pe care le vom detalia în continuare.

Să schimbăm acum versantul limbajului cu cel al realității.

Este deja un truism să afirmi că realitatea comunistă (a anilor 1970-1980) diferă semnificativ de realitatea Vechiului Regim (anterior instaurării comunismului), și tocmai de aceea suficient pentru a presupune că realitatea “socialismului real” nu rămâne fără impact asupra limbii. Acest impact este dublu: pe de o parte, limba este agrestă de parazita “limbă de lemn” (ea însăși o realitate incontestabilă), iar, pe de altă parte, ea înregistrează ceea ce se petrece în viața cotidiană și, în continuare, vom căuta să ilustrăm această circularitate.

Pentru a evita ambiguitățile, vom defini “limba de lemn”, urmând-o pe marea psiholingvistă română Tatiana Slama-Cazacu, drept: “un subsistem al unei limbi, desemnând mai ales elemente lexicale, dar și unități frazeologice, cu caracter de expresii fixe, de clișee încremenite, cu sens determinat în contextul unei anumite «autorități», în mare măsură utilizate stereotip-dogmatic, ca exprimare a unei ideologii (sau simulacru de subsisteme ideologice, economice, tehnologice, politice, culturale etc. care dețin o putere sau o autoritate), imitate clar și impuse de puterea politică sau de grupări ori de indivizi cu asemenea veleități (chiar dacă, în genere, promotorii sau epigonii sistemului ideologic nu cunosc întotdeauna exact conținutul semantic), apoi difuzat prin repetare, prin utilizarea frecventă în diversele mijloace de comunicare orală sau scrisă, anihilându-se astfel gândirea maselor receptoare, care pot ajunge să fie supuse unei sugestii colective: intenția reală sau cel puțin efectul obținut sunt de a impune autoritatea, fie prin secretul ori prestigiul codului deținut, fie prin cunoștințele tehnocrate, de a se împiedica altă modalitate de gândire și, în genere, de a se ascunde, de a masca adevărata realitate, dacă aceasta nu este favorabilă.”³ Această definiție este completă: ea a fost elaborată prin analiza mai multor regimuri politice și centre de putere, ca și a limbajelor subiacente. Aici ne interesează doar regimul politic instaurat în România anilor 1945-1989 și, în special, cel din anii 1970-1980.

Un asemenea termen al “limbii de lemn” este, după cum anticipam, “REABILITARE”. El nu mai descrie, ca în Vechiul Regim, ansamblul complet al măsurilor reparatorii referitoare la drepturile și prerogativele pierdute anterior, ci o măsură a Partidului Comunist, luată în contextul schimbării liniei politice, care aduce cu sine reevaluări – întotdeauna parțiale și selective – ale respectivelor drepturi. Pentru a nuanța, este de spus că nici “drepturile” nu mai sunt acum ce-au fost odată ci, în caz de

³ Tatiana Slama-Cazacu, *Deceniul iluziilor spulberate*, București 2005, p. 86-87.

conflict cu linia politică sau cu măsurile luate de regim, ele devin doar “privilegii” ale celor care se supun “obligățiilor”⁴.

Ca realitate a regimurilor comuniste, “reabilitările” încep după moartea lui Stalin, în 1953, și continuă până la căderea acestor regimuri (ba, am putea spune, anticipând un nou subiect, și după). Ea privește o diversitate de grupuri, de la comuniști căzuți în dizgrație până la foști deținuți politici, nefiind vorba despre categorii fixe ci, de multe ori, interșanjabile. Nu este aici locul să facem o panoramă completă a “reabilitărilor” comuniste (un studiu care rămâne de făcut), ci este suficient să indicăm doar că ele vizează persoane și situații care angajează schimbări de direcție a politicii regimului, fiind în directă legătură cu oscilațiile liniei sale politice.

Este cazul scriitorilor interbelici, gen Tudor Arghezi, în 1948-1955 aflat în “exil interior”, reevaluat treptat, ulterior; al foștilor deținuți politici interziși la publicare (fapt care îl face pe Paul Goma să îl întrebe pe prietenul său Alexandru Ivasiuc, în 1965-1966: “Tu cum ai publicat? – spune-mi și mie, te rog, vreau și eu să debutez...”⁵); al lui Lucrețiu Pătrășcanu, în 1968, în urma activității Comisiei de partid conduse de Gheorghe Stoica și Vasile Patilineț (dar nu și a coinculpăților în același proces, nici a lui Ștefan Foriș); al foștilor deținuți politici Ștefan Augustin Doinaș, Alexandru Paleologu, Adrian Marino și Ion Caraion, a căror situație juridică este reevaluată în 1969-1970 (situație care îl face, din nou, pe Paul Goma să întrebe: “Voi cum ați fost reabilitați juridic – spuneți-mi și mie, să fac la fel...?”⁶); al responsabililor organelor Ministerului de Interne și Securității găsiți “țapi ispășitori” (dar nu inocenți), în anii 1953-1957, pentru crimele și torturile din închisori și lagăre; al membrilor de partid anchetați de Comisia de Control (Inchiziția Partidului, organ parajuridic de anchetă) de-a lungul întregii perioade comuniste; al istoricului Nicolae Iorga ori a scriitorului și filosofului Lucian Blaga, editați parțial și selectiv; ori chiar a lui Ion Antonescu, reevaluare începută prin romanul *Delirul* al lui Marin Preda, în 1975.

În concluzie, este vorba despre o acțiune limitată (în timp și ca număr de persoane vizate) și parțială (doar anumite aspecte sunt vizate), iar nu despre un ansamblu de măsuri reparatorii care ar duce la repunerea completă în drepturi a celor vizați și, în mod conex, nici despre asumarea fără echivoc a responsabilităților regimului/statului cu privire la cei prejudiciați, care este, cel mai adesea, deplasată către indivizi. Faptul că toți cei implicați înțeleg despre ce este vorba este ilustrat de dialogul lui Goma cu Caraion: “Ei, cum a fost la reabilitare?” a fost întrebarea. “Mai du-te-n p...a mă-tii!” a venit răspunsul⁷.

Limbajul (în fapt, un “antilingvaj”) redă și el această translație de sens prin utilizarea stereotip-dogmatică sau mimetism explicit, rezultat al impunerii sale de către puterea politică prin difuzare repetată în comunicarea orală și scrisă, cu consecințe devastatoare pentru gândirea individuală, supusă unei puternice presiuni colective, care are ca motivație ascunderea realității neconvenabile. Corolarul “limbii de lemn” este deci manipularea.

Data fiind această realitate a regimului comunist, la fel ca și alunecarea de sens tipică “limbii de lemn”, devine inteligibilă reticența persoanelor și instituțiilor interesate

⁴ Am putea cita aici, de pildă, ponciful ideologic: “Libertatea este necesitatea înțeleasă”...

⁵ P. Goma, *Scrisuri II: 1990-1999*, p. 476 [= www.paulgoma.net].

⁶ *Ibidem*. A se vedea și idem, *Scrisuri I: 1971-1989*, p. 675 [= www.paulgoma.net].

⁷ Comunicare personală din 2002.

în păstrarea memoriei regimului comunist de a utiliza *tale quale* termenul de “reabilitare”, iar un tur rapid ne edifică asupra situației⁸.

Pentru a încheia, vom spune că soluția pentru ieșirea din această capcană este dublă: fie utilizarea termenului “REABILITARE” în spiritul tradiției limbii, fără conotațiile și nici glisajul de sens specifice “limbii de lemn” (ceea ce presupune întotdeauna explicații limpezi), fie folosirea perifrizei “repunere completă în drepturi” care substituie *salva veritate* noțiunea, într-un efort de respingere a limbajului și de depășire a realității comuniste echivalent cu manifestarea gândirii proprii.

Întorcându-ne de unde am plecat, la articolul (și la procesul reparator indicat acolo), vom spune că scopul comunicării este de a transmite o informație în termeni clari, care să evite ambiguitățile, și că, în lipsa unei asemenea atitudini, vom avea de a face fie cu expresii mimetice, fie, mai grav, cu intenții manipulative, ambele situații fiind datorate (deși diferite în măsură și scop) “limbii de lemn”.

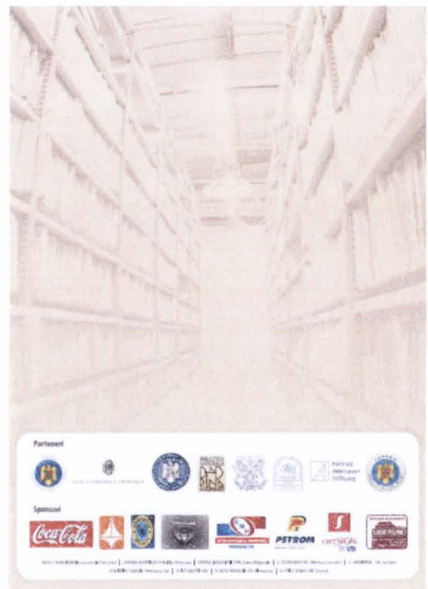
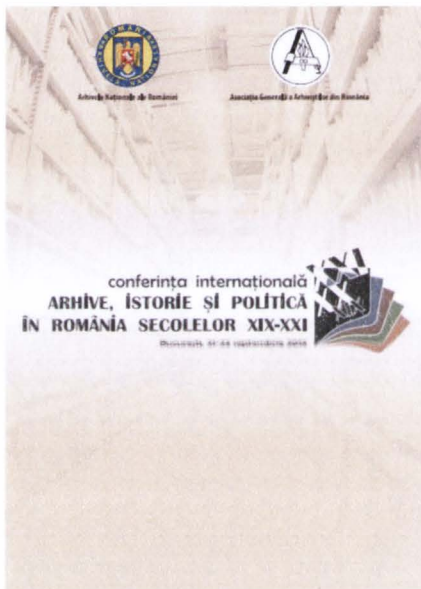
Mircea Stănescu

⁸ A se vedea, în acest sens, *Rezoluția adoptată la Simpozionul Internațional “Experimentul Pitești - Reeducarea prin tortură”* (ed. a VII-a), Pitești, 5-7 octombrie 2007, unde nu se vorbește nicăieri despre “reabilitare juridică”, ci despre “anularea tuturor condamnărilor politice” (cf. <http://www.procesulcomunismului.com/marturii/fonduri/pitesti/simpozionVII.htm>) sau site-ul AFDPR, unde termenul apare doar într-o traducere a *Rezoluției 1096/1996 a Consiliului Europei privind măsurile de eliminare a moștenirii fostelor sisteme totalitare comuniste* (cf. <http://afdpr.ro/informativ/comunicat-afdpr-in-cadrul-vernisajului-expozitiei-%E2%80%9Ememoria-ca-forma-de-justitie%E2%80%9D>). În fine, o atitudine similară are Paul Goma atunci când, folosind “limba veche”, admite caracterul valid al termenului “reabilitare” de a circumscrie realitatea, refuză să accepte procesul dacă el vine din partea foștilor exponenți ai regimului comunist, cf., de pildă, *Butelii... (Scrisuri)*, 1998, p. 112 [= www.paulgoma.net].

VARIA

Arhive, Istorie și Politică în România secolelor XIX-XXI

Inițiativa unei conferințe având tema de mai sus a aparținut fostului director al Arhivelor Naționale. Schimbarea la nivelul conducerii nu a afectat însă derularea acestui proiect care s-a dorit (și, în bună măsură, a și izbutit) să fie unul de anvergură. Drept urmare, în 21-22 septembrie 2012, Arhivele Naționale au organizat conferința *Arhive, Istorie și Politică în România secolelor XIX-XXI*. Importanța tematicii, dar și, de ce să nu o spunem?, tenacitatea organizatorilor, au făcut ca acestei inițiative să se ralieze o seamă de parteneri de prestigiu, precum Ministerul Afacerilor Externe, Banca Națională a României, Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc, Biblioteca Națională a României, Camera Notarilor Publici, Camera de Comerț, Industrie și Agricultură-Timiș, Fundația “Konrad Adenauer” și Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității. De altfel, prin bunăvoința Bibliotecii Naționale, această instituție a găzduit deschiderea conferinței, ca și prelegerile desfășurate pe parcursul primei zile. De asemenea, semnalăm numărul ridicat al sponsorilor care au sprijinit în mod generos, prin intermediul Asociației Generale a Arhiviștilor din România, bunul mers al întregului eveniment.

După cum se preciza în *call for papers*-ul lansat de către organizatori, “scopul este dublu: în primul rând pentru o reflectare cât mai aproape de realitate a activității și locului arhivelor în societatea românească, iar în al doilea rând pentru a stimula dezbaterea îndeosebi în rândul istoricilor și arhiviștilor, eventual și a unui public savant mai larg.”

Temele inițiale propuse spre dezbatere au avut în vedere atât o reconstituire cronologică a istoricului instituțiilor de arhivă de pe teritoriul românesc (Regulamentele Organice și începuturile instituției Arhivelor în Muntenia și Moldova; constituirea DGAS și chestiunea centralismului instituțional; Arhivele din Transilvania înainte de 1918; perioada interbelică și reorganizarea Arhivelor Statului; sovietizarea Arhivelor Statului; evoluția legislației arhivistice), cât și implicarea în chestiuni teoretice și metodologice dintre cele mai diverse (chestiunea accesului la documente; cazuri de “arhive secrete”; cazuri de arhive specifice – militare, ale serviciilor secrete, CNSAS, Academia Română, etc.; cazuri de distrugeri și/sau evacuări și/sau restituiri de arhive; publicații de specialitate în domeniul arhivistic; digitalizarea arhivelor; poziția arhivisticii ca știință; epistemologiile documentului de arhivă).

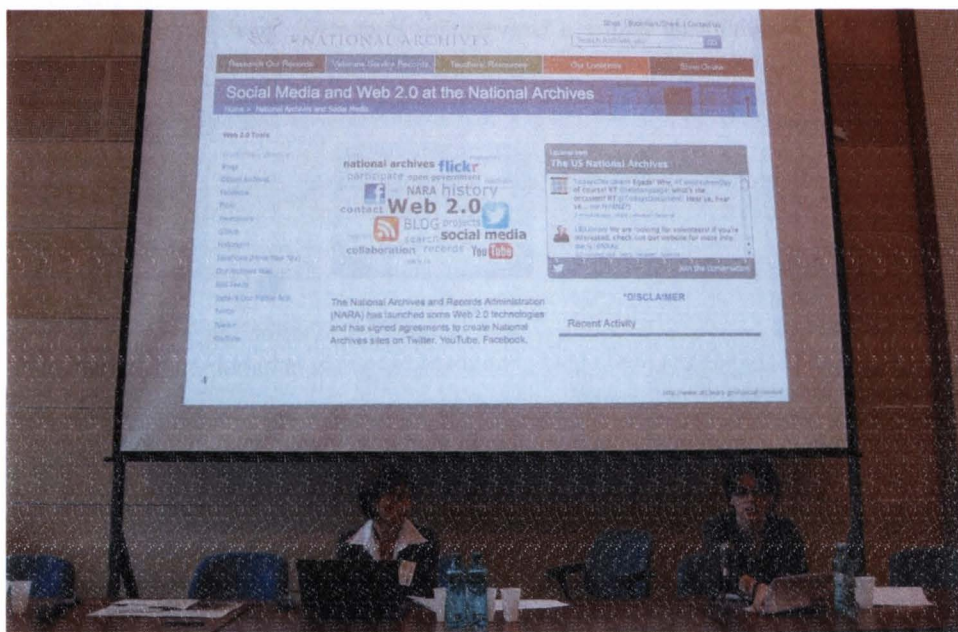
Ulterior, aceste propuneri au suferit modificări, în funcție (și) de propunerile avansate de către cei care au răspuns invitației de a participa. De asemenea, ca element de natură organizatorică, notăm faptul că, în urma numărului ridicat al participanților și al propunerilor care vizau teme de actualitate, menite a fi supuse dezbaterilor, s-a recurs la desfășurarea de *panel-uri* concomitente.

Cuvintele de deschidere au aparținut lui Ioan Drăgan (directorul ANR), Zoe Petre (fost decan al Facultății de Istorie a Universității București), acad. Șerban Papacostea, Costin Feneșan, alături de mesajul trimis de către Mihai Viorel Fifor, din partea Ministerului Administrației și Internelor.

Una dintre secțiunile de debut a fost reprezentată de cea referitoare la “Teorie arhivistică, accesul la Arhive”. Având ca moderator pe Claudiu Turcitu, secțiunea a comasat temele teoretice propuse de către Peter Moldovan (SJAN Mureș, *Evaluarea arhivistică – dezbaterile din Vest și evoluția românească*), Bogdan Popovici (SJAN Brașov, *Despre calitatea surselor arhivistice și rolurile autorului-creatorului-deținătorului de documente*¹) și cele care au avut în vedere problema accesului la documente, discutate de către Liliana Corobca (cercetător independent, *Instituția cenzurii și accesul la documentele privind secretul de stat*) și, ulterior, de Mariana Momciu (Universitatea “Babeș-Bolyai”, Cluj, *Condicile Epitropiei Sfântului Mormânt* – *sinuosul drum al documentului de la redactare la editare*).

Tot în cadrul primei zile a lucrărilor a fost inserată secțiunea “Digitalizare, tehnologii informaționale”. Aflată sub moderarea lui Bogdan Popovici, ea a grupat comunicările susținute de Claudia Serbanuta (University of Illinois, *Digital Documents, Histories, and Archives in the 21st Century*, elaborate împreună cu Tiffany Chao), Vlatka Lemić (Arhivele Naționale ale Croației, Zagreb, *Digitalization Issues from Archive's Perspectives: Experiences, Trends, and Prospects*) și Dragoș Ungureanu (Institutul Național al Patrimoniului, București, *Aspecte ale digitalizării fondurilor de documente*).

¹ A se vedea “Revista Arhivelor. Archives Review” 89 (2012), 1, p. 256-264.

În ansamblu, chestiunile concrete care țin direct de știința arhivistică s-au redus la aceste două secțiuni, iar vorbitorii din partea Arhivelor Naționale s-au restrâns la cazurile lui P. Moldovan și B. F. Popovici. Este destul de greu explicabil motivul reținerii

arhiviștilor ANR de a profita de această oportunitate de a-și expune punctele de vedere și, în consecință, de a se implica în dezbateri într-un mediu științific.

În schimb, o mai consistentă reprezentare s-a înregistrat în sesiunile dedicate reconstituirii istoricului Arhivelor. Astfel, tema denumită "Din istoricul instituțional al Arhivelor românești" s-a extins pe parcursul a două secțiuni, moderate de către Marius Diaconescu și cuprinzând valorificarea cercetărilor întreprinse de către Mihai Mirza (SJAN Iași, *Centralism vs. regionalism. Odissea fondurilor arhivistice ale instituțiilor Moldovei epocii regulamentare*), Arcadie Bodale (SJAN Iași, *Prelucrarea documentelor la diferiți creatori și deținători de documente din Moldova până la 24 ianuarie 1862*), Oana Marinache (Universitatea Națională de Arte, București, *Proiecte de arhitectură și urbanism la fostele Arhive ale Statului, Mănăstirea Mihai-vodă*²), Octavian Dascăl (ANR, *Începuturile arhivisticii în teritoriul dintre Prut și Nistru: Comisia Gubernială Științifică a Arhivelor Basarabiei, 1898-1923*³), Mădălina Diana Rușanu-Radu (BJAN Teleorman, *Situația arhivelor școlare din regiunea București, într-un studiu publicat în anii celui de-al Doilea Război Mondial*) și Paula Ivan (SJAN Cluj, *Crearea fondului de specială la Arhivele din Cluj. Premise și consecințe*), la care s-a adăugat o prezentare de fond: Lucian Petraș (SJAN Arad, *Fondul arhivistic Aeroportul Arad*). În jurul temei "Distrugeri și evacuări de arhive" (moderată de către Cristian Anița), înregistrăm prezentările susținute de Marius Diaconescu (Universitatea București, *Destinul Arhivelor transilvănene din Ungaria după 1918*), Ionela Moscovici (Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj & Universitatea din Strasbourg, *Patrimoniul documentar bănățean – victimă a tensiunilor de după Primul Război Mondial*⁴), Virgil Coman (SJAN Constanța, *Evacuarea fondurilor arhivistice din Dobrogea de Sud ca urmare a aplicării prevederilor Tratatului de la Craiova din 7 septembrie 1940*), Cătălin Botoșineanu (SJAN Iași, *Refugiul Arhivelor din Iași în timpul celui de-al Doilea Război Mondial*) și Carmen Albert (Muzeul Banatului Montan, Reșița, *Masacre arhivistice postbelice în Banat: câteva exemple*).

Ca o trecere către problematicile mai recente sau chiar actuale ale Arhivelor, notăm cele două secțiuni subordonate temei "Arhivele și comunismul", moderate de către Radu Stancu, respectiv Alina Pavelescu, care au inclus subiectele propuse de: Florin Abraham (Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, București, *Documentele statului totalitar: riscuri metodologice*), Ștefan Lemny (Bibliothèque Nationale de France, Paris, *Introducere la un studiu istoric al "denunțării" în România comunistă. Metodă și concepție*), Liviu Țăranu (CNSAS, București, *Digitalizarea arhivei la CNSAS: o fata morgana?*), Virgil Țărău (CNSAS, București, *Documentarea istoricilor în Arhiva Securității și a Partidului în anii 1970-1980*), Dimitrie Boldur (Complexul Muzeal "Iulian Antonescu", Bacău, *Mărturii inedite din activitatea birourilor de Securitate de la mijlocul secolului al XX-lea*), Leonte Ivanov (Universitatea "Al. I. Cuza", Iași, *Fiodor Melnikov – dosar de urmărit*⁵), Andrei Florin Șora (Universitatea București, *Dosarele de cadre ale Nomenclurii comuniste: prim-secretarii Comitetelor regionale/județene ale PMR/PCR*), Radu Stancu (ANR, *The Death Penalty in Communist Romania. Reconstructing Criminal Biographies through the Archives*), Aleksandar Miletic (Institutul de Istorie Recentă a

² A se vedea "Revista Arhivelor. Archives Review" 89 (2012), I p. 51-60.

³ A se vedea "Revista Arhivelor. Archives Review" 90 (2013), 1-2, p. 65-82.

⁴ A se vedea "Revista Arhivelor. Archives Review" 90 (2013), 1-2, p. 83-91.

⁵ A se vedea "Revista Arhivelor. Archives Review" 89 (2012), I, p. 125-136.

Serbiei, Belgrad, *Relations between the Yugoslav and Romanian Communists in the Cold War. The Review of Archival Records*⁶).

Tot în perimetrul istoriei instituționale Arhivelor se poate înscrie și sesiunea referitoare la “Profesia de arhivist”, care a grupat contribuțiile aduse de către Ligia Drăghici (SJAN Timiș, *Contribuția lui Ioachim Miloia la înființarea și organizarea unei direcții a Arhivelor Statului în Timișoara*), Loredana Dascăl (ANR, Dumitru Limona, 1912-1974: *documentar în cadre de arhivă*) și Monica Negru (ANR, *Aspecte privind situația arhivistului de la Arhivele Statului din București în secolul al XX-lea*⁷).

Sesiunea “Arhive dincolo de Arhivele Naționale”, moderată de către Cristian Anița, a reunit prezentările oferite de: Cosmin Mihailovici (Uniunea Notarilor din România, *Istoric, realități și tendințe în evoluția arhivei notariale din România*), Rita-Magdolna Bernád (Arhiva Arhidiecezană Alba Iulia, *Arhiva arhidiecezană romano-catolică de Alba Iulia. Structura și ordonarea fondurilor*), Claudiu Călin (Arhiva diecezană romano-catolică, Timișoara, *Arhiva diecezană romano-catolică de Timișoara*), Marius Oanță (Ministerul Economiei, Comerțului și Mediului de Afaceri, *Arhiva Arhiepiscopiei romano-catolice din București, loc al memoriei comunităților catolice din Bulgaria și Țara Românească. Salvare, inventariere, dezintegrare, reintegrare*) și Sergiu Soica (Institutul de Istorie “G. Barițiu”, Cluj, *Arhive specifice ecleziastice. Arhivele Bisericii Greco-Catolice din România. Studiu de caz: Arhiva Episcopiei Greco-Catolice de Lugoj*).

În fine, un număr ridicat de lucrări au fost incluse în cele trei secțiuni alocate “Utilizării documentelor de Arhivă”, moderate de Șerban Marin și Ioan Drăgan. Dintre numeroasele comunicări (inegale ca valoare, îndrăznim să spunem), menționăm pe cele susținute de: Liviu Neagoe (Institutul de Istorie “G. Barițiu”, Cluj, *Constituționalismul românesc – tradiții și particularități în definirea ideii de cetățenie în prima jumătate a secolului al XIX-lea*⁸), Raluca Tomi (Institutul de Istorie “N. Iorga”, București, *Arhivele personale – surse pentru studiul istoriei sociale din Principate. Studiu de caz: Paul Bataillard*), Ioana Beldiman (Universitatea Națională de Arte, București, *Arhitectul peisagist Edouard-Jules Redont, 1862-1942 și comanda pentru Parcul Filaret din București*), Alexandrina Cuțui (Muzeul Bucovinei, Suceava, *Biserica Ortodoxă din Bucovina în timpul Primului Război Mondial*), Dejan Zec (Institutul de Istorie Recentă a Serbiei, Belgrad, *Diplomatic Missions of Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia in the Kingdom of Romania, 1918-1941: Documents from the Archives of Yugoslavia in Belgrade*⁹), Radu Bruja (Universitatea “Ștefan cel Mare”, Suceava, *Arhive românești în Ucraina: Fondul Prefectura județului Cernăuți*), Ottmar Trașcă (Institutul de Istorie “G. Barițiu”, Cluj, *Activitatea serviciilor secrete germane în perioada celui de-al Doilea Război Mondial reflectată în arhivele românești*), Florin Stan (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, *O privire asupra distorsionării interpretării documentelor de arhivă referitoare la situația evreilor din România în perioada anilor 1940-1944: perspectiva politică vs. perspectiva științifică*), Costin Scurtu (Muzeul Militar Național “Regele Ferdinand”, filiala Constanța, *Reglementarea serviciului religios în armata română în secolul XX și începutul secolului XXI*).

⁶ A se vedea “Revista Arhivelor. Archives Review” 88 (2011), 2, p. 147-152.

⁷ A se vedea Monica Negru, *Din istoria personalului arhivelor bucureștene (secolul XX)*, “Acta Bacoviensia” 10 (2015), p. 507-522.

⁸ A se vedea “Revista Arhivelor. Archives Review” 89 (2012), 1, p. 97-109.

⁹ A se vedea “Revista Arhivelor. Archives Review” 88 (2011), 2, p. 139-146.

Totodată, conferința în sine a constituit un prilej pentru lansarea, în prima zi a conferinței, a expoziției având ca temă un subiect adiacent, anume *Arhivele Statului între 1831 și 1990*, realizată în colaborare cu Unitatea Arhive Diplomatice a Ministerului Afacerilor Externe, Banca Națională a României și Consiliul Național pentru Studiul Arhivelor Securității. Inițiată de asemenea de către fosta conducere a ANR, expoziția s-a bucurat de luările de cuvânt ale lui Ioan Drăgan (directorul ANR), Stelian Obiziuc (Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe) și Costin Feneșan (fost director al ANR).

Facem cuvenita precizare că, din motive strict logistice, nu au putut fi expuse toate documentele primite de la numeroasele structuri județene, dat fiind spațiul relativ restrâns, comparativ cu numărul ridicat de documente primite cu această ocazie. Chiar și în aceste condiții, organizatorii expoziției, Flori Bucur și Elena Mușat, au căutat să asigure o cât mai adecvată proporționare a reprezentării fiecărei arii geografice, care să se îmbine cât mai bine cu estetica ansamblului expozițional. În final, au fost selectate spre a fi expuse circa 300 de imagini (260 pe panouri și 40 de documente originale în vitrine), din totalul de circa 2.700 primite (1.300 de la structurile județene, 500 din fondul DGAS, 700 de la CNSAS, 135 de la Arhivele Militare, 112 de la Ministerul Afacerilor Externe, 20 de la Banca Națională).

A rezultat în final o dispunere cronologică a principalelor momente din istoria instituțională a Arhivelor Statului. Cu toate acestea, documentele au fost expuse în funcție de următoarele intervale temporale: 1831-1866, 1867-1914, 1915-1920, 1921-1939, 1940-1945, 1946-1960, 1961-1990.

Expoziția a beneficiat de un catalog, realizat de către Elena Cîrjan.

De asemenea, contextul conferinței a prilejuit și un moment de aducere în fața publicului a unora dintre cele mai reprezentative documente administrate de Biroul Arhive Medievale.

Ne permitem să conchidem că, în cadrul conferinței *Arhive, istorie și politică* s-a atins o paletă extrem de diversă de tematici și de abordări, transformând o știință mai degradată aridă, precum arhivistica, într-un teren propice dezbaterilor. Alături de comunicările prezentate, se impune subliniată și calitatea în general de un nivel ridicat a discuțiilor, în special în cadrul sesiunilor moderate de Marius Diaconescu.

După cum se specifica în invitația aferentă conferinței, “Tonul voit sceptic al rândurilor de mai sus nu trebuie însă generalizat și nici preluat *stricto sensu*. El nu se dorește a fi decât o provocare. Una care să incite la dezbateri în jurul triumphiului preconizat mai sus: Arhive-Istorie-Politică.”

Șerban V. Marin

Modernizare socială și instituțională în Principatele Române, 1831-1859

În perioada 10-11 octombrie 2013, Institutul de Istorie “Nicolae Iorga” a organizat conferința cu tema *Modernizare socială și instituțională în Principatele Române, 1831-1859*. Conferința a fost organizată cu sprijinul Consiliului Național pentru Cercetare Științifică în cadrul proiectului de cercetare – *Mișcarea abolitionistă în contextul emancipării civile și politice în România modernă*. Lucrările conferinței au fost deschise de Ovidiu Cristea, directorul institutului, și Viorel Achim, inițiatorul acestei conferințe.

În prima zi, lucrările conferinței s-au desfășurat pe următoarele secțiuni: “Modernizare în Principatele Române la mijlocul secolului al XIX-lea”; “Epoca regulamentară – controverse istoriografice”; “Aspecte ale modernizării sociale și culturale a Principatelor Române”; “Chestiunea emancipării populațiilor minoritare”; “Modernizarea politică și administrativă în epoca regulamentară”.

La prima secțiune, lucrările au fost deschise de Cătălin Turliuc, cercetător științific la Institutul de istorie “A. D. Xenopol” din Iași, care a susținut comunicarea *Emancipare, occidentalizare și transfer normativ la mijlocul secolului al XIX-lea în societatea românească*. Lucrarea a fost structurată pe două paliere: definirea celor trei termeni puși în discuție și apoi o concretizare pe cazurile de populație evreiască și romă cu diferențele care le-au particularizat în același context cronologic, politic și legislativ. De asemenea, autorul a insistat pe diferențele în acest sens între Occident și Răsărit, dar și pe diferențele din spațiul românesc. Concluzia autorului a fost aceea că, în cazul populației evreiești, emanciparea a fost mult mai rapidă și ține de considerente cu precădere economice, în timp ce, în cazul romilor, a fost vorba de o emancipare socială odată cu abolirea robiei (1843 – Țara Românească și 1844 – Moldova), dar greoaie și inegală.

Cea de-a doua comunicare a aparținut lui Alexandru Mamina, cercetător la Institutul de istorie “Nicolae Iorga”, și a avut ca temă *Dispozitivele sociale ale modernizării: factori interni și externi*. Alexandru Mamina a precizat că propune o abordare funcționalistă și că modernizarea românească a avut un caracter revoluționar în trei sensuri: autoritar, elitist și democratic. Faza autoritară o plasează în timpul domniilor fanariote, în perioada regulamentară și cea a domniei lui Al. I. Cuza, atunci când accentul se pune pe domnie, cu excluderea populară, și pe o susținere externă în limitele propriei fragilități. Faza elitistă include memoriile boierești, Convenția de la Paris (1858), când

Marile Puteri se aflau în echilibru, și domnia regelui Carol I, atunci când se produce un transfer de putere către cele două mari partide: Conservator și Liberal. În viziunea autorului, faza democratică include revoluțiile de la 1821 și 1848, atunci când situația a fost favorabilă extern, dar și intern, lupta antidinastică și introducerea votului universal la începutul secolului al XX-lea. În această ultimă etapă, autorul remarcă faptul că elitele au trecut de partea mișcărilor populare și dă exemplul boierilor Golești, Christian Tell, Candiano Popescu. Lucrarea lui Alexandru Mamina a fost extrem de interesantă și practic a disecat mecanismele de funcționare ale procesului de modernizare în spațiul românesc.

Sorin Antohi a prezentat comunicarea *Pașoptismul și posteritatea lui: un bilanț ideologic*, o abordare din perspectiva istoriei ideilor, după cum a precizat vorbitorul. Pornind de la teoria secundarului, Sorin Antohi a expus consecințele pe termen lung ale pașoptismului, dar numai la nivel discursiv. Ideile care au persistat în timp sunt legate de redeșteptare sau regenerare, identitate națională, gândirea utopică și problematica socială. Autorul a amintit că momentul de maximă exagerare s-a produs în 1948, anul centenarului revoluției. Tocmai persistența discursivă a pașoptismului a dus la o serie de reacții adverse: junimismul ca recul al radicalismul inițial, teoriile lui C. Rădulescu-Motru, care repudiază total anul 1848, iar perioada interbelică aduce o reconsiderare a pașoptismului prin criticile lui Nicolae Iorga, Nae Ionescu, Mircea Eliade.

La secțiunea a doua au fost prezentate două comunicări: de către Marian Stroia (*Periodizarea epocii regulamentare. Puncte de vedere*) și Bogdan Popa (*Reformator sau cuceritor? Generalul Pavel Dimitrievici Kiseleff în viziunea contemporanilor săi*).

Comunicarea lui Marian Stroia a debutat cu prezentarea contextului internațional premergător Regulamentelor Organice și a Convenției de la Akkerman din 1826, care stabilește ca domnitorii să elaboreze un Regulament pentru așezarea Principatelor pe baze noi. Pentru autor, acesta este momentul de debut al perioadei regulamentare. Ca final al acestei perioade pledează pentru anii 1858-1859, preluând o teorie a lui C. C. Giurescu, potrivit căreia anumite prevederi ale Regulamentelor Organice mai erau încă în vigoare și se făcea referire la ele.

În continuare, Bogdan Popa a făcut referire la un personaj important pentru spațiul românesc, respectiv generalul Kiseleff, cel care a guvernat Țările Române în perioada 1829-1834, prin administrația militară rusă. Imaginea lui Kiseleff care a circulat la noi este însă una târzie, după cum precizează Bogdan Popa, din 1856, când acesta devine ambasadorul Rusiei la Paris. Autorul detaliază întreaga activitate a lui Kiseleff, mai mult militară și cu intervenții în momentele cheie. Aghiotant al țarului Nicolae I, Pavel Kiseleff a avut o imagine bună în epocă, mult mai favorabilă decât cea a țarului, cel puțin în spațiul românesc, deși a susținut menținerea ocupației militare în Principate și după 1834, mergând chiar până la anexarea lor, fapt care nu a corespunde, la acel moment, cu interesele Rusiei și cu imaginea pe care și-o dorea aceasta în fața Europei. După o carieră completă – militară, administrativă și diplomatică, Pavel Kiseleff a ales să părăsească definitiv Rusia. În viziunea lui Bogdan Popa, generalul Pavel Kiseleff a fost un cuceritor care a stăpânit prin reformele pe care le-a realizat.

Secțiunea a treia a fost deschisă de lucrarea lui Silviu Văcaru, cercetător la Institutul de Istorie "A. D. Xenopol", cu lucrarea *Moștenirea culturală în epoca regulamentară*. Deși titlul este generos, lucrarea propriu-zisă a făcut referire doar la starea cercetărilor arheologice și la măsurile luate de administrația rusă. Autorul s-a axat pe exemplul Moldovei. În această perioadă, s-au elaborat primele regulamente privind cercetările arheologice, s-au înființat comisii și s-au făcut cercetări de teren, dar fără o

legislație serioasă în acest sens. De altfel, pe ruși îi interesa valoarea materială a obiectelor și mai puțin cea istorică. Mai târziu, arhiva cu rezultatele cercetărilor din această perioadă a fost trimisă în Primul Război Mondial la Moscova. De asemenea, autorul a prezentat o serie de considerații privind atitudinea contemporanilor față de patrimoniul cultural, respectiv vestigiile antice.

În continuare, Ileana Căzan a prezentat o comunicare care a suscitât interesul auditoriului, *Între corupție și nepuțință: aspecte edilitare în București la început de modernitate*. Autoarea a enumerat măsurile de rezolvare a problemelor edilitare de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, cu mențiunea discrepanței între legislație și realitatea stradală. De asemenea, a oferit o serie de date statistice din Catagrafia orașului din 1810 și descrieri ale străinilor aflați în București pe perioade mai scurte sau mai lungi de timp, toți remarcând corupția ca pe o constantă a societății românești.

Toate temele prezentate au suscitât interesul celor din sală prin discuții și completări și o concluzie este clară: perioada modernă este încă o inepuizabilă sursă de teme și interpretări dintre cele mai diverse.

Mirela Tîrnă

Prin simpla lectură a programului conferinței, se remarcă diversitatea și originalitatea tematică. Astfel, o temă deosebit de umană atrăgea atenția: *"Cu lacrimi fierbinți mă rog..." Despre sărăcie și alteritate în jalbele din arhiva Eforiei Caselor Făcătoare de Bine din Țara Românească (1832–1840)*. Autorul, Ștefan Petrescu a citit studiul, cu multe fragmente din jalbe, puține comentarii, analize. Autorul a citit mai multe cereri de ajutor, jalbe, menționând că se bazează pe cercetarea arhivei Eforiei Caselor făcătoare de bine. Obiectivele declarate ale studiului sunt: etnia (săracii aveau etnii diverse, mulți fiind străini de țară) și clasele sociale (văduve, bolnavi). Autorul a demonstrat importanța confesiunii săracilor, precum și relația creată între migrație, sărăcie și statut social. Abia în final a precizat obiectivul studiului său: ipostaza străinilor, mai puțin cercetată în țara noastră.

Anton Coșa a citit studiul său: *Mihail Kogălniceanu și acordarea de drepturi politice catolicilor din Moldova*. El a demonstrat disponibilitatea pentru dialog a catolicilor, dar și a ortodocșilor din Moldova. A argumentat opinia și faptele lui Mihail Kogălniceanu, care cerea drepturi pentru catolici, considerând că și aceștia erau pământenii, autohtoni. Mihail Kogălniceanu susținea că acordarea de drepturi pământenilor catolici contribuia la progresul economic al țării. Constantin Hurmuzaki era de altă opinie, considerând că trebuiau avantajați cei cu religia dominantă, ca în Anglia, Elveția. În aceste condiții, proiectul lui Mihail Kogălniceanu a fost respins, abia în Constituția din 1866 catolicilor obținând drepturi.

Daniela Bușă, autoarea studiului *Percepția străinilor privind modernizarea regimului politic în Principatele Române, 1830–1857*, a citit numeroase fragmente din cuvântările unor diplomați, ale unor consuli francezi care au vizitat Principatele Române și au apreciat sau au criticat evoluția societății românești.

Mihail Ioan Oprișescu, profesor de economie la Academia de Studii Economice, a prezentat *Modernizarea administrației în Principatele Române, 1831–1866*. Autorul a analizat rolul Regulamentelor Organice, considerându-le un exemplu al politicii

despotismului luminat promovat de Rusia. A fost subliniată o opinie a lui Mihail Manoilescu, potrivit căreia erau trei factori de influență în Principatele Române: străinătatea, boierimea și burghezia, în contextul limitelor intelectualității (în 1830, nu aveam juriști, nu aveam personal pregătit). Totodată, autorul a comentat că pentru reforme, pentru modernizare nu erau suficienți bani.

Constantin Ardeleanu, profesor la Universitatea din Galați, a prezentat un studiu de istorie economică: *Sistemul vamal al Principatelor în perioada regulamentară*. Autorul a prezentat privilegiul *porto-franco*, obținut de porturile Galați și Brăila în 1838. Acest statut al celor două porturi nu le-a adus prosperitate economică, ci dimpotrivă numeroase piedici. Carantina dura mult, drumurile erau foarte proaste, astfel 95% din mărfurile pentru export la Brăila și Galați nu se puteau comercializa, o situație mai bună având importurile. În concluzie, privilegiul *porto-franco* nu a contribuit la dezvoltarea celor două porturi, la progresul economic al Principatelor, iar în 1883 acest regim s-a desființat.

Pentru că este vorba de o conferință, ar fi fost de apreciat, mai mult decât protocolul, oferirea către auditori a unor foi informative cu prezentarea conferențiarilor și a lucrărilor lor, rezumate, poate unele proiecții cu documente și mai ales analiza, comentarea ideilor reprezentative ale studiului și nu simpla lor lectură.

Monica Negru

Cea de-a doua zi a conferinței a debutat cu o comunicare susținută de către Costin Scurtu, referitoare la Biserica Ortodoxă în timpul Regulamentelor organice. În Moldova, activitatea mitropolitului Veniamin Costachi a avut în vedere organizarea bisericii, acesta fiind chiar membru în comisia de elaborare a regulamentului. O preocupare aparte a comisiei a fost cea pentru mănăstirile închinat, determinându-le să contribuie la *nevoile* țării. Sunt de asemenea avute în vedere reglementările privitoare la cler, cum ar fi ierarhiile. Limitarea prerogativelor domnești în legătură cu biserica este reiterată în regulamente, raporturile înalților prelați cu autoritățile nefiind modificate, ei rămânând a fi aleși dintre pământeni. Totodată, Costin Scurtu a surprins o limitare a prerogativelor laice ale Bisericii. Mitropolitul și episcopii continuau a face parte din Adunarea Legislativă, cel dintâi conducând lucrările. Atribuțiile judecătorești ale preoților asupra laicilor erau reduse, iar cele asupra clericilor se făceau în prezența reprezentanților laici, autoritatea supremă fiind sinodul ecumenic. Pe scurt, este mult mai clar delimitată, prin Regulamentele organice, Biserica de Stat.

Următoarea prezentare, aparținând Alexandrinei Cuțui, a făcut referire la repercusiunile suferite de către clerul participant la revoluția pașoptistă, acesta fiind prins între poziția de purtător al mesajului social al enoriașilor și cea de purtător al mesajului autorităților. Participarea clericilor se prelungește uneori și după finalizarea evenimentelor revoluționare. În Adunarea Obștească aleasă de către revoluționari sunt și figuri de clerici. *Gazeta Transilvaniei* semnalează pe de altă parte un fel de partidă contrarevoluționară a clerului, în vreme ce unele nume devin sonore pentru atitudinea pro-revoluționară, precum cel al lui Popa Șapcă. Obligați să prezinte populației decretul regimului regulamentar reinstaurat, preoții se confruntă uneori cu nemulțumirea acesteia. Ei au fost printre cei dintâi chemați în a purta acest mesaj, mizându-se pe autoritatea lor.

În timpul revoluției, preoții sunt de asemenea printre primii convocați în vederea organizării alegerilor. Însotii de către doi reprezentanți ai satelor, ei sunt invitați la un fel

de expozeuri ale noului regim revoluționar, descris a avea, într-o anumită măsură, o componentă religioasă. Protopopul Marin din Romanai este vizat de măsurile punitive ale mitropolitului Nifon, fiind trimis la mănăstirea Bistrița. Ieromonahul Atanasie din Râmnic este pedepsit de către autoritățile rusești, fiind arestat la 6 octombrie 1848. În general, clerul superior încearcă să își păstreze poziția, ceea ce irită clerul inferior. Participarea la arderea regulamentelor organice, cum a fost cea de la Craiova, a constituit probabil cea mai serioasă abatere, astfel de acte fiind anchetate ulterior. Semnalările atitudinii binevoitoare a preoților față de revoluționari sunt numeroase, însă după cum Alexandru Cuțui semnaleză 5 clerici pedepsiți în județul Brăila – ceea ce credem însă că nu se poate constitui într-o majoritate –, analizarea sau cel puțin semnalarea atitudinii contrarevoluționare în rândul preoților se impune în egală măsură. De asemenea, poate ar fi utilă o detaliere a cauzelor ce au determinat participarea clericilor la revoluție și analizarea detaliată a unor cazuri nu doar prin prisma repercusiunilor actelor acestora. Discuțiile ulterioare prezentării au relevat un aspect esențial în reacția clerului drept o încercare de a redobândi o poziție mai bună în raport cu statul.

Viorel Achim, vorbind despre mutațiile de ordin social în rândul populației țigănești în epoca dezrobirii, a subliniat bogăția surselor statistice referitoare la numărul robilor, care constituiau 7% din totalul populației, oarecum similar cu cifrele din Statele Unite, însă incluzând și unii robi de alte etnii. Comunicarea a sintetizat condiția socio-juridică, tipul de habitat și raporturile cu populația majoritară. Sedentarizarea unor grupuri ce constituiau până la 50% din numărul total, obiectiv important al legislației, s-a făcut prin îngrădirea mișcării acestora și stimularea proprietarilor în sensul stabilirii robilor. Se creează, în urma dezrobirii, sate țigănești etnic pure, efect al unei dezrobiri, evident, fără pământ, rezultatul fiind, am spune astăzi, o ghetoizare. Aceasta, spre deosebire de prevederile legale care lăsau posibilitatea de a deveni meșteșugar sau clăcaș, prima inaccesibilă, iar cea de-a doua, prin condițiile impuse, înrobitoare la rândul ei. Diminuarea rentabilității și a altor dimensiuni economice ale robiei, evocată de vorbitor, credem că implică în subsidiar reducerea dimensiunilor robiei, umbrirea dimensiunii sociale a chestiunii robiei, în detrimentul unei sterile și docile reconstituiri istorice cu accent pronunțat pe acțiunile politice ale statului. Rezultă astfel nu o istorie socială a fenomenului robiei, atât de utilă, ci una politică a acțiunilor statului în acest sens, destul de cunoscută.

Prezentarea lui Bogdan Mateescu, referitoare la reglementarea căsătoriilor robilor, a subliniat că acestea erau limitate la cele cu alți robi, având nevoie de acordul proprietarilor, și nu implica robirea oamenilor liberi. Limitările mergeau atât de departe încât robii erau forțați a se căsători în interiorul moșiei sau al tipului de moșie de care erau legați, bisericească sau boierească, având în vedere complexitatea procedurală a căsătoriei cu robi de altă apartenență. Reglementările statului, a susținut domnia sa, au avut ca scop integrarea robilor prin promovarea căsătoriilor mixte, inițial doar în forma unor propuneri în deceniul patru al secolului al XIX-lea, adoptate în septembrie 1838, dar implementate defectuos și, ca atare, fără un impact foarte mare, întâlnind opoziția bisericii. Contextualizarea deciziilor politice împreună cu adresarea unor chestiuni complexe de interes social poate fi remarcată în acest tip de cercetare. Utilizarea termenului de țigan, folosită de către Viorel Achim sub pretextul că el nu are sens etnic, ci implică statusul de rob, pare a fi respinsă de către mai tânărul său coleg.

Vorbind despre discursurile tradiționale referitoare la robia țiganilor în secolul al XIX-lea, Petre Matei denunță accentul pus pe aboliționism, explicat de către faptul că acesta este fenomenul cu care empatizăm și care a umbrat analiza discursurilor justificative

ale robiei. Sursele patristice sunt preluate de către literatura de secol XIX și aici autorul se referă la blestemul hamitic, însă ele sunt laconice și greu de acceptat de către cititorul contemporan, de unde și distanțarea față de acestea. Dintr-o vastă analiză a numeroase surse oferite de către autor, ne oprim asupra cărții lui Costache Negruzzi, *Pentru ce ȧiganii nu sunt români*, ce surprinde tensiunea dintre tradițional și modern, între viețile sfinților și moderna perspectivă francofonă a lui Kogălniceanu, între fabulațiile hagiografice (înnegrirea fețelor păcătoșilor întru asemănarea cu diavolul) și explicațiile istorice, științifice (originea indiană etc.).

Raluca Tomi, în comunicarea domniei sale referitoare la relația dintre opinia publică și mișcarea aboliționistă, a analizat, printre altele, conținutul bibliotecilor publice sau private din Principate, ce cuprindeau numeroase lucrări progresiste sau volume dedicate coloniilor de pe mapamond (*Bordeiul unchiului Tom*, spre exemplu) ori chiar situației ȧiganilor din principate, precum lucrarea a lui Kogălniceanu din 1837, apărută la Berlin. Numeroase calendare sau almanahuri semnalează chestiunea sclaviei pe glob, iar piese de teatru precum *Robii*, sau *ȧiganii* evocă aceeași problemă. Diverse categorii sociale au aflat de *suflul aboliționismului* prin cărți, piese de teatru sau presă, consideră Raluca Tomi, însă acestea stârnesc reacția dezaprobată a boierilor, care întrețineau fenomenul și extrăgeau din el avantajele economice.

Proprietarii de robi și dezrobirea a fost titlul comunicării Venei Achim, care a analizat atitudinea proprietarilor față de dezrobire, întrebându-se dacă a fost un fenomen local sau impus de peste hotare. Primul proprietar de robi care își pune problema dreptului de a deține alt om, Ioan Câmpineanu, își eliberează robii, însă multă vreme rămâne un exemplu unic. Majoritatea proprietarilor constată ineficiența economică și decid să renunțe la robi, susține Venera Achim. Decid ca atare să le vândă libertatea la stat pe un preț bun. Unii, puțini, îi eliberează gratis, le dau chiar bani sau le propun să muncească remunerat. Ante-1848 nu au existat motive care să justifice aboliționismul, deoarece nu au un model în acest sens, afirmă Venera Achim. Rezistența proprietarilor la dezrobire a fost acerbă, tergiversând aplicarea legii în timpul Revoluției de la 1848, până la abolirea prevederilor revoluționare. Emanciparea definitivă în 1855-1856 se face prin despăgubire, printr-o rezistență mult redusă a boierimii ca urmare a influenței culturale asupra opiniei publice, a presiunii externe și a ineficienței economice a robilor.

Ne permitem, la rândul nostru, să remarcăm în majoritatea prezentărilor un prea mare accent pe dezrobire, pe personajele pozitive, pe elite. Ironic, o chestiune de clasă este tratată exclusiv dintr-o perspectivă elitistă. Se poate, de asemenea, observa un clivaj generațional, cel mai bine reprezentat de conectarea (sau nu) la literatura și paradigmele istoriografice și sociologice internaționale referitoare la chestiunea sclaviei, în marea lor majoritate de inspirație marxistă și demonizate astăzi într-o societate postcomunistă precum cea românească. Aceasta determină limitarea la o perspectivă descriptivă, orice contextualizare sud-est europeană lipsind însă, ca de altfel și o analiză pătrunzătoare a tandemului Biserică-Stat în această perioadă. Considerăm că accentul trebuie mutat pe disecția socială a fenomenului robiei, pe detalii, pe clasele sociale direct afectate.

Radu Stancu

Conflicte în Balcani. (Re)interpretări și abordări istorice

În 5-6 decembrie 2013, s-a desfășurat sesiunea anuală a Institutului “N. Iorga”. Tema propusă spre dezbateri în acest an s-a focalizat pe conflictele din Balcani. O arie geografică, precum Peninsula Balcanică, care, ca urmare a structurii sale eteroclitice – atât sub aspect etnic, cât și religios – a constituit în decursul secolelor, un adevărat generator de instabilitate și, implicit, conflicte. Nu întâmplător istoriografia mondială continuă să jongleze cu termeni precum *balcanizare* sau *balcanism*. Din această perspectivă, inițiativa institutului de a aborda acest aspect se impune a fi salutăată.

Intitulată *Un secol de confruntări în Macedonia: 1195-1299*, comunicarea lui Alexandru Madgearu (Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară) s-a dorit mai degrabă o trecere în revistă a evoluției frontierelor regiunii Macedonia, o încercare de a sintetiza perioada abordată. Cunoscut specialist al evoluției frontierei în Balcanii bizantini, vorbitorul a insistat asupra principalelor orașe ale regiunii, acordând prioritate, firesc, Salonicului (importanța strategică a acestuia, asediile asupra sa), Ohridei (ca obiectiv major care, deși cucerit în repetate rânduri, a aparținut *de iure* în mod permanent Imperiului), Skopje (ca punct strategic) și Melnikului. Ulterior, s-a căutat o împărțire cronologică, pe etape, în privința succesiunilor stăpâniri asupra Macedoniei. Astfel, au fost creionate următoarele perioade: dominația Asanidă (sub Asan I și Ioniță), cea a despotatului de Epir, a doua expansiune bulgară (de sub Ioan Asan II), ofensiva niceeană a Lascarizilor și hegemonia sârbă. În această analiză, concluzia care se impune este aceea că intervalul dintre 1230 și 1241 a constituit singura perioadă în care Macedonia s-a aflat integral sub o stăpânire unică. Este ideea asupra căreia Alexandru Madgearu a insistat, conchizând asupra faptului că, între stăpânirea din timpul dinastiei Macedonenilor și dominația otomană, Macedonia ar fi fost în mod precumpănitor divizată între diferite formațiuni statale. În timpul discuțiilor, susținătorul comunicării va mai sublinia o concluzie, la fel de plauzibilă, anume că cel care deține controlul asupra centrului Peninsulei Balcanice (a se citi, asupra Macedoniei) are în stăpânire întreaga peninsulă. Din păcate, dorința de a sintetiza întreaga comunicare a făcut ca vorbitorul să facă abstracție de la menționarea surselor, singurele excepții referindu-se la varianta aragoneză a Cronicii moreote și la un act de dănie datorat lui Constantin Asan. Ulterior, în cadrul dezbaterilor, răspunzând la întrebarea lui Ionuț Cosmin, Alexandru Madgearu a mai făcut trimitere și la sursele bizantine devenite clasice (Nicetas Choniates, Georgios Akropolites). De asemenea, întrebarea punctuală a lui Sergiu Iosipescu, referitoare la ce anume are vorbitorul în vedere atunci când se referă la Macedonia, exclusiv actualul stat FYROM sau și regiunea din nordul Greciei, își pierde din consistență, dat fiind că Alexandru Madgearu insistase în comunicarea sa asupra Salonicului și Melnikului, orașe care în zilele noastre aparțin Greciei, respectiv Bulgariei.

Bazându-se pe cronicile moldovenești și insistând asupra eventualelor controverse iscate de către acestea, Ștefan Gorovei, în comunicarea *Moldova și Sublima Poartă. Opinii, clișee, controverse*, a reluat vechea teză a domniei sale, potrivit căreia nu ar fi fost vorba de cucerire otomană la nord de Dunăre. În sprijinul acesteia, vorbitorul a insistat asupra gestului descris de Dimitrie Cantemir, referitor la oferirea de către Ștefan cel Mare a unor șoimi către sultan și primirea în schimb a unor cai. De aici, s-a trecut cu lejeritate (dacă nu chiar cu bruschete) la ipoteza “tovărășiei” dintre cele două personaje, adoptându-se teoria lansată de către Andrei Pippidi, anume cea a “relațiilor orizontale”, și conchizându-se asupra unor legături de tip special, chiar de “tovărășie”. De asemenea,

Ștefan Gorovei s-a lansat și în alte polemici (fără însă a indica persoana/persoanele vizată/vizate), precum cea referitoare la numele de Bogdan, pe care Grigore Ureche îl utilizează atunci când amintește de Ștefan cel Mare, iar nu când se referă la Bogdan al II-lea sau al III-lea sau la Petru Rareș (ipoteze avansate de alți specialiști). Putem fi de acord cu această atribuire, atâta vreme cât, spre exemplu, jurnalul lui Marino Sanudo cel Tânăr abundă la rândul său de numele de *Carabo(g)dano* atunci când trimiterea se face la conducătorul statului moldav¹⁰. Un alt aspect asupra căruia Ștefan Gorovei a stăruit a fost cel al clarificării situației actului din 9 iunie 1456, lansând ipoteza potrivit căreia destinatarul ar fi fost nici mai mult, nici mai puțin decât regele Poloniei. De asemenea, vorbitorul a lansat anatema de “ipoteze fantastice” asupra interpretărilor care apreciază că primul haraci plătit de către Moldova ar fi fost datat sub Petru I, Alexandru cel Bun sau Ștefan I, conchizând pe un ton oarecum marțial: “Așa a ajuns sa se facă istoria României!”.

În cadrul discuțiilor ulterioare ale acestui panel, într-o formă fie mai voalată (Nagy Pienaru), fie mai elegantă (Anca Popescu), s-au ridicat unele obiecții față de abordarea lui Ștefan Gorovei, apreciind relațiile moldo-polone ca fiind nu atât orizontale, cât asimetrice. Ca urmare a intervenției Mariei Magdalena Szekely și a felicitărilor adresate de Ștefan Andreescu, s-a impus în final punctul de vedere al lui Ștefan Gorovei. Chestiunea schimburilor de cadouri dintre Ștefan cel Mare și sultan a mai fost adusă în discuție și de către Virgil Ciocâltan, cu mențiunea că acesta se poate face atât pe orizontală, cât și pe verticală, însă întrebarea aceluiași intervenient referitoare la cadrul juridic al cadourilor primite de Nicolae Ceaușescu a depășit perimetrul discuției.

În spatele titlului *Un episod din amestecul diplomației occidentale de la Constantinopol în competiția pentru tronul Moldovei*, Cristian Luca a oferit audienței cazul lui Edward Barton, diplomat englez și sprijinitor al pretențiilor lui Aron Tiranul, promotor al unei poziții pro-otomane și pro-polone și, ca urmare, antihabsburgice. Investigația s-a extins însă și asupra altor diplomați aflați la curtea otomană, atât occidental (precum bailul Paolo Magliani), cât și levantini, fiind dezvăluite culisele competiției de ocupare a tronului moldovean la finele secolului al XVI-lea.

După cum denotă și titlul, comunicarea intitulată *Habsburgii văzuți de otomani în a doua jumătate a secolului al XVII-lea* se înscrie în domeniul imagologiei și vine cumva să “răstoarne” preocupările anterioare ale Ilenei Căzan, care își focalizase atenția asupra percepției Habsburgilor asupra turcilor. Astfel, investigațiile întreprinse conduc către concluzia potrivit căreia, la rândul lor, otomanii prezintă nu puține șabloane și clișee propagandistice, negative cu precădere. În fapt, în susținerea demersului său, Ileana Căzan s-a bazat pe două surse. Este vorba despre Karamehmed Pașa (ulterior, mare vizir) și de Osman Aga, ofițer capturat de austrieci la Timișoara, ale cărui memorii pline de umor cuprind perioada sa din prizonierat (1703-1709).

Expresii precum cea de “amărățul de împărat” (aplicată lui Leopold I), alături de multe alte expresii negative asupra obiceiurilor din Imperiul habsburgic se întâlnesc în mod frecvent. Practic, după cum vorbitoarea subliniază, asistăm la o imagine aflată ca într-o

¹⁰ A se vedea Șerban V. Marin, *Însemnări din jurnalul venețianului Marino Sanudo referitoare la ultimii ani de domnie ai lui Ștefan cel Mare. Ambasaderele Moldovei la Veneția*, “Archiva Moldaviae” 1 (2009), p. 79-91 (84-87); Idem, *Moldavia and Wallachia in Marino Sanudo's Diaries (I: 1496-1500)*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 87 (2010), 2, p. 159-178 (163, 164, 168, 170, 172-174, 176-178); Idem *Moldavia and Wallachia in Marino Sanudo's Diaries (II: 1501-1508)*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 88 (2011), 2, p. 163-187 (163-168).

oglină răsturnată. Deși poate părea un simplu truism, punctul de vedere potrivit căruia avem de a face cu două lumi cu concepții total diferite se verifică încă o dată.

Ultima intervenție din cadrul dezbaterilor a aparținut – într-un mod care s-a dorit parcă firesc – lui Ștefan Gorovei, care a exprimat unele puncte de vedere care mărturisim că ne stârnesc anumite nedumeriri. Astfel, domnia sa, insistând asupra ideii că istoricul modern trebuie să fie prudent atunci când mănuieste informația turcească, a ajuns să susțină faptul că nu se poate scrie istoria românilor din perspectiva otomană!

În economia întregii conferințe, se poate constata proporția mai degrabă redusă acordată perioadei medievale. Aceasta s-a rezumat la un singur panel (*Balkanii medievali: dispute, diplomație*) dintr-un total de șase. Iar dacă se are în vedere evul mediu în accepțiunea occidentală a termenului (altfel spus, intervalul de timp ante-1500), dezbaterile asupra istoriei medievale s-a redus la două comunicări!

Șerban V. Marin

În cadrul sesiunii cu tema *Conflictul armat ca experiență personală*, ședința a fost deschisă de către Raluca Tomi, care a prezentat memoriile geologului Gheorghe Munteanu-Murgoci, păstrate la Academia Română. Însemnările lui Murgoci cuprind o tematică amplă, a realizat descrieri privind situația sanitară, militară din România, din Peninsula Balcanică, în epoca războaielor balcanice, a scris și despre Partidul Conservator.

Însemnările lui Murgoci conțin și o prezentare a unei excursii, la care a participat și el, cu escortă turcă, printre aromânii din Peninsula Balcanică (Rezna, Ohrida, Salonic, Constantinopol și multe alte localități vizitate), în anul 1911, cu rol informativ. El remarcă ocupațiile aromânilor – mulți ciobani, argintari –, relațiile dintre diverse etnii balcanice: greci, bulgari, sârbi, turci. Prezentarea a fost însoțită de proiecții cu hărți, poze dintr-un album original, păstrat la Academia Română.

Alina Dorojan a prezentat liber, sistematic, demonstrând cu proiecții un studiu privind impactul războaielor balcanice asupra imigranților italieni din București (pasivi față de acest conflict, nefiind afectați direct) și din vestul Bulgariei (activi, fiindcă localități bulgare, cu populație italiană au fost invadate de armatele române în 1913 și au suferit pagube).

Autoarea a surprins și opiniile unor ziariști italieni care au vizitat Bucureștii în acest context. De exemplu, ziaristul Luigi Barzoni senior, numit "regele corespondenților de război", aflat la București între 6 și 23 februarie 1913, a vizitat școala italiană și a scris despre situația imigranților italieni din perioada războiului. Iar Vico Hantegazza, ziarist italian și cronicar politic, s-a aflat în București în martie 1913, când a fost primit în audiență de regele Carol I, a discutat cu premierul Titu Maiorescu și cu alți oameni politici. A scris mai multe articole despre situația imigranților italieni, publicate în diverse ziare din Italia.

Andrei Florin Sora de la Universitatea din București a prezentat un studiu despre evoluția imaginii bulgarului în România între 1912 și 1916. A vorbit despre imigranția intelectuală bulgară la nord de Dunăre, mulți bulgari erau însă comercianți, țărani. Autorul arată că în acest context, în ziare, în memorii se conturează imaginea bulgarilor ca barbarii Balcanilor, în opoziție cu românii civilizați.

Un referat interesant despre efectele înfrângerii și ocupației germane a Bucureștiului din 1916 a fost citit foarte rapid de Radu Tudoroncea, care a comentat și o serie de proiecții cu imagini de epocă. A demonstrat astfel că la București starea de spirit

era mai proastă decât cea de pe front, lipseau alimentele, iarna 1916-1917 a fost foarte aspră. Autorul a amintit și de poetul George Topârceanu care a participat la război, a fost luat prizonier la Turtucaia, în Bulgaria, în 1916, unde a rămas până în 1918. Proiecțiile prezentate au demonstrat crearea unui cult al eroilor în epocă.

Memoriile Piei Alimăneșteanu (1872-1946), fiica lui I. C. Brătianu, sora lui I. I. C. Brătianu au fost actualizate de Venera Achim, care a evidențiat însemnările privind regimul ocupației germane din Bucureștii anilor 1916-1918.

În perioada Primului Război Mondial, Pia Alimăneșteanu a fost voluntară la spitalul Filantropia, iar în 1922 a construit o școală de puericultură, donată statului în 1925. Pia Alimăneșteanu a scris mai multe lucrări, printre care și însemnări din anii 1916-1918. Jurnalul său începe la 21 noiembrie 1916, când povestește despre retragerea armatei și autorităților române în Moldova, în vremea ce autoarea jurnalului rămânea la București cu mama sa, Pia Brătianu și cu alte rude. Pia Alimăneșteanu creează o impresionantă imagine a coșmarului ocupației germane, povestește despre raționalizare, rechiziții, critică pe filogermani, de exemplu pe Constantin Stere. La 3 decembrie 1918 este datată ultima sa însemnare privind retragerea germanilor din București și intrarea armatei române.

Studiul Venerii Achim impune astfel o istorie necunoscută până acum, cea povestită de memoriile personalităților feminine (un exemplu este și *Jurnalul* prințesei Nadeja Știrbey – 14 august 1916- 12 februarie 1919 – publicat recent).

În secțiunea sesiunii cu tema *Politică și confruntare în Balcani în perioada interbelică*, istorici de la Universitatea "Ovidius" din Constanța și de la Institutul "Nicolae Iorga" au susținut diferite abordări privind evenimente istorice, politice și militare din Balcani. Astfel, Emanuel Ploeanu a prezentat problematica Strămtorilor, abordată prin diverse discursuri, discuții, negocieri în deceniul al treilea al secolului al XX-lea. În acest context, s-au desfășurat la Ankara și negocieri româno-turce.

Daniel Chirică a prezentat liber obiectivele, apoi a citit studiul său: *Conflictul viziunilor: centraliști, federaliști și autonomiști în Iugoslavia interbelică*. El consideră că destrămarea Iugoslaviei în anii '90 se prefigurează în perioada interbelică și prezintă situația din 1918, politica centraliștilor și a separatiștilor din Iugoslavia, partidele politice sârbe, poziția Croației.

Mioara Anton a prezentat studiul *Marea deziluzie. Balcanii și confruntarea sovieto-germană*. Cercetătoarea analizează orientarea lui Stalin mai mult spre Germania, decât spre Anglia care promova o politică de apropiere de URSS, considerând că Hitler ar acorda mai multe avantaje. În acest context, în noiembrie 1940, Molotov a fost trimis la Berlin să negocieze Balcanii, Strămtorile și alte zone de interes pentru sovietici. Așdar, sovieticii aveau mari planuri expansioniste și se considerau în drept să le susțină în fața lui Hitler. Evenimentele militare însă au dat cîștig Germaniei, în 1941 trupe germane intrând în Bulgaria, Iugoslavia, Grecia.

O prezentare profesională, organizată, argumentată, a susținut Florin Anghel, prorector al Universității "Ovidius" Constanța, despre o alianță cu adevărat ignorată în zilele noastre: România-Croația (1941). În contextul destrămării Iugoslaviei, relațiile româno-croate nu s-au finalizat printr-un pact, dar ele au evoluat pe plan economic, militar, propagandistic. Fiecare din aceste domenii a fost analizat, Florin Anghel prezentând planurile și acțiunile inițiate de cele două state.

România s-a grăbit să recunoască statul croat, Gheorghe Buzdugan fiind trimis ca reprezentant diplomatic la Zagreb. Până în 1944 au existat relații foarte bune, nicio încordare, s-au semnat două tratate comerciale în 1941 și 1942, dar în condiții de război

ele au funcționat cu probleme. Propaganda a fost amplă și a vizat colaborarea culturală, artistică, religioasă.

După terminarea prezentării referatelor, au fost adresate întrebări autorilor, s-au desfășurat dezbateri, schimburi de opinii.

Sesiunea anuală a Institutului de Istorie “Nicolae Iorga” din noiembrie 2013 trebuie remarcată prin ineditul și varietatea tematică, prin sursele istorice utilizate, demonstrate și de proiecții.

Monica Negru

Ultima parte din cea de-a doua zi a conferinței a fost dedicată experiențelor și traumelor din Balcanii postbelici, debutând cu expunerea lui Cosmin Popa referitoare la eșecul neo-panslavismului sovietic, explicat prin lipsa unei gândiri strategice sovietice în politica externă. În continuare, Loredana Mirea, vorbind despre deportarea titoiștilor în Bărăgan, a radiografiat fenomenul *demascării titoiștilor* și al deportării acestora pe fondul iminenței unei acțiuni represive a URSS. Aflăm astfel că de pe o fâșie de 25 km lângă granița cu Iugoslavia au fost deportați atât cetățenii de origine germană și basarabească, cât și unii dintre cei de origine română ce s-ar fi opus colectivizării, având în vedere categorisirea drept “chiaburi” a multora dintre țărani, relativ înstăriți în Banat. Caracterizat drept o Siberie românească, fenomenul deportărilor în Bărăgan a fost de asemenea descris de vorbitoare cu referire nu doar la origini, ci și la desfășurare.

Despre Balcani în timpul războiului rece a discutat Bogdan Iacob, pornind de la conceptualizările oferite de Maria Todorova și până la reinventarea identităților noilor regimuri comuniste din Balcani. Demersurile sunt dominate de o retorică pacifistă și includ încercări de cooperare regională desfășurate sub umbrela Asociației Balcanice de sub egida UNESCO. Cristian Vasile, referindu-se la raporturile birocrăției culturale a regimului Ceaușescu cu spațiul balcanic, a subliniat importanța dezbaterii referitoare la *etnogeneza* poporului român, la disensiunile dintre istoricii care o plasau la sud de Dunăre și cei autohtoniști, în vreme ce la nivel retoric se considera că problemele etnice sunt specifice *naționalismului burghez*. Punând accent pe elementele biografice ale actanților, vorbitorul a surprins eliminarea pluralismului istoriografic și intensificarea cenzurii după 1974. Prezentând două filme, unul turcesc și un altul grecesc, Luminița Murgescu a surprins rolul de vector al memoriei pe care filmul artistic îl poate deține. Se pot în acest fel șterge granițe și stereotipuri, se pledează mai mult sau mai puțin pentru multiculturalism, dar se pot stămni și proteste, ca în cazul succesului cinematografului turcesc în Grecia. Desigur, se poate vorbi despre acest succes la public ținând cont de valoarea relativ medie a multora dintre aceste producții, iar despre multiculturalism în contextul procesului de apropiere a Turciei față de Uniunea Europeană.

Radu Stancu

Colocviul româno-rus *Relații între popoarele ortodoxe ale Europei Răsăritene și creștinii din Levant în secolele XVI-XVIII*

În data de 10 decembrie 2013, Institutul de Studii Sud-Est Europene a găzduit cel de al doilea colocviu româno-rus, desfășurat în cadrul parteneriatului încheiat cu Institutul de Manuscrise Orientale din Sankt Petersburg. Relațiile dintre popoarele ortodoxe ale Europei Răsăritene și creștinii din Levant în secolele al XVI-lea-al XVIII-lea au reprezentat tema întâlnirii moderate de Ioana Feodorov.

Primul invitat, Serghei Frantsuzoff (Institutul de Manuscrise orientale din Sankt Petersburg), a analizat *Manifestul* lui Petru cel Mare (15 iulie 1722), redactat de Dimitrie Cantemir în contextul campaniei ruse la Marea Baltică. *Manifestul* expune argumente politice menite să îl convingă pe sultanul Ahmed al III-lea, căruia i se adresează, că țarul nu dorește război cu Înalta Poartă. Dimitrie Cantemir a ales să imprime textul cu caractere arabe, fără ca acest tip de scriere să cunoască o evoluție notabilă la Curtea lui Petru cel Mare. Redactat în limba otomană literară, și nu în tătară cum s-a considerat un timp, documentul a fost imprimat la tipografia din Moscova și se păstrează în arhiva Institutului de Manuscrise Orientale din Sankt Petersburg.

Întâlnirea a continuat cu relatarea lui Ovidiu Olar (Institutul de Istorie "Nicolae Iorga") referitoare la jurnalul lui Paul din Alep, ca sursă de prim ordin a istoriei liturgiilor orientale. Spre deosebire de izvoarele istorice ce privesc secolul al XVI-lea, păstrate în număr mare, textele religioase din perioada respectivă sunt destul de rare, de aceea, în contextul interesului tot mai sporit al publicului pentru acest gen de scrieri medievale, jurnalul lui Paul din Alep, căruia nu i s-a acordat atenția cuvenită din cauza neîncrederii în competențele autorului, se remarcă atât prin analiza comparativă a liturgiilor scrise la Constantinopol cu cele dunărene, cât și prin descrierea amănunțită a ceremonialului religios din Țările Române.

Andreea Dunaeva (Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea București) a comentat impresiile lui Paul din Alep despre "Țara cazacilor" (1654), apreciind că, în jurnal, arhidiaconul sirian evocă procesul de creștinare a rușilor, subordonați din punct de vedere religios Patriarhiei de la Constantinopol, și încercările ierarhilor locali de a se elibera de influența acestui for tutelar. Fascinat de măreția construcției, Paul din Alep dedică un spațiu generos descrierii Mănăstirii Lavra Pecerska, considerată cel mai vechi locaș monahal din Ucraina. Detaliile referitoare la biserică și icoane sunt relevante în încercarea de a reconstitui mănăstirea în forma anterioară incendiului din anul 1718, care a distrus tipografia, biblioteca, biserica centrală și cea mai mare parte a complexului monastic.

La șederea ierarhilor sirieni în Țara Românească s-a referit Ioana Feodorov (ISSEE), amintind că, în timpul călătoriei întreprinse în lumea creștină pentru strângere de fonduri menite să consolideze Biserica din Antiohia (1652-1659), patriarhul Macarie și fiul său Paul au fost găzduiți un timp la Curtea Domnească din București, context în care au notat impresii despre oraș și bisericile sale, dar și despre evenimentele la care au fost martori. Printre acestea se numără căsătoria domnitorului Constantin Șerban, apoi mazilirea sa și înscăunarea lui Mihnea III Radu, urmată de adevărate măceluri inițiate de noul domn împotriva boierilor și a turcilor. Vizibil impresionat de aceste evenimente tragice, călătorii sirieni le consemnează în mod amănunțit. De asemenea, sunt minuțios descrise încoronarea fastuoasă, după model rusesc, a lui Mihnea III Radu la Mănăstirea

Radu Vodă în ziua de Rusalii a anului 1658, precum și sfințirea de către patriarhul Macarie a Bisericii Sf. Constantin și Elena, înainte ca aceasta să fi fost terminată.

Mihai Țipău (ISSEE) a vorbit despre ierarhii greci de la Constantinopol, Ierusalim și Alexandria, descriși în jurnalul *Călătoria Patriarhului Macarie III Ibn al-Za'im în Țările Române, Ucraina și Rusia (1652-1658)*, afirmând că una dintre problemele majore cu care fiecare patriarhie se confrunta era schimbarea frecvență a conducătorilor, datorată conflictelor și politici. Așa cum reiese din notele de călătorie consemnate de Paul din Alep, mulți dintre patriarhi sfârșeau fie asasinați (Partenie II, Partenie III), fie exilați (Chiril I, Partenie I). În acest context, călătorii sirieni au jucat un rol important prin deschiderea de noi căi de dialog între conducătorii români și reprezentanții patriarhiilor istorice, de multe ori domnii români devenind protectorii înalților prelați, ipostază menită să le sporească prestigiul.

La finalul întrevederii, Ioana Feodorov a anunțat că traducerea integrală a *Jurnalului* lui Paul din Alep din arabă în română este în curs de finalizare, urmând ca în anul 2014 Editura Academiei Române să publice varianta bilingvă (româno-arabă) a manuscrisului original, păstrat în Franța.

Elena Mușat

Regulile orașului. Despre educarea orășenilor și nașterea lumii civilizate

Din ciclul “Povești din București”, în data de 27 februarie 2013 a avut loc la Caru’ cu Bere conferința susținută de istoricul Simion Câlția, cu titlul *Regulile orașului. Despre educarea orășenilor și nașterea lumii civilizate*, eveniment organizat și de această dată de către Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale, în colaborare cu restaurantul Caru’ cu Bere.

Simion Câlția a abordat evoluția orașelor românești în secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea pornind de la normele și ordinele emise de primăriile urbane care reglementau în detaliu raporturile sociale în cadrul comunității. Conferențiarul a apreciat că “dacă legile mari dau structurile Statului, regulamentele urbane modelează comportamentele cotidiene, viața de zi cu zi, regulile care conturează viața urbană”. La începutul secolului al XIX-lea, orașele românești înregistrează o explozie demografică determinată de o semnificativă migrare din mediul rural în cel urban și de stabilirea în Țările Române a unui număr considerabil de străini. În acest context, orașul se transformă și se redefineste, iar noii locuitori trebuie educați pentru a corespunde noului statut. Cei mai mulți dintre noii orășeni sunt adulți, proveniți din mediul rural și, la această vârstă, schimbările comportamentale și de mentalitate nu mai vin de la sine pentru că, practic, nimeni nu dorește să se schimbe. În consecință, educația devine un act impus de primăriile urbane care, prin regulamente, îi obligă pe oameni să se civilizeze.

Ordonanțele emise de primăriile orășenești sunt variate și acoperă toate segmentele vieții urbane.

Necesare pentru buna desfășurare a vieții citadine sunt regulamentele pentru igienă și alimentație publică, deoarece aglomerațiile urbane reprezintă mediul cel mai propice de propagare a bolilor; fie că este vorba de holeră, tifos sau vărsat, toate se răspândesc ușor și, din acest motiv, primăriile caută soluții pentru preîntâmpinarea acestor pericole. Regulamente importante apar și în domeniul fabricării și comercializării pâinii și,

în acest sector, normele prezentate de conferențiar demonstrează ingeniozitatea autorităților de a remedia anumite deficiențe: pâinea trebuie să aibă un gramaj standard, iar vânzătorii sunt obligați să poarte o plăcuță pe care au inscripționat numele. Aplicarea condițiilor impuse de primării brutăriilor implică costuri substanțiale, motiv pentru care autoritățile oferă timp suficient pentru îndeplinirea lor. Nerespectarea normelor duce la închiderea brutăriilor.

Pe baza documentelor prezentate, Bucureștiul se conturează ca un oraș modern, în care tramvaiele cu cai sunt înlocuite cu cele electrice, iar pentru o bună evidență a populației în continuă creștere se introduce un sistem de înregistrare a locuitorilor orașului. Categoriile sociale care asigură salubritatea orașului se profesionalizează: se înființează un serviciu public de măturători și unul de servitori. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea începe să dea roade presiunea continuă exercitată de primării asupra locuitorilor, obligați să respecte și să aplice normele stabilite la nivel local. Concomitent însă cu acest proces de educare și civilizare a orașenilor, aceștia încep să aibă pretenții mai mari de la municipalitate, de la care așteaptă condiții de viață mai bune. Din perioada respectivă datează numeroase cereri adresate Primăriei de către locuitorii mahalalelor din București privind pavarea străzilor și iluminatul public în zonele respective.

Creșterea numărului de locuitori induce orașenilor un sentiment de derută, determinat de faptul că nu se mai cunosc între ei, ceea ce îi face neîncrezători. Această stare este amplificată și de presă, care evidențiază aspectele negative ale vieții cotidiene (furturi, crime etc.) care, deși sunt incidente izolate, rămân întipărite în mentalul colectiv sporind suspiciunea față de semenii.

Regulamentele emise de primării impun norme care duc la eficientizarea vieții cotidiene și în condițiile verificării sistematice a modului în care acestea sunt aplicate. În general, așa cum Simion Câlția afirmă, răspunzând unei întrebări adresate din public, normele urbane nu le copiază pe cele aplicate în orașele din Vestul Europei, ci sunt adaptate nevoilor particulare ale orașelor românești și, în mod indirect, comportamentele urbane influențează și evoluția comportamentelor rurale (casele construite împrumutând elemente arhitecturale citadine).

O concluzie a celor prezentate ar fi că demersul coerent inițiat de primării, prin regulamente a căror aplicare este verificată cu strictețe, determină educarea locuitorilor pentru a corespunde statutului de "orașean", iar orașele românești se pot compara la sfârșitul secolului al XIX-lea cu metropolele europene, de care le mai desparte doar un decalaj de dezvoltare de aproximativ zece ani.

Elena Mușat

Expoziția Ada Kaleh, insula visului și a uitării

Expoziția, organizată de către Muzeul Țăranului Român, în colaborare cu Muzeul Național de Artă, Biblioteca Națională, Biblioteca Academiei Române și având sprijinul Uniunii Democratice Turce din România, readuce în atenția publicului insula Ada Kaleh, un loc de un farmec aparte, acoperit în anul 1971 de ape prin construirea pe Dunăre a barajului "Porțile de Fier".

Datorită importanței ei strategice, mica insulă a fost disputată de-a lungul secolelor de Imperiul Otoman, Ungaria și Imperiul Habsburgic și alipită teritoriului

României în anul 1923, dar, în ciuda schimbărilor de ordin administrativ, comunitatea turcească locală și-a păstrat identitatea culturală și străvechile obiceiuri orientale. Caracterul particular al acestui loc uitat de timp, vegetația sa luxuriantă, pe care George Gordon Byron o denumește “cea mai verde insulă a imaginației mele”¹, mărfurile turcești de calitate superioară (cafea, tutun, cofeturi, obiecte orientale) au făcut ca în perioada interbelică Ada Kaleh să devină o veritabilă atracție turistică, primind anual aproximativ 16.000 de vizitatori. Notorietatea micului Orient a crescut mai ales în urma vizitei regelui Carol II din anul 1931, care, fermecat de atmosfera exotică, a oferit localnicilor o serie de privilegii. Pentru insulă, anii '30 ai secolului trecut înseamnă perioada de maximă prosperitate: Ali Kadri, celebrul om de afaceri local, fondează Societatea Anonimă pe Acțiuni “Musulmana”, iar marca “Ada Kaleh” devine cunoscută și respectată în cele mai selecte cercuri¹¹. O altă vizită păstrată vie în amintirile localnicilor a fost cea a lui Gheorghe Gheorghiu-Dej (1948), urmată de înființarea unei fabrici de confecții, a cărei activitate va îmbunătăți viața pe insulă, după ce comunismul adusese pierderea privilegiilor interbelice și deposdarea de proprietăți a locuitorilor mai înstăriți, deportați în Bărăgan¹².

Expoziția *Ada Kaleh, insula visului și a uitării* grupează impresii consemnate de personalități ale lumii literare și artistice românești care au vizitat insula și au încercat să surprindă în cuvinte și imagini atmosfera sa specială. Printre expozate se remarcă o valoroasă serie de ilustrate și cărți poștale originale aparținând Bibliotecii Academiei Române, relatări despre insulă ale unor scriitori și jurnaliști de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea (Dimitrie Bolintineanu, Alexandru Pelimon, Mihai Tican Rumano, Filip Brunea-Fox), periodice și fotografii care au ca sursă de inspirație Ada Kaleh, oferite de Biblioteca Națională, obiecte de patrimoniu din colecțiile MȚR. Grație unui parteneriat încheiat cu Muzeul Național de Artă al României, publicul poate admira, în premieră, cele nouă acuarele pictate de Mircea Olarian pe insulă în anul 1936, dedicate lui Ali Kadri. Un loc aparte în complexul expozițional îl ocupă obiectele și fotografiile puse la dispoziție de către foști insulari, cărora Magda Andreescu, coordonatorul proiectului, le-a mulțumit la vernisaj “pentru documentele oferite și pentru poveștile triste”.

Prezenți la inaugurare, Virgil Ștefan Nițulescu (directorul MȚR), Semsi Turhan (președintele Filialei București a Uniunii Democrate Turce din România) și Silvana Rachieru (director al Institutului Cultural Român din Istanbul) au evocat ospitalitatea localnicilor care, în perioada de glorie a insulei, îi primeau pe turiști la debarcader cu braggă, înghețată și ciubuc, dar și dificultatea acestora de a se integra în alte comunități după evacuare. Nevoii să înceapă o nouă viață în altă parte, turcii s-au risipit în mai multe orașe din România (Drobeta-Turnu Severin, Orșova, Timișoara, Constanța, București), dar cei mai mulți au decis să se stabilească în Turcia. După plecare, au resimțit cel mai acut lipsa comunității arhaice din Ada Kaleh, care funcționa ca o mare familie și pe care nu au mai regăsit-o nicăieri.

De aceea, poate cei mai importanți participanți la vernisaj au fost câțiva dintre oamenii care s-au născut și și-au petrecut o parte din viață pe insulă, tot mai puțini de la an la an, conform statisticilor Magdei Andreescu. I-am urmărit privind cu nostalgie fotografii în care recunoșteau prieteni sau rude și depănând amintiri despre Ada Kaleh, care

¹ Marian Țuțui, *Ada Kaleh sau Orientul scufundat*, București 2010, p. 7.

¹¹ Carmen Mihalache & Magda Andreescu, *Adakale-li. Patria din buzunarul de la piept*, București 2012, p. 20-21.

¹² *Ibidem*, p. 28.

pentru ei înseamnă încă “acasă”. După mai bine de 40 de ani de la dispariție, legătura foștilor locuitori cu insula dispărută a rămas intactă, probabil pentru că, așa cum mărturisea Cafer Ismailoglu: “Toți au pe lumea asta o patrie. Chiar dacă locuiesc departe, își pot vizita locul natal când vor. Noi nu avem șansa asta”¹³.

Deschisă publicului în perioada 2-28 iulie 2013, expoziția inițiată de MȚR face parte dintr-un amplu proiect de restituire a memoriei insulei dispărute¹⁴. Amintirile foștilor locuitori au fost deja consemnate în volumul *Ada Kaleh-li. Patria din buzunarul de la piept*, apărut în anul 2012 la Editura Martor, iar evenimente cu aceeași temă au fost organizate și de Institutul Cultural Român din Istanbul.

Muzeul Național al Țăranului Român
vă invită la vernisajul expoziției

Ada Kaleh, insula visului și a uitării

marți, 2 iulie 2013, ora 17.00

Expoziție deschisă între 2 și 28 iulie 2013, la Sala Caspești.

Parteneri: Muzeul Național al Țăranului Român, Biblioteca Academiei Române, Uniunea Democratică Turcă din România și Biblioteca Națională a României

Elena Mușat

Balkan Entanglements. Peace of Bucharest

The conference was organized on November 7-8, 2013 by the Faculty of History within the University of Bucharest, marking the centenary of the Peace of Bucharest. It

¹³ M. Țuțui, *op. cit.*, p. 175.

¹⁴ MȚR a găzduit anul trecut expoziția *Ada Kaleh. Insula din suflet*, care a evocat istoria dramatică a insulei pornind de la relatările foștilor locuitori și de la fotografiile păstrate în albumele de familie ale acestora.

brought together researchers from Romania, Serbia, Poland, Bulgaria, Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Cyprus, and United Kingdom.

The keynote speech, delivered by professor Milan Ristic from the University of Belgrade, focused on the racism, prejudices and propaganda in imagining the other during the Balkan wars. Using Maria Todorova's theoretical framework, he differentiated between a negative but realistic perspective and an idyllically romanticized one. To illustrate his speech, and as a foundation for it, professor Ristic performed an analysis of the illustrations from the German press about the Balkan wars.

First panel, *Great powers and their Balkan interests* was opened by Aleksandra Kolakovic with a presentation concerning the French intellectuals' perception of the Austro-Hungarian interests in the Balkans. Frenchmen had a huge financial interest in the Ottoman Empire due to their investments there, so their position was for the maintenance of a power balance in the region. Among the reporters she mentioned René Pinon and André Barre. Next presentation, regarding the French policy towards Romania during the Balkan wars, by Biljana Stojic, emphasized that the French feared the entrance of Romanians into war and the spread of the conflict on a European level because of the eventual Austro-Hungarian reaction. No wonder they were very discontent following the Romanian decision to cross the Danube. Talking about *Russia's brinkmanship in the Balkan wars*, Cosmin Ioniță showed that following the defeat in the Asian campaign, the Russians decided to focus on the straits issue, which would eventually revive their commerce. Included in this strategy was containing Austria-Hungary attitude through a strong Balkan stance and also by the neutralization of Romania, to whom a reconsideration of the Berlin Treaty was promised. But military operations evolved and they lost control, especially of Bulgaria, which threatened Constantinople.

In the second panel, *War at home, the two Balkan conflicts*, analyzing the Greek participation in the first Balkan war, Jedrej Paskiewicz spoke about the Macedonian issue and the attitude of the nationalist Greek circles against the Albanian project, as well as about the initial reluctance in involving into the war. Samuel Foster's presentation about the Balkan wars in the British public discourse examined the well-known concept of *powder keg*. Furthermore, the public sympathy was received by Albanian-Turks and Bulgarians and the campaign against the Ottoman Empire was well received in general. Not the same can be said about the Romanian campaign in Bulgaria, characterized as a theft. The same panel comprised Bogdan Popa's approach to a different issue that influenced the Romanian military campaign, that is the physical training of the army, *an urban matter in an agricultural country*. Talking about the Romanian military campaign as a prelude to the First World War, Andrei Șora debated the controversy surrounding the assertion that it was used as a way to distract the public's attention from the Transylvanian issue. The undersigned also had a presentation evaluating the social impact of the military campaign in the Romanian society, investigating the relationship between propaganda and *état d'esprit* in 1913.

Fourth panel, *The diplomacy of the Peace of Bucharest*, included Daniel Cain's presentation, which explored the *Obsession with Silistra in Romanian-Bulgarian Relations*, stressing its important strategic role. The negotiations related to the application of the peace treaty in this matter were difficult, having a long history prior to the conflict. *The Ottoman diplomats in Romania during the Balkan wars* in the vision of Silvana Racheru were organized in several consulates like the ones in Iași, Craiova, Galați, Bucharest, but also smaller towns like Sulina or Turnu Măgurele. Safa Bey was the

Ottoman minister in Romania during the Balkan wars, but he failed to attend the peace treaty due to Romanian opposition. Zoran Bajic described in his speech the tough negotiations between the Bulgarian and Serbian representatives during the peace conference in Bucharest. The latter's relationships with their Romanian counterparts, dissected by Bogdan Catana, were excellent, reaching a climax during the peace negotiations. But these good relations also reached another level, like railways and bridges construction across the Danube.

The second day of the conference included two panels on the Macedonian and Aromanian issues, but also a comprehensive panel about identities in the Balkans at the beginning of the 20th century. Alyie Fatma Mataraci presented about Bosnia under Ottoman rule, especially from a demographic point of view, problematizing the validity of the data and its creation process. Kyrillos Nikolaou explored the perception of the homeland in diaspora, making interesting comparisons with nowadays situations.

Overall, the conference was a necessary regional dialogue between historians from the Balkans and not only, recalling and interpreting the events that shaped the geopolitical landscape 100 years ago.

Radu Stancu

100 de ani de la al doilea război balcanic

Cercul Militar Național a găzduit în data de 9 septembrie 2013 masa rotundă cu tema *100 de ani de la al doilea război balcanic*, organizată de către Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară și Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române.

Primul panel, referitor la preliminarii politice, militare și diplomatice a debutat cu prelegerea lui Alexandru Madgearu despre rădăcinile medievale ale războaielor balcanice, fiind un ghid util în hățișul etnografic al Balcanilor, evidențiind situația etnică foarte complexă a regiunii. Aceasta a fost determinată atât de expansiunea succesivă a bulgarilor și sârbilor în Macedonia, cea din urmă având un rol central în respectivele construcții statale, cât și de influența otomană. Florin Țurcanu, în cadrul alocuțiunii domniei sale referitoare la poziția lui Nicolae Iorga vis-a-vis de războaiele balcanice, a încercat să facă legătura între *cunoașterea istorică și judecata politică* a binecunoscutului istoric, participant și el la campania militară, dar adversar al unei opinii publice moderată de demagogie. Vorbitorul a subliniat critica adusă de Iorga pretențiilor fondate pe tradiția țaratelor (prezentate de Alexandru Madgearu), dar și a pretențiilor teritoriale românești fondate pe teoria compensațiilor teritoriale datorate României de către Bulgaria. Sugestiv intitulată *Războaiele balcanice. Un secol după*, expunerea domnului Mihail Ionescu a invitat la o scurtă descriere cartografică a istoriei Balcanilor în secolul al XX-lea, cu accent pe recurența fragmentării politice și etnice.

Secțiunea a doua, dedicată campaniei militare române la sudul Dunării a început prin expunerea lui Apostolos Patelakis, de la Universitatea din Salonic, descriind detaliile luptei dintre greci și bulgari pentru ocuparea orașului Salonic, în contextul înfrângerii inamicului comun, Imperiul Otoman. Oferind desigur o perspectivă greacă asupra evenimentelor, domnia sa a relatat cum, după intrarea triumfală a trupelor grecești în oraș,

complicațiile nu au încetat să survină ca urmare a primirii unor trupe bulgare în oraș pentru refacere.

Referindu-se la *capacitatea operativă și acțiunile armatei române în 1913*, Petre Otu a enumerat diferitele perspective asupra evenimentelor, aparținând unor tinere personalități participante la campanie. În vreme ce Mihail Sadoveanu a descris campania drept *un mare efort ostășesc*, Constantin Argetoianu nu se ferea să spună că țara are *o armată de fațadă*, iar fruntașii socialiști s-au opus în întregime războiului. În continuare, expunerea lui Petre Otu a pus accentul pe slaba dotare a armatei, pregătirea precară a serviciului sanitar și chiar funcționarea defectuoasă a serviciilor operative, amplu criticate în epocă de presa liberală.

Stadiile incipiente ale aviației militare din România, strâns legate de cea civilă au fost surprinse de către Sorin Turturică de la Muzeul Aviației Române. Rivalitățile dintre aviatori, greutățile materiale întâmpinate de către aceștia nu au împiedicat însă folosirea pentru prima dată în timpul unei confruntări militare a aparatelor de zbor, chiar și numai pentru survol și recunoaștere.

Cea de-a treia parte, și ultima, a întâlnirii a făcut referire la conferința de pace încheiată la București. Aceasta a cuprins comunicările susținute de Constantin Iordan (*O mărturie bulgară despre conferința de pace de la București. Memoriile lui Simion Radev*), Daniel Cain (*James David Bourchier și pacea de la București*), Georgeta Filitti (*"Cartea verde românească" și implicațiile ei*), Sergiu Iosipescu (*România și crearea statului albanez*) și Dan Petre (*Pacea de la București și semnificația hotărârilor adoptate*).

În general, problematica acoperită de către vorbitori a fost una exhaustivă, acoperind majoritatea aspectelor esențiale pentru o bună înțelegere a desfășurării evenimentelor a celui de-al Doilea Război Balcanic. Remarcăm însă totodată imposibilitatea majorității vorbitorilor de a renunța la un discurs istoric de tip naționalist, specific perioadei în care evenimentele au avut loc, în care România este văzută ca *un factor de echilibru în Balcani*. Renunțarea la pasiunile naționale se pare că este dificilă în acest caz chiar și la un secol după încheierea evenimentelor, iar grila interpretativă a rămas din păcate una locală, fără a fi conectată la referințele bibliografice majore ale istoriografiei internaționale.

Radu Stancu

Simpozionul "reeducării"

În perioada 27-29 septembrie 2013 a avut loc la Pitești cel de-al XIII-lea Simpozion internațional "Experimentul Pitești – reeducarea prin tortură".

Ca în fiecare an, deschiderea a avut loc în Sala de Festivități a Primăriei, prin grija comitetului de organizare condus de Ilie Popa, profesor la Universitatea Pitești, președinte al Fundației Culturale "Memoria"-Filiala Argeș, și în prezența reprezentanților autorităților locale.

A fost ținut un moment de reculegere în memoria lui Aristide Ionescu, fost deținut politic trecut prin "demascări" la închisoarea Gherla, inițiatorul și sufletul simpozionului, plecat dintre noi la începutul anului¹.

¹ Cf. <http://mircea-stanescu.blogspot.ro/2013/01/in-memoria-lui-aristide-ionescu.html>.

Din partea Asociației Foșilor Deținuți Politici din România a participat Octav Bjoza, președintele organizației, care a prezentat decorația primită de asociație pe data de 10 septembrie a. c. din partea Majestății Sale Regele Mihai, intitulată *“Nihil Sine Deo”*. Este singura decorație primită de către foștii deținuți politici, dat fiind că statul român, prin președinții săi, nu a considerat că victimele temnițelor comuniste merită o asemenea onoare.

Octav Bjoza

©Mircea Stănescu

Octav Bjoza a adăugat că, atunci când sunt în opoziție, politicienii români îi copleșesc pe foștii deținuți politici cu declarații de iubire și promisiuni, pentru ca, odată ajunși la putere, să îi uite complet. Nici actualul președinte nu face excepție de la această tristă regulă, dat fiind că refuză sistematic să primească pe reprezentanții victimelor, în ciuda apelurilor repetate ale acestora.

Sergiu Rizescu, președintele Asociației Foștilor Deținuți Politici din România-Filiala Argeș, fost deputat în Parlamentul României, a precizat că demersurile făcute de foștii deținuți politici pe lângă președintele în funcție de a institui o decorație a statului român care să omagieze eroii luptei anticomuniste au eșuat, întrucât instituția prezidențială dorea instituirea unei decorații a “luptei împotriva totalitarismului”, sintagmă care acestora nu le spune nimic.

Din partea Fundației ICAR a participat Camelia Doru, directorul organizației. Fundația, care din 1992 sprijină victimele comunismului cu medicamente și asistență psihologică, consideră că nu este niciodată prea târziu pentru a clarifica responsabilitățile persoanelor implicate în represiunea comunistă și susține ferm demersurile juridice de anchetare și inculpare a vinovaților. Totodată, mesajul său vizează recentul proiect al Ministerului Justiției de reducere a pensiilor torționarilor: “Protestăm vehement împotriva DIVERSIUNII CINICE [s. n.] privind compensațiile cuvenite victimelor care să provină din pensiile torționarilor” și indică drumul firesc de urmat: “Scăderea pensiilor torționarilor la nivel minim trebuie să facă parte dintr-un pachet de măsuri care să desființeze recompensele consistente și privilegiile de orice fel pe care aceștia le-au primit și le primesc în mod permanent ca răsplată pentru crimele împotriva umanității pe care le-au comis.” În fine, Fundația, care cunoaște foarte bine situația grea a foștilor deținuți politici, adaugă:

“Cerem Parlamentului României să revadă legea 221/2009, astfel încât statul român să poată ieși din ambiguitatea în care se află și [să poată] acorda compensații celor pe care i-a persecutat. / Refuzăm ca noi și copiii noștri să devenim părtași la perpetuarea nedreptăților din perioada comunistă. Sunt datorii care nu vor putea fi plătite niciodată, așa cum sunt datorii care se pot și trebuie plătite ACUM [s. n.].”²

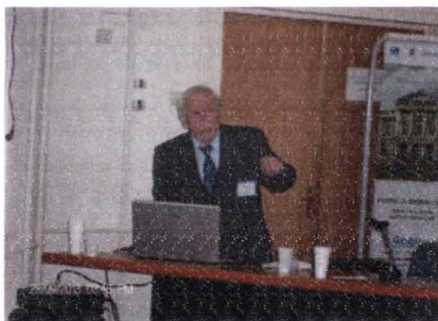

Valentina Sturza
©Mircea Stănescu

În fine, Simona Gyr-Popa (fiica poetului Radu Gyr) a evocat, alături de soțul domniei sale, personalitatea marelui poet al temnițelor comuniste.

Printre invitați au fost:

Valentina Sturza, președinte al Asociației Foștilor Deportați și Deținuți Politici din Basarabia; Boris Vasiliev, fost deportat din Basarabia (autorul mărturiei *Stalin mi-a furat copilăria*³); Ștefan Urâtu, președintele Comitetului Helsinki din Basarabia (fost deținut politic în Transnistria, membru al “grupului Ilie Ilașcu”); Mihai Neagu, reprezentantul Centrului Cultural Român din Freiburg im Breisgau; Anatol Petrencu, dr. în istorie, Basarabia; Gheorghe Cușa, singurul supraviețuitor al “demascării”/“reeducării” de la Pitești și Gherla care a fost prezent. Invitații din Bucovina de Nord nu au putut ajunge (motivul fiind cât se poate de prozaic: mașina care îi aducea s-a defectat).

Boris Vasiliev
©Mircea Stănescu

² Cf. <http://www.icarfoundation.ro/mesaj-icar-la-simpozion-international-fenomenul-pitesti/>.

³ Chișinău 2010.

În program, ca în fiecare an, a fost prevăzută vizitarea fostei închisori Pitești. Din nefericire, faptul nu a fost posibil. Proprietarul ei actual, căci clădirea a fost trecută în mâini private la începutul anilor 1990, “patronul” (termenul trebuie înțeles în sensul postcomunismului românesc!) firmei Argecom, Gheorghe Axinte, nu a permis intrarea participanților la simpozion în incinta fostei închisori sau a ceea ce a mai rămas din ea: este vorba despre “coada T-ului”, închisoarea având această formă, “capul T-ului” aflându-se în proprietatea unei alte firme de construcții, Conarg, care în a doua jumătate a anilor 1990 l-a “renovat” (a se citi: l-a distrus din punct de vedere istoric). Motivul unei asemenea reacții este o consecință a eforturilor pe care filialele Argeș ale AFDPR și Fundației Culturale “Memoria” – și în special ale neobositului fost deținut politic Aristide Ionescu – le-au depus pentru salvarea a ceea ce a mai rămas din fosta închisoare, acțiune care s-a soldat, în cele din urmă, cu clasarea clădirii ca monument istoric. Decizia Ministerului Culturii a avut ca efect interzicerea oricărei alte activități în spațiul fostei închisori, în afara celor memoriale, fapt pentru care pe firmamentul memoriei și istoriei comunismului din urbe și-a făcut apariția o nouă stea: Fundația “Sfinții Închisorilor”, condusă de nimeni alta decât fiica magnatului local, Maria Axinte. Astfel, dacă timp de 12 ani participanților la simpozion li s-a permis intrarea în fosta închisoare, ba chiar în 2012 ei au putut vizita și fosta cameră 4 Spital, celula centrală a “demascărilor”, anul acesta pătrunderea în acel spațiu al memoriei naționale și comunitare le-a fost complet interzisă.

Gheorghe Cușa
©Mircea Stănescu

Dintre mărturiile prezentate în cursul simpozionului indicăm pe cea a lui Gheorghe Cușa cu privire la detenția sa la închisorile Gherla și Văcărești, ori cele ale foștilor “dislocați” în Bărăgan, Tvetco Mihailov și Mircea Duzineanu.

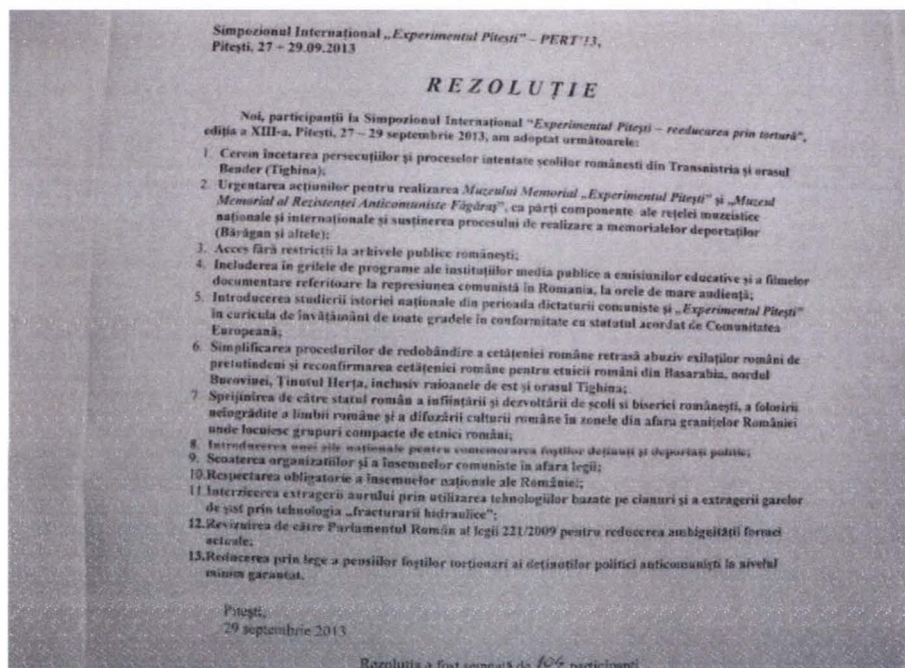
Dintre comunicările istoricilor vom indica pe cea a lui Liviu Pleșa despre figura lui Mihail Patriciu, fost șef al Securității Cluj, cea a lui Vlad Mitric-Ciupe despre cuplul Coloman Fuchs-Iosif Steier din reeducare și, în fine, dacă ne este permis, cea a noastră cu

privire la prea puțin sau deloc cunoscutul episod al “demascării” de la închisoarea Jilava din anii 1950-1951⁴.

Ilie Popa
©Mircea Stănescu

Manifestarea s-a încheiat, ca în fiecare an, cu o Rezoluție care conține dezideratele participanților:

București, 1 octombrie 2013.

⁴ Programul Simpozionului este accesibil la adresa: <http://www.icarfoundation.ro/wp-content/uploads/2013/09/agenda3.pdf>.

Notă finală: în ediția scrisă a unuia dintre ziarele din Pitești, orașul în care a debutat reeducarea violentă și în care de 13 ani are loc acest simpozion anual, se spune, în loc de “reeducarea prin tortură”, “reeducarea prin cultură”, situație în sine sugestivă atât cu privire la nivelul presei, cât și la efectele educative avute de eveniment asupra jurnaliștilor locali.

Mircea Stănescu

De ce iubim modernitatea, de ce urâm modernizarea?

Sub acest titlu s-a desfășurat în data de 30 octombrie 2013, la Colegiul Noua Europă, o masă rotundă prilejuită de apariția cărții Constanței Vintilă-Ghițulescu, *Evgheniți, ciocoi, mujici. Despre obrazy ale primei modernități românești*¹. În prezentarea autoarei și a cărții, Andrei Pleșu a menționat dihotomia dintre așa numiții istorici riguroși, concentrați pe analiza documentelor, și istoricii-povestitori. Puțini istorici le întrunesc pe ambele, vorbitoarea serii fiind una dintre ei, în opinia domniei sale.

Vintilă Mihailescu consideră că istoria socială este încă marginală în dezbaterile historiografice românești, chiar dacă luăm în calcul influențele faste ale Școlii de la Annales asupra unui grup de istorici, precum cel de la Iași. Referitor la statul modern român, el nu a îndeplinit trei condiții esențiale: separația Bisericii de Stat, desprinderea producției de “gospodărie” (în termeni proto-capitaliști) și despărțirea administrației de legăturile de rudenie, în speță nepotism sau clientelism. Acesta din urmă a evoluat până în zilele noastre, într-un mod interesant, de la relațiile de filiație directă, la unele secundare (nași, veri). Mihai Răzvan Ungureanu a deplâns, la rândul-i, restrângerea interesului pentru istoria secolelor al XVIII-lea-al XIX-lea, dublată de slaba cunoaștere a științelor auxiliare necesare.

Silvia Marton a opus specialistului în sens restrâns, livresc, care pornește de la un set limitat de întrebări în afara cărora nu poate evada, pe cercetătorul ce nu cenzurează vocea documentelor atunci când ele nu mai sunt convenabile paradigmei inițiale. Un discurs clasic afirmă că modernitatea născută în Occident condamnă restul mapamondului la decalaje, dând naștere nu de puține ori mișcărilor autohtoniste. Vorbitorul a pledat pentru soluția conceptuală oferită de Maria Todorova, cea a *sincronicității relative*, având drept eșafod conceptul braudelian de *longue durée*.

Mai punctual, Andrei Oișteanu a expus modul în care se face periodizarea epocii moderne, precum și pe unii dintre agenții modernizării, în număr de doi. Aceștia sunt identificați, pe de o parte, în străini datorită lenei și a desconsiderării inițiativei de tip proto-capitalist (speculă,arendă) de către români. Opinăm însă că privirea aruncată prin prisma evoluției capitalismului, și clasificarea acestui tip de *atitudine românească* drept anticapitalistă ne-ar putea face să credem că aceasta a caracterizat societatea românească, ceea ce nu credem că este valid. Se face abstracție în acest raționament de un factor care a stat la baza relațiilor economice din Principate, acel tip de colonialism practicat de Imperiul otoman și de cel rus. Un al doilea factor modernizator este identificat în femeie, care este purtătoare a unei emancipări culturale, vestimentare și nu în ultimul rând sexuale.

¹ București 2013.

Dumitru Sandu, vorbind despre rolul jucat de factorul exogen în modernizarea instituțională, a subliniat că volumul cuprinde totodată și un important set de referiri la modernizarea endogenă. De asemenea, este remarcată o continuitate cu opera lui Henri Stahl. Cristian Ghinea a identificat două Românii în secolul al XIX-lea, cea mai cunoscută fiind cea a reacției conservatoare reprezentată de către titanii literaturii, iar cealaltă constituită din proiectul pașoptist al unei Românie moderne sau cel puțin în curs de modernizare. Totodată, domnia sa a oferit câteva exemple de laicizare a statului (printre ele, secularizarea averilor mănăstirești), în replică la afirmația lui V. Mihăilescu.

Andrei Pippidi a făcut un inventar al personajelor pro și anti modernism de-a lungul secolului al XIX-lea, după care autoarea a oferit un răspuns fiecăruia dintre antevorbitori, subliniind că în interiorul clasei politice avea loc o luptă în deceniul patru al secolului al XIX-lea, pe care rușii încercau să o medieze. Există, de asemenea, o discrepanță între București și provincie, un veritabil decalaj intern. Educația și sănătatea au constituit două proiecte majore ale statului modern, prima în vederea construirii unui corp de funcționari care lipsea cu desăvârșire, fapt datorită căruia procesul este dominat la începuturile sale de un clientelism caracterizat de un spirit gregar. Mihai Răzvan Ungureanu justifică nepotismul prin lipsa corpului de funcționari. Se pierde însă din vedere, credem, problema esențială a accesului la educație și în speță a posibilității de a accede la acest corp funcționăresc, care nu este doar o problemă a primilor ani ai statului modern, ci una perpetuată conștient, convenient, de către elita politică, mult timp după aceea.

S-a discutat, de asemenea, despre problema arhivelor, dacă se cunoaște cu adevărat conținutul și modul lor de constituire; s-a deplâns starea deplorabilă a arhivelor și a condițiilor de studiu. Explozia de istorie politico-diplomatică ce explică interesul exclusiv pentru anumite fonduri arhivistice determină astăzi nevoia de istorie socială. Rezultă de aici necesitatea chiar și a unui studiu al intereselor cercetătorilor pe baza foilor de folosire a documentelor păstrate în dosarele de arhivă.

Radu Stancu

Contributors

Rita Magdolna BERNÁD, Roman-Catholic Archbishopric of Alba Iulia, Archive of the Archdiocese; **research field**: archives studies; ecclesiastic archives; history of Roman-Catholic archives; ecclesiastic sigillography; ecclesiastic heraldry; ecclesiastic archontology and genealogy; **recent publications**:

- (with Kovács Bálint) *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár. Repertórium. Arhiva de Colecție Armeano-Catolică din Gherla. Repertoriu. The Armenian Catholic Collective Archive in Armenopolis. Repertory*, Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 4, Budapest-Alba Iulia-Leipzig, 2011
- *Centrele de colecție ale Arhivei Arhidiecezane de Alba Iulia*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 88 (2011), 1, p. 34-53
- *Arhivele parohiale ale Arhidiecezei Romano-Catolice de Alba Iulia. Tipuri de documente*, "Revista Arhivelor. Arhivelor" 87 (2010), 1, p. 57-75
- (ed. of) *Egyházi gyűjtemények szolgálatában. În slujba colecțiilor ecleziastice*, Cluj 2010
- *Plébániai levéltárak I. A Gyulafehérvári-, a Sepsiszentgyörgyi-, a Szamosújvári- és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak repertórium*, Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 3, Alba Iulia-Budapest 2009

Suzana BODALE, National Archives of Romania, Iași County; **research field**: Romanian modern history; the beginnings of the Romanian Kingdom; political history; history of the education in the 19th century; **recent publications**:

- (with Arcadie M. Bodale) *Preromantismul românesc: versiuni inedite ale poeziilor lui Gheorghe Asachi, în Romanticism și modernitate. Atitudini, reevaluări polemice* (ed. by Andi Mihalache & Alexandru Istrate) Iași 2009, p. 351-366.
- *Fondul Frontul Renașterii Naționale din ținutul Prut. Perspectivă cercetării*, "Archiva Moldaviae" 1 (2009), p. 350-365
- *Acțiunea politico-diplomatică pentru realizarea actului proclamării Regatului României (1878-1881)*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 85 (2008), 1, p. 177-189

Octavian DASCĂL, National Archives of Romania, Bucharest; **research field**: recent history of Romania; history of Bessarabia in the 19th and 20th centuries; Russian-Romanian and Soviet-Romanian relationship in the 19th and 20th centuries; modern and recent history of Russia and USSR; historical sociology; political sciences; international relations; **recent publications**:

- *Scurte considerații privind modernizarea Basarabiei în primul deceniu interbelic (1918-1928). Pe marginea unei recente apariții editoriale la Chișinău*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 87 (2010), 1, p. 183-205
- *Demersurile Arhivelor Naționale ale României pentru cercetarea și recuperarea unor fonduri de documente românești din arhivele Federației Ruse (1992-2004)*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 86 (2009), 1, p. 28-52

Ioan DRĂGAN, National Archives of Romania; **research field:** archives studies; medieval studies; history of Transylvania; editing of medieval and modern documents; **recent publications:**

- *Transylvanian Romanian Nobility in the 16th-18th Centuries*, in *Studies in the History of Early Modern Transylvania* (ed. by Gyongyi Kovacs Kiss), New York 2011, p. 114-150
- *Un loc al memoriei: Arhivele Naționale Cluj la 90 de ani*, Cluj-Napoca 2010
- *Contribuții la istoria celor mai vechi arhive românești din Transilvania*, in *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea* (ed. by Ovidiu Cristea & Gheorghe Lazăr), Brăila 2008, p. 481-504

Mihaela DRAGOMIR, **research field:** archaeology and history of Ancient Near East (temple architecture, archives and libraries, temple economy); history of art from Renaissance to Impressionism (influences of ancient art in modern art); **recent publications:**

- *Archeologia in Mesopotamia. La sequenza dei templi e la ziqqurat di Eridu (Abu Shahrein). Gli inizi dell'architettura templare in Mesopotamia*, "Analele Universității Creștine «Dimitrie Cantemir», seria Istorie, new series, 2012, 1-2, p. 25-56
- *Începuturile arheologiei în Mesopotamia. Istoria regăsită, popoare redescoperite*, "Analele Universității Creștine «Dimitrie Cantemir», seria Istorie, new series, 2011, 3-4, p. 28-45
- *Armata de teracotă. Straja întru eternitate a lui Qin Shi Huang, primul împărat chinez*, "Antichități-România", 2008, 5 (29), p. 54-59
- *Un pictor secesionist uitat: Josef Maria Auchentaller*, "Antichități-România", 2008, 2-4 (26-28), p. 126-129

Ionuț-Marian FILIPESCU, Bucharest University, Faculty of History; **research field:** daily life in Communist Romania; the *nomenklatura* in Communist Romania; Communist propaganda; **recent publications:**

- *Marea Foamete din Ucraina (1932-1933) – genocid împotriva propriului popor*, in *Imaginea în istorie: tipologii în societatea de ieri și de azi* (ed. by Anamaria Macavei & Roxana Dorina Pop), Cluj-Napoca 2014, p. 497-505
- *Lupta pentru putere în URSS după moartea lui Lenin*, in *In memoriam Liviu Măruia. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*, Szeged 2013, p. 941-954

Valentin-Ioan FUȘCAN, National Archives of Romania, Bucharest; **research field:** history of the international relations; First World War; foreign policy of Romania; **recent publications:**

- *Mémoire historique et nation dans l'œuvre de Nicolae Iorga (avant la Grande Union de 1918)*, in *Relații internaționale și studii de istorie. Omagiu profesorului Constantin Bușe*, Bucharest 2009, p. 473-482
- *România și Conferința Internațională de Pace de la Haga din 1907*, "Analele Universității din Craiova. Istorie" 14 (2009), 1 (15)
- *Marea Britanie și Pacea de la București din 24 aprilie/7 mai 1918*, in *Politică, diplomatie și război. Profesorul Gheorghe Buzatu la 70 de ani*, Craiova 2009, p. 236-251

Cezar-Săndel IONCEF, National Agency for Fiscal Administration, General Regional Directorate Cluj-Napoca; "Babes-Bolyai" University, Cluj-Napoca; **research field**: financial records and archives; digitization; comparative archival studies; tax and custom records & archives; archival description; conservation and restoration; **recent publications**:

- (with Georgică Sasu) *Financial Instruments used to Increase the Absorption of EU Funds before and after EU Accession, Important Influence on Romanian Agricultural Policy*, "Revista Economica", 2012, Supplement, 4, p. 566-576

Șerban V. MARIN, National Archives of Romania, Bucharest; **research field**: medieval history of Venice; Venetian chronicles; classical crusades; Venetian-Byzantine relationship; editorial activity; **recent publications**:

- *Considerations regarding the Place of Chronicon Altinate in the Venetian Historical Writing*, "Revue des études sud-est européennes" 51 (2013), 1-4, p. 83-103

- *The Venetian Chronicle in Codex It. VII. 794 (8503) at Marciana National Library – Ascribed to Giorgio Delfino (Dolfino) and Transcribed by Nicolò Gussoni*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 89 (2012), 2, p. 41-62

- *Venice – obstacle for the Crusades? The Venetian Chronicles' Viewpoint*, "Revista Istorică", new series, 23 (2012), 3-4, p. 251-268

- *A Venetian Chronicler in Crete: the Case of Lorenzo de' Monaci and His Possible Byzantine Sources, in Italy and Europe's Eastern Border (1204-1669)* (ed. by Iulian-Mihai Damian & Ioan-Aurel Pop & Mihailo St. Popovic & Alexandru Simon), Frankfurt am Main 2012, p. 237-258

- *Crusades seen through Venetian Eyes – Between Being in Abeyance and Involvement. The Case of the Chronicle Ascribed to Marcantonio Erizzo*, in *Aut viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu* (ed. by Ovidiu Cristea & Petronel Zahariuc & Gheorghe Lazăr), Iași 2012, p. 121-144

- *Some Notes with Regard to the Venetian Chronicle Ascribed to Daniele Barbaro, Patriarch of Aquileia. The so-called 'Barbaro Group'*, "Historical Yearbook" 8 (2011), p. 233-252 and 9 (2012), p. 139-152

- (ed. of) Giovanni Giacomo Caroldo, *Istории venețiene*, I-V, Bucharest 2008-2012

Ionela Claudia MOSCOVICI, "Babeș-Bolyai" University, Cluj; Université de Strasbourg; **research field**: modern history; historical anthropology; history of the conflicts; First World War; **recent publications**:

- (in co-operation) *Marele Război în memoria bănățeană (1914-1919)* (ed. by Valeriu Leu & Nicolae Bocșan), Cluj-Napoca 2012

- *"Turneul de pacificare", vizita generalului Berthelot în Banat, în decembrie 1918, în Studii și cercetări bănățene. Banatul, istorie și multiculturalitate*, Reșița-Novi Sad 2012, p. 130-139

- *Stranii Aliași. Banatul sub ocupație sârbească după Primul Război Mondial, în Identitate și alteritate*, V, Cluj-Napoca 2011, p. 232-238

- *Misiunea de interpunere franceză în Banat: martie-iulie 1919*, "Banatica" 21 (2011), p. 361-378

- *Banatul în așteptarea păcii: premisele unei misiuni militare franceze*, “Analele Banatului. Istorie-Arheologie”, new series, 18 (2010), p. 253-263

Liviu NEAGOE, “G. Barițiu” Institute of History, Cluj-Napoca; **research field**: intellectual history; history of the political concepts; Romanian studies; anti-Semitism; citizenship, ethnicity, and national identity; historical theory; **recent publications**:

- (coord. of) *Elite, națiune și societate în România modernă*, Cluj-Napoca 2012

- *Confruntări culturale în România Mare: Nichifor Crainic și Nae Ionescu*, in (Re)orientări (ed. by Grațian Cormoș), Cluj-Napoca 2012, p. 36-47

- *Constituționalismul românesc – tradiții și particularități în definirea ideii de cetățenie în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 89 (2012), 1, p. 97-109

- *Naționalizarea statului: naționalism și cetățenie în România modernă*, in *Cultură, memorie, identitate* (ed. by Grațian Cormoș), Cluj-Napoca 2011, p. 98-110

- *From “national essence” to “ethnic ontology”: Philosophical backgrounds of Romanian nationalism*, “Anuarul Institutului «G. Barițiu» din Cluj-Napoca al Academiei Române, Series Historica” 49 (2010), p. 357-368

- *The “Third Way”: Agrarianism and Intellectual Debates in Interwar Romania*, “Anuarul Institutului «G. Barițiu» din Cluj-Napoca al Academiei Române, Series Historica” 48 (2009), p. 245-261

Petre OPRIS, the Cold War International History Project of the Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, DC; **research field**: the Cold War and military history; the security and foreign policy of Romania; history of international relations; **recent publications**:

- *Exporturi militare românești în Yemen și Zimbabwe, în anii '70 ai secolului trecut, în Armata și mass-media* (ed. by Marian Moșneagu & Florea Petrișor & Cornel Țucă), Brăila 2013, p. 462-467

- *Romania and the Cuban Missile Crisis: Soviet Nuclear Warheads for Romania?*, in *CWIHP Bulletin “The Global Cuban Missile Crisis at 50. New Evidence From Behind the Iron, Bamboo, and Sugarcane Curtains, and Beyond”*, Issue 17/18, Fall 2012, Washington, DC, p. 514-515

- *Nicolae Ceaușescu: un “tigru de hârtie” în toamna anului 1989*, in *Iluzii, teamă, trădare și terorism internațional = 1940. Omagiu profesorului Ioan Scurtu, II* (ed. by Gheorghe Buzatu & Marusia Cîrstea & Horia Dumitrescu & Cristina Păiușan-Nuică), Iași 2010, p. 422-449

- *Czym była “Solidarność”?*, “Pamięć i Sprawiedliwość”, 2010, 2 (16), p. 38-43

- (with Gavriil Preda) *România în Organizația Tratatului de la Varșovia. Documente (1954-1968)*, I-II, Bucharest 2008, 2009

- *România în Organizația Tratatului de la Varșovia. Documente (1954-1968)*, I-II, Bucharest 2008, 2009

Andrei POGĂCIAȘ, independent researcher; **research field**: late medieval history; military history; **recent publications**:

- *Chemical Warfare in the 18th Century? A Wallachian Chronicle and other Written Sources about it*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 89 (2012), 2, p. 85-93
- *Szamosközy vs. Michael the Brave and the Wrath of Șincai*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 88 (2011), 2, p. 84-89
- *Războiul ruso-austro-turc din 1736-39*, in *Identitate și Alteritate*, 5: *Studii de Istorie Politică și Culturală*, [Cluj] 2011, p. 339-348
- *The Battle of Varna 1444*, "Medieval Warfare" 1 (2011), 2, p. 43-48
- *Bătălia de la Stănilești 1711 – desfășurare și urmări*, "Anuarul Școlii Doctorale «Istorie. Civilizație. Cultură»" 4 (2010). p. 129-137

Mihai Sorin RĂDULESCU, University of Bucharest, Department of Romanian and Southeast European History; **research field**: history of the Romanian aristocracy and bourgeoisie; Romanian students in Western universities; history of Bucharest; genealogy as auxiliary science of history; heraldry; history of Romanian freemasonry **recent publications**:

- *Despre genealogia Anei Aman*, "Studii și Cercetări de Istoria Artei. Artă plastic", new series, 2013, 3 (47), p. 157-174
- *Goleștii din Belgia. Contribuții epistolare*, "București. Materiale de Istorie și Muzeografie" 17 (2013), p. 205-220
- *Les Schina des Principautés Danubiennes*, "Filogeneia" 14 (2013), fasc.3, p. 11-18
- *Philippide – o familie greco-română*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 89 (2012), 1, p. 83-96
- *În căutarea unor istorii uitate*, Bucharest 2011
- *Emil Cioran și genealogia sa*, in *Întâlniri cu Cioran*, II (ed. by Marin Diaconu & Mihaela-Gențiana Stănișor), Bucharest 2011, p. 200-213
- *Din arhondologia Țării Românești: familia Mărculescu*, in *Izvoare istorice, artă, cultură și societate. În memoria lui Constantin Bălan (1928-2005)* (ed. by Constantin Rezachevici), Bucharest 2010, p. 513-526

Mădălina-Diana RUȘANU-RADU, National Archives of Romania, Teleorman County; **research field**: management of the traditional and electronic archives; Romanian recent history; history of the Romanian institutions; **recent publications**:

- *Les Archives Roumaines de Bucarest tel qu'elles sont présentées dans une étude publiée pendant les années de la Deuxième Guerre Mondiale*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 89 (2012), 2, p. 22-30
- *Contribuții documentare la istoria localității teleormănene Măgura în perioada 1939-1944*, "Publicațiile Muzeului Județean Teleorman" 2 (2010), p. 45-48
- *Învățământul primar teleormănean în anii celui de-Al Doilea Război Mondial*, "Acta Bacoviensia. Anuarul Arhivelor Naționale Bacău" 5 (2010), p. 393-401

Mihai SAFTA, “Babeş-Bolyai” University, Cluj; **research field**: Medieval law; feudal institutions in Transylvania, 13th-14th centuries; the concept of property in 13th-14th centuries Transylvania; **recent publications**:

- *Regatul Ungariei Medievale și Ordinul Cavalerilor Mohahi Teutoni: Studiu asupra formelor de proprietate în dreptul medieval: exemptiunea*, “Hiperboreea”, 2014, I, 2 [= <http://revistahiperboreea.ro/wp-content/uploads/2014/07/hiperboreea-vol-Inr-2.pdf>]
- *Charles I of Hungary and the Structural Changes in the Old Kingdom of Hungary. A Study of the Transylvanian Jurisprudence in the 14th Century*, “Hiperboreea”, new series, 2013, 5 [= <http://revistahiperboreea.com/wp-content/uploads/2013/02/nr.25.pdf>]

Mircea STĂNESCU, National Archives of Romania, Bucharest; **research field**: history of Communism and post-Communism; **recent publications**:

- *La Securitate des prisons et des camps en Roumanie communiste (1949-1953)*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 85 (2008), 2, p. 187-207

Mirela-Daniela TÎRNĂ, National Archives of Romania, Bucharest; **research field**: Romanian Royal House; Romanian modern history; **recent publications**:

- *Discursuri regale. Studiu comparativ*, în *Colocviul Național de Istorie, Istoria Artei Decorative, Conservare-Restaurare și Relații Publice, edițiile a XII-a și a XIII-a 2007-2008*, 2, Bucharest 2009, p. 65-72

ISSN 1453-1755
ISSN-L 1453-0755